

Регистрационный №
KZ89VPY00111238

ISSN: 2413-8614
ISSN: 3079-2363 (Online)

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары
білім министрлігі
Азаматтық авиация академиясының
Жаршысы

Вестник Академии гражданской авиации
Министерства науки и высшего образования
Республики Казахстан

Bulletin of Civil aviation Academy
Ministry of Science and Higher Education of the
Republic of Kazakhstan

№1(40) 2026

АЛМАТЫ – 2026

«Азаматтық Авиация Академиясының Жаршысы»
Ғылыми басылым

2015 жылдан бастап шығады

Журналдың шығу мерзімділігі - жылына 4 рет
Басылымның тілдері: қазақ, орыс, ағылшын

"Азаматтық авиация академиясы" АҚ Закарпатская көшесі, 44, Каб. №202
А35М2Н5 (жаңа индекс), Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: vestnik@agakaz.kz

"ААА Жаршысы" ғылыми журналының электрондық нұсқасы
<https://vestnik.agakaz.kz/> сайтында "Мұрағат" бөлімінде орналастырылған

«Вестник Академии гражданской авиации»
Научное издание

Издается с 2015 года

Периодичность издания журнала – 4 номера в год.
Языки издания: казахский, русский, английский

АО "Академия гражданской авиации" ул. Закарпатская, 44, Каб. №202
А35М2Н5 (новый индекс), г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: vestnik@agakaz.kz

Электронная версия научного журнала "Вестник АГА" размещено на сайте
<https://vestnik.agakaz.kz/> в разделе "Архив"

“Bulletin of the Civil Aviation Academy”
Scientific publication

Founded in 2015

Periodicity is 4 issues per year.
Publication Languages are Kazakh, Russian and English

JSC “Academy of Civil Aviation” Zakarpatskaya str., 44, Office No. 202
A35M2N5 (new index), Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: vestnik@agakaz.kz

The electronic version of the scientific journal "Bulletin of the AGA" is posted on the website
<https://vestnik.agakaz.kz/> in the "Archive" section

Бас редактор

Сейдахметов Б.К., э.ғ.к., асс.профессор **(h-индекс:2)**

Бас редактордың орынбасары

Көшекөв Қ.Т., т.ғ.д., профессор **(h-индекс:6)**

Редакциялық алқа:

1. А.В.Стрельцов, доктор (PhD), Эмбри-Риддл Аэронавтика университетінің жаратылыстану ғылымдары кафедрасының профессоры (Дейтона жағажайы, Флорида) **(h-индекс:24);**
2. И.В. Яцкив, инженерия ғылымдарының докторы, профессор Көлік және байланыс институтының (TSI) Басқарма Төрағасы, Еуропалық көлік зерттеу қауымдастығының Басқарма мүшесі **(h-индекс:8);**
3. И.А. Искендеров, ф.-м.ғ. к., Әзірбайжанның Ұлттық авиация академиясының "Аэроғарыштық құралдар" кафедрасының меңгерушісі, профессор **(h-индекс:2);**
4. К.Б. Алдамжаров, т.ғ.д, профессор «Азаматтық авиация академиясы» АҚ **(h-индекс:1);**
5. Е.А. Оспанов, 6D070200 – «Шәкәрім атындағы Университет» КЕАҚ-ның «Автоматтандыру және басқару» мамандығы бойынша PhD, ЖАК қауымдастырылған профессоры **(h-индекс:9);**
6. С.А. Бельгинова, 6D070300 – Ақпараттық жүйелер (салалар бойынша) мамандығы бойынша PhD, Тұран университетінің, Ақпараттық технологиялар кафедрасының қауымдастырылған профессоры **(h-индекс:6);**
7. Р.К. Анаятова, PhD докторы, «Азаматтық авиация академиясы» АҚ, «Авиациялық ағылшын тілі» кафедрасының меңгерушісі **(h-индекс:3);**
8. Е.Е. Қарсыбаев, т.ғ.д, профессор, «Азаматтық авиация академиясы» АҚ **(h-индекс:1);**
9. М.Н. Қалимолдаев, ф.-м. ғ. д., профессор, ҚР БҒМ Ғылым комитеті информатика және басқару мәселелері институты **(h-индекс:10);**
10. Тулешов А. Қ., т. ғ. д., ХАА академигі, Механика және машинатану институты **(h-индекс:5).**

Жауапты редактор: А.Макеева

Главный редактор

Б.К.Сейдахметов, к.э.н., асс. профессор **(h-индекс:2)**

Зам. главного редактора

К.Т.Кошеков, д.т.н., профессор **(h-индекс:6)**

Редакционная коллегия:

1. А.В. Стрельцов, доктор (PhD), профессор кафедры естественных наук университета аэронавтики Эмбри-Риддл (г. Дейтона-Бич, штат Флорида) **(h-индекс:24)**;
2. И.В. Яцкив, Председатель правления Института транспорта и связи (TSI), доктор инженерных наук, профессор, член правления Европейской ассоциации транспортных исследовательских институтов **(h-индекс:8)**;
3. И.А.Искендеров, к.ф.-м.н., профессор, зав. каф. «Аэрокосмические приборы» Национальной авиационной академии Азербайджана **(h-индекс:2)**;
4. К.Б. Алдамжаров, д.т. н., профессор АО «Академия гражданской авиации» **(h-индекс:1)**;
5. Е.А. Оспанов, PhD по специальности 6D070200 – «Автоматизация и управление», ассоциированный профессор ВАК, НАО «Университет имени Шакарима **(h-индекс:9)**;
6. С.А. Бельгинова, PhD по специальности 6D070300 – Информационные системы (по отраслям), ассоциированный профессор университета Туран, кафедры информационных технологии **(h-индекс:6)**;
7. Е.Е. Карсыбаев, д.т.н., профессор АО «Академия гражданской авиации» **(h-индекс:1)**;
8. Р.К. Анаятова, доктор PhD, зав. каф. «Авиационный английский язык», АО «Академия гражданской авиации» **(h-индекс:3)**;
9. М.Н. Калимолдаев, д.ф.-м.н., профессор, Институт проблем информатики и управления комитета науки МОН РК **(h-индекс:10)**;
10. А.К. Тулешов, д.т.н., академик МИА, Институт механики и машиноведения **(h-индекс:5)**.

Ответственный редактор: А. Макеева

Editor-in – chief

Seydakhmetov B.K., Candidate of Economics, Associate Professor **(h-index:2)**

Deputy Chief Editor

Koshekov K.T., doctor of technical sciences, professor **(h-index:6)**

Editorial staff:

1. A.V. Streltsov, Doctor of Philosophy (PhD), Professor of Engineering Physics department of Physical Sciences at Embry-Riddle Aeronautics University (Daytona Beach, Florida) **(h-index:24)**;
2. I.V. Yatskiv, Chairman of the Board of the Institute of Transport and Communications (TSI), Doctor Engineering Sciences, Professor, Member of the Board of the European Association of Transport Research Institutes **(h-index:8)**;
3. I.A. Isgandarov, candidate of physical and mathematical sciences, professor, Head of the Department "Aerospace Devices" of the National Aviation Academy of Azerbaijan **(h-index:2)**;
4. K.B. Aldamzharov, doctor of technical sciences, professor **(h-index:1)**;
5. Ospanov E. A., PhD in the specialty 6D070200 – "Automation and Control", Associate Professor of the Higher Attestation Commission, NJSC "Shakarim University **(h-index:9)**;
6. S. A. Belginova, PhD in specialty 6D070300 – Information Systems (by industry), Associate Professor of Turan University, Department of Information Technology **(h-index:6)**;
7. E.E. Karsybaev, Doctor of Technical Sciences, Professor, JSC "Academy of Civil Aviation" **(h-index:1)**;
8. R.K. Anayatova, PhD, Head of the Department "Aviation English", JSC "Academy of Civil Aviation" **(h-index:3)**;
9. Kalimoldaev M.N., PhD, Professor, Institute of Problems of Informatics and Management of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan **(h-index:10)**;
10. A.K. Tuleshov, PhD, Academician MIA, Institute of Mechanics and Machine Science **(h-index:5)**.

Responsible editor: A. Makeeva

UDC 629.7.05:681.515

IRSTI 55.42.35

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_1

Islam Isgandarov¹, Huseyn Bakhshiyev^{1*}
¹National Aviation Academy, Baku, Azerbaijan

*E-mail: huseyn.baxshiyev@naa.edu.az

ENHANCEMENTS AND MODERN APPLICATIONS OF PID CONTROLLERS FOR SMALL AIRCRAFT AHRS PERFORMANCE IMPROVEMENT

Abstract. *Traditional PID controllers remain widely used in embedded flight control and stabilization systems. However, in small aircraft Attitude and Heading Reference Systems (AHRS), classical PID approaches are insufficient under sensor noise, drift, vibration, and energy limitations typical for lightweight avionics platforms.*

This paper proposes a context-aware, risk-sensitive PID framework for AHRS modernization. The controller integrates sensor reliability estimation, energy-aware modulation, and multi-objective optimization into the PID decision logic. The method reduces oscillatory corrections caused by gyroscope and accelerometer noise while preserving attitude tracking accuracy. Simulation results demonstrate reduced integrated control energy, lower multi-objective cost, improved stability, and enhanced robustness under sensor uncertainty typical for MEMS-based AHRS systems.

The proposed structure transforms PID from a purely error-compensation mechanism into an intelligent stabilization module suitable for modern small aircraft avionics.

Keywords: *PID controller, AHRS modernization, small aircraft stabilization, contextual control, risk-aware control, energy-efficient avionics, sensor reliability, multi-objective optimization.*

Introduction.

PID (Proportional–Integral–Derivative) controllers have been the main control mechanism in industrial and automation systems for many years [1,5,9]. In classical approaches, the goal of PID is to compensate for system error, maintain stability, and optimize performance.

However, in small aircraft Attitude and Heading Reference Systems (AHRS), classical PID approaches become insufficient due to vibration-induced sensor noise, gyroscopic drift, actuator saturation, and onboard energy constraints typical for lightweight avionics platforms, classical PID approaches may not be effective enough [3,4]. The main reasons for this are:

1. Sensor measurements are not always reliable; incorrect measurements can cause the actuator to respond inappropriately.
2. Resources such as energy and actuator load are limited; minimizing the error alone does not provide optimal control without optimizing these resources.
3. The context of system behavior (speed, drift, long-term load) is not taken into account.

Therefore, PID should no longer be improved as an error compensation mechanism alone, but as a contextual and risk-based control mechanism. The aim of this work, in contrast to classical PID studies, is to change the philosophy of PID and create more practical, reliable, and energy-efficient control capabilities in modern technologies.

Main Contributions

This work makes the following contributions:

1. Formulates PID control as a multi-objective optimization problem including error, control effort, and risk indicators.
2. Introduces an explicit sensor reliability term into the PID decision logic.
3. Defines an energy-aware modulation function that adapts control aggressiveness based on available energy.
4. Demonstrates through scenario-based simulations that contextual PID reduces actuator stress and improves robustness under uncertainty.

Materials and methods.

There are various improvement approaches for PID controllers in the literature:

Classical tuning methods: Ziegler–Nichols and Åström–Hägglund approaches provide empirical and theoretical methods to minimize the error and keep the system stable [1, 10].

Adaptive and gain-scheduling methods optimize PID coefficients according to changing system conditions [2,5].

Intelligent approaches as fuzzy, neural network and reinforcement learning based methods automatically select PID parameters [4].

Robust and nonlinear control supports system stability and optimal operation, but the basic decision logic of PID does not change; sensor data is always accepted reliably.

Current gap: Current approaches limit the function of PID only to parameter optimization. Factors such as system context, sensor reliability and energy consumption are not taken into account [3,7]. The aim of this work is to transform the role of PID from error compensation only to a contextual and risk-based control mechanism.

New PID Philosophy

In the proposed modernization, PID is no longer limited to compensating angular error. Within small aircraft AHRS stabilization loops, the controller evaluates sensor reliability (gyroscope noise variance, accelerometer disturbance), actuator loading (servo demand), and onboard energy availability before generating corrective elevator or control surface commands.

For example, if gyroscope noise increases during turbulence, the controller attenuates derivative sensitivity to prevent oscillatory corrections. If onboard energy decreases, control aggressiveness is proportionally reduced to preserve avionics stability.

Mathematically, the objective function is represented as [6,7]:

$$J = \int_0^T (\alpha e(t)^2 + \beta u(t)^2 + \gamma R(t)) dt \quad (1.1)$$

Where, $e(t)$ - error signal; $u(t)$ - actuator output and energy consumption; $R(t)$ - indicators related to risk and sensor reliability. The inclusion of disturbance and uncertainty penalties aligns conceptually with H_∞ robust control principles, where worst-case disturbance attenuation is explicitly considered [12]. This approach models PID as a multi-objective optimization mechanism, turning it into a tool that manages not only performance, but also system resources and risks.

Mathematical model and simulation framework

System model.

$$\dot{x}(t) = f(x(t), u(t)), y(t) = g(x(t))$$

$\dot{x}(t)$ is the derivative of the system's state vector with respect to time, representing how the system evolves dynamically under the influence of inputs, where, $x(t)$ is system state; $u(t)$ - PID output (actuator signal); $y(t)$ - sensor measurement.

In reality, sensor error $v(t)$ and energy consumption $E(t)$ must be taken into account:

$$y_{\text{measured}}(t) = y(t) + v(t) \quad (1.2)$$

Sensor noise modeling and variance estimation techniques are well-established in stochastic state estimation theory [13].

$$u_{\text{effective}}(t) = u(t) \cdot \varphi(E(t)) \quad (1.3)$$

$\varphi(E(t))$ - energy constraint function, adjusts the PID output according to the energy state.

The energy constraint function is defined as:

$$\varphi(E(t)) = E(t) / E_{\text{max}}, \quad 0 \leq \varphi(E(t)) \leq 1$$

where E_{max} represents the maximum available energy capacity. When energy decreases, the effective control action is proportionally attenuated, preventing excessive actuator usage under limited power conditions.

PID output equation

Classical PID is stated in (1.4):

$$u(t) = K_p e(t) + K_i \int_0^t e(\tau) d\tau + K_d (de(t)/dt) \quad (1.4)$$

Contextual PID:

$$u(t) = f_{\text{context}}(K_p, K_i, K_d, e(t), R(t), E(t), \sigma_s) \quad (1.5)$$

Here, $R(t)$ - risk/reliability indicator. In this work, the risk function is defined as:

$$R(t) = w_1 \sigma_s^2(t) + w_2 P_{\text{fault}}(t)$$

where $\sigma_s^2(t)$ represents the variance of sensor noise and $P_{\text{fault}}(t)$ denotes the estimated probability of sensor malfunction. w_1 and w_2 are weighting coefficients reflecting the relative importance of noise and failure risk. Variance-based reliability indicators and probabilistic fault modeling are consistent with modern state estimation frameworks [13].

σ_s is a measure of the noise level and uncertainty in sensor measurements.

f_{context} is a function that tunes or modifies the PID output based on additional context.

A simplified implementation of f_{context} can be expressed as:

$$u(t) = [K_p e(t) + K_i \int e(t) dt + K_d de(t)/dt] \cdot (1 - \kappa R(t)) \cdot \varphi(E(t))$$

where $\kappa \geq 0$ determines the sensitivity of the controller to risk. As $R(t)$ increases, control aggressiveness is reduced.

Objective function and evaluation

$$J = \int_0^T (\alpha e(t)^2 + \beta u(t)^2 + \gamma R(t)) dt \quad (1.6)$$

As a result of the simulation, the value of (J) is calculated for different scenarios and compared with the classical PID.

where:

$\alpha e(t)^2$ – penalizes tracking error

$\beta u(t)^2$ – penalizes control effort

$\gamma R(t)$ – penalizes risk and unreliable sensing

For $\alpha, \beta, \gamma > 0$, the integrand of the objective function is positive definite, ensuring bounded control effort over a finite time horizon and preventing unbounded actuator excitation under noisy conditions.

Such multi-objective functions are widely used in advanced PID tuning methods to balance performance metrics with other criteria like control effort and reliability [7].

Scenario-based tests.

Sensor error, energy constraints and system drifts are changed. For each scenario, the $(u(t))$ and $(y(t))$ signals are extracted, and visual and statistical analysis is performed.

Contextual PID maintains error compensation, reduces energy consumption, optimizes actuator load, and adjusts the output when sensor reliability is low.

AHRS-Oriented Simulation Results.

Figure 1 presents the comparative simulation results of classical and context-aware PID controllers applied to a small aircraft pitch stabilization loop within the AHRS architecture.

The simulation demonstrates that the proposed context-aware PID significantly reduces oscillatory elevator commands caused by MEMS sensor noise while maintaining accurate pitch tracking [14]. This directly improves attitude estimation smoothness and reduces mechanical stress on control actuators.

The integrated multi-objective cost is lower than that of classical PID, confirming improved stability, energy efficiency, and robustness in the AHRS stabilization loop.

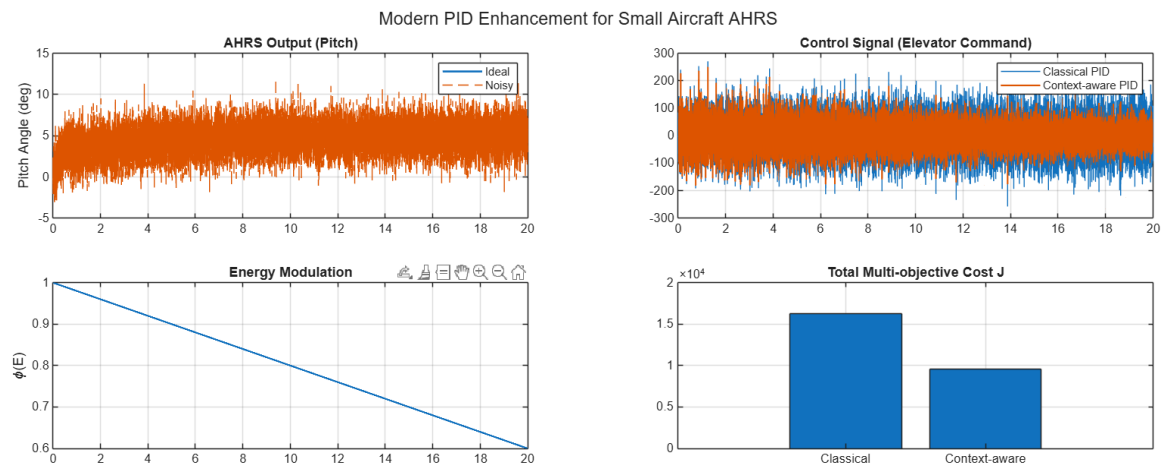

Figure 1 – Modernized PID application in small aircraft AHRS pitch stabilization

This figure illustrates a small aircraft pitch control system enhanced by a context-aware PID controller. The top-left plot shows the pitch angle response: the ideal smooth curve (blue) versus the noisy sensor output (orange), which includes measurement noise and disturbances. The top-right plot compares classical and context-aware PID control signals, where context-aware control adjusts commands by considering energy depletion and sensor risk, reducing extreme control effort. The bottom-left plot displays energy modulation, showing a steady decline from full to 60%, reflecting limited avionics power over time. Finally, the bottom-right bar graph quantifies performance cost, demonstrating the context-aware PID reduces the overall cost by balancing accuracy, control effort, and reliability more effectively than classical PID.

In a modern small aircraft, the AHRS combines gyroscope, accelerometer, and magnetometer data to compute attitude angles [15]. The PID controller operates inside the stabilization loop that corrects deviations between estimated and reference attitude. By embedding reliability and energy evaluation into this loop, the proposed modernization increases resistance to vibration-induced sensor noise and reduces unnecessary corrective oscillations during turbulent flight.

Theoretical foundations.

Classical PID model.

Referring to (1.4), we may assume that system parameters are constant, sensor measurements are reliable and optimal control is aimed only at minimizing the error [1,8].

Nonlinear and nonstationary systems.

In reality, system parameters vary over time, external influences exist, and sensor measurements can be noisy. Such systems are formally treated as nonlinear and time-varying dynamic systems in modern control theory [15]. Fixed PID coefficients reduce the quality of control [2, 11].

Behavior-based PID.

System behavior classes as fast, slow, oscillatory, drifting. PID coefficients are adjusted adaptively to the system behavior:

$$K_p(t) = g_p(B(t)), \quad K_i(t) = g_i(B(t)), \quad K_d(t) = g_d(B(t)) \quad (1.7)$$

Here, $B(t)$ may be derived from measurable indicators such as rate of change, oscillation frequency, or drift magnitude, allowing systematic classification of system dynamics. Gain adaptation in response to system behavior can be interpreted as a nonlinear control strategy applied to time-varying systems [16]. Instead of fixed gains, this approach dynamically adjusts the proportional, integral, and derivative coefficients in response to changes in system characteristics, improving control under varying conditions [2,3].

Energy-aware PID.

Traditional objective function is $J = \int_0^T e(t)^2 dt$ and new approach as follow:

$$J = \int_0^T (\alpha e(t)^2 + \beta u(t)^2) dt \quad (1.8)$$

Compared to classical tuning, inclusion of $\beta u(t)^2$ reduces peak actuator demand and extends actuator lifespan, particularly in battery-powered and IoT-based systems.

Increases energy efficiency, especially in battery-powered systems and IoT applications. It does not include the risk/reliability term $R(t)$. This makes it simpler than (1.6), and typically used when risk measurements are not considered or unavailable, for example, when optimizing only energy and classical performance.

Results and Discussion.

Classical PID controllers are known to react strongly to measurement noise, especially due to the derivative term, which amplifies high-frequency components of the noise [1,5]. In our simulations, where sensor noise variance (σ_s^2) was increased by up to 40%, the classical PID exhibited amplified output oscillations and up to approximately 30% higher integrated control energy compared to the proposed context-aware PID. This behavior is consistent with theoretical expectations regarding noise amplification in classical PID control and highlights the robustness advantage of the contextual risk-aware formulation. However, significant differences emerge when sensor uncertainty and energy constraints are introduced. In contrast, the contextual PID reduced peak control amplitude and achieved lower integrated cost J values across all uncertainty scenarios.

Quantitative evaluation confirms:

- Lower total cost J ;
- Reduced actuator stress;
- Improved robustness under sensor degradation.

Quantitative evaluation using the multi-objective cost function confirms these observations. While the classical PID minimizes instantaneous tracking error, it incurs a higher overall cost due to excessive control effort and sensitivity to unreliable measurements. The proposed controller consistently achieves lower cost values by balancing error minimization with energy efficiency and risk awareness. In scenarios with degraded sensor reliability, the controller deliberately reduces control aggressiveness, preventing instability and avoiding unnecessary energy consumption.

These results demonstrate that integrating sensor reliability and energy awareness into PID control significantly enhances the performance of small aircraft AHRS systems. The contextual PID improves pitch stabilization smoothness, reduces actuator excitation under turbulence, and increases robustness against MEMS sensor degradation.

Such improvements directly contribute to enhanced flight stability, improved attitude estimation accuracy, and extended actuator lifetime in lightweight aviation platforms.

Conflict and Contradictions with Existing Literature.

The proposed context-aware, risk-sensitive PID framework conceptually challenges several implicit and explicit assumptions that dominate the existing PID control literature. Classical PID theory, as established in foundational works such as Åström and Hägglund and further systematized by Ang et al., is based on the premise that sensor measurements are reliable and that control performance should be evaluated primarily through error minimization and stability criteria. In these approaches, sensor data is accepted without questioning its trustworthiness, and the PID controller reacts directly to the measured error. In contrast, the present work explicitly challenges this assumption by introducing sensor reliability as a control-relevant variable. When sensor measurements are uncertain or noisy, the proposed controller deliberately attenuates its response, even if the instantaneous tracking error increases. This behavior contradicts classical PID logic, where any increase in error automatically leads to a stronger control action.

Adaptive PID and gain-scheduling approaches, including those discussed by Ioannou and Baldi, attempt to overcome the limitations of fixed-gain PID by adjusting controller parameters in response to changing system dynamics. While these methods improve robustness against model variations and nonstationary behavior, they still preserve the fundamental objective of minimizing tracking error and implicitly assume reliable sensory information. The conflict arises because the proposed framework does not merely adapt PID gains; it modifies the control objective itself. By embedding energy constraints and risk indicators directly into the objective function, the controller evaluates not only how to act, but whether aggressive action is appropriate under the current context. This represents a conceptual departure from traditional adaptive PID methodologies, which focus on parameter adaptation rather than contextual decision-making.

Intelligent PID approaches based on fuzzy logic, neural networks, and reinforcement learning further expand PID capabilities by enabling automatic tuning and nonlinear control behavior. However, these methods often treat the controller as a black-box learning agent, where decision logic is difficult to interpret and physical meaning may be obscured. Moreover, energy efficiency and sensor reliability are typically addressed indirectly through reward shaping or heuristic rules rather than explicit modeling. The proposed approach conflicts with this paradigm by preserving the classical PID structure while extending its decision logic in a transparent and physically interpretable manner. Risk, energy availability, and sensor uncertainty are modeled explicitly and influence the control action in a deterministic and explainable way.

Energy-aware and multi-objective PID tuning methods, such as those presented by Sahib and Ahmed, introduce control effort penalties to reduce actuator usage and improve efficiency. Although these approaches move beyond pure error minimization, they still do not account for the reliability of sensor measurements. Consequently, they may produce energetically optimal but potentially unsafe control actions when sensor data is corrupted or unreliable. The proposed framework contradicts this limitation by integrating both energy consumption and sensor reliability into a unified multi-objective cost function. In this sense, the controller does not simply seek to minimize energy usage, but rather to minimize energy and risk simultaneously, ensuring that control actions are both efficient and meaningful.

At a more fundamental level, the most significant conflict introduced by this work lies in the conceptual role assigned to the PID controller itself. The dominant view in the literature treats PID as a purely error-driven compensation mechanism. This study challenges that view by redefining PID as a context-aware, risk-sensitive decision-making entity. Rather than reacting blindly to error signals, the controller evaluates system context, resource availability, and measurement trustworthiness before generating control actions.

Conclusion.

The common feature of traditional and adaptive approaches is that PID only compensates for the error. The proposed method is fundamentally different, because here PID takes into account

not only the error, but also the system context, sensor reliability, energy consumption and risk factors.

By embedding these factors directly into the control objective and output modulation mechanism, the PID structure evolves from a purely reactive compensator into a context-sensitive decision-making framework suitable for modern cyber-physical environments.

System behavior plays a key role in determining the response strategy, which turns PID into an intelligent decision-making mechanism.

The proposed modernization of PID control within small aircraft AHRS systems introduces contextual and risk-sensitive logic into the stabilization loop. Unlike classical PID, which reacts solely to angular error, the enhanced controller evaluates sensor reliability and onboard energy conditions before generating corrective commands.

By embedding these factors directly into the control objective and output modulation mechanism, the PID structure evolves into an intelligent AHRS stabilization component capable of operating reliably under vibration, turbulence, and sensor uncertainty.

The application of the proposed PID enhancement to small aircraft AHRS systems results in:

- Improved attitude stability;
- Increased measurement accuracy;
- Reduced oscillatory actuator commands;
- Enhanced robustness under realistic flight disturbances.

Ultimately, this modernization increases flight safety, improves dynamic response precision, and strengthens the reliability of lightweight aircraft navigation systems.

References

1. Rinaldi, M., Moslehi, M., Guglieri, G. & Primatesta, S. (2025). PSO-Based PID Tuning for PMSM-Quadrotor UAV System,” Eng. Proc. <https://doi.org/10.3390/engproc2025090002>
2. Imran, I.H., Wood K., & Montazeri, A. (2024). Adaptive Control of Unmanned Aerial Vehicles with Varying Payload and Full Parametric Uncertainties,” Electronics, DOI:10.3390/electronics13020347
3. Isgandarov, I. & Bakhshiyev, H. (2024). “Enhancement of small aircraft heading and attitude estimation using PID through artificial intelligent control,” in Proc. ISUDEF
4. Sönmez, S., Montecchio, L., Martini, S., Rutherford, M. J., Rizzo, A., M. Stefanovic & K. P. Valavanis, (2025). Reinforcement Learning-Based PD Controller Gains Prediction for Quadrotor UAVs Drones, 9(8), 581; <https://doi.org/10.3390/drones9080581>
5. Lohani, T. A., Dixit, A. & Agrawal, P. (2024). Adaptive PID Control for Autopilot Design of Small Fixed Wing UAVs,” MATEC Web of Conferences 393, 03005 <https://doi.org/10.1051/mateconf/202439303005>
6. Vaiuso, A., Immordino, G., Onofri, L., Coppotelli, G. & Righi, M. (2025). “Methods for Multi-objective Optimization PID Controller for quadrotor UAVs,” 22 Sep 2025 DOI:10.48550/arXiv.2509.17423
7. Ganchaudhuri, P. & Bhawal, C. (2026). Mission specific PID tuning for energy-efficient quadrotor flights,” Aerospace Science and Technology.
8. Olayinka, T. O., Olatide, A.A., Oluwagbemiga A.D. & Okelola, M.O. (2020). Internal Model Control Tuned Proportional Integral Derivative for Quadrotor Unmanned Aerial Vehicle Dynamic Model” August 2020.
9. Jasim, O.A. (2021). Formal Methods for the Design and Verification of UAV Feedback Controls.
10. Kiss, B., Ballagi, A. & Kuczmann, M. (2025). “PID Control and Alternative Control Approaches in UAV Systems,” International Journal of Media and Networks.
11. Singh, H. & Verma, R. (2022). “Ant windup PID for UAV actuators,” Control Engineering Practice.

12. Zhou, W., Zhou, L., Yuan, T., Chen, R., & Liu, D. (2026). "Robust performance optimization of UAV dynamic systems using MPC-PID hybrid control," Scientific Reports, vol. 16, art. 2585, DOI: 10.1038/s41598-025-32436-6
13. Kabaoglu, A. & Sariel, S. (2026). UAV-SEAD: State Estimation Anomaly Dataset for UAVs. February, 2026.
14. Isgandarov, I. A. & Bakhshiyev, H. E. (2021). The application of MEMS technology to determine an aircraft orientation," Bull. Civil Aviation Academy.
15. Isgandarov, I. & Bakhshiyev, H. (2022). "Analysis of existing and modern magnetic field sensors application for determining an aircraft magnetic heading," DOI:10.34826/NAA.2022.24.3.003
16. Liu, Y. (2024). Modelling and Simulation of Quadcopter UAV Based on PID Control, DOI:10.54254/2755-2721/75/20240539.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ОБЛАСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ПИД-РЕГУЛЯТОРОВ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ХАРАКТЕРИСТИК АНРС МАЛЫХ ЛЕТАТЕЛЬНЫХ АППАРАТОВ

Аннотация. Традиционные ПИД-регуляторы по-прежнему широко используются во встроенных системах управления полетом и стабилизации. Однако в системах определения положения и курса (АНРС) малых летательных аппаратов классические подходы на основе ПИД-регуляторов оказываются недостаточными при наличии шума датчиков, дрейфа, вибрации и энергетических ограничений, характерных для легких авионики.

В данной статье предлагается контекстно-ориентированная, чувствительная к риску структура ПИД-регулятора для модернизации АНРС. Контроллер интегрирует оценку надежности датчиков, энергосберегающую модуляцию и многоцелевую оптимизацию в логику принятия решений ПИД-регулятора. Метод уменьшает колебательные коррекции, вызванные шумом гироскопа и акселерометра, сохраняя при этом точность отслеживания положения. Результаты моделирования демонстрируют снижение интегрированной энергии управления, снижение многоцелевой стоимости, улучшенную стабильность и повышенную устойчивость к неопределенности датчиков, характерной для систем АНРС на основе MEMS.

Предложенная структура преобразует ПИД-регулятор из чистого механизма компенсации ошибок в интеллектуальный модуль стабилизации, подходящий для современной авионики малых летательных аппаратов.

Ключевые слова: ПИД-регулятор, модернизация системы АНРС, стабилизация малых летательных аппаратов, контекстное управление, управление с учетом рисков, энергоэффективная авионика, надежность датчиков, многоцелевая оптимизация.

ШАҒЫН ӘУЕ АППАРАТТАРЫНЫҢ АНРС ЖҮЙЕСІ СИПАТТАМАЛАРЫН ЖАҚСАРТУ ҮШІН ПИД-РЕТТЕГІШТЕРДІҢ ЖЕТІЛДІРІЛУІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ҚОЛДАНУ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа. Дәстүрлі PID реттегіштері ендірілген ұшу басқару және тұрақтандыру жүйелерінде кеңінен қолданылады. Алайда кіші әуе кемелерінің кеңістіктегі бағыт пен жағдайды анықтау жүйелерінде (АНРС) классикалық PID тәсілдері сенсорлық шу, дрейф, діріл және жеңіл авионикалық платформаларға тән энергия шектеулері жағдайында жеткіліксіз тиімді болып табылады.

Бұл жұмыста АНРС жүйесін жаңғыртуға арналған контекстік және тәуекелге сезімтал PID архитектурасы ұсынылады. Реттегіш PID шешім қабылдау логикасына сенсор сенімділігін бағалауды, энергияға бағытталған модуляцияны және көпмақсатты

оңтайландыруды біріктіреді. Ұсынылған әдіс гироскоптар мен акселерометрлер шуынан туындайтын тербелмелі түзетулерді азайта отырып, кеңістіктік бағытты қадағалау дәлдігін сақтайды.

Модельдеу нәтижелері басқарудың интегралдық энергия шығынының төмендеуін, көпмақсатты шығын функциясының азаюын, тұрақтылықтың артуын және MEMS-негізіндегі AHRS жүйелеріне тән сенсорлық белгісіздік жағдайында орнықтылықтың жақсарғанын көрсетеді.

Ұсынылған құрылым PID реттегішін қателікті өтеудің қарапайым механизмі емес, заманауи кіші әуе кемелері авионикасына арналған интеллектуалды тұрақтандыру модуліне айналдырады.

Түйін сөздер: PID реттегіші, AHRS жаңғырту, кіші әуе кемелерін тұрақтандыру, контекстік басқару, тәуекелге сезімтал басқару, энергия тиімді авионика, сенсор сенімділігі, көпмақсатты оңтайландыру.

Information about the authors

Islam Isgandarov	PhD, Professor, Head of Department at the National Aviation Academy, Azerbaijan, Baku E-mail: iisgandarov@naa.edu.az
Huseyn Bakhshiyev	Doctoral candidate. National Aviation Academy. Azerbaijan, Baku. E-mail: huseyn.baxshiyev@naa.edu.az

Сведения об авторах

Ислам Искендеров	К.ф.-м.н., профессор, заведующий кафедрой Национальной Авиационной Академии, Азербайджан, Баку E-mail: iisgandarov@naa.edu.az
Хусейн Бахшиев	Докторант Национальной Авиационной Академии, Азербайджан, Баку. E-mail: huseyn.baxshiyev@naa.edu.az

Авторлар туралы мәлімет

Ислам Искендеров	PhD, профессор, Ұлттық Авиация Академиясының кафедра меңгерушісі, Әзербайжан, Баку E-mail: iisgandarov@naa.edu.az
Хусейн Бахшиев	Ұлттық авиация академиясының докторанты, Әзірбайжан, Баку, E-mail: huseyn.baxshiyev@naa.edu.az

APPENDIX A

This appendix contains the complete MATLAB script used to generate the simulation results presented in Figure 1 of the main text. The code implements the classical and context-aware PID controllers for small aircraft pitch stabilization, including noise modeling, energy modulation, and multi-objective cost evaluation.

Matlab code:

```

clc; clear; close all;
%% TIME
dt = 0.001;
T = 20;
t = (0: dt:T)';

%% SMALL AIRCRAFT PITCH DYNAMICS (simplified model)

%  $\theta'' + 2\zeta\omega_n\theta' + \omega_n^2\theta = u$ 
wn = 3;
zeta = 0.5;
G = tf(1, [1 2*zeta*wn wn^2]);
%% PID GAINS (AHRS stabilization loop)
Kp = 12;
Ki = 5;
Kd = 1.5;
C = pid(Kp,Ki,Kd);
sys = feedback(C*G,1);
%% Step response (reference pitch angle = 5 degrees)
ref = 5*pi/180; % radians
[y, ~] = step(ref*sys,t);

%% SENSOR NOISE (MEMS vibration + turbulence)

sigma = 0.03; % realistic small aircraft noise
noise = sigma*randn(size(y));
y_noisy = y + noise;
%% ERROR
e = ref - y_noisy;
%% PID SIGNAL (manual form)
int_e = cumtrapz(t,e);
der_e = [0; diff(e)/dt];
u_classic = Kp*e + Ki*int_e + Kd*der_e;

%% ENERGY MODEL (avionics power constraint)

Emax = 100;
E = linspace(100,60, length(t))';
phi = E/Emax;
%% RISK MODEL (sensor reliability)
Pfault = 0.05;
R = sigma^2 + Pfault;
kappa = 1.0;
%% CONTEXT-AWARE PID

```

```

u_context = u_classic. * (1 - kappa*R). * Phi;
%% COST FUNCTION
alpha=1; beta=0.2; gamma=1;
J_classic = trapz(t, alpha*e.^2 + beta*u_classic.^2);
J_context = trapz(t, alpha*e.^2 + beta*u_context.^2 + gamma*R);

%% COMBINED PUBLICATION FIGURE

figure('Color','w');
subplot (2,2,1)
plot(t,y*180/pi,'LineWidth',1.5); hold on;
plot(t,y_noisy*180/pi,'--');
ylabel('Pitch Angle (deg)')
title ('AHRS Output (Pitch)')
legend('Ideal','Noisy'); grid on;
subplot (2,2,2)
plot(t,u_classic); hold on;
plot (t, u_context,'LineWidth',1.2);
title ('Control Signal (Elevator Command)')
legend ('Classical PID','Context-aware PID');
grid on;
subplot (2,2,3)
plot (t, phi,'LineWidth',1.5);
ylabel('\phi(E)')
title ('Energy Modulation')
grid on;
subplot (2,2,4)
bar ([J_classic J_context])
set (gca,'XTickLabel', {'Classical','Context-aware'})
title ('Total Multi-objective Cost J')
grid on;

sgtitle('Modern PID Enhancement for Small Aircraft AHRS');

```


УДК 004.896:629.735.33:631.3

МРНТИ 27.35.15:28.23.19:29.19.15

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_2

Л.А. Городецкая¹, Р. И. Мухамедиев¹, Н.Р. Юничева^{2,3*}, А. Сымагулов¹

¹КазНИТУ им. К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан

²Институт информационных и вычислительных технологий КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

³Алматинский Университет энергетики и связи им. Г. Даукеева, Алматы, Казахстан

*E-mail: naduni@mail.ru

МЕТОДЫ КОМПЬЮТЕРНОГО ЗРЕНИЯ ДЛЯ АНАЛИЗА ПРОЗРАЧНОСТИ АТМОСФЕРЫ ПО СНИМКАМ С БЕСПИЛОТНЫХ ЛЕТАТЕЛЬНЫХ АППАРАТОВ

Аннотация. В работе рассматривается задача автоматизированной оценки прозрачности атмосферы в городских условиях на основе изображений, полученных с беспилотного летательного аппарата, с применением методов компьютерного зрения и глубокого обучения. Исследуется подход, ориентированный на анализ визуальных признаков задымлённости вблизи линии горизонта, где концентрация аэрозольных загрязнений, как правило, наиболее выражена. Для экспериментального исследования сформирован специализированный набор данных, включающий аэрофотоснимки городской атмосферы Алматы, полученные в январе-феврале 2024 года, с последующим пространственным разбиением изображений на девять секторов и ручной визуальной оценкой уровня прозрачности по дискретной шкале. Такой способ разметки позволил зафиксировать пространственную неоднородность загрязнения в пределах одного кадра и учесть различия между небесным фоном, линией горизонта и городской застройкой. На основе предобученной архитектуры MobileNetV2 реализованы два варианта модели — классификационная и регрессионная, что позволило сопоставить дискретный и непрерывный подходы к интерпретации визуальной информации. Сравнительный анализ показал, что классификатор обеспечивает более высокую точность строгого совпадения классов (83,9%), тогда как регрессионная модель, при округлении предсказаний до целых значений, демонстрирует более высокую точность в пределах допуска ± 1 класс (97,2%) и меньший уровень систематических ошибок. Полученные результаты подтверждают перспективность использования БПЛА в сочетании с методами компьютерного зрения для локального мониторинга прозрачности атмосферы и подчёркивают потенциал данного подхода как дополнения к традиционным наземным системам экологического контроля в городских условиях, что особенно актуально при ограниченной плотности стационарных станций.

Ключевые слова: мониторинг качества воздуха, данные с БПЛА, компьютерное зрение, прозрачность атмосферы, смог, глубокое обучение.

Введение. Загрязнение атмосферного воздуха остаётся одной из наиболее значимых экологических проблем современности. Согласно отчётам Всемирной организации

здравоохранения, более 90% населения планеты проживает в регионах, где концентрации загрязняющих веществ превышают установленные нормы [1]. Особенно остро эта проблема проявляется в крупных городах, где повышенные уровни мелкодисперсных частиц (PM_{2.5}, PM₁₀), оксидов азота и других загрязнителей оказывают существенное влияние на здоровье населения [2,3]. В Казахстане также наблюдаются регулярные эпизоды высокого уровня загрязнения воздуха в крупнейших городах — Алматы и Астане, где годовые концентрации PM_{2.5} превышают предельные значения ВОЗ более чем в 4–7 раз, а число дней с превышением суточных лимитов достигает 151–217 в год [4].

В последние годы активно развивается направление использования беспилотных летательных аппаратов (БПЛА) в задачах экологического мониторинга [5]. Малые БПЛА рассматриваются как перспективная платформа для локальных исследований качества воздуха, поскольку они позволяют проводить замеры вблизи источников загрязнения и в труднодоступных местах, где традиционные методы оказываются неэффективными. При этом они обладают рядом преимуществ, включая низкую стоимость, возможность автономных полётов и высокую пространственную детализацию, что делает их удобным инструментом для изучения локальных явлений, таких как смог [6].

В ряде исследований также предлагались гибридные подходы, в которых изображения, полученные с БПЛА, используются совместно с данными наземных сенсорных сетей для повышения точности и энергоэффективности прогнозов качества воздуха [7].

Наряду с этим в научной литературе всё больше внимания уделяется применению методов компьютерного зрения и смежных технологий для анализа визуальных признаков загрязнения атмосферы. Так, в ряде исследований предлагалось использовать камеры видеонаблюдения для оценки концентраций PM₁₀ и построения временных профилей загрязнённости воздуха [8], а также датчики, установленные на транспортных средствах, для распознавания загрязнения воздуха и тумана [9].

Более современные работы показали, что визуальная оценка задымлённости по фотографиям и изображениям с камер может надёжно коррелировать с концентрациями загрязнителей и индексами качества воздуха. В частности, специализированные алгоритмы, такие как fastDBCP, обеспечивают высокую скорость и точность классификации загрязнённости в городских условиях [10].

Дальнейшее развитие в этой области связано с созданием более универсальных моделей глубокого обучения, которые позволяют одновременно оценивать концентрации PM_{2.5}, PM₁₀ и AQI [11], а также с использованием гибридных архитектур, сочетающих CNN и LSTM и учитывающих пространственно-временные характеристики изображений, что повышает точность прогнозов как днём, так и ночью [12].

В данной работе рассматривается метод оценки прозрачности атмосферы по изображениям, полученным с борта БПЛА, с использованием подходов классификации и регрессии. Предложенный подход предполагает разметку изображений по секторам, обучение моделей на основе архитектуры MobileNetV2 и сравнительный анализ их работы.

Материалы и методы исследования.

Сбор данных и формирование набора данных.

Для обучения и валидации моделей компьютерного зрения был сформирован специализированный набор данных (dataset), содержащий изображения городской атмосферы Алматы, полученные с борта беспилотного летательного аппарата [13]. Сформированный набор данных представляет собой структурированную коллекцию аэрофотоснимков с пространственно распределённой экспертной разметкой, ориентированной на анализ визуальных признаков задымлённости и прозрачности атмосферы в городских условиях.

Параметры съёмки.

Съёмка проводилась в январе–феврале 2024 года с использованием малогабаритного БПЛА DJI Mavic Mini 2. Камера фиксировала изображения в формате JPEG при разрешении 4000×2250 пикселей (≈ 9 МП). Полёты выполнялись на высоте от 100 до 500 метров над уровнем земли, при этом дрон выполнял полный оборот на 360° , что обеспечивало круговой охват территории. Камера ориентировалась в сторону горизонта (Camera Pitch $\approx 0^\circ$), что позволяло фиксировать как небесный фон, так и зону скопления смога вблизи поверхности. Географически съёмки охватывали центральную часть города Алматы (примерные координаты $43^\circ 15' \text{ N}$, $76^\circ 54' \text{ E}$).

В результате было собрано 970 фотографий, данные о которых объединены в 13 таблиц метаданных. Для каждой фотографии автоматически сохранялись дата, время, название файла, высота полёта и направление съёмки (азимут).

Разметка изображений.

С целью получения пространственно распределённой информации о задымлённости каждое изображение было разделено на девять равных секторов (рисунок 1). Для каждого сектора волонтерами вручную выставлялась оценка уровня смога по шкале от 1 до 10 (десять классов прозрачности атмосферы), где 1 соответствовал чистому воздуху, а 10 — максимальной задымлённости. Такая схема позволила более детально зафиксировать пространственные вариации загрязнения: верхние секторы (1–3) чаще содержали чистое небо, нижние (7–9) — городскую застройку, а средние (4–6) — область горизонта, где обычно концентрировался смог.

Разметка представлена в виде единого файла в формате CSV, содержащего идентификаторы изображений, метаданные, номера секторов и соответствующие им значения уровня задымлённости.

Рисунок 1 – Нумерация секторов на изображении, полученном с помощью БПЛА

Результаты и их обсуждение.

Обучение модели и анализ результатов. Архитектура и гиперпараметры.

Для решения задачи автоматического выявления признаков смога по изображениям, полученным с БПЛА, были реализованы два подхода: классификация и регрессия. В обоих случаях использовалась архитектура MobileNetV2, предобученная на датасете ImageNet и дообученная на собранных данных. Важно отметить, что изначально задача формулировалась как классификация по 10 уровням задымлённости (от 1 до 10).

Использование регрессора позволило предсказывать непрерывные значения и тем самым учитывать промежуточные состояния между дискретными уровнями шкалы.

Подбор гиперпараметров показал, что оптимальными значениями являются:

- количество эпох обучения (EPOCHS) — 60,
- скорость обучения (LEARNING_RATE) — $5 \cdot 10^{-5}$,
- порог начала тонкой настройки предобученных слоёв (FINE_TUNE_AT) — 120.

Такая конфигурация обеспечила баланс между скоростью сходимости и устойчивостью обучения.

Аугментация данных.

С целью повышения обобщающей способности моделей применялась аугментация обучающих изображений. Использовались следующие преобразования: случайные повороты до 15° , горизонтальные и вертикальные сдвиги до 10% размера изображения, сдвиги по срезу (shear) до 10%, масштабирование (zoom) в пределах $\pm 10\%$, а также случайное горизонтальное отражение. Все изображения были нормированы в диапазон [1].

Аугментация позволила имитировать вариации условий съёмки (изменение угла наклона дрона, смещение горизонта, колебания освещённости) и снизить риск переобучения при работе с ограниченным по объёму набором данных.

Динамика обучения.

Графики обучения для обеих моделей показывают стабильную сходимость. Уже на первых эпохах наблюдается резкое снижение ошибки, после чего кривые стабилизируются без признаков переобучения.

Для классификатора валидационные кривые функции потерь и средней абсолютной ошибки (MAE) расположены близко к обучающим, что свидетельствует о корректности выбранных гиперпараметров (рисунок 2).

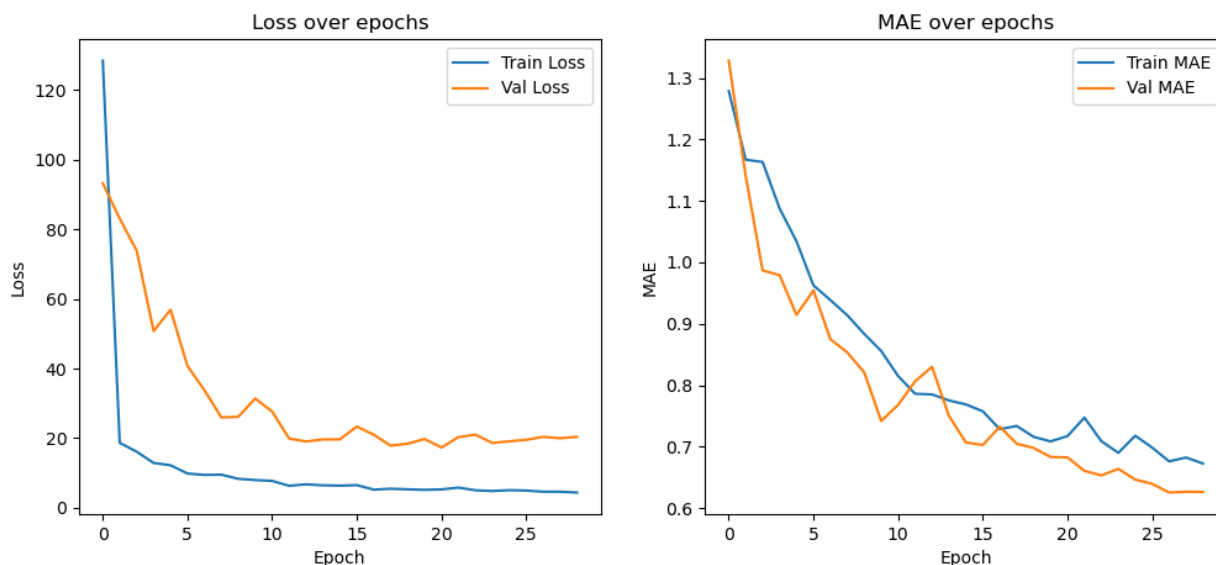

Рисунок 2 – Динамика функции потерь (Loss) и MAE при обучении классификатора

Для регрессора процесс обучения также характеризуется плавным снижением ошибки, при этом значения на валидации несколько выше, что ожидаемо, так как задача регрессии сложнее дискретной классификации и требует предсказания непрерывных значений (рисунок 3).

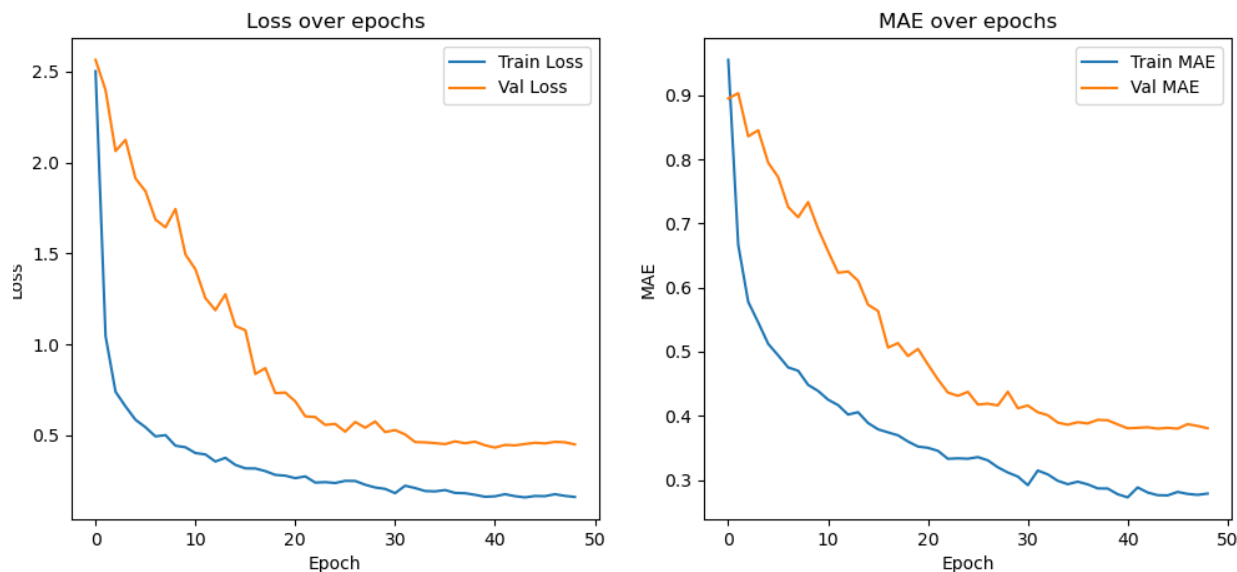

Рисунок 3 – Динамика функции потерь (Loss) и MAE при обучении регрессора

Сравнительный анализ классификатора и регрессора.

Для оценки качества работы моделей были использованы метрики точность строгого совпадения (exact accuracy), точность с отклонением не более чем на ± 1 уровень (accuracy within ± 1) и средняя абсолютная ошибка (MAE). В случае регрессора метрики точности рассчитывались после округления предсказанных значений до ближайшего целого числа. Таким образом, exact accuracy показывает долю точных совпадений с экспертной разметкой, а accuracy within ± 1 — долю предсказаний, которые не отличаются от экспертной оценки более чем на один класс.

Результаты классификатора:

- exact accuracy — 83.9%,
- accuracy within ± 1 — 94.8%.

Результаты регрессора:

- MAE (без округления) — 0.38,
- exact accuracy — 78.8%,
- accuracy within ± 1 — 97.2%.

Распределение ошибок по секторам оказалось схожим для обеих моделей: минимальные отклонения характерны для нижних секторов (7–9), умеренные ошибки наблюдаются в верхних секторах (1–3), наибольшие отклонения приходятся на средние сектора (4–6), соответствующие линии горизонта.

Однако у классификатора bias выражен сильнее: для сектора 5 ошибка составила – 0.78, тогда как у регрессора — лишь –0.39. При этом регрессор имеет тенденцию к небольшому завышению предсказаний в верхних секторах (+0.19...+0.28) (рисунок 4), в то время как классификатор в целом склонен к занижению (рисунок 5).

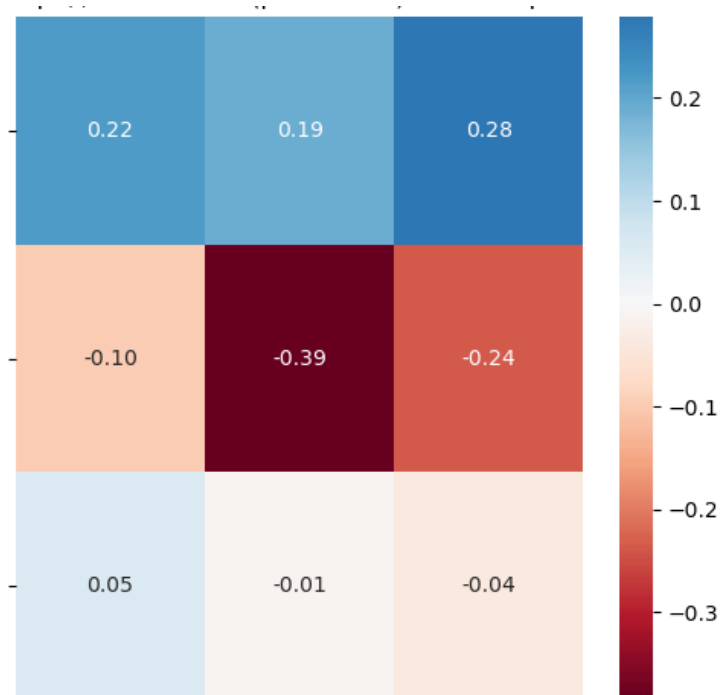

Рисунок 4 – средняя ошибка (предсказание – реальность) по секторам для регрессора

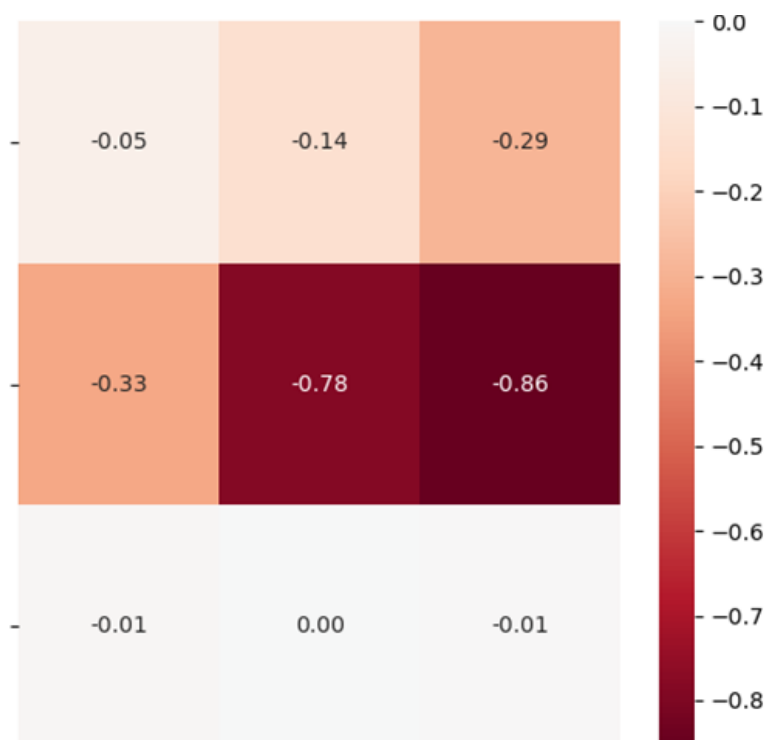

Рисунок 5 – средняя ошибка (предсказание – реальность) по секторам для классификатора

Визуальное сравнение предсказаний с ручной разметкой подтверждает выявленные закономерности (рисунок 6).

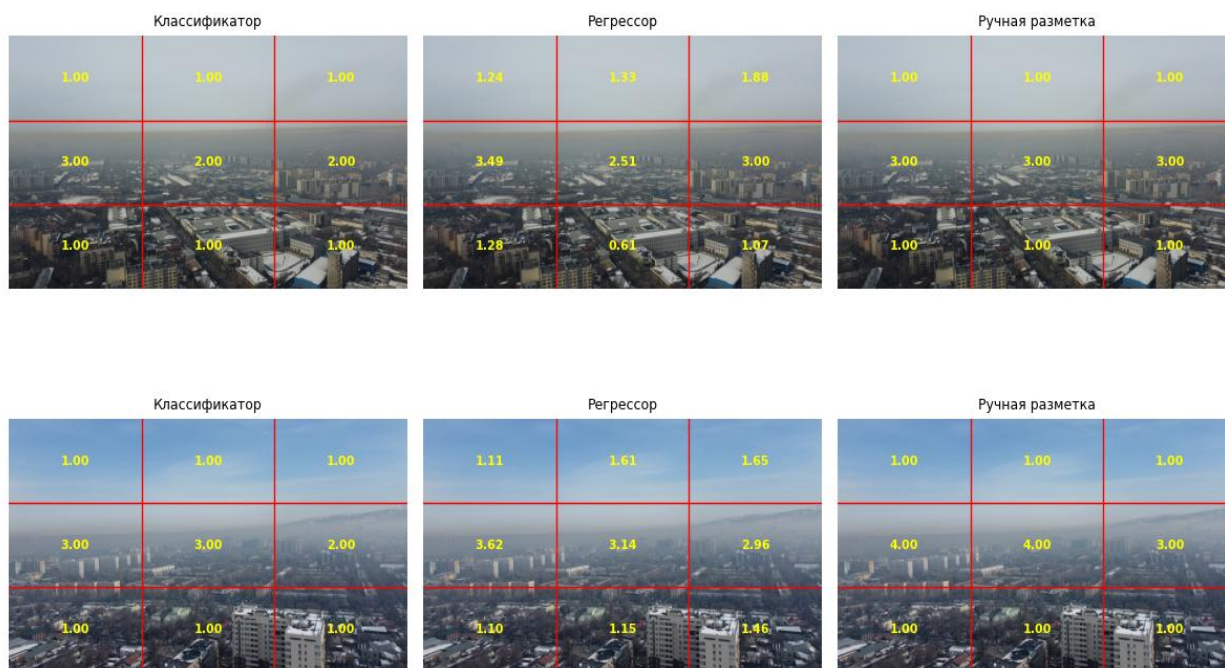

Рисунок 6 – пример сравнения работы моделей с ручной разметкой

Обе модели продемонстрировали сопоставимые результаты и выявили одинаковые проблемные зоны — сектора 4–6, соответствующие линии горизонта, где наиболее часто наблюдается смог. Классификатор обладает преимуществом по метрике строгой точности (83.9% против 78.8%), тогда как регрессор (с округлением до целого) показывает лучшие результаты с учётом расхождения не более чем на один класс (97.2% против 94.8%).

Таким образом, оба подхода могут использоваться для решения задачи анализа прозрачности атмосферы по изображениям с БПЛА. Выбор конкретного метода зависит от целей исследования: классификатор лучше подходит для строгого распределения по категориям, тогда как регрессор обеспечивает более устойчивые оценки с учётом возможной субъективности ручной разметки.

Заключение.

В данной работе предложен метод оценки прозрачности атмосферы по изображениям, полученным с беспилотного летательного аппарата, с использованием моделей компьютерного зрения. Сформированный набор данных из 970 изображений, размеченных по девяти секторам, позволил обучить и сравнить два подхода — классификацию и регрессию. Анализ показал, что обе модели обладают удовлетворительными обобщающими свойствами и демонстрируют сопоставимые результаты при решении задачи. Классификатор обеспечивает более высокую точность строгого совпадения классов, тогда как регрессор демонстрирует преимущество при учёте допуска ± 1 класс и меньший уровень систематических ошибок.

Вместе с тем исследование имеет ряд ограничений. Во-первых, прозрачность атмосферы оценивалась экспертами в секторах с различной толщиной воздушного пространства: верхние и горизонтальные сектора отражают фактически неограниченное расстояние, тогда как нижние (7–9) зависят от высоты полёта БПЛА. Во-вторых, объём размеченного набора данных невелик и не сбалансирован: случаи сильного загрязнения встречаются значительно реже по сравнению с чистым небом (1 класс) и слабыми загрязнениями (2-3 класс). В-третьих, оценки прозрачности атмосферы не были связаны с данными наземных станций мониторинга качества воздуха.

Будущие исследования будут направлены на расширение набора данных как по числу изображений, так и по пространственному делению на сектора, а также на интеграцию информации от наземных станций для повышения объективности разметки. Дополнительным направлением может стать использование мультиспектральных изображений и спектральных индексов, позволяющих более надёжно выявлять загрязнение воздуха.

Таким образом, полученные результаты подтверждают возможность применения БПЛА и методов компьютерного зрения в задачах локального мониторинга качества воздуха и указывают на потенциал дальнейшего развития данного направления для оперативного экологического контроля в городских условиях.

Благодарности. Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант BR28713375 «Многоцелевая роботизированная беспилотная летательная платформа дистанционного мониторинга (AeroScope)»).

Список литературы

1. Всемирная организация здравоохранения. (2021). Загрязнение воздуха. Всемирная организация здравоохранения. <https://www.who.int/health-topics/air-pollution>
2. Коэн, А. Дж., Брауэр, М., Бёрнетт, Р., и др. (2017). Оценки и 25-летние тенденции глобального бремени болезней, связанных с загрязнением воздуха: анализ данных Исследования глобального бремени болезней 2015 года. The Lancet, 389(10082), 1907–1918. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(17\)30505-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(17)30505-6)
3. Лелиевельд, Й., Клингмюллер, К., Позцер, А., и др. (2019). Пересмотр оценки бремени сердечно-сосудистых заболеваний от загрязнения воздуха в Европе с использованием новых функций коэффициентов риска. European Heart Journal, 40(20), 1590–1596. <https://doi.org/10.1093/eurheartj/ehz135>
4. Мухтаров, Р., Ибрагимова, О. П., Омарова, А., Турсынбаева, М., Турсын, К., & Муратулы, А. (2023). Эпизодическая оценка неблагоприятных эффектов траекторий воздушных масс на уровень PM_{2.5} в Астане и Алматы, Казахстан. Urban Climate, 49, 101541. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2023.101541>
5. Альбрехт, В., Мухамедиев, Р. И., Попова, Ю., Мухамеджиева, Е., & Ботайбеков, А. (2025). Тематическое моделирование Top2Vec для анализа динамики публикационной активности, связанной с экологическим мониторингом с использованием беспилотных летательных аппаратов. Publications, 13(2), 15. <https://doi.org/10.3390/publications13020015>
6. Вилла, Т. Ф., Гонсалес, Ф., Мильевич, Б., и др. (2016). Обзор малых беспилотных летательных аппаратов для измерения качества воздуха: современные применения и перспективы. Sensors, 16(7), 1072. <https://doi.org/10.3390/s16071072>
7. Ян, Ю., Ху, Ч., Бянь, К., & Сун, Л. (2019). ImgSensingNet: система мониторинга качества воздуха с использованием UAV визуализации и наземных датчиков. arXiv preprint arXiv:1905.11299. <https://arxiv.org/abs/1905.11299>
8. Вонг, К. Дж., Матжафри, М. З., Абдулла, К., Лим, Х. С., & Лоу, К. Л. (2007). Мониторинг качества воздуха во времени с использованием камер наблюдения. В Proceedings of the 2007 Geoscience and Remote Sensing Symposium (стр. 2864–2868). Барселона, Испания. <https://doi.org/10.1109/IGARSS.2007.4423350>
9. Саллис, П., Даннхайм, К., Икинг, К., & Мэдер, М. (2014). Обнаружение загрязнения воздуха и тумана с помощью автомобильных датчиков. В Proceedings of the 8th Asia Modelling Symposium (стр. 181–186). Тайбэй, Тайвань. <https://doi.org/10.1109/AMS.2014.36>
10. Чу, Ю., Чен, Ф., Фу, Х., & Ю, Х. (2023). Обнаружение загрязнения воздуха в городских районах с использованием мониторинговых изображений. Atmosphere, 14(5), 772. <https://doi.org/10.3390/atmos14050772>

11. Коу, П.-Й., Хся, И.-В., Чанг, Л.-Ц., & Чанг, Ф.-Дж. (2022). Оценка качества воздуха в реальном времени на основе изображений с использованием нейронных сетей глубокого обучения. *Journal of Environmental Management*, 307, 114560. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2022.114560>
12. Ван, Х., Ван, М., Лю, С., Мао, Ю., Чен, Ю., & Дай, С. (2023). Мониторинг качества воздуха на открытом воздухе на основе изображений с камер наблюдения. *Environmental Science and Ecotechnology*, 18, 100319. <https://doi.org/10.1016/j.esse.2023.100319>
13. Набор данных аэрофотоснимков городской атмосферы Алматы, полученных с использованием БПЛА (2024). Электронный ресурс. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1nEOJKky6Ghu3DDtQ3cVZHpt3lDhLYjak> (дата обращения: 04.02.2026).

References

1. World Health Organization. (2021). *Air pollution*. World Health Organization. <https://www.who.int/health-topics/air-pollution>
2. Cohen, A. J., Brauer, M., Burnett, R., et al. (2017). Estimates and 25-year trends of the global burden of disease attributable to ambient air pollution: An analysis of data from the Global Burden of Diseases Study 2015. *The Lancet*, 389(10082), 1907–1918. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(17\)30505-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(17)30505-6)
3. Lelieveld, J., Klingmüller, K., Pozzer, A., et al. (2019). Cardiovascular disease burden from ambient air pollution in Europe reassessed using novel hazard ratio functions. *European Heart Journal*, 40(20), 1590–1596. <https://doi.org/10.1093/eurheartj/ehz135>
4. Mukhtarov, R., Ibragimova, O. P., Omarova, A., Tursumbayeva, M., Tursun, K., & Muratuly, A. (2023). An episode-based assessment for the adverse effects of air mass trajectories on PM_{2.5} levels in Astana and Almaty, Kazakhstan. *Urban Climate*, 49, 101541. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2023.101541>
5. Albrekht, V., Mukhamediev, R. I., Popova, Y., Muhamedijeva, E., & Botaibekov, A. (2025). Top2Vec topic modeling to analyze the dynamics of publication activity related to environmental monitoring using unmanned aerial vehicles. *Publications*, 13(2), 15. <https://doi.org/10.3390/publications13020015>
6. Villa, T. F., Gonzalez, F., Miljevic, B., et al. (2016). An overview of small unmanned aerial vehicles for air quality measurements: Present applications and future perspectives. *Sensors*, 16(7), 1072. <https://doi.org/10.3390/s16071072>
7. Yang, Y., Hu, Z., Bian, K., & Song, L. (2019). ImgSensingNet: UAV vision guided aerial-ground air quality sensing system. *arXiv preprint arXiv:1905.11299*. <https://arxiv.org/abs/1905.11299>
8. Wong, C. J., Matjafri, M. Z., Abdullah, K., Lim, H. S., & Low, K. L. (2007). Temporal air quality monitoring using surveillance camera. In *Proceedings of the 2007 Geoscience and Remote Sensing Symposium* (pp. 2864–2868). Barcelona, Spain. <https://doi.org/10.1109/IGARSS.2007.4423350>
9. Sallis, P., Dannheim, C., Icking, C., & Maeder, M. (2014). Air pollution and fog detection through vehicular sensors. In *Proceedings of the 8th Asia Modelling Symposium* (pp. 181–186). Taipei, Taiwan. <https://doi.org/10.1109/AMS.2014.36>
10. Chu, Y., Chen, F., Fu, H., & Yu, H. (2023). Detection of air pollution in urban areas using monitoring images. *Atmosphere*, 14(5), 772. <https://doi.org/10.3390/atmos14050772>
11. Kow, P.-Y., Hsia, I.-W., Chang, L.-C., & Chang, F.-J. (2022). Real-time image-based air quality estimation by deep learning neural networks. *Journal of Environmental Management*, 307, 114560. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2022.114560>
12. Wang, X., Wang, M., Liu, X., Mao, Y., Chen, Y., & Dai, S. (2023). Surveillance-image-based outdoor air quality monitoring. *Environmental Science and Ecotechnology*, 18, 100319. <https://doi.org/10.1016/j.esse.2023.100319>

13. A set of aerial photographs of the urban atmosphere of Almaty, obtained using UAVs (2024). Electronic resource. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1nEOJKky6Ghu3DDtQ3cVZHpt3lDhLYjak> (accessed on 04.02.2026).

БЕЙНЕНІ БАСҚАРУСЫЗ ҰШУ АППАРАТТАРЫ ТҮСІРГЕН СУРЕТТЕР БОЙЫНША АТМОСФЕРАЛЫҚ МӨЛДІРЛІКТІ ТАЛДАУҒА АРНАЛҒАН КОМПЬЮТЕРЛІК КӨРУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақала ұшқышсыз ұшу аппаратынан алынған суреттер негізінде компьютерлік көру және терең оқыту әдістерін қолдана отырып, қалалық жағдайда атмосфераның мөлдірлігін автоматты бағалау мәселесін қарастырады. Бұл тәсіл көкжиек маңындағы түтіннің визуалдық белгілерін талдауға бағытталған, себебі дәл осы жерде аэрозольдік ластанудың концентрациясы әдетте ең жоғары болады. Эксперименттік зерттеу үшін 2024 жылдың қаңтар–ақпан айларында алынған Алматы қаласының атмосферасының әуе фотосуреттерінен тұратын арнайы деректер жиынтығы құрылды, кейіннен суреттер тоғыз секторға кеңістіктік бөлініп, мөлдірлік деңгейі дискретті шкала бойынша қолмен визуалды бағаланды. Бұл белгілеу әдісі бір кадр шегінде ластанудың кеңістіктік гетерогенділігін тіркеуге және аспан фоны, көкжиек сызығы мен қалалық даму арасындағы айырмашылықтарды ескеруге мүмкіндік берді. Алдан дайындалған MobileNetV2 архитектурасына негізделген екі модель нұсқасы — классификация және регрессия — іске асырылды, бұл визуалдық ақпаратты түсіндіруде дискретті және үздіксіз тәсілдерді салыстыруға мүмкіндік берді. Салыстырмалы талдау көрсеткендей, классификатор қатаң сынып сәйкестендіруде жоғары дәлдікті (83,9%) қамтамасыз етеді, ал регрессиялық модель болжамдарды бүтін мәндерге дөңгелете отырып ± 1 сынып шегінде жоғары дәлдікті (97,2%) және жүйелік қателердің төмен деңгейін көрсетеді. Нәтижелер атмосфералық мөлдірлікті жергілікті мониторингтеу үшін ұшқышсыз ұшу аппараттарын компьютерлік көру әдістерімен біріктіріп қолданудың әлеуетін растап, қалалық ортадағы дәстүрлі жерге негізделген экологиялық мониторинг жүйелеріне қосымша ретіндегі бұл тәсілдің мүмкіндіктерін айқындайды, бұл бекітілген станциялардың аздығы жағдайында аса өзекті.

Түйін сөздер: ауа сапасын бақылау, ҰҒА деректері, компьютерлік көру, атмосфералық мөлдірлік, смог, терең оқыту.

COMPUTER VIEWING METHODS FOR ANALYSING ATMOSPHERIC TRANSPARENCY FROM IMAGES TAKEN BY UNMANNED AERIAL VEHICLES

Abstract. This paper considers the problem of automated assessment of atmospheric transparency in urban conditions based on images obtained from an unmanned aerial vehicle, using computer vision and deep learning methods. The study explores an approach focused on analyzing visual signs of smoke near the horizon, where the concentration of aerosol pollution is usually most pronounced. For the experimental study, a specialized dataset was formed, including aerial photographs of the urban atmosphere of Almaty taken in January-February 2024, followed by spatial division of the images into nine sectors and manual visual assessment of the transparency level on a discrete scale. This method of marking allowed us to record the spatial heterogeneity of pollution within a single frame and take into account the differences between the sky background, the horizon line, and urban development. Based on the pre-trained MobileNetV2 architecture, two model variants were implemented — classification and regression — which made it possible to compare discrete and continuous approaches to the interpretation of visual information. A comparative analysis showed that the classifier provides higher accuracy of strict class matching (83.9%), while the regression model, when rounding predictions to whole values, demonstrates higher accuracy within a tolerance of ± 1 class (97.2%) and a lower level of

systematic errors. The results confirm the promise of using UAVs in combination with computer vision methods for local monitoring of atmospheric transparency and highlight the potential of this approach as a supplement to traditional ground-based environmental monitoring systems in urban environments, which is particularly relevant given the limited density of stationary stations.

Keywords: *air quality monitoring, UAV data, computer vision, atmospheric transparency, smog, deep learning.*

Сведения об авторах

Городецкая Людмила	магистрант, «Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И. Сатпаева» (НАО "КазННТУ им. К.И.Сатпаева"). E-mail: ludmila260601@gmail.com
Мухамедиев Равиль Ильгизович	Доктор инженерных наук, профессор, Институт автоматизации и информационных технологий, кафедра программной инженерии, «Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И. Сатпаева» (НАО "КазННТУ им. К.И.Сатпаева"), E-mail: ravil.muhamedyev@gmail.com
Юничева Надия Рафкатовна	к.т.н., доцент, Ведущий научный сотрудник Института информационных и вычислительных технологий КН МНВО РК, E-mail: naduni@mail.ru
Сымагулов Адилхан	Ведущий инженер, «Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И. Сатпаева» (НАО "КазННТУ им. К.И.Сатпаева"), E-mail: asmogulove00@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Городецкая Людмила	"Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті" E-mail: ludmila260601@gmail.com
Мұхамедиев Равиль Ильгизович	Инженерия ғылымдарының докторы, профессор, "Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті", E-mail: ravil.muhamedyev@gmail.com
Юничева Надия Рафкатовна	т. ғ. к., доцент, ҚР БҒМ ҒК АЕТИ жетекші ғылыми қызметкері, E-mail: naduni@mail.ru
Сымағұлов Әділхан	"Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті" E-mail: asmogulove00@gmail.com

Information about the authors

Gorodetskaya Liudmila	master's student, Satbayev University (KazNRTU), Almaty, Kazakhstan E-mail: ludmila260601@gmail.com
Symagulov Adilkhan	Satbayev University (KazNRTU), Almaty, Kazakhstan E-mail: asmogulove00@gmail.com
Mukhamediev Ravil I.	Doctor of Engineering, Professor, Institute of Automation and Information Technologies, Satbayev University (KazNRTU), Almaty, Kazakhstan E-mail: ravil.muhamedyev@gmail.com
Yunicheva Nadiya	Candidate of Technical Science, leading researcher of the Institute of High Technologies of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, E-mail: naduni@mail.ru ,
Symagulov Adilkhan	Satbayev University (KazNRTU), Almaty, Kazakhstan E-mail: asmogulove00@gmail.com

УДК 681.518.5:629.735

МРНТИ 28.17.19, 81.83.20

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_3

Г. Каипбек¹, А. Савостин², К. Кошекков¹, Г. Савостина²

¹ Академия гражданской авиации, Алматы, Казахстан

² Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева,
Петропавловск, Казахстан

*E-mail: kaipbekgulsanat@gmail.com

ИДЕНТИФИКАЦИЯ СКРЫТЫХ ТИПОВ ОТКАЗОВ СИСТЕМЫ ВНЕШНЕГО ОСВЕЩЕНИЯ ВОЗДУШНОГО СУДНА НА ОСНОВЕ ЛАТЕНТНОГО РАЗМЕЩЕНИЯ ДИРИХЛЕ

Аннотация. Непрерывный рост объемов неструктурированных текстовых данных в системах технического обслуживания авиационной техники создает потребность в автоматизированных методах их анализа. Традиционная категоризация дефектов по стандартным кодам часто оказывается недостаточно детальной для понимания истинных причин отказов, смешивая рутинные операции и критические сбои в рамках одной системы. Предметом данного исследования является семантическая структура текстовых описаний неисправностей системы внешнего освещения (АТА 33-40) парка однотипных воздушных судов. Целью публикации является разработка и апробация метода автоматического выявления скрытых эксплуатационных паттернов и режимов отказа без использования размеченных данных. Методологическую основу исследования составляет вероятностное тематическое моделирование с использованием алгоритма латентного размещения Дирихле (LDA). Для повышения качества модели реализован специализированный алгоритм предобработки текста, включающий расшифровку отраслевых аббревиатур и удаление контекстного шума. Оптимальная конфигурация модели определялась на основе количественного анализа метрики когерентности (C_v) и оценки семантической устойчивости тем. Экспериментально установлено, что модель, содержащая шесть тем, обеспечивает наилучшую интерпретируемость данных. Анализ полученных кластеров позволил выявить конструктивно-обусловленные зоны возникновения дефектов, а также классифицировать неисправности по типу проявления. Автоматически выделены скрытые подгруппы, соответствующие отказам электрических цепей и механическим повреждениям элементов конструкции. Предложенный подход позволяет трансформировать неструктурированные записи техперсонала в детализированную диагностическую информацию. Это открывает возможности для совершенствования программ технического обслуживания и перехода к предиктивному управлению надежностью конкретных подсистем воздушного судна.

Ключевые слова: воздушное судно, техническое обслуживание, внешнее освещение, текстовые описания, обработка естественного языка, тематическое моделирование, латентное размещение Дирихле.

Введение.

В современной гражданской авиации процессы поддержания летной годности и технического обслуживания (ТО) характеризуются генерацией больших объемов сопутствующих данных. Несмотря на повсеместное внедрение цифровых систем управления ТО (MRO-систем), значительная часть важной диагностической информации по-прежнему фиксируется инженерно-техническим персоналом в виде неструктурированных текстовых описаний – записей в бортовых технических журналах и картах нарядов. Эти записи содержат уникальные сведения о характере проявления неисправностей, симптомах отказов и предпринятых корректирующих действиях, которые часто теряются при агрегации и нормализации данных в стандартные коды АТА 100 (ATA iSpec 2200) [1].

При этом важной задачей для анализа являются категории неисправностей с высокой частотой возникновения и разнородной физикой отказов. В частности, для воздушных судов (ВС) с высокой интенсивностью эксплуатации категория по АТА 100 (ATA iSpec 2200) Chapter 33, Section 40 – External Lights является одной из лидирующих по количеству записей в бортовых журналах ТО [2]. Однако стандартная кодировка не позволяет автоматически различать плановые работы, механические повреждения элементов конструкции или критические отказы электрических цепей. Отсутствие детализированного понимания структуры дефектов внутри одной АТА-категории ограничивает возможности предиктивной аналитики, планирования складских запасов и выявления скрытых угроз безопасности. В связи с этим, разработка методов автоматического извлечения скрытых паттернов отказов из текстовых массивов авиационного ТО является актуальной научно-технической задачей.

Традиционные подходы к анализу текстовых данных в авиации долгое время опирались на ручную категоризацию или поиск, по ключевым словам, что неэффективно в условиях постоянно растущих объемов информации. Современные исследования в области обработки естественного языка (NLP) демонстрируют смещение фокуса в сторону методов машинного обучения [3], [4]. Большинство существующих работ сосредоточено на задачах обучения с учителем в форме автоматического присвоения кодов АТА на основе текста [5], [6], [7]. Такой подход воспроизводит существующую структуру данных, не позволяя выполнить анализ категории и выявить новые знания.

В то же время, методы обучения без учителя, в частности тематическое моделирование, остаются недостаточно изученными применительно к узкоспециализированным авиационным задачам [2]. Существует дефицит исследований, демонстрирующих, как вероятностные модели, такие как латентное размещение Дирихле (LDA), могут быть использованы не просто для группировки текстов, но и для семантической декомпозиции сложных инженерных систем и выявления режимов отказа, специфичных для конкретного типа ВС.

В связи с этим, целью данного исследования является разработка и апробация подхода к выявлению и интерпретации скрытых профилей неисправностей внутри категории АТА (ATA iSpec 2200) 33-40 («Внешнее освещение») на примере парка однотипных воздушных судов (Embraer 190) с использованием метода LDA.

Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи.

1. Реализация алгоритма предварительной обработки корпуса реальных записей ТО, направленной на снижение шума и унификацию технического сленга, характерного для обслуживания авиационных систем.
2. Построение тематической модели LDA, обеспечивающей оптимальный баланс между статистической устойчивостью и инженерной интерпретируемостью кластеров.
3. Проведение семантического анализа полученных тем для идентификации ключевых подгрупп дефектов.

Материалы и методы исследования.

Анализ текстового корпуса авиационного ТО.

В исследовании используется текстовый корпус, содержащий данные о зарегистрированных неисправностях в процессе ТО парка из девяти однотипных коммерческих воздушных судов, эксплуатируемых на территории Республики Казахстан с 2014 по 2020 годы. В корпусе содержится 13204 записи из бортовых журналов и систем управления ТО, представленные без предварительной лингвистической обработки, в том числе с сохранением профессионального сленга, аббревиатур, профессиональной и технической терминологии.

Благодаря имеющейся разметке по категориям неисправностей ATA 100 (ATA iSpec 2200), из представленного корпуса были отобраны все записи с меткой Chapter 33, Section 40 – External Lights («Внешнее освещение») в количестве 669 образцов. В представленных записях данная категория отказов является второй по частоте возникновения (после 25-20 – «Passenger Cabin») и представляет особый интерес для анализа по следующим причинам:

- высокая частота возникновения дефектов;
- критическое влияние на ночные операции ВС;
- внутренняя гетерогенность отказов, требующая семантического анализа для разделения рутинных работ (замена ламп) и системных сбоев.

Примеры записей по категории 33-40 приведены в таблице 1. Для соблюдения конфиденциальности реальные регистрационные номера ВС были заменены на условные обозначения (А, В, С и т.д.).

Таблица 1 –Примеры необработанных записей ТО для категории отказов 33-40

№	Date Reported	A/C Reg	Defect
102	2015-08-24	A	RH WING INSP LIGHT IS INOP
639	2016-01-26	B	RH TAXI SIDE LIGHT IS INOP
474	2014-04-30	A	LH WING-ROOT TAXI LIGHT AND LANDING LIGHTARE INOP
6	2016-02-25	C	LH NAV LIGHT (STBY SYS) IS INOP
39	2014-07-26	D	NOSE TAXI LIGHT LAMP FOUND CRACKED

Как следует из таблицы 1, текстовые описания дефектов имеют вид коротких сообщений в техническом домене авиационной отрасли. Наблюдается обилие отраслевых сокращений, аббревиатур и пр. По этой причине данные требуют предварительной обработки перед процессом тематического моделирования.

Предварительная обработка текстовых записей.

Для обеспечения качества тематического моделирования был реализован многоэтапный процесс очистки и нормализации исходных записей с использованием языка Python 3 и библиотеки NLTK. Схема данного процесса показана на рисунке 1.

Рисунок 1 – Схема процесса предварительной обработки текстовых данных

В соответствии со структурной схемой рисунка 1, процедура предобработки включает следующие основные шаги.

На первом этапе производится расшифровка сокращений. С помощью разработанного скрипта на языке Python был реализован многоступенчатый алгоритм по извлечению из текстовых описаний дефектов специфичных для авиационного домена аббревиатур и сокращений (рисунок 1). На основе частотного анализа и экспертной валидации был сформирован словарь замен (например, «INOP» → «inoperative», «LH» → «left hand» и др.). На основании полученного словаря проведена расшифровка аббревиатур, за исключением самодостаточных доменных терминов (например, «EICAS»), что позволило унифицировать технический сленг и устранить вариативность написания без избыточного усложнения текста.

На втором этапе выполняется очистка от шума. Записи переводятся в нижний регистр. Из текстов удаляются знаки препинания, за исключением знаков «/» и «-», являющихся частью составных терминов. С помощью регулярных выражений производится фильтрация технических кодов, не несущих семантической нагрузки для LDA (серийные номера деталей, коды инструкций АММ и пр.).

Третий этап реализует лингвистическую обработку. Выполняется токенизация, а для снижения размерности данных применяется лемматизация (приведение к словарной форме).

На заключительном этапе происходит фильтрация стоп-слов. Стандартный список стоп-слов английского языка (из python-модуля NLTK) был расширен за счет частотной общетехнической лексики («hand», «inoperative», «aft», «forward», «left», «right», «rev», «accordance», «ref», «condition», «bad», «fail», «message», «doesnt», «side», «broken») наличие которой может зашумлять результаты тематического моделирования, скрывая специфические признаки неисправностей.

В результате после предварительной обработки текстовые описания дефектов представляются в виде очищенного списка отдельных токенов (рисунок 1).

Построение тематической модели LDA.

LDA представляет собой вероятностную порождающую модель, основанную на байесовском подходе [8]. LDA рассматривает каждый документ d из корпуса D как смесь латентных тем, а каждую тему k из общего набора K тем – как распределение вероятностей на словах из словаря V .

Модель предполагает следующий генеративный процесс для каждого документа из корпуса D . Сначала для каждого документа d генерируется распределение тем θ_d из априорного распределения Дирихле с гиперпараметром α :

$$\theta_d \sim \text{Dir}(\alpha). \quad (1)$$

Затем для каждого слова n в документе d выполняются два шага. Сначала генерируется тема $z_{dn} \in \{1, \dots, K\}$ из категориального распределения параметризованного вектором θ_d :

$$z_{dn} = \text{Cat}(\theta_d). \quad (2)$$

Далее выбирается слово w_{dn} из распределения слов, соответствующего теме z_{dn} . Каждая тема $k \in \{1, \dots, K\}$ имеет свое собственное распределение слов ϕ_k , которое также генерируется из априорного распределения Дирихле с гиперпараметром β :

$$\phi_k \sim \text{Dir}(\beta). \quad (3)$$

Таким образом, итоговое слово w_{dn} генерируется из распределения, определенного выбранной темой z_{dn} :

$$w_{dn} = \text{Cat}(\phi_{z_{dn}}). \quad (4)$$

Задача тематического моделирования сводится к вычислению апостериорного распределения $p(Z, \Theta, \Phi | V, \alpha, \beta)$, где V – наблюдаемые слова, а Z, Θ, Φ – скрытые переменные (темы слов, распределения тем в документах и распределения слов в темах соответственно). Поскольку точное вычисление этого распределения является неразрешимой задачей из-за высокой размерности и сложной зависимости переменных, в данной работе для его аппроксимации использовался итеративный алгоритм вариационного байесовского вывода (Variational Bayes), реализованный в python-библиотеке scikit-learn 1.7.0 [9].

При создании модели LDA для преобразования токенизированного текста, полученного на этапе предварительной обработки (рисунок 1) в машинно-читаемый формат, использовался метод Bag-of-Words. Суть этого метода заключается в преобразовании корпуса D в разреженную матрицу частот документ-термин X , где элемент x_{ij} соответствует количеству вхождений слова (термина) j в документ i .

Ключевым этапом являлось определение оптимального количества тем K_{opt} , которое заранее неизвестно. Для этого был проведен эксперимент по подбору гиперпараметра, который определяет число тем K в заданном диапазоне значений $\{K_{min}, \dots, K_{max}\}$.

Для оценки качества полученных моделей использовалась метрика когерентности C_v . Данная метрика оценивает степень семантической согласованности слов внутри темы, имитируя человеческое восприятие интерпретируемости [10].

Чтобы исключить зависимость оценки от произвольного выбора глубины анализа (топ-N слов), был применен метод оценки семантической устойчивости. Для каждой обученной модели при фиксированном K расчет C_v производился многократно для изменяющегося количества наиболее вероятных слов $W = \{2, \dots, 10\}$. Для каждого числа K рассчитывалось среднее значение когерентности C_v по всему диапазону W и доверительный интервал.

Результаты эксперимента по определению оптимального числа тем в виде усредненных по всем значениям топ-N слов W для каждого K с 95% доверительным интервалом, представлены на рисунке 2.

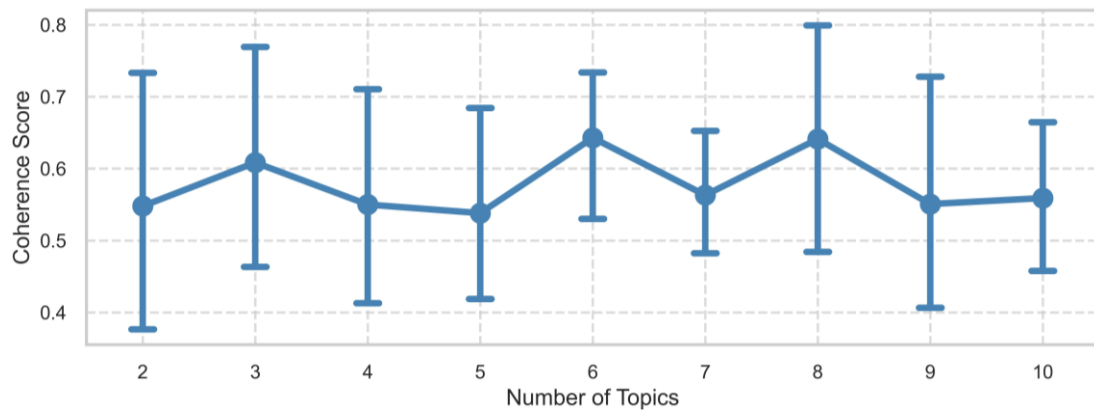

Рисунок 2 – Зависимость средней когерентности C_v от количества тем для категории отказов 33-40 – External Lights

Анализ зависимости метрики когерентности от количества тем выявляет локальные максимумы при $K = 3$, $K = 6$ и $K = 8$ (рисунка 2). Несмотря на то, что модель с 8 темами достигает высокого среднего значения, она демонстрирует неустойчивость семантического ядра, подтверждаемую широким доверительным интервалом. В противовес этому, конфигурация с $K = 6$ показывает сопоставимо высокую среднюю когерентность ($C_v \approx 0,64$) при существенно меньшем разбросе значений, что свидетельствует о формировании устойчивых и интерпретируемых кластеров. На основании этого для финального анализа было выбрано 6 тем, что обеспечивает необходимую глубину детализации отказов, избегая как чрезмерного обобщения ($K = 3$), так и семантической фрагментации ($K = 8$).

Таким образом, финальная модель LDA_{opt} была обучена на полном наборе данных с параметром $K_{opt} = 6$. Смысловая валидация полученных кластеров проводилась экспертным путем на основе анализа распределения вероятностей слов в темах, показанной на рисунке 3.

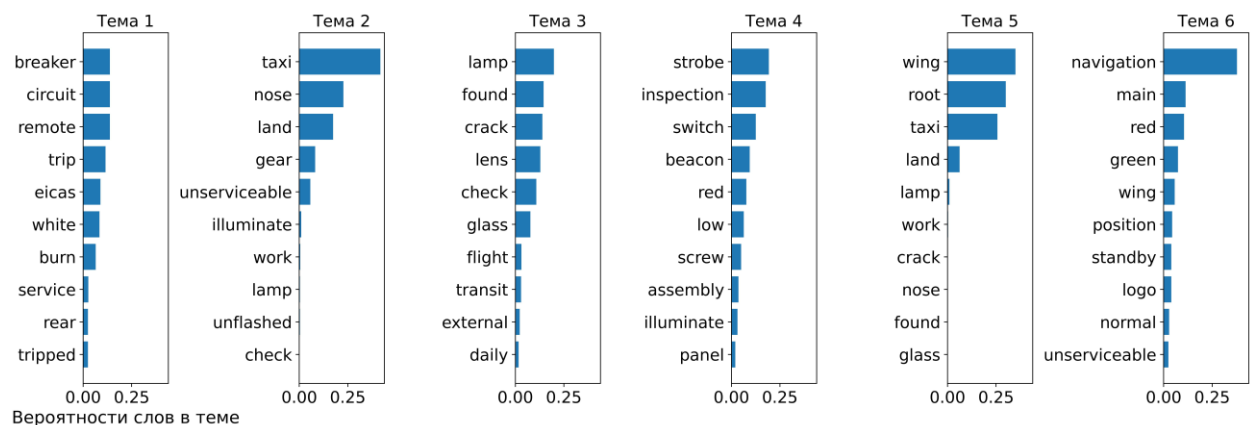

Рисунок 3 – Распределение вероятностей слов в темах по результатам LDA моделирования

На рисунке 4 показано распределение числа документов по темам в результате тематического моделирования с помощью, предложенной LDA модели.

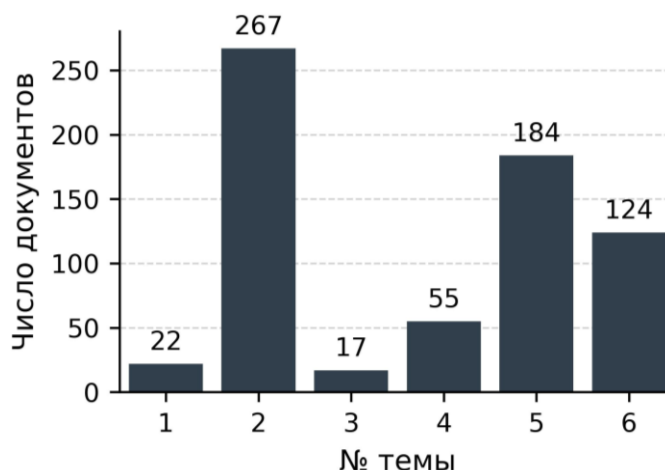

Рисунок 4 – Распределение документов по выделенным темам

Результаты и их обсуждение.

Анализ распределения ключевых слов и их весов (рисунок 3) позволил интерпретировать выделенные латентные темы как устойчивые кластеры неисправностей, классифицируемые по двум принципам: локализация оборудования и физика отказа

Характеристика тем, выявленных в ходе моделирования, представлена ниже.

Тема 1 указывает на отказы электрической защиты. Ключевые слова, такие как «breaker» (0,13), «circuit» (0,13), «remote» (0,13), «trip» (0,11), «eicas» (0,09) имеют достаточно равномерное распределение высоких весов, что указывает на семантическую плотность темы. Модель LDA смогла отделить системные электрические сбои от проблем с лампами. Данный кластер имеет высокую когерентность и описывает срабатывание автоматов защиты сети и появление соответствующих сообщений на дисплее EICAS.

Тема 2 отражает проблемы с освещением носовой стойки шасси. Ключевыми словами являются «taxi» (0,42), «nose» (0,23), «land» (0,17), «gear» (0,08). Доминирование слова «taxi» с высоким весом в связке с «nose» однозначно локализует неисправности фар руления и посадки на передней стойке шасси.

В Теме 3 объединяются симптомы физических повреждений с ключевыми словами «lamp» (0,20), «found» (0,15), «crack» (0,14), «lens» (0,13), «check» (0,11), «glass» (0,08). Данный кластер сформирован моделью не по системному, а по симптоматическому признаку. В него входят случаи обнаружения трещин линз и стекол, обусловленные, вероятнее всего, ударами посторонних предметов или термическими нагрузками.

Тема 4 описывает отказы импульсных/инспекционных огней, а также механические компоненты. К ключевым словам относятся «strobe» (0,19), «inspection» (0,18), «switch» (0,13), «beacon» (0,09), «screw» (0,08), «assembly» (0,06). Тема охватывает импульсные маяки и инспекционные фары, но, в отличие от навигационных огней, указывает на вероятные проблемы с коммутацией или креплением данных узлов (термины «switch» и «screw»).

Тема 5 локализует проблемы с освещением в корневой части крыла. Ключевые слова – это «wing» (0,35), «root» (0,30), «taxi» (0,26), «land» (0,06). В данном случае модель выделила специфичную для данного типа ВС зону установки фар в наплыве крыла («root»), которые используются для руления («taxi») и посадки.

Тема 6 включает неисправности навигационных огней. Ключевые слова здесь «navigation» (0,38), «main» (0,11), «red» (0,11), «green» (0,07), «wing» (0,06). Это четко очерченный кластер сигнальных огней, характеризующийся цветовой дифференциацией («red», «green») и упоминанием основных ламп («main»).

Распределение дефектов по выделенным темам (рисунок 4) демонстрирует значительную неравномерность, характерную для эксплуатационных данных.

Доминирующими категориями являются Тема 2 (39.9%) и Тема 5 (27.5%), которые в сумме охватывают 67.4% всех записей. Это свидетельствует о том, что основная масса работ по ТО приходится на обслуживание фар высокой интенсивности (посадочные/рулежные). Высокая доля Темы 2 коррелирует с уязвимостью расположения фар на носовой стойке к вибрациям и попаданию посторонних предметов с взлетно-посадочной полосы (ВПП).

Миноритарные кластеры, такие как Тема 1 (3,3%) и Тема 3 (2,5%), несмотря на малый объем, представляют высокую диагностическую ценность. Их выделение в отдельные группы свидетельствует о способности модели LDA фокусироваться на редких, но критических инцидентах (короткие замыкания, разрушение конструкций), не растворяя их в общей массе рутинных замен ламп.

Особого внимания заслуживает способность модели LDA к устранению неоднозначности общих терминов. Наглядным примером служит распределение термина «taxi». В отличие от традиционных методов кластеризации, LDA не сгруппировал все записи с этим словом в один класс. Вместо этого модель выявила бимодальное распределение термина. В Теме 2 он ассоциирован с контекстом «nose» (фары на передней стойке), а в Теме 5 – с контекстом «root»/«wing» (фары в корне крыла). Это подтверждает, что алгоритм корректно реконструировал архитектуру системы освещения данного типа ВС, где функция рулежного света реализуется двумя пространственно разнесенными подсистемами, имеющими разные профили повреждаемости.

Также примечательна дифференциация между сигнальными системами: Тема 6 (Навигационные огни) характеризуется преимущественно отказами источников света (ламп), в то время как Тема 4 (Стробы и Маяки) содержит маркеры отказов коммутационной аппаратуры («switch») и монтажных элементов («screw», «assembly»), что предполагает различные стратегии технического обслуживания для этих подсистем.

Таким образом, применение тематического моделирования позволяет выявить ряд скрытых эксплуатационных паттернов, недоступных при стандартном анализе кодов АТА 100 (АТА iSpec 2200). Для инженеров по надежности кластер Темы 1 может быть маркером состояния электросети ВС, который требует иных мер профилактики по сравнению с простой заменой перегоревших ламп. Аналогично, Тема 3 выделяет группу дефектов (трещины линз), которая акцентирует внимание на условиях эксплуатации (например, состояние покрытия ВПП), а не на электрических компонентах.

Заключение.

В настоящем исследовании продемонстрирована эффективность применения тематического моделирования (LDA) для семантического анализа текстовых записей ТО ВС одной модели. Ключевым преимуществом предложенного подхода является способность автоматически извлекать интерпретируемые профили неисправностей из неструктурированных данных без использования трудоемкой ручной разметки.

В рамках анализа категории 33-40 («Внешнее освещение») выявлено шесть устойчивых кластеров, отражающих конструктивные особенности данного типа ВС. Метод позволил не только локализовать дефекты (разделяя зоны носовой стойки и корня крыла), но и классифицировать их по физической природе, выделив скрытые категории критических электрических сбоев и механических повреждений, недоступные при стандартном кодировании.

К ограничениям метода следует отнести чувствительность LDA к качеству предобработки словаря и дисбалансу классов в малых выборках, что требует тщательного подбора гиперпараметров. Направления дальнейшей работы включают масштабирование подхода на другие функциональные системы ВС при накоплении достаточного объема текстовых данных, а также исследование гибридных моделей, сочетающих вероятностный подход с векторными представлениями слов, для повышения точности классификации и интеграции полученных знаний в системы предиктивного обслуживания.

Список литературы

1. Air Transport Association of America, 2021, iSpec 2200: Information Standards for Aviation Maintenance, Harvard Dataverse <https://doi.org/10.7910/DVN/G1DSMX>.
2. Savostin A., Kaipbek G., Koshekov K., Savostina G., Wardle K. Comprehensive analysis of aviation maintenance text reports using natural language processing methods. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2025, v. 6, p. 157 – 167. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2025-6/157>.
3. Aziida Nanyonga, Keith Joiner, Ugur Turhan and Graham Wild Applications of Natural Language Processing in Aviation Safety: A Review and Qualitative Analysis. AIAA 2025-2153 Session: AI/ML and Autonomy Software Engineering Practices. <https://doi.org/10.2514/6.2025-2153>.
4. Liya Wang, Jason Chou, David Rouck, Alex Tien, Diane M. Baumgartner Adapting Sentence Transformers for the Aviation Domain. 2023. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2305.09556>.
5. Akhbardeh, F., Desell, T., Zampieri, M. MaintNet: A collaborative open-source library for predictive maintenance language resources. In: M. Ptaszynski & B. Ziolko (Eds.), Proceedings of the 28th international conference on computational linguistics: System demonstrations. International Committee on Computational Linguistics (ICCL), pp. 7-11. <https://doi.org/10.18653/v1/2020.coling-demos.2>.
6. Zhou, S., Chen, B., Zhang, Y., Liu, H., Xiao, Y., Pan, X. A Feature Extraction Method Based on Feature Fusion and its Application in the Text-Driven Failure Diagnosis Field. *Int. J. Interact. Multimed. Artif. Intell.*, 2020, vol. 6, pp. 121–130. <https://doi.org/10.9781/ijimai.2020.11.006>.
7. Xu, Z., Chen, B., Zhou, S., Chang, W., Ji, X., Wei, C., Hou, W. A Text-Driven Aircraft Fault Diagnosis Model Based on a Word2vec and Priori-Knowledge Convolutional Neural Network. *Aerospace*, 2021, vol. 8, article no. 112. <https://doi.org/10.3390/aerospace8040112>.
8. David M. Blei, Andrew Y. Ng, and Michael I. Jordan Latent Dirichlet Allocation. *J. Mach. Learn. Res.*, 2003, vol. 3, pp. 993–1022.
9. Scikit-learn developers. Scikit-learn: Machine Learning in Python, version 1.7.0. Available at: <https://scikit-learn.org/stable/> (accessed: July 23, 2025).
10. Jia Peng Lim, Hady W. Lauw; Aligning Human and Computational Coherence Evaluations. *Computational Linguistics* 2024; 50 (3): 893–952. doi: https://doi.org/10.1162/coli_a_00518.

ДИРИХЛЕНИҢ ЛАТЕНТТІ ОРНАЛАСТЫРУЫ НЕГІЗІНДЕ ӘУЕ КЕМЕСІНІҢ СЫРТҚЫ ЖАРЫҚТАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАСЫРЫН ІСТЕН ШЫҒУ ТҮРЛЕРІН АНЫҚТАУ

Андатпа. *Авиациялық техниканы техникалық қызмет көрсету жүйелерінде құрылымданбаған мәтіндік деректер көлемінің тұрақты өсуі оларды талдаудың автоматтандырылған әдістеріне деген сұранысты арттырып отыр. Ақауларды стандартты кодтар бойынша дәстүрлі жіктеу көбіне істен шығулардың нақты себептерін толық ашуға жеткіліксіз, себебі ол бір жүйе аясында жоспарлы жұмыстар мен сыни ақауларды ажыратпай қарастырады. Осы зерттеудің нысаны бір типті әуе кемелері паркінің сыртқы жарықтандыру жүйесіне (АТА 33–40) қатысты ақаулардың мәтіндік сипаттамаларының семантикалық құрылымы болып табылады. Жарияланымның мақсаты алдын ала таңбаланған деректерді қолданбай, жасырын эксплуатациялық үлгілер мен істен шығу режимдерін автоматты түрде анықтау әдісін әзірлеу және сынақтан өткізу болып табылады. Зерттеудің әдіснамалық негізі Дирихленің латентті орналастыру алгоритміне (Latent Dirichlet Allocation, LDA) негізделген ықтималдық тақырыптық модельдеуге сүйенеді. Модельдің сапасын арттыру үшін*

салалық аббревиатураларды тарқатуды және мағыналық жүктемесі төмен сөздерді жоюды қамтитын мәтінді алдын ала өңдеудің арнайы алгоритмі қолданылды. Модельдің оңтайлы параметрлері когеренттілік метрикасын (Cv) сандық талдау және тақырыптардың семантикалық тұрақтылығын бағалау арқылы анықталды. Эксперимент нәтижелері алты тақырыптан тұратын модельдің деректерді түсіндіру тұрғысынан ең тиімді екенін көрсетті. Алынған кластерлерді талдау ақаулардың конструкциялық ерекшеліктермен байланысты пайда болу аймақтарын анықтауға, сондай-ақ істен шығуларды көріну сипаты бойынша жіктеуге мүмкіндік берді. Электр тізбектерінің істен шығуына және конструкция элементтерінің механикалық зақымдалуына сәйкес келетін жасырын ішкі топтар автоматты түрде айқындалды. Ұсынылған тәсіл техникалық персоналдың құрылымданбаған жазбаларын егжей-тегжейлі диагностикалық ақпаратқа айналдыруға мүмкіндік береді. Бұл техникалық қызмет көрсету бағдарламаларын жетілдіруге және әуе кемесінің жекелеген қосалқы жүйелерінің сенімділігін предиктивті басқаруға көшуге негіз қалайды.

Түйін сөздер: әуе кемесі, техникалық қызмет көрсету, сыртқы жарықтандыру, мәтіндік сипаттамалар, табиғи тілді өңдеу, тақырыптық модельдеу, Дирихленің жасырын орналастыруы.

IDENTIFICATION OF LATENT FAILURE TYPES IN AN AIRCRAFT EXTERIOR LIGHTING SYSTEM BASED ON LATENT DIRICHLET ALLOCATION

Abstract. The continuous growth of unstructured textual data volumes in aircraft maintenance systems creates a demand for automated analysis methods. Traditional defect categorization using standard codes is often insufficiently detailed to reveal the true root causes of failures, as routine operations and critical malfunctions are frequently combined within a single system category. The subject of this study is the semantic structure of textual fault descriptions related to the exterior lighting system (ATA 33–40) of an aircraft fleet of a single model. The objective of the study is to develop and validate a method for the automatic identification of latent operational patterns and failure modes without the use of labeled data. The methodological foundation of the research is probabilistic topic modeling based on the Latent Dirichlet Allocation (LDA) algorithm. To improve model quality, a specialized text preprocessing procedure was implemented, including the expansion of industry-specific abbreviations and the removal of contextual noise. The optimal model configuration was determined through quantitative analysis of the topic coherence metric (Cv) and an assessment of topic semantic stability. Experimental results show that a six-topic model provides the highest level of interpretability. Analysis of the resulting clusters made it possible to identify design-related defect occurrence zones and to classify failures according to their manifestation type. Latent subgroups corresponding to electrical circuit failures and mechanical damage to structural components were automatically identified. The proposed approach enables the transformation of unstructured maintenance personnel records into detailed diagnostic information, thereby creating opportunities to improve maintenance programs and to transition toward predictive reliability management of specific aircraft subsystems.

Keywords: aircraft, maintenance, external lighting, textual descriptions, natural language processing, topic modeling, Latent Dirichlet Allocation.

Сведение об авторах

Каипбек Гульсанат Мэлскызы	Докторант, Академия Гражданской Авиации, Алматы, Казахстан E-mail: kaipbekgulsanat@gmail.com
Савостин Алексей Александрович	Кандидат технических наук, ассоциированный профессор, профессор кафедры «Энергетика и радиоэлектроника» Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан, E-mail: asavostin@ku.edu.kz
Кошеков Кайрат Темирбаевич	Доктор технических наук, профессор, проректор по научной деятельности, Академия Гражданской Авиации, Алматы, Казахстан, E-mail: kkoshekov@mail.ru
Савостина Галина Владимировна	PhD, доцент кафедры «Энергетика и радиоэлектроника» Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан, E-mail: gvsavostina@ku.edu.kz

Авторлар туралы мәлімет

Каипбек Гүлсанат Мэлскызы	Азаматтық авиация академиясының докторанты, Алматы, Қазақстан E-mail: kaipbekgulsanat@gmail.com
Савостин Алексей Александрович	Техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Солтүстік Қазақстан университетінің "Энергетика және радиоэлектроника" кафедрасының профессоры. М. Қозыбаева, Петропавл, Қазақстан, E-mail: asavostin@ku.edu.kz
Көшеков Кайрат Темирбаевич	Техника ғылымдары докторы, профессор, , Азаматтық авиация академиясының ғылыми жұмыстар жөніндегі проректоры, Алматы, Қазақстан E-mail: kkoshekov@mail.ru
Савостина Галина Владимировна	PhD, Солтүстік Қазақстан университетінің "Энергетика және радиоэлектроника" кафедрасының доценті. М. Қозыбаева, Петропавл, Қазақстан E-mail: gvsavostina@ku.edu.kz

Information about the authors

Gulsanat Kaipbek	Doctoral researcher, Civil Aviation Academy, Almaty, Kazakhstan, E-mail: kaipbekgulsanat@gmail.com
Alexey Savostin	Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of "Power Engineering and Radio Electronics" of the M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan, E-mail: asavostin@ku.edu.kz
Kayrat Koshekov	Doctor of Technical Sciences, Professor, Vice-Rector for Scientific Activities, Civil Aviation Academy, Almaty, Kazakhstan E-mail: kkoshekov@mail.ru
Galina Savostina	PhD, Associate Professor of the Department of "Power Engineering and Radio Electronics" of the M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan E-mail: gvsavostina@ku.edu.kz

УДК 629.7.08

МРНТИ 73.37, 55.47

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_4

М.М. Ермекбаев^{1,2}, Ж.Т. Салмаков^{1*}

¹Академия Гражданской Авиации, г. Алматы, Казахстан

²Алматинский университет энергетики и связи им. Г. Даукеева, г. Алматы, Казахстан

*E-mail: salmakovzhanibek@gmail.com

РАЗРАБОТКА РЕКОМЕНДАЦИЙ ПО ОЦЕНКЕ УРОВНЯ УСТАЛОСТИ ЭКИПАЖЕЙ В АВИАКОМПАНИЯХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СООТВЕТСТВИИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ СТАНДАРТАМИ

Аннотация. В условиях роста интенсивности воздушных перевозок и увеличения доли ночных и дальнемагистральных рейсов управление усталостью экипажей становится критически важным фактором обеспечения безопасности полётов. В условиях роста интенсивности воздушных перевозок и увеличения доли ночных и дальнемагистральных рейсов управление усталостью экипажей становится критически важным фактором обеспечения безопасности полётов. Усталость экипажа рассматривается как значимый фактор, влияющий на надёжность выполнения полётных операций и принятие решений. При этом традиционные ограничения рабочего времени не обеспечивают полной оценки риска, что обуславливает необходимость внедрения комплексных подходов. Современные методы, включая анализ вариабельности сердечного ритма и имитационное моделирование, позволяют более точно оценивать функциональное состояние экипажа и выявлять закономерности формирования усталости. Проблема исследования заключается в ограниченности нормативного подхода, основанного на контроле рабочего времени (FTL), который не учитывает физиологические и циркадные особенности человека.

Целью исследования является разработка рекомендаций по оценке уровня усталости экипажей авиакомпаний Республики Казахстан на основе интегральной модели, соответствующей международным стандартам ICAO, IATA и EASA. Задачи исследования включают анализ международных подходов к управлению усталостью, разработку математической модели интегрального индекса усталости, её статистическую валидацию и формирование практических рекомендаций. Методы исследования включают множественную и логистическую регрессию, ROC-анализ, расчет чувствительности и специфичности моделей, а также имитационное моделирование методом Монте-Карло и анализ вариабельности сердечного ритма (HRV).

Результаты показали преимущество интегральной FRMS-модели ($AUC = 0,623$) по сравнению с нормативной FTL-моделью ($AUC = 0,574$). Имитационное моделирование продемонстрировало снижение уровня риска усталости до 17% при оптимизации расписаний. Установлена статистически значимая связь между усталостью, ночной нагрузкой и снижением HRV. Сделан вывод о целесообразности внедрения интегрального индекса усталости в систему управления безопасностью полётов авиакомпаний Республики Казахстан. Предложенные рекомендации обеспечивают переход к

проактивному управлению рисками усталости и соответствуют международным требованиям.

Научный вклад настоящего исследования заключается в разработке интегральной модели оценки усталости экипажей, учитывающей мультидоменную природу утомления и объединяющей нормативные, циркадные, физиологические и субъективные факторы в едином индексе (FI). В отличие от традиционного FTL-подхода, предложенная методика обеспечивает риск-ориентированную оценку усталости в рамках FRMS. Дополнительный вклад состоит в формализации процедуры определения весовых коэффициентов на основе логистической регрессии и ROC-оптимизации, разработке критериев интерпретации уровней риска, применении имитационного моделирования для анализа управленческих сценариев и верификации модели на реальных данных национального авиаперевозчика.

Ключевые слова: усталость экипажа, управление рисками усталости, система управления безопасностью полетов, ограничения рабочего времени, вариабельность сердечного ритма, анализ биоматематического моделирования, авиационная безопасность.

Введение.

Усталость экипажа является важным фактором обеспечения безопасности полётов воздушных судов. Снижение функционального состояния экипажа вследствие усталости может оказывать существенное влияние на оперативное принятие решений в условиях повышенной нагрузки. Согласно определению Международной организации гражданской авиации (ICAO), усталость представляет собой физиологическое состояние сниженной работоспособности, вызванное нарушением сна, длительным бодрствованием или циркадной десинхронизацией. Усталость экипажа является значимым фактором, способным снижать уровень безопасности полётов [1].

В настоящее время, количество рейсов выросло, несомненно маршруты полетов стали новыми, охватывающий новые города и долгими по времени. При данных условиях полетов, необходимы создать новые условия измерения усталости, чтобы полет был безопасным. Рейсы выполняются с пересечением нескольких часовых поясов и часто приходится на ночное время, что существенно повышает риск развития усталости экипажа и представляет значимую проблему для обеспечения безопасности полётов. Данный аспект является критически важным. План авиационной безопасности Казахстана (KASP 2024–2027) и актуальные отчёты по безопасности полётов подтверждают необходимость внедрения новых методов оценки и управления усталостью. Новые методы должны учитывать риск развития усталости и обеспечивать эффективное управление данным риском. [2, 3].

Простой способ содержать усталость летчиков под контролем, означает установка лимиты на полётное и служебное время (Flight Time Limitations, FTL). Однако, это обычная идея, поэтому сотрудники из Европейского агентства по авиационной безопасности (EASA) в рамках программы FTL 2.0 представили, что только лимиты на часы работы и отдыха не позволяют верно прогнозировать риск усталости. Ограничения во времени, и минимальный отдых в часах, обычно недостаточно, чтобы, верно, прогнозировать усталость [4,5]. ICAO и Международная ассоциация воздушного транспорта (IATA) рекомендуют вводить системы управления усталостью (Fatigue Risk Management System, FRMS). Система управления усталостью скапливает данные, а потом вводится в систему управления безопасностью полётов (Safety Management System, SMS) [1, 6].

Современные исследования подтверждают, что усталость носит многокомпонентный характер и формируется под воздействием совокупности факторов. Биоматематические модели учитывают кумулятивную нагрузку за различные временные интервалы (7 и 28 суток), а также циркадные ритмы, что позволяет описывать процессы накопления усталости [7,8]. Физиологические методы, в частности анализ вариабельности сердечного ритма

(Heart Rate Variability), измеряемый в миллисекундах, дают важные данные, которые реально помогают понять утомление [9]. Анализ показывает, что такие измерения действительно представляют, насколько летчик устал. Несомненно, что субъективными анкетами показывают дополнительную информацию. Однако субъективные анкеты показывают, как влияют организационные и психосоциальные факторы на организм человека [10-12].

Несмотря на наличие международных рекомендаций и научных исследований, в настоящее время отсутствует унифицированная методика количественной оценки усталости, адаптированная к условиям национальной авиационной системы. Такая методика должна обеспечивать интеграцию оценки усталости в систему управления безопасностью полётов с учётом особенностей эксплуатации авиакомпаний Республики Казахстан. Отсутствие подобного инструмента затрудняет эффективное управление рисками, связанными с человеческим фактором. В связи с этим целью исследования является разработка интегральной модели оценки усталости экипажей, объединяющей нормативные, циркадные, физиологические и субъективные компоненты в рамках единого индекса. В рамках работы предусматривается анализ международных стандартов ICAO, IATA и EASA, разработка математической модели, а также её статистическая валидация с использованием методов регрессионного анализа, ROC-анализа и имитационного моделирования.

Предложенная модель позволяет количественно оценивать уровень усталости и определять границы риска, что обеспечивает её применение в задачах прогнозирования и управления в рамках FRMS. На основе полученных результатов формируются практические рекомендации по внедрению системы оценки усталости в структуру управления безопасностью полётов авиакомпаний Республики Казахстан с учётом национальных особенностей эксплуатации.

Материалы и методы исследования.

2.1 Дизайн исследования и выборка

Исследование выполнено в формате прикладного количественного анализа. Использованы методы математического моделирования, регрессионной статистики и имитационного прогнозирования. В основе были принципы систем управления рисками усталости (FRMS). Эти принципы описаны в ICAO Doc 9966 [1], в выводах программы EASA FTL 2.0 [4, 5] и в рекомендациях IATA [6]. По-настоящему эти источники показывают, что только предписанные ограничения рабочего времени не хватает. Данный подход представляется обоснованным и необходимым.

Международный опыт показывает, что управление усталостью должно опираться на оценку риска с разных сторон. Оценка риска включает нормативные факторы, физиологию, поведение и организацию. В связи с этим, для достижения цели исследования – разработки интегральной системы оценки усталости экипажей авиакомпаний Республики Казахстан – был сформирован репрезентативный массив эксплуатационных и физиологических данных, обеспечивающий практическую применимость модели.

Полученный исходный массив данных построен на обезличенной информации о 1500 служебных сменах экипажей (летный и cabinный персонал) за период 12 месяцев. Структура выборки характеризуется преобладанием летного персонала (62 %) по сравнению с cabinным (38 %), что отражает типичную организацию операционной деятельности авиакомпаний. В выборку включались наблюдения, соответствующие следующим критериям: выполнение регулярных коммерческих рейсов, наличие полного набора эксплуатационных параметров, а также наличие хотя бы одного индикатора усталости (субъективного или физиологического). Из анализа исключались записи с неполными данными, случаи наличия медицинских ограничений у членов экипажа, а также нерегулярные операции (чартерные или разовые рейсы), способные исказить репрезентативность выборки.

Структура данных организована в виде интегрированной многодоменной системы признаков и включает три ключевых блока. Первый блок представлен эксплуатационными переменными, характеризующими рабочую нагрузку, и включает продолжительность смены (T_d), ночную нагрузку (T_n , 22:00–06:00), кумулятивную нагрузку за 7 и 28 суток (C_7 , C_{28}), продолжительность сна перед сменой (S), а также количество пересечённых часовых поясов (Δ_{TZ}). Второй блок включает физиологические показатели, в частности вариабельность сердечного ритма (HRV, SDNN, мс), используемую как объективный прокси-показатель функционального состояния. Третий блок представлен субъективными оценками, полученными с использованием валидированных шкал усталости и самоотчётов экипажа. Указанные параметры формируют основу нормативного и операционного компонентов модели и согласуются с рекомендациями ICAO и EASA по оценке факторов усталости в рамках FRMS.

С целью обеспечения сопоставимости данных между летным и кабинным персоналом применялась процедура нормализации эксплуатационных показателей, а также вводилась бинарная переменная «тип экипажа», учитывающая различия в функциональной нагрузке и условиях труда.

Для обеспечения интерпретируемости и сопоставимости результатов выполнен расчёт описательной статистики по ключевым переменным. Средние значения выборки отражают типичную структуру эксплуатационной нагрузки экипажей в условиях гражданской авиации и представлены в виде:

$$T_d = 8.9 \pm 2.1 \text{ ч}, T_n = 2.7 \pm 1.3 \text{ ч}, C_7 = 36.2 \pm 4.8 \text{ ч}, S = 6.4 \pm 1.2 \text{ ч} \quad (1)$$

Полученные значения свидетельствуют о том, что средняя продолжительность смены и недельная нагрузка находятся вблизи нормативных ограничений, при этом значительная вариабельность ночной работы и продолжительности сна указывает на наличие факторов, способствующих накоплению усталости. В частности, доля ночной занятости и сокращение сна перед сменой формируют условия циркадной десинхронизации, что подтверждается современными исследованиями в области авиационной медицины. Представленные эксплуатационные параметры не только описывают структуру выборки, но и служат количественной основой для последующего построения интегрального индекса усталости, обеспечивая связь между исходными данными и моделируемыми показателями риска.

2.2 Уровень усталости

В рамках настоящего исследования усталость рассматривается как латентная многомерная переменная, отражающая снижение функционального состояния экипажа под воздействием эксплуатационных, физиологических и психофизиологических факторов. Такой подход соответствует современным представлениям о комплексной природе утомления в авиации и позволяет перейти от однокритериальной оценки к интегральному анализу риска.

Оценка усталости осуществлялась на основе трёх взаимодополняющих компонентов (индикаторов): субъективного, физиологического и операционного (поведенческого). Субъективная составляющая формировалась на основе стандартизированных шкал самооценки усталости, широко применяемых в авиационных исследованиях [12]. В наборе данных было выявлено в общей сложности 126 самоотчетов об усталости.

Однако физиологическая оценка усталости основана на вариабельности сердечного ритма (HRV), выраженной в миллисекундах (мс) [9]:

$$HRV = SDNN \quad (2)$$

Среднее значение HRV составило 49.7 ± 7.6 мс.

Эти данные помогли понять, почему люди устают. Данные показали, как часто люди чувствуют усталость. Из-за этого появилась необходимость в простой математической модели.

ИКАО требует сделать общую модель индекса усталости, Fatigue Index, FI. Эта модель берёт норму, циркадные ритмы, физические и личные уровни усталости и соединяет всё в одно:

$$FI = \omega_1 F_{norm} + \omega_2 F_{circ} + \omega_3 F_{phys} + \omega_4 F_{sybj}, \quad (3)$$

где ω_i – весовые коэффициенты;

F_{norm} – нормативная нагрузка;

F_{circ} – циркадный фактор;

F_{phys} – физиологический компонент;

F_{sybj} – субъективная оценка.

Весовые коэффициенты ω_i определялись на основе нормированных коэффициентов логистической регрессии с последующей калибровкой по ROC-критерию (максимизация площади под кривой, AUC).

при условии нормировки:

$$\sum_{i=1}^4 \omega_i = 1 \quad (4)$$

Итоговые значения весов составили: $\omega_1 = 0.28$, $\omega_2 = 0.32$, $\omega_3 = 0.28$, $\omega_4 = 0.15$

Полученные веса отражают наибольший вклад циркадного и нормативного факторов, что согласуется с современными исследованиями в области авиационной усталости.

Нормативный компонент определяется как:

$$F_{norm} = \alpha_1 \frac{T_d}{T_{max}} + \alpha_2 \frac{C_7}{C_{7,max}} + \alpha_3 \frac{C_{28}}{C_{28,max}}, \quad (5)$$

где T_{max} , $C_{7,max}$, $C_{28,max}$ – предельные значения, установленные нормативами FTL;

α_i – регрессионные коэффициенты.

Предельные значения соответствуют действующим FTL и рекомендациям EASA [4,5].

Циркадный компонент:

$$F_{circ}(t) = 1 + \beta \sin\left(\frac{2\pi}{24}(t - t_0)\right), \quad (6)$$

где t – время начала служебной смены, час (ч);

t_0 – фаза минимальной бодрости (≈ 4 ч);

β – коэффициент амплитуды влияния циркадного фактора.

Физиологический компонент:

$$F_{phys} = 1 - \frac{HRV - HRV_{min}}{HRV_{max} - HRV_{min}} \quad (7)$$

Субъективный компонент:

$$F_{sybj} = \frac{Q_s}{Q_{max}}, \quad (8)$$

где Q_s – общий балл усталости;

Q_{max} – максимальный возможный балл.

Использование совокупности указанных аналитических шкал и индикаторов позволяет реализовать принцип мультидоменной оценки усталости, при котором субъективные, физиологические и поведенческие данные интегрируются в единую систему

анализа. Это существенно повышает достоверность результатов по сравнению с однофакторными подходами, основанными исключительно на регламентированных параметрах рабочего времени.

Таким образом, переменная «усталость» в рамках настоящего исследования не является непосредственно измеряемой величиной, а реконструируется на основе системы наблюдаемых индикаторов. Такой подход обеспечивает более точную и комплексную оценку состояния экипажа и создаёт основу для построения интегрального индекса усталости, используемого в задачах прогнозирования и управления рисками в рамках FRMS.

2.3 Обучение и валидация модели

Обучение модели осуществлялось с использованием метода логистической регрессии, выбранного как интерпретируемый и устойчивый инструмент для задач бинарной классификации в условиях ограниченного объёма выборки и необходимости объяснимости результатов в контексте авиационной безопасности. В качестве зависимой переменной использовался бинарный индикатор событий усталости, сформированный на основе совокупности субъективных и операционных признаков.

Для обеспечения корректной оценки обобщающей способности модели исходный массив данных был разделён на обучающую и тестовую выборки в соотношении 70:30 с использованием стратифицированного случайного разбиения, сохраняющего долю событий усталости.

Перед обучением проводилась стандартизация признаков (z-нормализация), что обеспечило сопоставимость масштабов переменных и корректность интерпретации регрессионных коэффициентов. Для предотвращения переобучения использовалась регуляризация (L2 penalty), параметр которой подбирался с использованием сеточного поиска (grid search) по критерию максимизации площади под ROC-кривой (AUC).

Модель логистической регрессии:

$$P(Y = 1) = \frac{1}{1 + e^{-(\gamma_0 + \sum \gamma_i X_i)}}, \quad (9)$$

где Y – индикатор событий, связанных с усталостью;

X_i – переменные-предикторы (длительность смены, ночная нагрузка и др.);

γ_i – коэффициенты модели.

Уровень статистической значимости принят $p < 0.05$.

Качество модели оценивалось на тестовой выборке с использованием следующих метрик:

- площадь под ROC-кривой (AUC) как интегральная характеристика дискриминационной способности;
- чувствительность (sensitivity) как мера способности выявления состояний усталости;
- специфичность (specificity) как мера корректного распознавания отсутствия усталости;
- F1-score как гармоническое среднее точности и полноты.

Параметры логистической регрессии (см. таблицу 1), использованной для обучения модели, представлены с оценками доверительных интервалов (CI), что позволяет количественно оценить статистическую неопределённость:

Таблица 1 – Параметры логистической регрессии

Показатель	Коэффициент регрессии (β)	Доверительный интервал (CI)	Уровень статистической значимости (p)
Продолжительность рабочей смены (T_d)	0,19	[-0,01; 0,39]	0,06
Продолжительность ночной работы (T_n) (интервал 22:00–06:00)	0,42	[0,21; 0,63]	< 0,01
Кумулятивная нагрузка за 7 суток (C_7)	0,28	[0,05; 0,51]	< 0,05
Вариабельность сердечного ритма (HRV)	-0,37	[-0,58; -0,16]	< 0,01

Как видно из таблицы 1, наиболее значимыми предикторами являются ночная нагрузка и физиологический показатель HRV, доверительные интервалы которых не пересекают нулевое значение, что подтверждает их статистическую значимость. Параметр продолжительности смены демонстрирует пограничную значимость, что указывает на его вторичный вклад при учёте совокупности факторов.

Для нормативного компонента F_{norm} использовались регрессионные коэффициенты (β) полученные аналогичным образом на этапе обучения модели и нормированные относительно предельных значений FTL. Их вклад согласуется с общей структурой весов и обеспечивает адекватное представление накопленной нагрузки.

Дополнительно устойчивость параметров модели оценивалась с использованием перекрёстной проверки (k-fold, k=5). Вариация коэффициентов между фолдами не превышала 8–10%, что свидетельствует о стабильности модели и отсутствии существенного переобучения.

2.4 Выбор пороговых значений

Классификация уровней усталости на основе интегрального индекса FI требует определения оптимального порогового значения, обеспечивающего баланс между чувствительностью и специфичностью модели. В настоящем исследовании выбор порога осуществлялся на основе анализа ROC-кривой. На основе выбранного порога предложена следующая градация уровней риска усталости:

- $FI < 0.4$ – низкий риск (нормальное функциональное состояние);
- $0.4 \leq FI < 0.7$ – умеренный риск (пограничное состояние, требующее мониторинга);
- $FI \geq 0.7$ – высокий риск (повышенная вероятность снижения работоспособности).

Следует отметить, что границы категорий определены не только статистически, но и с учётом практических требований FRMS и рекомендаций ICAO, предусматривающих необходимость выделения зон превентивного вмешательства.

Дополнительно проведён анализ чувствительности модели к выбору порога, который показал, что отклонение от оптимального значения приводит либо к росту ложноположительных срабатываний (при снижении порога), либо к увеличению пропусков событий усталости (при его повышении). Это подтверждает корректность выбранного значения FIс точки зрения операционной применимости.

Для отдельных компонент индекса применялись дифференцированные критерии выбора порогов. В частности, для нормативных параметров (T_d , C_7 , C_{28}) использовались предельные значения, установленные регламентами FTL и рекомендациями EASA. Циркадный компонент оценивался с учётом фазы биоритма, при этом максимальный риск соответствует интервалу 03:00–05:00. Физиологический показатель HRV нормировался по выборке, при этом значения ниже 45 мс рассматривались как зона повышенного риска. Для

субъективного компонента пороговое значение принималось на уровне 0.6 по нормированной шкале.

2.5. Имитационное моделирование

Разработанная модель была проверена на способность различать усталость с использованием ROC-анализа (Receiver Operating Characteristic). Целевой переменной являлась бинарная метка — наличие или отсутствие усталости. Усталость фиксировалась двумя способами: на основе самоотчетов экипажа и на основе зарегистрированных системой отклонений. Были сопоставлены две модели. Первая — полная модель, в ней есть нормативные, циркадные, физиологические и субъективные части. Вторая — модель только с нормативными ограничениями рабочего времени (FTL-only). Сравнение показало, насколько модель различает случаи усталости. Особое внимание уделялось оценке работы модели в условиях, приближенных к реальным.

Статистическая оценка показывает, как модель работает на тех данных, что есть. Простая модель была использована для проверки устойчивости оценок и их пригодности для прогнозирования. Также анализировалось влияние управленческих решений на уровень усталости. Для этого было проведено имитационное моделирование с использованием метода Монте-Карло. Сформировано 10 000 различных сценариев с варьированием параметров нагрузки. Изменялись следующие показатели:

- Доля ночных смен, нагрузка в них выросла на 20 % (рабочие часы экипажа с 22:00 до 06:00);

- время минимального отдыха между сменами, когда время сна увеличено на один час; то есть, если спать на час дольше, отдых между сменами тоже будет чуть длиннее.

- ограничить подряд ночные смены

Моделирование помогло измерить, как решения руководства меняют среднее значение FI. Моделирование также показало, как решения руководства влияют на долю смен с высоким риском. Эти результаты показывают, что решения руководства меняют и среднее FI, и долю смен с высоким риском.

Проверка модели была выполнена на собранных данных авиакомпании Республики Казахстан, представленных в годовом отчёте [13]. Целью являлась оценка работы модели на реальных эксплуатационных данных. Для анализа были использованы следующие показатели: структура маршрутной сети, частота выполнения рейсов, распределение рейсов по времени и маршрутам. Дополнительно была проанализирована доля международных и дальнемагистральных рейсов.

В настоящее время основное внимание уделяется международным и дальнемагистральным рейсам. Международные рейсы пересекают несколько часовых поясов, как и дальнемагистральные. Международные рейсы, как правило, требуют длительной смены экипажа, как и дальнемагистральные. Международные и дальнемагистральные рейсы обычно выполняются ночью, с 22:00 до 6:00. Международные и дальнемагистральные рейсы нарушают временные задержки в полете и значительно увеличивают общую рабочую нагрузку.

Результаты и их обсуждение.

Характеристики выборки представлены в таблице 2, показывающая среднюю продолжительность смены экипажа составила $8,9 \pm 2,1$ часа, при этом ночная работа наблюдалась в 34% случаев. Общая рабочая нагрузка за 7 дней составила $36,2 \pm 4,8$ часа. Средняя вариабельность сердечного ритма (SDNN) составила $49,7 \pm 7,6$ миллисекунд. Усталость наблюдалась в 8,4% всех случаев. Эти данные отражают типичную для коммерческих предприятий структуру рабочей нагрузки с умеренным преобладанием дневных смен и эпизодическими случаями ночной работы.

Таблица 2 – Описательная статистика изученных показателей

Показатель	Единица измерения	Среднее значение	Минимум	Максимум
Продолжительность рабочей смены, T_d	ч	$8,9 \pm 2,1$	4,2	14,6
Продолжительность ночной работы T_n , (интервал 22:00–06:00)	ч	$2,8 \pm 1,6$	0	6,0
Кумулятивная нагрузка за 7 суток C_7	ч	$36,2 \pm 4,8$	24,1	48,7
Кумулятивная нагрузка за 28 суток C_{28}	ч	$142,5 \pm 11,3$	118,4	168,9
Продолжительность сна перед сменой S	ч	$6,4 \pm 1,2$	3,5	9,1
Вариабельность сердечного ритма (HRV)	мс	$49,7 \pm 7,6$	31,4	67,9

Таблица 2 показывает, что средняя нагрузка за неделю почти равна норме. Но ночная работа и сон часто меняются, и из-за этого может появиться усталость.

Сравнение дискриминационной способности моделей представлено на рисунке 1, где показаны ROC-кривые полной интегральной модели FRMS и нормативной FTL-only модели.

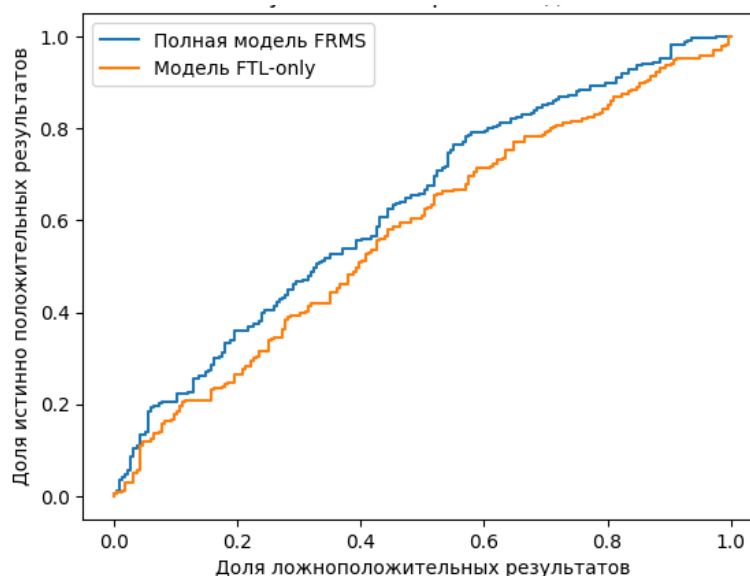

Рисунок 1 – ROC-анализ и сравнение моделей

Площадь под ROC-кривой (AUC) для полной модели составила 0,623, тогда как для FTL-only – 0,574 (см. таблицу 3). Модель FTL-only дала чувствительность 0,733. Специфичность у модели низкая — всего 0,364. Это означает, что модель часто допускает ошибки и выдает ложные срабатывания.

Таблица 3 – Сравнительный анализ моделей

Модель	Площадь под кривой (AUC)	Чувствительность	Специфичность	F1-score (метрика качества модели)
Интегральная модель FRMS	0,623	0,686	0,477	0,635
Нормативный модель FTL-only	0,574	0,733	0,364	0,635

Интегральная модель показала лучшее равновесие между чувствительностью 0,686 и специфичностью 0,477. Это видно по виду ROC-кривых на рисунке 1. Видно на графике и в таблице 3, что FRMS-подход показывает лучшие результаты. Следует отметить, что полученное значение AUC для интегральной модели следует интерпретировать как умеренное. Это отражает ограниченную, хотя и статистически значимую, способность модели различать состояния усталости. Данный результат обусловлен, прежде всего, сложной и многомерной природой усталости, которая определяется не только эксплуатационными и физиологическими параметрами, но и рядом труднонаблюдаемых факторов, включая качество сна, индивидуальные особенности восстановления и психоэмоциональное состояние. Кроме того, использование агрегированных данных и бинарной целевой переменной ограничивает чувствительность модели к динамике состояния экипажа.

Несмотря на умеренный уровень AUC, интегральная модель имеет существенную практическую ценность, поскольку в задачах авиационной безопасности приоритетом является не абсолютная точность классификации, а повышение обоснованности управленческих решений. В этом контексте выявленное превосходство FRMS-подхода над нормативной моделью подтверждает необходимость перехода к риск-ориентированным методам управления усталостью.

На рисунке 2 видно, как распределён интегральный индекс усталости. Гистограмма демонстрирует положительную асимметрию с концентрацией значений в диапазоне низкого и среднего риска.

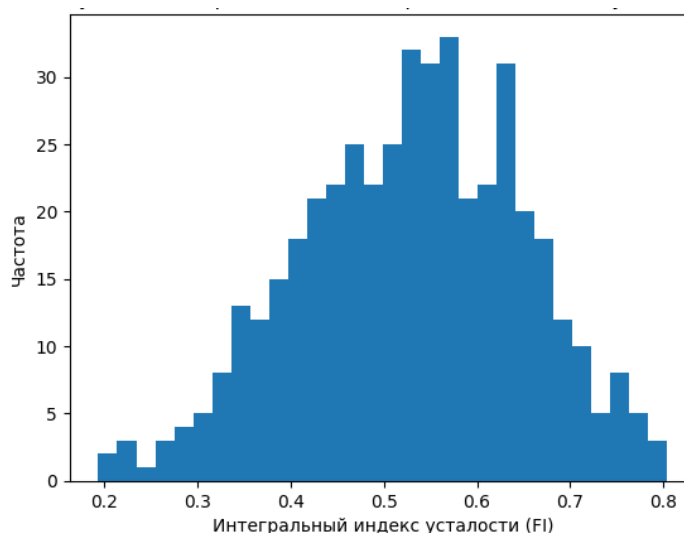

Рисунок 2 – Распределение интегрального индекса усталости

Количественные результаты распределения приведены в таблице 4: 52 % смен относятся к категории $FI < 0,4$, 37 % – диапазону 0,4–0,7 и 11 % – к зоне высокого риска ($FI \geq 0,7$). Анализ хвостовой части распределения на рисунке 2 показывает, что высокие

значения FI в основном связаны с ночной нагрузкой более 3 часов, а вариабельность сердечного ритма снижается HRV ниже 45 мс.

Таблица 4 – Структура распределения интегрального индекса усталости (FI)

Диапазон значений FI	Категория риска	Доля смен, %
$FI < 0,4$	Низкий риск	52
$0,4 \leq FI < 0,7$	Умеренный риск	37
$FI \geq 0,7$	Высокий риск	11

Результаты имитационного моделирования представлены на рисунке 3, где показано смещение распределения FI при различных сценариях изменения расписания.

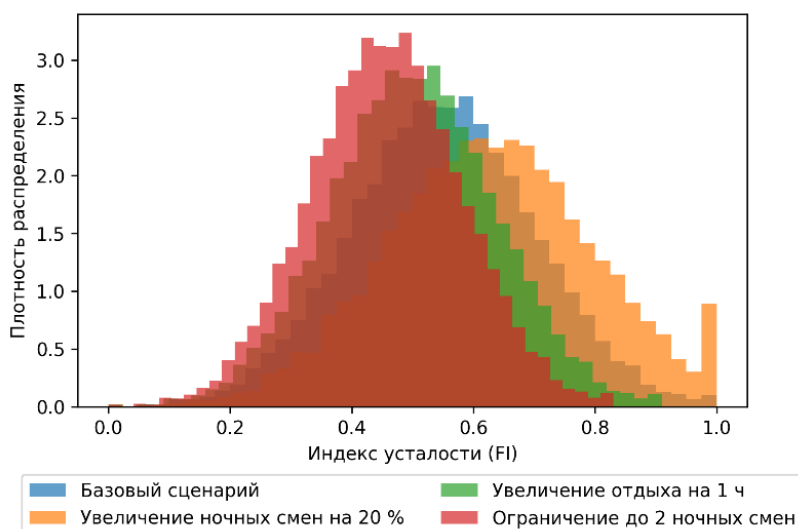

Рисунок 3 – Имитационное моделирование

Количественные изменения показаны в таблице 5, показывающий повышение доли ночных смен на 20% и приводящий к увеличению среднего показателя FI на 14% и повышению доли смен высокого риска на 8 процентных пунктов.

Таблица 5 – Результаты моделирования (моделирование методом Монте-Карло с N=10 000 сценариев)

Моделируемый сценарий	Изменение среднего значения интегрального индекса усталости (FI), %	Изменение доли смен с высоким уровнем риска ($FI \geq 0,7$), %
Увеличение доли ночных смен на 20 %	+14%	+8 процентных пунктов
Увеличение минимального времени отдыха на 1 ч	-9%	-5 процентных пунктов
Ограничение не более двух последовательных ночных смен	-17%	-9 процентных пунктов

Кроме того, увеличение минимального времени отдыха на один час привело к снижению среднего балла по шкале FI на девять процентов. Самое большое влияние показало правило двух ночных смен подряд. Средний FI снизился на семнадцать процентов. Число людей в группе высокого риска уменьшилось на девять процентных пунктов. На

рисунке 3 наглядно показано, как распределение смещается в сторону высокого или низкого риска в зависимости от сценария. Изменения хорошо видны. Время для отдыха и число ночных смен сильно влияют на риск. Модель проверена на данных казахстанского перевозчика. Оказалось, что для международных рейсов средний FI выше на 18 % по сравнению с внутренними маршрутами. При этом 23 % ночных дальних рейсов имели $FI \geq 0,7$. Анализ корреляции показал сильную связь между FI и субъективной самооценкой усталости экипажем ($r = 0,68$; $p < 0,01$). Это свидетельствует о корректности и работоспособности модели. В итоге результаты модели согласуются с тем, что показано на рисунке 2, и подтверждают, что модель устойчива в перекрёстной проверке.

Вместе с тем результаты исследования следует интерпретировать с учётом ряда ограничений. Во-первых, анализ основан на агрегированных эксплуатационных данных, что ограничивает возможность учёта индивидуальных траекторий накопления усталости и межличностной вариабельности адаптационных механизмов. Во-вторых, физиологический компонент модели представлен единственным показателем (HRV), тогда как включение дополнительных биометрических параметров (например, показателей сна или уровня кортизола) могло бы повысить точность оценки. В-третьих, субъективные оценки усталости могут содержать элементы когнитивного искажения, несмотря на использование валидированных шкал. Кроме того, верификация модели проводилась на данных одной национальной авиационной системы, что может ограничивать её обобщаемость на другие операционные контексты. Наконец, в исследовании отсутствует непрерывный мониторинг в реальном времени, что ограничивает оценку динамики усталости в пределах смены.

Полученные результаты подтверждают положения ICAO [1] о необходимости перехода от строгого нормативного контроля к интегральной модели FRMS-подхода. Интегральная модель показала лучшую предсказуемость, чем простая модель FTL-only (AUC 0,623 против 0,574). Это значит, что обычные предписания рабочего времени недостаточны. Установлено, что ночная нагрузка и суммарное рабочее время являются значимыми факторами, что согласуется с выводами программы EASA FTL 2.0 [4,5] о роли циркадных факторов. Включение показателя HRV повысило чувствительность модели к индивидуальным особенностям адаптации, что соответствует современным нейрофизиологическим исследованиям. Моделирование показало, что ограничение ночных смен подряд может уменьшить общий показатель усталости на 17 процентов. Моделирование подтверждает рекомендации IATA [6] по использованию прогнозных инструментов при планировании графиков. Проверка данных национального перевозчика показала более высокий риск на международных и дальних маршрутах. Проверка отражает особенности авиации в Республике Казахстан. Итак, таблицы 2–5 и рисунки 1–3 показывают, что интегральная FRMS-модель дает более точные предсказания, чем нормативный FTL-подход. Интегральная FRMS-модель лучше. FTL-подход отстает. Интегральная FRMS-модель также позволяет измерять, как управленческие решения влияют на усталость экипажей в работе авиакомпаний Республики Казахстан. Все результаты подтверждают преимущество комплексного FRMS-подхода над нормативной моделью FTL. Комплексный FRMS-подход соответствует международным стандартам ICAO, IATA и EASA. Предложенная система оценки может послужить основой для внедрения превентивных мер по управлению усталостью в рамках национальной программы обеспечения безопасности полетов.

Практические рекомендации по внедрению системы оценки усталости

Исследование показывает, что управление усталостью экипажа невозможно осуществить с помощью одного подхода. Необходимы несколько мер: ограничение рабочего времени, прогнозирование усталости с использованием биоматематики и мониторинг физиологических показателей. Учитывая быстрое развитие гражданской авиации, внедрение системы управления рисками, связанными с усталостью (Fatigue Risk

Management System, FRMS), имеет особое значение. Эта система должна быть частью общей системы безопасности полетов каждой авиакомпании.

На основе полученных результатов следует определить несколько практических способов внедрения модели.

Наиболее важным является применение авиакомпаниями интегрального индекса усталости как дополнительного инструмента для контроля состояния экипажей при планировании полетных заданий. Этот индекс помогает учитывать не только продолжительность смены, но и суточные факторы, суммарную рабочую нагрузку и физиологические показатели.

Несомненно, что основной проблемой при внедрении системы является использование моделей прогнозирования усталости. Эти модели позволяют оценить потенциальную усталость экипажа на этапе планирования полета. Эти модели особенно важны для международных и дальнемагистральных рейсов, где пересечение нескольких часовых поясов и ночные смены значительно увеличивают риск усталости.

Технологии мониторинга могут повысить эффективность FRMS. В рамках системы устанавливаются датчики, измеряющие вариабельность сердечного ритма и другие биометрические данные. Эти показатели предоставляют точные данные о состоянии членов экипажа. В сочетании с оперативными данными мы можем более точно оценить усталость. Такой подход позволяет своевременно выявлять нарастание усталости.

Регулярный анализ статистических данных и проверка моделей являются важными элементами системы. Постоянный контроль уровня усталости и разбор собранных данных позволяют вовремя менять планы работы. При этом корректировка расписания осуществляется оперативно, что повышает эффективность управления персоналом.

Внедрение системы оценки усталости экипажа является важным этапом развития культуры безопасности в гражданской авиации. Эта система поможет перейти от реактивного управления к проактивному управлению рисками.

Заключение.

В данной статье выработано рекомендация по оценке уровня усталости экипажей авиакомпаний. Данная рекомендация основывается на международных нормах ICAO, IATA и EASA. Система учитывает и местные законы по безопасности полётов. Предложена модель интегрального индекса усталости (FI). Модель интегрального индекса усталости включает рабочие нормы, циркадные ритмы, общую нагрузку, показатели сердца и мнение экипажей. Данный способ даст больше контроля над усталостью и может сделать полёты безопаснее.

Статистика показала, что ночная нагрузка, недельная занятость и изменчивость сердечного ритма – главные признаки усталости. Ночная нагрузка, недельная занятость и изменчивость сердечного ритма действительно влияют на усталость. ROC-анализ показал, что интегральная FRMS-модель выигрывает у FTL-only. FRMS-модель предсказывает лучше и более сбалансирована, чем FTL-only. Моделирование показало, что уровень риска сильно реагирует на изменения в расписании. При ограничении последовательных ночных смен и увеличении времени отдыха наблюдается снижение уровня риска. Наиболее выраженный положительный эффект достигается при ограничении ночных смен и увеличении времени отдыха.

Результаты показывают, что стоит внедрять модель оценки усталости в FRMS авиакомпаний Республики Казахстан. Модель оценки усталости будет работать внутри FRMS. Реализация предложенных рекомендаций позволяет перейти от традиционного контроля соблюдения нормативов к управлению рисками человеческого фактора. Это способствует повышению надёжности системы обеспечения безопасности полётов и гармонизации национальной практики с международными требованиями. Отмечается, что внедрение данного подхода является обоснованным.

Список литературы

1. International Civil Aviation Organization. (2020). Manual for the oversight of fatigue management approaches (Doc 9966) (2nd ed., ver. 2, revised). <https://www.icao.int/resources>.
2. JSC “Aviation Administration of Kazakhstan”. Safety Review of Civil Aviation in the Republic of Kazakhstan (for 2024).
<https://caa.gov.kz/storage/app/media/Safety%20review%20for%202024.pdf>
3. JSC “Aviation Administration of Kazakhstan”. Kazakhstan Aviation Safety Plan (KASP) 2024–2027.
<https://caa.gov.kz/storage/app/media/Kazakhstan%20Aviation%20Safety%20Plan%202024-2027.pdf>
4. European Union Aviation Safety Agency. Effectiveness of Flight Time Limitations (FTL 2.0): Performance of Data Collection (Deliverable 2.2). 25.03.2025.
5. European Union Aviation Safety Agency. Effectiveness of Flight Time Limitations (FTL 2.0): Research study materials/report. 02.08.2023.
6. International Air Transport Association. Fatigue Risk Management Systems (FRMS): White Paper 2025.
https://www.iata.org/contentassets/5f976bb3ca2446f3a40e88b18dd61fbb/frms_white-paper_2025.pdf
7. Rodrigues T.E., Fischer F.M., Helene O., et al. (2023). Modelling the root causes of fatigue and associated risk factors in the Brazilian regular aviation industry // Safety Science. 2023. Vol. 157. Art. 105905. DOI: 10.1016/j.ssci.2022.105905.
8. Sun J., Liao Y., Lu F., Sun R.-S., Jia H.-B. (2023). Assessment of pilot fatigue risk on international flights under the prevention and control policy of the Chinese civil aviation industry during the COVID-19 // Journal of Air Transport Management. 2023. Vol. 112. Art. 102466. DOI: 10.1016/j.jairtraman.2023.102466.
9. Guo D., Wang C., Qin Y., et al. (2025). Assessment of flight fatigue using heart rate variability and machine learning approaches // Frontiers in Neuroscience. 2025. Vol. 19. Art. 1621638. DOI: 10.3389/fnins.2025.1621638.
10. Wen C.C.Y., Cherian D., Schenker M.T., Jordan A.S. (2023). Fatigue and Sleep in Airline Cabin Crew: A Scoping Review // Int. J. Environ. Res. Public Health. Vol. 20, No. 3. Art. 2652. DOI: 10.3390/ijerph20032652.
11. Sabaner E., Kolbakir F., Ercan E. (2022). Evaluation of fatigue and sleep problems in cabin crews during the early COVID-19 pandemic period // Travel Medicine and Infectious Disease. DOI: 10.1016/j.tmaid.2022.102430.
12. Jun-Ya S., et al. (2023). Pilot fatigue survey: A study of the mutual influence among fatigue factors in the work dimension // Frontiers in Public Health. doi: 10.3389/fpubh.2023.1014503.
13. Air Astana. Annual Report (2022).
<https://ir.airastana.com/media/8dc25bd51ed3b83/annual-report-2022.pdf>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ӘУЕКОМПАНИЯЛАРЫНДА ЭКИПАЖДАРДЫҢ ШАРШАУ ДЕҢГЕЙІН БАҒАЛАУ БОЙЫНША ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРҒА СӘЙКЕС ҰСЫНЫСТАРДЫ ӘЗІРЛЕУ

Аңдатпа. Әуе тасымалы қарқындылығының артуы және түнгі әрі ұзақ қашықтықтағы рейстер үлесінің өсуі жағдайында экипаж шаршауын басқару ұшу қауіпсіздігін қамтамасыз етудің аса маңызды факторына айналуға. Экипаж шаршауы ұшу операцияларының сенімділігіне және шешім қабылдау сапасына әсер ететін маңызды фактор ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, жұмыс уақытына қойылатын дәстүрлі шектеулер шаршау тәуекелін толық бағалауға мүмкіндік бермейді, бұл кешенді тәсілдерді енгізу қажеттілігін айқындайды. Жүрек ырғағының вариабельділігін (HRV)

талдау және имитациялық модельдеу сияқты заманауи әдістер экипаждың функционалдық жағдайын неғұрлым дәл бағалауға және шаршаудың қалыптасу заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу мәселесі жұмыс уақытына негізделген нормативтік тәсілдің (FTL) шектеулілігінде, яғни оның адамның физиологиялық және циркадтық ерекшеліктерін ескермеуінде жатыр.

Зерттеудің мақсаты – ICAO, IATA және EASA халықаралық стандарттарына сәйкес келетін интегралдық модель негізінде Қазақстан Республикасы авиакомпаниялары экипаждарының шаршау деңгейін бағалау бойынша ұсынымдар әзірлеу. Зерттеу міндеттері халықаралық тәжірибені талдау, шаршаудың интегралдық индексінің математикалық моделін әзірлеу, оны статистикалық валидациялау және практикалық ұсынымдар қалыптастыруды қамтиды. Зерттеу әдістеріне көптік және логистикалық регрессия, ROC-талдау, сезімталдық пен ерекшелік көрсеткіштерін есептеу, Монте-Карло әдісімен имитациялық модельдеу және жүрек ырғағының варибельділігін (HRV) талдау кіреді.

Нәтижелер интегралдық FRMS-модельдің ($AUC = 0,623$) нормативтік FTL-модельмен ($AUC = 0,574$) салыстырғанда басымдылығын көрсетті. Имитациялық модельдеу рейстер кестесін оңтайландыру кезінде шаршау тәуекелінің 17%-ға дейін төмендейтінін дәлелдеді. Сонымен қатар, шаршау деңгейі, түнгі жүктеме және HRV көрсеткішінің төмендеуі арасында статистикалық мәнді байланыс анықталды. Зерттеу нәтижесінде Қазақстан Республикасы авиакомпанияларының ұшу қауіпсіздігін басқару жүйесіне интегралдық шаршау индексін енгізудің мақсатқа сәйкестігі негізделді. Ұсынылған тәсілдер шаршау тәуекелдерін проактивті басқаруға көшуге мүмкіндік береді және халықаралық талаптарға сәйкес келеді.

Түйін сөздер: экипаждың шаршауы, шаршау тәуекелдерін басқару, ұшу қауіпсіздігін басқару жүйесі, жұмыс уақытына қойылатын шектеулер, жүрек ырғағының варибельділігі, биоматематикалық модельдеуді талдау, авиациялық қауіпсіздік.

DEVELOPMENT OF RECOMMENDATIONS FOR ASSESSING CREW FATIGUE LEVELS IN AIRLINES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN ACCORDANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS

Abstract. In the context of increasing air traffic intensity and the growing proportion of night and long-haul flights, the management of crew fatigue is becoming a critically important factor in ensuring flight safety. Crew fatigue is recognized as a significant factor affecting the reliability of flight operations and decision-making processes. At the same time, traditional working time limitations do not provide a comprehensive assessment of fatigue-related risks, which necessitates the implementation of integrated approaches. Modern methods, including heart rate variability (HRV) analysis and simulation modeling, enable a more accurate assessment of the functional state of crew members and facilitate the identification of fatigue formation patterns. The research problem lies in the limitations of the prescriptive approach based on Flight Time Limitations (FTL), which does not account for physiological and circadian characteristics of humans.

The aim of this study is to develop recommendations for assessing crew fatigue levels in airlines of the Republic of Kazakhstan based on an integrated model consistent with international standards of ICAO, IATA, and EASA. The objectives include the analysis of international fatigue management approaches, the development of a mathematical model of the fatigue index, its statistical validation, and the formulation of practical recommendations. The research methods include multiple and logistic regression, ROC analysis, calculation of sensitivity and specificity, Monte Carlo simulation, and heart rate variability (HRV) analysis.

The results demonstrated the superiority of the integrated FRMS model ($AUC = 0.623$) compared to the prescriptive FTL-based model ($AUC = 0.574$). Simulation modeling showed a reduction in fatigue risk by up to 17% under optimized scheduling conditions. A statistically

significant relationship between fatigue, night workload, and decreased HRV was identified. It is concluded that the implementation of an integrated fatigue index within the safety management systems of airlines in the Republic of Kazakhstan is justified. The proposed recommendations enable a transition to proactive fatigue risk management and are consistent with international standards.

Keywords: crew fatigue, fatigue risk management, safety management system, working time limitations, heart rate variability, biomathematical modeling analysis, aviation safety.

Сведение об авторах

Ермекбаев Муратбек Мадалиевич	К.т.н., PhD, профессор Алматинского университета энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева, г. Алматы, Казахстан E-mail: muratbek_72@mail.ru
Салмаков Жанибек Тулекович	Магистрант кафедры «Летная эксплуатация воздушных судов» Академии Гражданской Авиации, г. Алматы, Казахстан E-mail: salmakovzhanibek@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Ермекбаев Муратбек Мадалиевич	Т.ғ.к., PhD докторы, Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және телекоммуникация университетінің, профессоры, Алматы қ., Қазақстан E-mail: muratbek_72@mail.ru
Салмаков Жанибек Тулекович	Азаматтық Авиация Академиясының «Әуе кемелерін ұшуды пайдалану» кафедрасының магистранты, Алматы қ., Қазақстан E-mail: salmakovzhanibek@gmail.com

Information about the authors

Muratbek Ermekbaev	Candidate of Technical Sciences, PhD, Professor, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev, Almaty, Kazakhstan, E-mail: muratbek_72@mail.ru
Zhanibek Salmakov	Master's student of Department "Flight Operations of Aircraft", Civil Aviation Academy, Almaty, Kazakhstan, E-mail: salmakovzhanibek@gmail.com

UDC 629.73

IRSTI 50.43.19

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_5

B. Muratkhan^{1*}, A. Koshekov¹

¹Civil Aviation Academy, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: a.k.koshekov@gmail.com

METHODS OF ANALYZING THE EFFICIENCY AND RISKS OF CONTROL OF UNMANNED SYSTEMS

Abstract. *This article examines approaches to improving the reliability and resilience of information exchange for unmanned systems, taking into account the presence of external interference. The primary issue addressed in this article is the analysis of natural and artificial factors that may affect the operation of data transmission channels. Emphasis is also placed on the impact of artificial electromagnetic disturbances. The paper's scientific innovation is that it considers the unmanned system as a multi-agent environment. The agents are the operator, the aircraft, and the external environment. The goal of the study is to improve the reliability of the data exchange channel by implementing Visible Light Communication technology. To achieve this goal, the authors formalized quantitative control assessment methods, developed a structural and functional model of the control system, and conducted simulation tests to assess risks. An analysis of experimental data and computer modeling demonstrated that Visible Light Communication, operating in the infrared range, provides a stable information exchange channel over a distance of up to 3 kilometers. This result demonstrates the potential of using this technology to build a noise-resistant and secure information exchange channel for unmanned systems.*

Keywords: *Unmanned aerial vehicle system, Visible Light Communication technology, risk assessment, simulation model, control system model.*

Introduction.

A systems approach for controlling a dynamic object was first proposed by Russian scientist V. Ivanov [1]. His work proposes integrated interactions within the model using automotive technology as an example. To evaluate the model's effectiveness, the author uses the parameter of traffic safety. Traffic safety is also a key factor in aviation technology.

This study focuses on ensuring the safe operation of a multi-agent UAV system under operator control. Three main actors act as agents in this system. The first is the operator, who is responsible for monitoring the overall situation and making management decisions. The second is the UAV, which is the controlled object and must actively follow the operator's commands, as well as passively respond and report external and internal safety threats. The third is the external environment, which provides data on weather and climate conditions, as well as other risk factors [2].

The "external environment" agent can negatively impact the UAV and create safety risks, while the "operator" agent and its response to changes (threats) influences the consequences of its decisions. Therefore, structuring such risks and their probabilistic quantitative assessment are becoming particularly important. Solving such problems requires the application of formal analytical methods and the use of computer technology [3]. This is because the risks of the

unmanned control process (UCP) compositionally exist as agents of both a material and (virtual) nature. Risks acquire a material socio-economic dimension after the implementation of the adopted decision in practice. This paper proposes combining and quantifying the heterogeneous entities of the system. For example, for digital transformation, several integral "Risk Criteria" (R) are proposed, which correlate with the concept of "Digital Maturity" (DM) [4].

The aim of this work is to improve the operational reliability of the control channel of unmanned systems. To achieve this goal, the authors decided to divide the experimental work into two main stages: systemic and operational. During the systemic stage, control of a multi-agent structure for unmanned systems is implemented. At the operational stage, support is developed for flight missions of unmanned aerial vehicles (UAVs) with manual operator control.

Materials and methods.

This study aims to investigate the issue of providing a reliable data transmission and reception channel for a UAV control system using Visible Light Communication (VLC). The object of this study is the process of transmitting control commands to the UAV during missions. The subject of the study is to assess the impact of optical conditions and the technical characteristics of the receiving unit on the formation of data transmission errors, the reliability of the communication channel, and risk management.

The method used in this study is based on system analysis, probability and reliability theory, and simulation modeling. In this study, the UAV control system is considered a multi-agent integrated system consisting of the operator, the UAV, and its environment. In the model, the environment acts as a source of disturbances that influences the communication channel and the accuracy of control actions. The purpose of using these methods is to assess the probability of data transmission errors, the reliability of information reception, and the integral risk. To achieve this goal, a simulation model of the VLC control channel for a UAV was developed in Python 3.14.

In the model, we'll define X as a random value representing the optical state with attenuation and scattering effects. We'll also define S as the sensitivity of the receiving section. Then, the amplitude of this signal will look like this:

$$A_r = P_t \cdot K_c(X) \cdot S, \quad (1)$$

where P_t is the optical transmitter power, and $K_c(X)$ is the transmission coefficient of the communication channel. This coefficient is modeled as follows:

$$K_c(X) = e^{-\alpha(X)L}, \quad (2)$$

where $\alpha(X)$ is the attenuation coefficient, depending on environmental parameters, and L is the operating distance. Error in reliable reception P occurs when the received signal amplitude A_{th} falls below the threshold A_r . Therefore, the error probability is determined by the formula P_e :

$$P_e = P(A_r < A_{th}). \quad (3)$$

During the simulation process, this error is estimated statistically:

$$\hat{P}_e = \frac{N_e}{N}, \quad (4)$$

Where N_e is the number of erroneous receptions, and N is the total number of trials. The additional probability in the model is the reliability of information reception and corresponds to:

$$R = 1 - P_e. \quad (5)$$

The reliability of packet data transmission for m packets is estimated as follows:

$$R_p = (1 - P_e)^m. \quad (6)$$

The assessment of the consequences of signal quality deterioration in the model is introduced through an integral risk indicator. In general, risk is defined as follows:

$$Q = P_e \cdot C, \quad (7)$$

where C is the error severity coefficient. When considering multiple error factors, the overall risk is calculated as follows:

$$Q_\Sigma = \sum_{i=1}^k w_i Q_i. \quad (8)$$

where Q_i is the partial risk of the i -th factor and w_i is the weighting coefficient.

The simulation model operates according to the following sequence of steps: generating environmental and receiving parameters, calculating the attenuation coefficient, determining the signal level, and comparing it with the reference value. A decision is then made on the quality of the receiving signal and statistically evaluating the performance indicators. For example, for the j -th test, the received signal will look like this:

$$A_{r,j} = P_t \cdot K_c(X_j) \cdot S_j. \quad (9)$$

The model's input parameters include the number of trials, transmitter power, data transmission range, threshold values, attenuation characteristics, environmental distributions, optical sensitivity parameters, and weighting coefficients. The model's output parameters include the estimated error probability $\hat{P}_e$, reliability R , packet transmission reliability R_p , and overall risk Q_Σ . To ensure stable modeling results, the number of trials is matched to the estimated error probability.

The authors' proposed methodology combines the physical characteristics of a VLC channel, environmental effects, and reliability indicators into a single model. This approach is essential for quantitatively assessing communication system performance and control risks. It also allows for the selection of ideal operating conditions for the effective operation of VLC UAV control systems.

Results and their discussion.

The structural and functional model of the contextual process of unmanned control (UCC) in the IDEF0 standard is presented in Figure 1. In accordance with this standard, the process (functionality) is represented by a block [5].

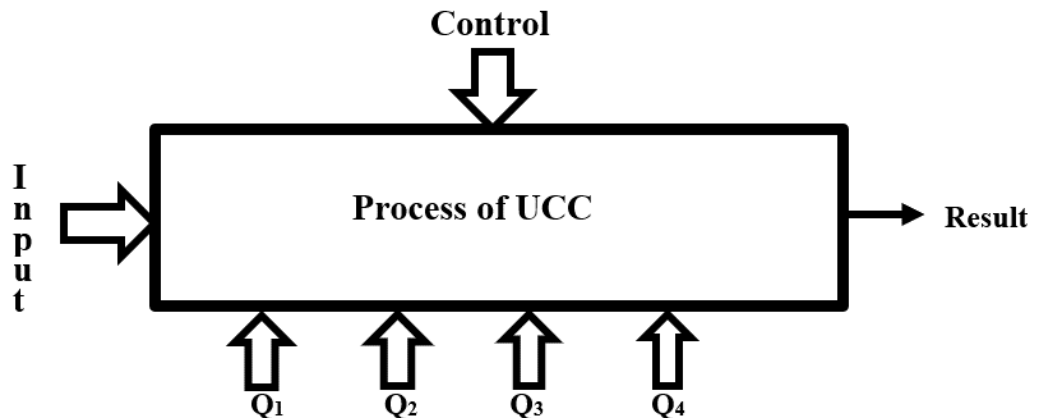

Figure 1 – System model of the unmanned control process (UCC)

In Figure 1: Q_1 – human resources; Q_2 – digital resources; Q_3 – technical resources; and Q_4 – financial resources. In this system model, the performance of an unmanned system is assessed based on risk level R_i . The operating environment is viewed as cyberspace, in which feedback – "correction" – is a mandatory link. A vector 3D interpretation of the risk management environment is presented in Figure 2. The 3D model provides an integrated visualization of the systemic structural and qualitative composition of risk management agents, which are densely "noisy" with environmental data from passive and active interference.

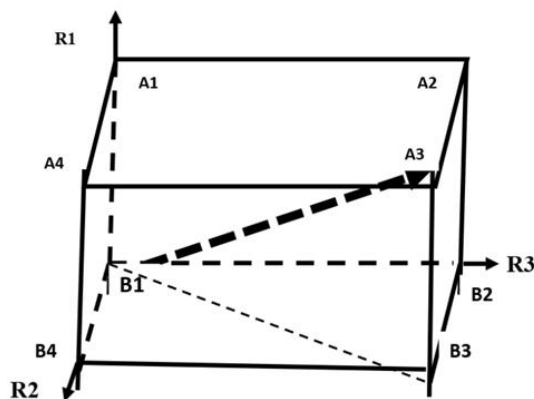

Figure 2 – Virtual composition of a structural 3D model of unmanned aerial vehicle risks

Figure 2 uses the following coordinate vector notations: vector R1 is subjective risk; vector R2 is technical risk; vector R3 is risk due to environmental "noise." Vector B1-A3 is an integrated multifactorial assessment of the unmanned control system. In the systemic structural-functional approach to unmanned control, the vector model is represented by a multi-level and multi-agent cyber-formation. The number of levels and structural agents in systemic inter-agent communications is determined during the research process. Vector B1-A3, in quantitative terms, is hypothetically interpreted by the digital maturity of the system under study or the total risk in unmanned control. Differentiated assessments of the structural systemic components of vectors R1, R2, R3 are in the process of constructing digital twins (DT). The quantitative value of system risks remains to be assessed through further research.

To reduce the impact of interference on UAV control systems, Visible Light Communication (VLC) technology is used in this paper. This technology reduces the impact of external passive atmospheric and active electromagnetic interference [6, 7]. Given these limitations, the VLC information transmission channel is one of the most secure. Another advantage of using this technology is the fact that VLC operates in the infrared range. As noted in the work of R.S. Asatryan, there are "transparency windows" in the infrared region [8]. Due to these windows, the quality of infrared light transmission exceeds that of other known technologies. This is especially critical in foggy or rainy weather. To assess the resilience of unmanned technologies to external influences, the term "susceptibility to interference" is introduced in this paper. A version of the developed structural solution for VLC and information processing is presented in Figure 3.

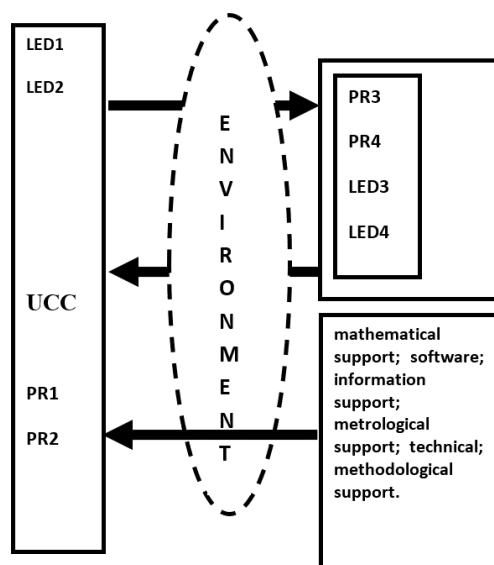

Figure 3 – Structural model of optoelectronic transmission and processing of information

In Figure 3: BPU – control unit of the unmanned optoelectronic system; LED1-LED4 – light-emitting devices; PR1-PR4 – radiation photodetectors.

According to the classification proposed by S. Beer, the system under consideration is highly complex [9]. The system's extreme complexity should be considered not in a static form, but taking into account the feedback loops of system dynamics. The term "system dynamics" was first proposed by Professor D. Forrester; it assumes that processes in technical systems possess stochastic characteristics, a distinctive property being the nonlinearity of processes [10]. As a result, the behavior of such systems defies a strict deterministic description. Complex systems are subject to self-organization, and sudden dynamic phenomena may occur in them. In addition, external influences complicate the process of modeling and forecasting work processes caused by negative influences. To solve such problems, it is necessary to use a differentiated approach, that is, first decomposing the target context and then stepwise analyzing the associated processes. Based on these limitations, the authors proposed a systemic process model for managing unmanned vehicles, taking into account the proposed digital transformation, which is presented in Figure 4.

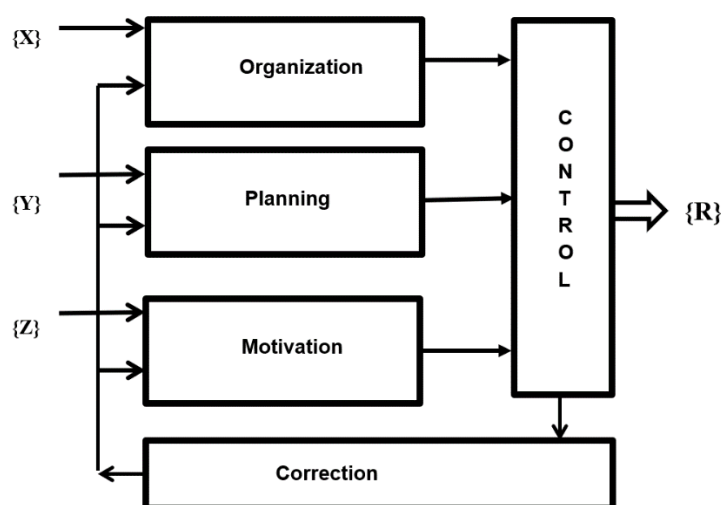

Figure 4 – Decomposition of the contextual process of control of robotic (unmanned) equipment

The primary factor affecting flight safety is the impact of the human factor on risks. To reduce this impact, the use of artificial intelligence technology is proposed, which is particularly important during digital transformation. Despite the advantages of digital technologies, new instrumental risks arise in the system: those related to algorithms, software, and technical infrastructure. These risks primarily arise from the uncertainty of the control process.

In practice, the overall reliability of a system depends on the combined risks of the probabilistic characteristics of its individual elements. These characteristics are often stochastic in nature and directly depend on operating parameters. As a result, quantitative assessment of these parameters is only possible through the use of formal probabilistic methods or simulation modeling. Figure 5 presents an interpretation of the error processes in the VLC systems transmit-receive channel.

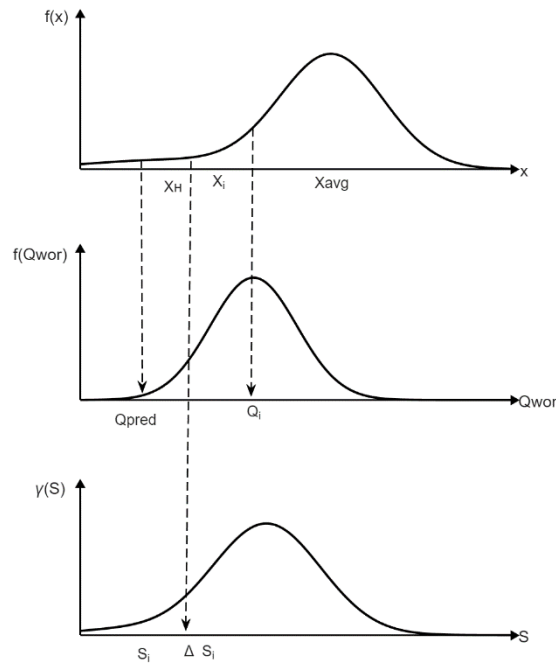

Figure 5 – Schematic diagram of how data transmission and reception errors are generated in the VLC system

The following notations are used in Figure 5:

- $f(x)$ is the density function of the optical density of the external environment;
- $f(q)$ is the density function of the sensitivity of the infrared photodetector;
- $\gamma(S)$ is the density function of the sensitivity of the white light photodetector.

Figure 6 shows a simulation model for studying the performance of a VLC system.

The first block is used to enter the initial data required by the graphical model (Fig. 5) for the simulation algorithm. These data are: σ_x – standard deviation of the optical density-transparency of the environment; σ_q – standard deviation of the sensitivity of the infrared photodetector; σ_s – standard deviation of the sensitivity of the white-light photodetector; X_{cp} – arithmetic mean of the optical density-transparency of the environment; S_{cp} – arithmetic mean deviation of the sensitivity of the white-light photodetector; Q_{cp} – arithmetic mean deviation of the sensitivity of the infrared photodetector; N – the number of trials (simulations).

The optimal value for the number of trials (iterations), N is determined during the computer experiment. Sample data during laboratory statistical studies are monitored for homogeneity using standard criteria offered in the Statistica package.

Random number generators are used, as needed, from a list provided in the Python language.

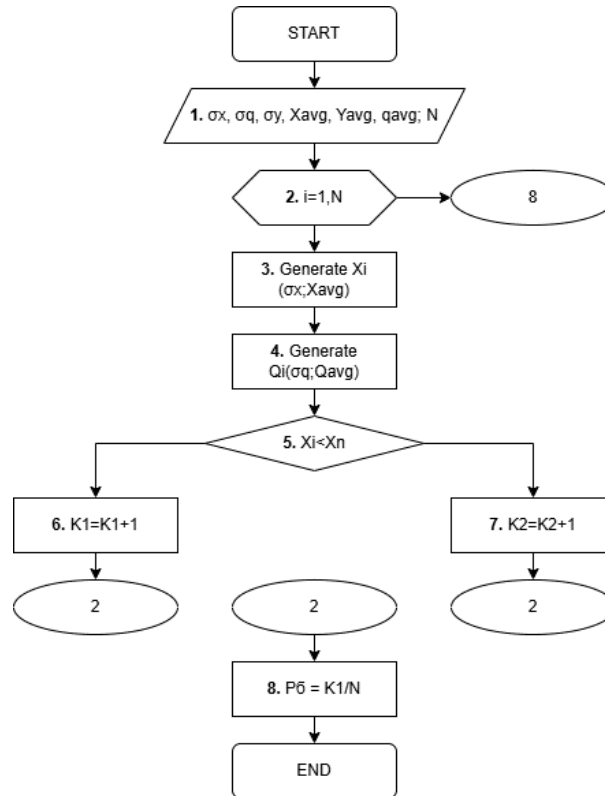

Figure 6 – Simulation model for studying the performance of the VLC system

The quality of information reception and transmission in a VLC channel is affected by a number of artificial and natural factors. Natural factors in this technology primarily include the "optical transparency" of the ambient air. The optical transparency of the ambient air is determined by parameters such as visibility range L_M is the distance at which a black object can be discerned with the naked eye in daylight.

Table 1 shows the visibility scale (in points), the corresponding L_M limits, and the volumetric scattering indices σ_p .

Table 1 – Visibility scale, its corresponding limits and volumetric scattering indices

Visibility points	Weather conditions	L_M , km	σ_p , km^{-1}
0	Dense fog	<0,05	>78,2
2	Thick fog	0,05-0,2	78,2-19,6
	Normal fog	0,2 - 0,5	19,6-7,82
3	Light fog	0,5-1,0	7,82-3,91
4	Light fog	1-2	3,91 - 1,96
5	Hazy	2-4	1,96 - 0,954
6	Light haze	4 - 10	0,954 - 0,391
7	Clear	10-20	0,391 - 0,196
8	Very clear	20 - 50	0,196 - 0,078
9	Perfectly clear	>50	<0,078
-	Perfect atmosphere	277	0,0141

Therefore, the quality of the environment, in particular the transparency of the atmosphere, must be constantly controlled and monitored. Infrared photodetectors have a specific property - the presence of so-called "transparency windows" in certain frequency ranges. In these ranges, relatively low absorption and scattering of radiation is ensured. In some cases, the infrared receiver

demonstrates acceptable characteristics even in fog and rain, ensuring stable transmission and reception of information at a distance of up to 10 km.

A special device - a driver - is used to control the luminous flux of an LED emitter [9, 10]. The following special types of drivers are offered for high-power LEDs and LED structures: PT4115 (6-30V, 1.2A, 30W, similar to CL6808); CL6708 (6-35V, 1A, 35W); SN3350 (6-40V, 0.7A, 28W); ZXLD1350 (7-30V, 0.35A, 10W); QX5241 (5.5-36V, 2.5A, 40W); AL9910 (15-500V, 40W and more). The wiring diagram for the on-board system's infrared emitter is shown in Figure 7.

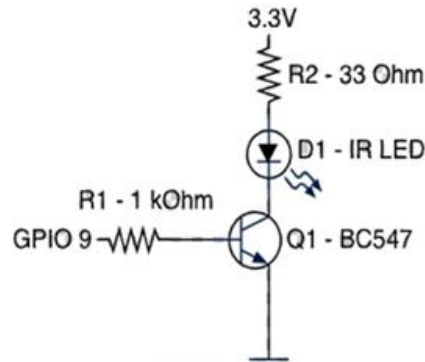

Figure 7 – Wiring diagram of the infrared emitter of the on-board VLC system [10].

To conduct a numerical analysis of the VLC system's operation, the authors developed a virtual model in Python 3.14. This computer experiment was conducted using the laboratory complex of the Civil Aviation Academy. The experiment revealed distribution patterns for each parameter within the model. Key statistical characteristics were also determined, which later formed the basis for the software implementation of the simulation model. Figure 8 shows a histogram of the optical transparency for the VLC system.

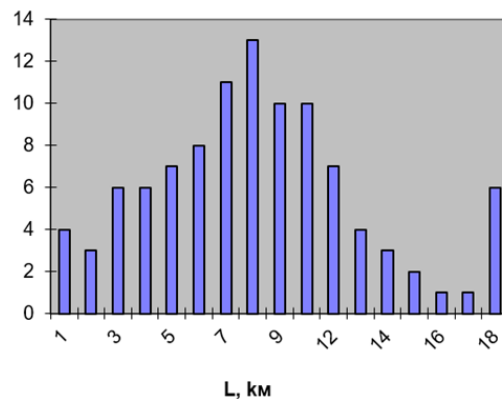

Figure 8 – Histogram of the empirical distribution of the optical visibility of the atmosphere

Based on an analysis of the distribution histogram shown in Figure 8, the authors hypothesized its similarity to the Weibull law. The probability density function of this distribution is as follows:

$$f(L, \alpha, \beta, \gamma) = \frac{\beta}{\alpha} (L - \gamma)^{\beta-1} \cdot e^{-\frac{(L-\gamma)\beta}{\alpha}}, S \geq \gamma. \quad (10)$$

where $\alpha = 1.0$ is the scale parameter; $\beta = 3.5$ is the shape parameter; $\gamma = 1.0$ is the position parameter.

The universality of the Weibull law is ensured by its properties. Reliability theory has shown that the Weibull distribution is used in approximately 60% of practical statistical models.

Furthermore, a number of other distributions can be considered as special or limiting cases of the Weibull distribution. An analytical approximation of empirical data with a theoretical model showed that the hypothesis of a Weibull-like optical transparency distribution is not rejected at a confidence level of 0.95.

A study of the VLC information channel in the visible light range was not conducted within the scope of this work.

Conclusions.

Based on the results of the study, an approach was developed for assessing the reliability of information exchange over a VLC channel for UAV systems. The research methodology involves combining optical channel parameters, environmental characteristics, and signal transmission quality metrics into a single analytical architecture.

The obtained results show that the reliability of a UAV control channel depends on the combined effect of signal attenuation. Reducing optical transparency in the channel or increasing sensitivity increases the probability of an error. This error, in turn, affects reliable signal reception and increases the overall control risk. The results confirm that VLC provides sufficient performance within a certain parameter range.

The scientific contribution of this work to the research area is the development of a simulation model for assessing the reliability of UAV control in the presence of optical interference. Unlike previously considered classical descriptive approaches, the method proposed in this paper quantitatively evaluates reception error, packet transmission reliability, and the integrated risk under various operating conditions. This method provides a basis for comparing channel configurations and determining critical parameter values. The practical significance of the study lies in the model's applicability to the design and testing of UAV communication channels, particularly in environments with electromagnetic interference and enhanced communication security. The model can be used to justify transmitter power selection, determine receiver sensitivity, threshold values, and acceptable maximum operating ranges.

Despite the described advantages, the model has several limitations. The communication process in the study is treated as a simplified probability model, which does not fully account for dynamic processes. Such processes can include UAV maneuvering, complex turbulence, and adaptive modulation and coding mechanisms. Such factors significantly impact channel performance in real-world operating conditions.

Further research will therefore focus on expanding the model to address dynamic operational scenarios, incorporating detailed optical effects, and comparing it with hybrid radio-optical architectures. It is also planned to integrate intelligent algorithms into the model for real-time parameter adjustments to dynamic environmental conditions.

Financing support.

This study was carried out within the framework of the program-targeted financing of the Science Committee of the Ministry of Healthcare of the Republic of Kazakhstan, project No. BR28713125 "Development and implementation of unmanned technologies and an intelligent robotic system for pre-flight control to improve safety in air transport."

References

1. Ivanov, V.V. (2022). Theory of the "Driver-Car-Road-Environment" system and methods for improving environmental sustainability. - St. Petersburg: Polytechnic, - 310 p.
2. Ermilov, A.S., & Saltykova, O.A. (2025). Multi-agent control systems for a group of unmanned aerial vehicles. Science-Intensive Technologies in Space Research of the Earth, 17(1), 4–10. <https://doi.org/10.36724/2409-5419-2025-17-1-4-10>.
3. Aralbaev, T. Z., Galimov, R. R., Getman, M. A., & Klindukh, O. V. (2023). Hierarchical risk analysis of unmanned aerial vehicle threat models. Bulletin of the Saratov University. Series:

Mathematics. Mechanics. Computer Science, 23(2), 241–252. <https://doi.org/10.18500/1816-9791-2023-23-2-241-252>.

4. Guzenko, N.V. (2025). Digital maturity of transport infrastructure as a strategic resource for spatial development of regions. Bulletin of the Rostov State University of Economics, 2025, 32(2), 21-34. <https://doi.org/10.54220/v.rsue.1991-0533.2025.90.2.002>

5. Bekenov T., Kornev V., & Mashkenova A. Quality management system for business processes of production and operation of complex technical systems. – Ust-Kamenogorsk: Shygys apparatus Publishing House. ISBN 978-601-7070-43-4 – pp. 129-141.

6. Keribaeva, T., Koshekov, K., Bugubaeva, A., Azamatova, J., & Karmenova, M. (2023). Structures of integrated groups of unmanned aerial vehicles based on VLC technology. Vestnik KazATK, 127(4), 16–23. <https://doi.org/10.52167/1609-1817-2023-127-4-16-23>.

7. Keribaeva, T., Alibekkyzy, K., Koshekov, K., Baidildina, A. & Semenyuk, V. (2023). METHOD OF MODELING INTEGRATED GROUPS OF UAVs. Bulletin of Toraighyrov University. Energy Series, 3, 127-141. <https://doi.org/10.48081/QSXU8351>.

8. Asatryan, R., Epremian, R., Gevorkyan, H., Mkrtchyan, A., Mrsyan, G., Sardaryan, T., Skvortsov, Y. & Vardumyan, Z. (2003). Universal Infrared Spectral Radiometer. International Journal of Infrared and Millimeter Waves, 24, 1035-1046. <https://doi.org/10.1023/A:1023766114461>.

9. Classics of Management / Ed. M. Warner, St. Petersburg, "Piter", 2001, pp. 148-150. Source: <https://vikent.ru/enc/6802/>.

10. Forrester, J. Fundamentals of Enterprise Cybernetics. Progress Publishing House, 1971.

ҮШҚЫШСЫЗ ЖҮЙЕЛЕРДІ БАСҚАРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН ТӘУЕКЕЛДЕРІН ТАЛДАУ ӘДІСТЕРІ

***Аңдатпа.** Бұл мақалада сыртқы кедергілердің болуын ескере отырып, пилотсыз жүйелер үшін ақпарат алмасудың сенімділігі мен тұрақтылығын арттыру тәсілдері қарастырылады. Бұл мақалада қарастырылатын негізгі мәселе - деректерді беру арналарының жұмысына әсер етуі мүмкін табиғи және жасанды факторларды талдау. Жасанды электромагниттік кедергілердің әсеріне де баса назар аударылады. Мақаланың ғылыми жаңалығы - пилотсыз жүйені көп агентті орта ретінде қарастырады. Агенттер - оператор, ұшақ және сыртқы орта. Зерттеудің мақсаты - көрінетін жарық байланысы технологиясын енгізу арқылы деректер алмасу арнасының сенімділігін арттыру. Осы мақсатқа жету үшін авторлар сандық бақылауды бағалау әдістерін ресімдеді, басқару жүйесінің құрылымдық және функционалдық моделін жасады және тәуекелдерді бағалау үшін модельдеу сынақтарын жүргізді. Тәжірибелік деректерді талдау және компьютерлік модельдеу инфрақызыл диапазонда жұмыс істейтін көрінетін жарық байланысы 3 шақырымға дейінгі қашықтықта тұрақты ақпарат алмасу арнасын қамтамасыз ететінін көрсетті. Бұл нәтиже пилотсыз жүйелер үшін шуылға төзімді және қауіпсіз ақпарат алмасу арнасын құру үшін осы технологияны пайдалану мүмкіндігін көрсетеді.*

***Түйін сөздер:** пилотсыз жүйе, Visible Light Communication технологиясы, тәуекелді бағалау, модельдеу моделі, басқару жүйесінің моделі.*

МЕТОДЫ АНАЛИЗА ЭФФЕКТИВНОСТИ И РИСКОВ УПРАВЛЕНИЯ БЕСПИЛОТНЫМИ СИСТЕМАМИ

***Аннотация.** Статья рассматривает подходы к повышению надежности и устойчивости к обмену информацией для беспилотных систем с учетом наличия внешних помех. Основном вопросом, который решает данная статья является анализ естественных и искусственных факторов, которые могут повлиять на работу каналов*

передачи данных. Также упор сделан на анализе влияния искусственных электромагнитных возмущений. В качестве научной новизны в работе беспилотная система рассматривается, как многоагентная среда. В качестве агентов выступают оператор, летательный аппарат и внешняя среда. Целью работы является повышение надежности функционирования канала обмена данными за счет внедрения технологии *Visible Light Communication*. Для достижения данной цели авторами формализованы методы количественной оценки управления, разработана структурно-функциональная модель системы управления и проведены имитационные тесты по оценке рисков. В результате проведенного анализа экспериментальных данных и компьютерного моделирования доказано, что *Visible Light Communication*, работающий в инфракрасном диапазоне обеспечивает устойчивый канал обмена информацией на расстоянии до 3 километров. Подобный результат отражает перспективность использования подобной технологии для построения помехоустойчивого и безопасного канала обмена информацией для беспилотных систем.

Ключевые слова: беспилотная система, *Visible Light Communication* технология, оценка риска, имитационная модель, модель системы управления.

Information about the authors

Muratkhon Bibigul	Doctoral candidate, Department of Aviation Engineering and Technology, Civil Aviation Academy, Almaty, Kazakhstan, E-mail: Mbibigul1990@gmail.com
Koshekov Abay	PhD, Associate Professor, Department of Aviation Engineering and Technology, Civil Aviation Academy, Almaty, Kazakhstan, E-mail: a.k.koshekov@gmail.com

Сведения об авторах

Муратхан Бибиғұл	Докторант кафедр «Авиационная техника и технологии», г. Алматы, Казахстан E-mail: Mbibigul1990@gmail.com
Кошеков Абай	PhD, асс.профессор кафедр «Авиационная техника и технологии», г. Алматы, Казахстан, E-mail: a.k.koshekov@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Мұратхан Бибиғұл	«Авиациялық техника және технологиялар» кафедрасының докторанты, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: Mbibigul1990@gmail.com
Көшеков Абай	PhD, «Авиациялық техника және технологиялар» кафедрасының асс. профессоры, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: a.k.koshekov@gmail.com

УДК 629.7; 621.391.63

МРНТИ 50.01.85

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_6

Т.Б. Кермбаева¹, Р.Комад², М.С.Кунапиянова^{3*}, Ж.Е. Ерсайнова³

¹АО «Академия Гражданской Авиации», Алматы, Казахстан

²Lublin University of Technology, Lublin, Poland

³Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, Усть-Каменогорск, Казахстан

*E-mail: Kmarzhana92@mail.ru

АЛГОРИТМ АДАПТИВНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ИНТЕГРИРОВАННЫХ ГРУПП В VLC-СИСТЕМАХ ПЕРЕДАЧИ ДАННЫХ

Аннотация. В данной работе рассматривается математическая модель определения координат интегрированных групп беспилотных летательных аппаратов (БПЛА). Проанализированы основные сферы применения БПЛА и перспективные направления развития беспилотных авиационных систем, интегрирующих комплексы дистанционно управляемых аппаратов. Для повышения устойчивости и надёжности взаимодействия в таких системах предложены устойчивые структуры интегрированных групп.

Особое внимание уделено методам моделирования интегрированных групп БПЛА, включающим математическое описание и проведение компьютерных экспериментов. Проанализированы структуры интегрированных групп с учётом критериев устойчивости топологии при перемещениях и надёжности каналов передачи данных, построенных на основе технологий видимой световой связи (VLC).

Для получения результатов разработаны математические описания и соответствующие компьютерные модели интегрированных групп БПЛА, удовлетворяющие критериям устойчивости топологии и надёжности каналов передачи данных. Моделирование выполнено в среде Matlab R2020b, где построены компьютерные модели роев БПЛА в трёхмерной системе координат.

Кроме того, в работе рассмотрены различные виды топологий интегрированных групп БПЛА и их влияние на устойчивость и надёжность функционирования системы.

Ключевые слова: метод, группа беспилотных летательных аппаратов, управление, модель, каналы передачи данных, искусственный интеллект.

Введение.

В настоящее время отмечается интенсивное развитие и активное внедрение инновационных беспилотных авиационных систем (БАС) как в военной, так и в гражданской сферах. При этом за последнее десятилетие значительно возрос спрос на применение БАС именно в гражданском секторе, в частности для сбора и обработки информационных данных, мониторинга и прогнозирования в нефтегазовой отрасли, метеорологических исследований, а также проведения поисково-спасательных операций и других прикладных задач [1].

Рост интереса к беспилотным технологиям обусловлен рядом факторов, среди которых ключевыми являются снижение стоимости разработки и эксплуатации, относительная простота проектирования и производства, а также высокая эффективность выполнения задач в сложных и опасных условиях. Существенным преимуществом является возможность использования БАС в рискованных операциях без угрозы жизни оператора [2].

Одним из современных направлений развития беспилотных технологий является формирование БАС в виде интегрированных групп (ИГ) беспилотных летательных аппаратов, в которых каждый элемент функционирует как автономный агент в рамках сетевой системы управления. В таком случае совокупность агентов ИГ может быть представлена в виде мультиагентной системы [3].

В составе интегрированных групп, как правило, применяются малогабаритные БПЛА, что обеспечивает ряд значимых преимуществ: повышение эффективности координации совместных действий летательных аппаратов, расширение зоны охвата контролируемой территории, а также увеличение гибкости и надежности функционирования БАС за счет механизмов резервирования.

Вместе с тем использование интегрированных групп БПЛА сопряжено с рядом технических ограничений. Ключевой проблемой является обеспечение устойчивого и высоконадежного энергоснабжения, поскольку формирование эффективных каналов радиосвязи с оператором требует значительных энергетических затрат приемопередающей аппаратуры. Одновременно с этим сохранение необходимых маневренных характеристик БПЛА предполагает существенное уменьшение габаритов антенн [4], что негативно сказывается на качестве радиосвязи.

В связи с этим актуальной задачей становится разработка и внедрение высокоэффективных каналов связи, обеспечивающих:

- передачу видеоданных, контрольно-измерительной информации, управляющих сигналов и сведений об окружающей среде от каждого БПЛА;
- устойчивую коммуникацию с наземным центральным устройством управления и ведомыми БПЛА верхнего уровня. Научной новизной данной работы является организация беспроводных каналов передачи на данных на основе технологии VLC технологии.

Материалы и метод исследования.

В статье рассматривается возможность повышения эффективности беспроводных каналов передачи информации и данных за счёт использования оптического диапазона электромагнитного спектра [5]. В качестве перспективного решения предлагается применение технологии передачи данных по видимому свету — VLC (Visible Light Communication), позволяющей использовать источники света не только в качестве средств освещения, но и как каналы передачи информации и данных [6].

Внедрение данной технологии обуславливает необходимость разработки новых структур и режимов функционирования интегрированных групп беспилотных летательных аппаратов. При этом предлагаемые решения должны обладать универсальностью при переходе к другим диапазонам передачи данных, а также обеспечивать высокую эффективность при контроле межаппаратных расстояний и повышенную точность позиционирования БПЛА [7].

В военном деле окончательно не решена задача снижения заметности группы БПЛА при прохождении систем наблюдения противовоздушной обороны (ПВО) [8] из-за невысокой маневренности. При этом при одиночном использовании имеются успешные решения по преодолению ПВО [9], но эффективность их использования существенно ниже по сравнению с групповым применением [10]. Не окончательно решена задача предотвращения столкновений между БПЛА при преодолении преград и выполнении сложных маневров при перемещении из-за несовершенства алгоритмов управления,

включающих требования по расчету параметров движения для каждого элемента в группе [11].

Одним из эффективных решений указанных проблем управления ИГ БПЛА, является применение эффективных алгоритмов трансформации.

Трансформация – это оптимальное деление исходной группы БПЛА на рои в зависимости от внешних условий. Существует решения по разделению на группы на основе искусственного интеллекта или перестроения для уменьшения заметности [12].

Однако эффективности трансформации заметно снижается, поскольку не рассматривается режимы управления при переходе на новые каналы передачи данных при децентрализованные управления.

Для повышения эффективности трансформации ИГ БПЛА авторы статьи предлагают использовать новые алгоритмы [13].

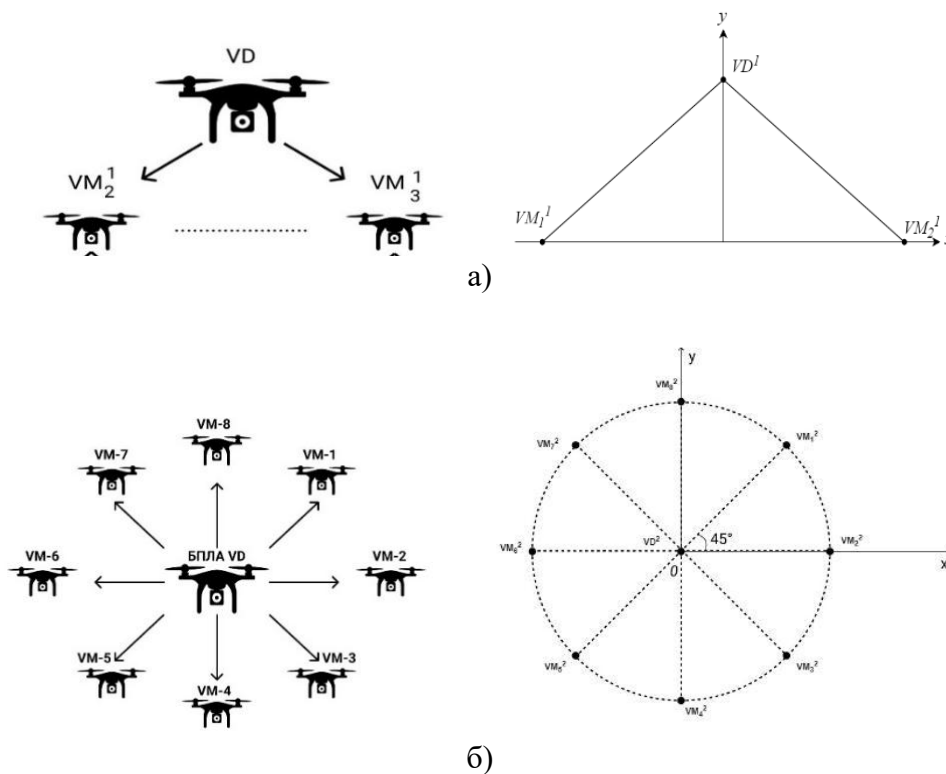
Результаты и обсуждение.

Работа состоит из аналитических исследований, разработке математических описаний на основе координат элементов интегрированных групп БПЛА и компьютерном моделировании.

Для обеспечения эффективной и устойчивой передачи данных на основе VLC - технологий, необходимо соответствие следующим требованиям:

- в структуре необходимо строго соблюдать симметричность размещения БПЛА;
- переходы на децентрализованное управление - оператор управляет интегрированной группой посредством ведущих БПЛА;
- расстояние между БПЛА ограничено распространением волн VLC диапазона для обеспечения стабильности сигналов управления с минимальными искажениями;
- перемещение и передвижение по координатам прогнозирование близости.

На основе аналитических исследований был разработан ряд структур ИГ с соответствующими им геометрическими схемами – топологиями.

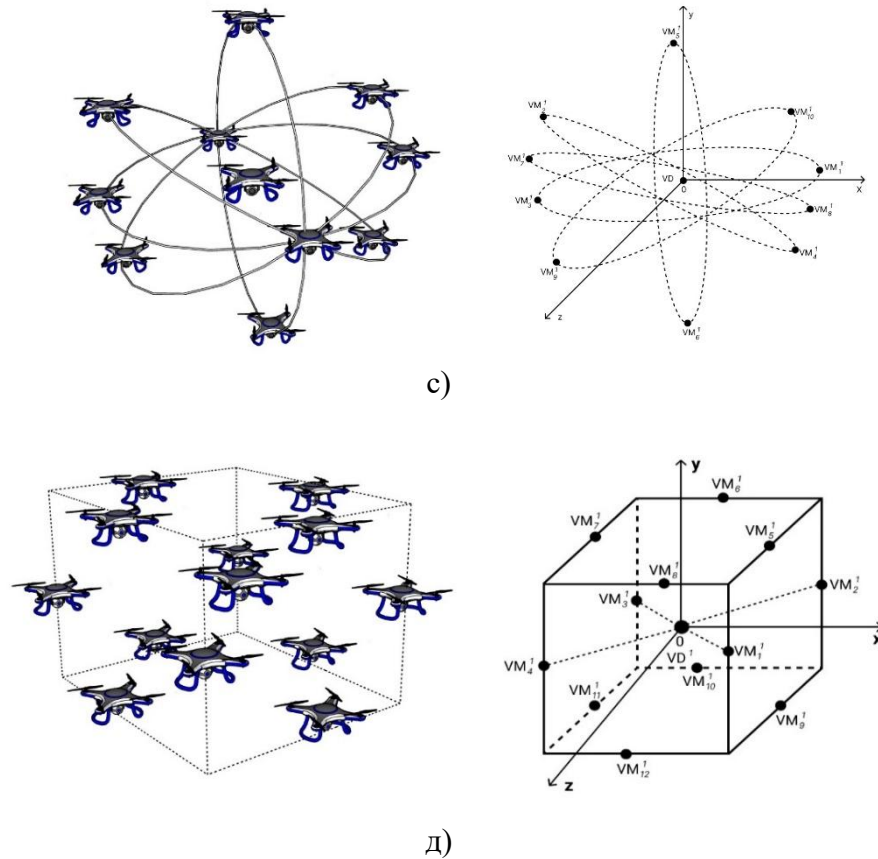

Рисунок 1 – Структуры и топологии ИГ БПЛА

а) треугольная структура с топологией «клин», б) пространственная структура с топологией «круг», в) сферическая структура с топологией «шар», г) объемная структура с топологией «куб».

При разработке структур учитывались, кроме предъявляемых требований и условия устойчивости передачи данных.

Как видно из рисунка 1, каждая структура включает два вида БПЛА: VD-ведущий и VM-ведомые.

При построении топологии структур ИГ БПЛА принимались в качестве материальных точек. Если их размеры соизмеримы с расстоянием между ними, то в расчетах необходимо учитывать поправки на их размеры и от какой точки конструкции считается расстояние между объектами.

Каждая структура ИГ имеет следующее математическое описание:

$$V^N = \{VD^N; \cup_{j=1}^M VM_j^N\} \quad (1)$$

где VD^N – ведущие БПЛА с координатами $(X_0^N; Y_0^N; Z_0^N)$;

$\cup_{j=1}^M$ – объединение с пределами;

VM_j^N – ведомый БПЛА с координатами $(X_j^N; Y_j^N; Z_j^N)$;

N – номер интегрированной группы БПЛА,

M – общее количество ведомых БПЛА в ИГ;

j – порядковый номер БПЛА в интегрированной группе;

d – расстояние между БПЛА, определяется параметрами внешней среды.

В соответствии с выражением (1) V^0 – структура с одним БПЛА,

$$V_k^0 = \{X_k^0; Y_k^0; Z_k^0\}$$

В структуре треугольник (рисунок 1, а.) $V^1 = \{VD^1; \cup_{j=1}^2 VM_j^1\}$ (двухмерная измерения $x^0; y^0$)

где, $VD^1 = (0; 0)$; $VM_2^1 = (-d; 0)$; $VM_3^1 = (d; 0)$;

В соответствии с выражением (1) V^2 – структур круг (рисунок 1, б.)

$$V^2 = \left\{ VD^2; \bigcup_{j=1}^8 VM_j^2 \right\}$$

В структуре сферическая (рисунок 1, с.) (трехмерная измерения $x^0; y^0; z^0$)

$$V^3 = \left\{ VD^3; \bigcup_{j=1}^{10} VM_j^3 \right\}$$

В структуре объемная (рисунок 1, д.)

$$V^4 = \left\{ VD^4; \bigcup_{j=1}^{12} VM_j^4 \right\},$$

С учетом вышеизложенного, алгоритм трансформации можно описать следующим образом:

1. Ввод. Из системы управления ИГ БПЛА или из внешнего формируется поступает сигнал трансформации $x(t)$ и L, d
где L – порядковый номер варианты трансформации
 d – нормированное расстояние между БПЛА.
2. Из базы данных извлекаются основные формулы для трансформации.
3. Установить начало системы координат связав с ведущим элементов.
 $VD^N = \{0, 0, 0\}$.
4. С применением канала передачи данных на основе VLC сформировать исходную ИГ БПЛА с присвоением координат каждому элементу в соответствии (1).
5. По заданной L , определяем формулу трансформации в соответствии с (2) – (6).
6. Определяем по (6) в зависимости от d новые координаты всех БПЛА после трансформации.
7. Передача полученных координаты на автопилоты БПЛА

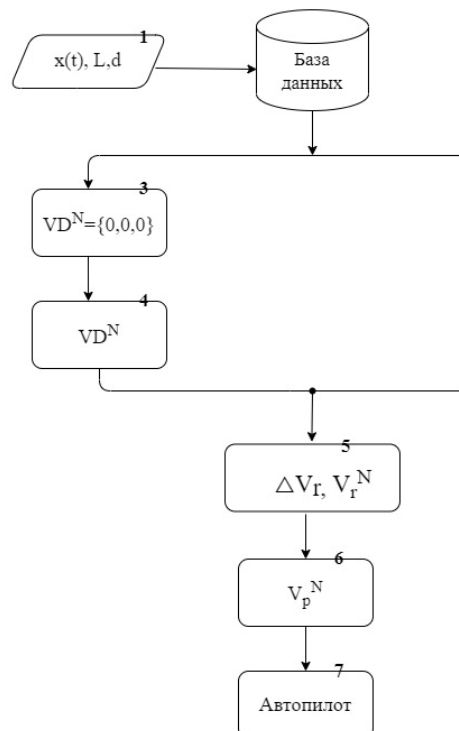

Рисунок 2 – Блок схема предлагаемого исследования

В интерфейсе ПО имеются две формы, которые позволяют пользователю устанавливать необходимые значения расстояния D (в метрах) между элементами интегрированной группы, а также дальность смещения R (в метрах) БПЛА в процессе трансформации групп. Для каждой трансформации в ПО реализована функции, включающие построение трехмерной системы координат для позиционирования БПЛА, движение каждого элемента интегрированных групп в процессе трансформации, визуализация перемещения из одной точки в другую с помощью специальных «треков». Позиционирование элементов интегрированных групп осуществляется с помощью трехмерных массивов. Перемещение БПЛА задается через функцию Matlab – `linspace()`. Первые два аргумента функции `linspace()` определяют начальную и конечную координату, третий аргумент – количество точек, равномерно распределенных между начальной и конечной координатой. Подписи каждого БПЛА интегрированных групп задаются с помощью функции `text()`. Через функции `animatedline()` и `addpoints()` программируется перемещение каждого БПЛА с визуализацией перехода из одной пространственной позиции в другую с помощью разноцветных «треков» (рис. 3).

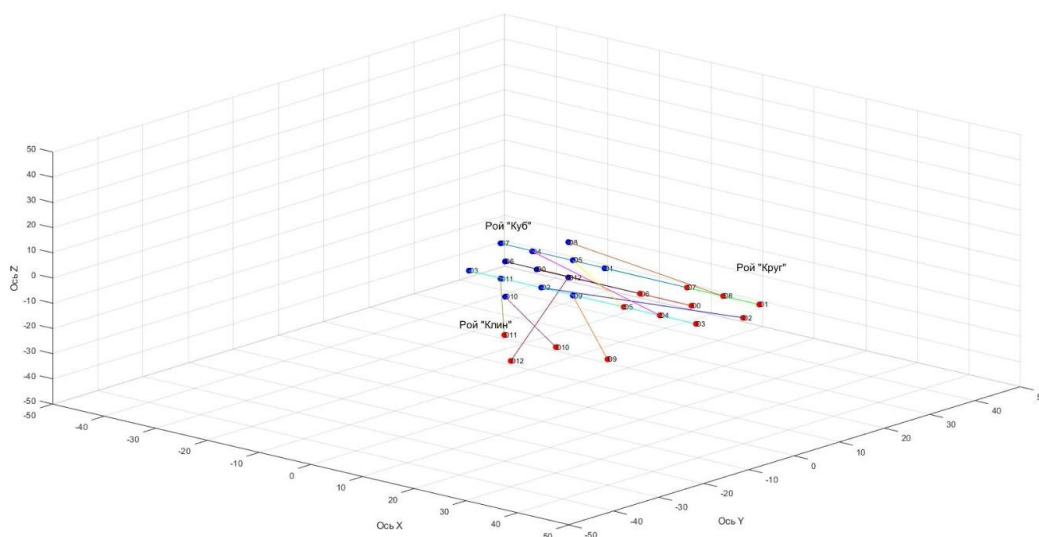

Рисунок 3 – Визуализация перемещения БПЛА в пространственной системе координат в процессе трансформации интегрированных групп

С помощью функции `scatter3()` движение каждого БПЛА отмечается разноцветным маркером «х». Через кнопку «Симуляция» запускается процесс моделирования. Выбор типа трансформации сопровождается отображением соответствующей схемы в интерфейсе приложения.

Заключение.

В статье рассмотрены математические модели определения координат интегрированных групп и разработана решение математической модели и построены компьютерные модели группа БПЛА.

Разработан алгоритм, обеспечивающий оперативное перестроение ИГ БПЛА в групповые структуры с меньшими количеством элементов.

Для достижения поставленной цели были произведен расчет математической модели интегрированных групп в БПЛА и построены компьютерные модели роев БПЛА в трехмерной системе координат.

Используя формулы (1-5) в Matlab R2020b можно моделировать перемещение роев БПЛА по прямым и криволинейным траекториям в пространственной системе координат. Будущие исследования связаны с компьютерным моделированием процесса преодоления

искусственных препятствий. При этом практически значимым решением является интегрирование генетических алгоритмов в качестве модуля оптимизации и поиска надежных траекторий движения, минимизирующих вероятность столкновения элементов как между собой, так и с искусственными препятствиями.

Подход к управлению с беспроводным каналом связи роя к БПЛА одиночным оператором является главной проблемой. В этом случае надо рассматривать данную проблему как один оператор — один рой или один оператор — один кластер (роя). Данный кластер будет являться как мини-рой и работает удаленно. Чтобы исключить столкновений группы роя необходима инструмент автоматического инструмента. Для этого надо рассматривается работа искусственного интеллекта

Благодарности

Статья выполнена в рамках проекта Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан на грантовое финансирование фундаментальных и прикладных научных исследований молодых ученых-постдокторантов по проекту «Жас Ғалым» на 2024-2026 гг. ИРН AP22684785 «Разработка алгоритмов искусственного интеллекта для управления режимами функционирования интегрированных групп БПЛА с VLC-технологией передачи данных»

Список литературы

1. Soumya Mohanty, Swarm Intelligence Methods for Statistical Regression (2020). - // ISBN 9780367670375 152 Pages Published September 30, 2020 by Chapman & Hall, <https://www.routledge.com/Swarm-Intelligence-Methods-for-Statistical-Regression/Mohanty/p/book/9780367670375>
2. Marzhan, Y., Talshyn, K., Kairat, K., Belginova, S., Alibekkyzy, K. and Yerbol, O. (2022). "Smart technologies of the risk-management and decision-making systems in a fuzzy data environment," Indonesian Journal of Electrical Engineering and Computer Science (IJECS), vol. 28, no. 3, pp. 1463-1474, Dec. 2022, <https://doi.org/10.11591/ijeecs.v28.i3.pp1463-1474>
3. Alibekkyzy, K., Wojcik, W., Vyacheslav, K., and Belginova, S. (2021). "Robust data transfer paradigm based on VLC technologies," Journal of Theoretical and Applied Information Technology, vol. 99, no. 3, Feb. 2021.
4. Chowdhury, M., Shahjalal, Md. (2019). et al. The Role of Optical Wireless Communication Technologies in 5G/6G and IoT Solutions: Prospects, Directions, and Challenges // Applied Sciences. – 2019. – Vol. 9, Issue 20. – P. 4367-1-4367-20.
5. Израиль безрезультатно направил две ракеты Patriot на перехват БЛА на Голанах. URL: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/3462479> / Izrail' bezrezul'tatno napravil dve rakety Patriot na perekhvat BLA na Golanakh. URL: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/3462479>
6. Бердоносов, В.Д., Журавлёв, Д.О. (2020). Mathematical model of mutual movement of unmanned aerial vehicles-// Информационные технологии и математическое моделирование в управлении сложными системами №3 (8) 2020 г., [https://DOI.org/10.26731/2658-3704/2020/3\(8\)/11-21](https://DOI.org/10.26731/2658-3704/2020/3(8)/11-21) cnh 11-21/ Berdonosov, V.D., Zhuravlyov, D.O. (2020). Mathematical model of mutual movement of unmanned aerial vehicles-// Informacionnyye tekhnologii i matematicheskoe modelirovanie v upravlenii slozhnymi sistemami №3 (8) 2020g., DOI 10.26731/2658-3704/2020/3(8)/11-21 cnh 11-21.
7. Yesmagambetova, M., Ten, T., Ospanova, T., Belginova, S., and Alibekkyzy, K. (2020). "Digital modelling of decision-making risks in natural and man-caused critical situations," Journal of Theoretical and Applied Information Technology, vol. 100, no. 15, pp. 4628–4640, 2022.
8. Klikushin, Y. N., Koshekov, K.T., Kobenko, V.Y. and Trunin, E.S. (2014). "An algorithm for evaluating the state of a generating unit based on the identification measurements of

vibrosignals,” Russian Journal of Nondestructive Testing, vol. 50, no. 7, pp. 413–418, Jul. 2014, <https://doi.org/10.1134/S1061830914070055>.

9. Alenezi, M. (2020). “Ontology-based context-sensitive software security knowledge management modeling,” International Journal of Electrical and Computer Engineering (IJECE), vol. 10, no. 6, pp. 6507–6520, Dec. 2020, doi: 10.11591/IJECE.V10I6.PP6507-6520.

10. Lekerova, F., Koshekov, K., Alibekkyzy, K., Belginova, S., Bygubayeva, A. and Ismailova, R. (2023). “Digital twin of the quality management system for environmental control of the near-airdom environment,” Journal of Theoretical and Applied Information Technology, vol. 101, no. 12, 2023.

11. Chandriah, K.K. and Raghavendra, N.V. (2020). “Multi-objective optimization for preemptive and predictive supply chain operation,” International Journal of Electrical and Computer Engineering (IJECE), vol. 10, no. 2, pp. 1533–1543, Apr. 2020, <https://doi.org/10.11591/ijece.v10i2.pp1533-1543>.

12. Yesmagambetova, M., Ten, T., Ospanova, T., Belginova, S. and Alibekkyzy, K. (2020). “Digital modeling of decision-making risks in natural and man-caused critical situations,” Journal of Theoretical and Applied Information Technology, vol. 100, no. 15, pp. 4628–4640, 2022.

13. Toiganbayev, B. (2023). et al., “Risk assessment of control and decision-making in the aircraft control system,” Journal of Theoretical and Applied Information Technology, vol. 101, no. 6, 2023.

VLC НЕГІЗІНДЕГІ ДЕРЕКТЕРДІ БЕРУ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕ ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ТОПТАРДЫ БЕЙІМДЕЛМЕЛІ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ АЛГОРИТМІ

Аңдатпа. Бұл жұмыста ұшқышсыз ұшу аппараттарының (ҰҰА) интеграцияланған топтарының координаттарын анықтауға арналған математикалық модель қарастырылады. ҰҰА қолдану салалары мен қашықтықтан басқарылатын аппараттарды біріктіретін ұшқышсыз авиациялық жүйелердің перспективалық бағыттары талданған. Мұндай жүйелерде өзара әрекеттесудің тұрақтылығын және сенімділігін арттыру үшін интеграцияланған топтардың тұрақты құрылымдары ұсынылған.

Назарды интеграцияланған ҰҰА топтарын модельдеудің әдістеріне аудардық, олар математикалық сипаттаманы және компьютерлік эксперименттерді қамтиды. Интеграцияланған топтардың құрылымдары қозғалыс кезінде топологияның тұрақтылығы мен деректерді жіберу арналарының сенімділігін (VLC технологиялары негізінде) ескерумен талданған.

Нәтижелерді алу үшін интеграцияланған топтардың математикалық сипаттамалары және компьютерлік модельдері әзірленген, олар топологияның тұрақтылығы мен деректерді беру арналарының сенімділігі критерийлеріне сәйкес келеді. Модельдеу Matlab R2020b ортасында жүзеге асырылып, үшөлшемді координаталық жүйеде ҰҰА топтарының компьютерлік модельдері құрылған.

Сонымен қатар, жұмыста интеграцияланған ҰҰА топтарының әртүрлі топологиялары қарастырылып, олардың жүйенің тұрақтылығы мен сенімділігіне әсері талданған.

Түйін сөздер: әдіс, ұшқышсыз ұшу аппараттарының тобы, басқару, деректерді жіберу арналары, модель, жасанды интеллект.

ADAPTIVE ALGORITHM FOR THE TRANSFORMATION OF INTEGRATED GROUPS IN VLC DATA TRANSMISSION SYSTEMS

Abstract. This work presents a mathematical model for determining the coordinates of integrated groups of unmanned aerial vehicles (UAVs). The main application areas of UAVs and promising directions for the development of unmanned aviation systems, integrating complexes of

remotely controlled vehicles, are analyzed. To improve the stability and reliability of interaction in such systems, stable structures of integrated groups are proposed.

Special attention is given to methods for modeling integrated UAV groups, including mathematical description and computer simulation. The structures of integrated groups are analyzed, taking into account the criteria of topological stability during movement and the reliability of data transmission channels based on visible light communication (VLC) technologies.

To obtain results, mathematical descriptions and corresponding computer models of integrated UAV groups were developed, meeting the criteria of topological stability and reliability of data transmission channels. Modeling was performed in Matlab R2020b, where computer models of UAV swarms were constructed in a three-dimensional coordinate system.

Additionally, the work considers different types of topologies for integrated UAV groups and their impact on the stability and reliability of system performance.

Keywords: method, group of unmanned aerial vehicles, control, model, data transmission channels, artificial intelligence.

Сведение об авторах

Керибаева Талшын Бақытжанқызы	Сеньор-лектор кафедры «Авиационная техника и технологии», АО Академия Гражданской Авиации, г. Алматы, Казахстан. E-mail: talshyn.keribayeva@agakaz.kz
Paweł Komada	PhD, professor of Electronics and Information Technology at Faculty of Electrical Engineering and Computer Science of Lublin University of Technology, Poland. E-mail: p.komada@pollub.pl
Кунапиянова Маржан Советхановна	Преподаватель «ШЦТииИ», ВКТУ им.Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: Kmarzhana92@mail.ru
Ерсаинова Ж.Е.	Преподаватель «ШЦТииИ», ВКТУ им.Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: Zhansaya.ersayynova@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет

Керибаева Талшын Бақытжанқызы	«Авиациялық техника және технологиялар» кафедрасының аға оқытушысы, Азаматтық Авиация Академиясы, Алматы, Қазақстан E-mail: talshyn.keribayeva@agakaz.kz
Paweł Komada	PhD, professor of Electronics and Information Technology at Faculty of Electrical Engineering and Computer Science of Lublin University of Technology, Poland. E-mail: p.komada@pollub.pl
Кунапиянова Маржан Советхановна	«ЦТЖЖИМ» оқытушысы, Д.Серікбаев атындағы ШҚТУ, Өскемен қ., Қазақстан E-mail: Kmarzhana92@mail.ru
Ерсаинова Ж.Е.	«ЦТЖЖИМ» оқытушысы, Д.Серікбаев атындағы ШҚТУ, Өскемен қ., Қазақстан E-mail: Zhansaya.ersayynova@mail.ru

Information about the authors

Keribayeva Talshyn	PhD, Senior Lecturer of the Department of Aviation equipment and technology, of the Academy of Civil Aviation, Almaty, Kazakhstan E-mail: talshyn.keribayeva@agakaz.kz
Paweł Komada	PhD, professor of Electronics and Information Technology at Faculty of Electrical Engineering and Computer Science of Lublin University of Technology, Poland. E-mail: p.komada@pollub.pl
Kunapyanova Marzhan	Teacher of " SDTaAI ", D. Serikbayev EKTU, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
Ersainova Zh.	Teacher of " SDTaAI ", D. Serikbayev EKTU, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan E-mail: Zhansaya.ersayynova@mail.ru

UDC 658.7

IRSTI 73.01.77

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_7

M. Li^{1*}, A. Maffei², G. Mukhanova¹

¹Satbayev University, Republic of Kazakhstan, Almaty c.

²Royal Institute of Technology in Stockholm, Sweden, Stockholm c.

*E-mail: Mariya.Li@stud.satbayev.university

BREAK-EVEN CONVERSION THRESHOLDS FOR MINING WASTE REVERSE SUPPLY CHAINS

Abstract. Reverse supply chains (RSCs) have been increasingly promoted as a mechanism for improving resource efficiency and reducing environmental impacts in mining industries. However, in emerging economies such as Kazakhstan, the economic feasibility of mining waste recycling remains uncertain due to long transportation distances, high operational costs, and limited processing infrastructure. While previous studies have demonstrated the potential of optimization-based reverse logistics models, conversion efficiency is commonly treated as an assumed or fixed parameter rather than a critical feasibility condition. This limits the practical applicability of existing models for decision-makers.

This study addresses this gap by conducting a threshold (break-even) analysis to identify the minimum conversion efficiency required for reverse supply chain operations to achieve economic viability in Kazakhstan's mining sector. Building upon an established reverse supply chain cost structure, the proposed approach evaluates system profitability across a range of conversion efficiency levels under alternative logistics scenarios. The analysis focuses on the relationship between conversion efficiency and aggregated cost drivers, including transportation, processing, and fixed operational costs.

The results demonstrate that reverse supply chain feasibility is highly sensitive to conversion efficiency and that profitability can only be achieved once a clearly defined conversion threshold is exceeded. Below this threshold, improvements in logistics efficiency alone are insufficient to offset total system costs. The findings highlight conversion efficiency as a dominant strategic parameter in early-stage reverse supply chain planning for mining waste recycling.

By explicitly defining conversion efficiency thresholds, this study provides a practical decision-support tool for policymakers and industry stakeholders. The results contribute to the development of economically grounded reverse supply chain strategies and support the transition toward sustainable and circular mining practices in Kazakhstan.

Key words: reverse supply chain, conversion efficiency, break-even analysis, mining waste recycling, economic feasibility

Introduction.

The mining industry is a highly resource-intensive sector that generates large volumes of waste during extraction and processing. In many mining regions, including Kazakhstan, large-scale accumulation of tailings and other mining residues poses long-term environmental and economic challenges. As sustainability and circular economy agendas expand, the recovery of valuable materials from mining waste has attracted growing attention from both researchers and policymakers [1].

RSCs, which encompass the collection, transportation, processing, and reuse of waste materials, are widely recognized as a key mechanism for improving resource efficiency and reducing environmental impacts in industrial systems [2,3]. In the mining context, reverse logistics offers an opportunity to transform waste streams into secondary resources while reducing reliance on landfilling and long-term storage of tailings [4]. However, the practical implementation of reverse supply chains for mining waste remains limited, particularly in geographically large countries characterized by long transport distances and dispersed waste sources.

Economic feasibility depends on both logistics' performance and processing efficiency. Conversion efficiency, defined as the share of input waste successfully transformed into marketable output, directly affects both revenue generation and operating costs. Despite its importance, conversion efficiency is frequently treated as a fixed or assumed parameter in reverse supply chain models rather than as a critical decision variable [5]. Figure 1 illustrates the general structure of a mining reverse supply chain, highlighting the role of conversion efficiency (Conv) in transforming mining waste into marketable output.

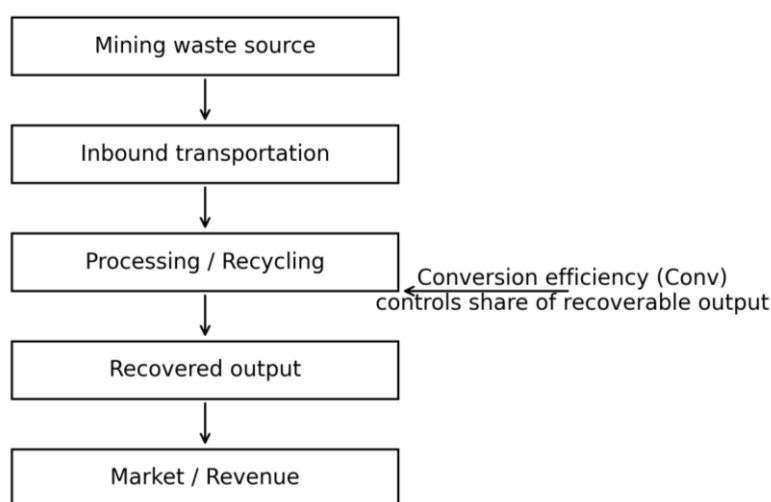

Figure 1 – Conceptual structure of a mining reverse supply chain

In previous work by the authors, a reverse supply chain optimization framework for mining waste was proposed, where conversion efficiency was explicitly introduced as a parameter influencing profitability [5]. The results demonstrated that increasing conversion efficiency significantly improves economic outcomes and that system profitability approaches break-even at higher conversion levels. However, the analysis did not explicitly identify the minimum conversion efficiency required to achieve economic viability, leaving an important managerial question unanswered.

From a practical perspective, decision-makers require clear feasibility conditions to evaluate whether investment in recycling infrastructure is justified under given market and logistical constraints. In particular, identifying a break-even conversion threshold would allow stakeholders to assess whether existing or planned processing technologies are capable of supporting economically viable reverse supply chain operations. Without such thresholds, reverse supply chain models remain difficult to translate into actionable policy or investment decisions.

Therefore, this study addresses the following research question: What is the minimum conversion efficiency (Conv*) required for a reverse supply chain to reach break-even profitability in the context of mining waste recycling? To answer this question, a threshold-based break-even analysis is conducted using a simplified cost structure and scenario-based pricing assumptions. By explicitly deriving conversion efficiency thresholds, the study contributes to bridging the gap

between conceptual reverse supply chain models and practical feasibility assessment for mining waste recycling initiatives in Kazakhstan.

The scientific novelty of the study consists of the following contributions. First, the paper introduces an explicit closed-form derivation of the minimum conversion efficiency threshold ($Conv^*$) required for break-even profitability in mining waste reverse supply chains. Second, unlike existing reverse logistics optimization studies that assume recovery efficiency as an exogenous parameter, this research treats conversion efficiency as a feasibility boundary condition. Third, the study operationalizes threshold analysis as a decision-support instrument tailored to emerging economies characterized by long transport distances.

Literature review.

Previous studies on reverse supply chains in mining and heavy industries have primarily focused on logistics network design, facility location, and transportation cost minimization[6-8]. Optimization-based approaches have been applied to determine the most cost-efficient placement of collection or processing centers and to reduce total transport distance[9]. While these studies provide valuable insights into spatial and logistical aspects of reverse supply chain design, they often assume that recycling or recovery processes are technically and economically feasible once logistics are optimized.

Techno-economic studies show that profitability depends on both logistics costs and process performance [10]. Therefore, a spatially optimal network may remain unprofitable when recovery performance is insufficient to offset total costs.

Recent studies have evaluated mining waste recycling using entropy-based processability metrics combined with economic revenue estimation [11]. While such approaches quantify the technical recoverability and economic potential of waste streams, they do not explicitly derive analytical feasibility thresholds that determine the minimum technical efficiency required for break-even conditions.

More broadly, existing techno-economic assessments typically evaluate project profitability under assumed recovery rates and cost structures, often through scenario or sensitivity analysis. However, they rarely derive analytical feasibility boundaries identifying the minimum technical performance required for economic viability.

A systematic examination of existing literature reveals three recurring limitations. First, recovery or conversion efficiency is predominantly treated as an exogenous input parameter rather than as a feasibility boundary condition. Second, economic viability is assessed through scenario or sensitivity analysis without formal derivation of minimum technical performance requirements. Third, profitability analysis is typically conducted under fixed throughput and cost assumptions, limiting its ability to identify structural feasibility constraints in transport-intensive mining systems.

In contrast, the proposed approach explicitly formulates and solves for the break-even conversion threshold ($Conv^*$), thereby transforming technical efficiency from an assumed parameter into a strategic feasibility boundary condition.

The transition toward circular economy principles has increasingly shaped international research on mining waste recycling. Circular economy frameworks promote the reintegration of secondary materials into production systems, the reduction of primary resource extraction, and the extension of material life cycles. In the mining sector, these objectives are closely linked to the concept of industrial symbiosis, where waste generated by one process is used as input for another industrial activity.

International studies indicate that the implementation of circular economy strategies in mining depends not only on technological solutions but also on economic feasibility. Industrial symbiosis initiatives require stable material flows, adequate recovery efficiency, and cost structures that allow secondary materials to remain competitive in the market. However, although the literature widely discusses environmental benefits and systemic integration of mining waste within circular networks, the economic feasibility of such systems is often assessed in qualitative

terms. Quantitative conditions that link technical recovery performance to break-even profitability are rarely formalized.

In this context, identifying a minimum conversion efficiency threshold becomes essential for translating circular economy strategies into practical decision-making tools. By explicitly defining the technical performance level required to achieve economic viability, the present study contributes to operationalizing circular economy and industrial symbiosis principles in transport-intensive mining systems.

Materials and methods.

To perform the break-even analysis, a simplified reverse supply chain model was parameterized using a case study-based configuration representative of mining waste transportation and pilot-scale processing conditions in Kazakhstan. The parameter set reflects technical constraints of the experimental equipment, operational assumptions, and logistics characteristics typical for long-distance waste transport scenarios.

The model inputs were derived from a combination of equipment specifications, project-level operational data, and engineering assumptions required for early-stage feasibility assessment. Due to the exploratory nature of the study and the absence of large-scale industrial implementations, several parameters were defined based on realistic operational limits and commonly accepted practice in logistics and processing system modeling.

Table 1 summarizes the key parameters used in the break-even analysis, including throughput constraints, transportation characteristics, operating conditions, and cost components.

Table 1 – Input parameters and assumptions

Parameter	Description	Value	Unit	Source / Assumption
Q_{day}	Processing capacity of equipment	10	t/day	Equipment specification
D	Operating days per year	330	days/year	Assumed (maintenance included)
x	Annual waste throughput	3300	t/year	$x = Q_{day} * D$
C_{ap}	Truck capacity	25	t/trip	Non-hazardous cargo
d	Distance to processing facility (Balkhash–Almaty)	638	km	Case study
C_{trip}	Transport cost per trip	364.64	USD/trip	285 KZT/km, converted
N	Number of trips per year	132	trips/year	$N = x/C_{ap}$
C_{tin}	Annual inbound transport cost	48,133	USD/year	$N * C_{trip}$
K_{el}	Total installed power	3.42	kW	Equipment data
h	Daily operating hours	12	h/day	Assumed
C_{op}	Annual electricity cost	543	USD/year	kWh
C_{fix}	Fixed annual cost	608	USD/year	Project data
p	Selling price of recovered output	20, 30, 50	USD/t	Scenario analysis

To evaluate the economic feasibility of reverse supply chain operations, a break-even analysis based on conversion efficiency was conducted. The analysis focuses on identifying the minimum conversion efficiency required for the reverse supply chain to achieve zero profit, which is defined as the break-even point.

To ensure analytical transparency and to focus on the impact of conversion efficiency on economic feasibility, several simplifying assumptions were adopted in the proposed break-even model.

First, the reverse supply chain configuration considers a single waste source represented by one tailings dam supplying the processing facility. This assumption reflects the pilot-scale nature of the analyzed system and allows isolation of conversion efficiency effects without introducing spatial aggregation complexity.

Second, outbound transportation cost C_{out} was set to zero. This assumption is justified by the fact that recovered output is assumed to be utilized or sold locally, or that outbound logistics costs are embedded in the market price of the recovered product.

Third, landfill disposal cost C_{land} was not included in the cost structure. This reflects a scenario in which residual waste is either temporarily stored on-site or disposed of without additional monetary cost, allowing the analysis to focus on primary economic drivers under conservative assumptions.

These assumptions result in a simplified yet representative cost structure suitable for identifying break-even conversion efficiency thresholds in early-stage feasibility assessment.

The annual profit of the reverse supply chain system is expressed as the difference between total revenue from recycled products and aggregated system costs. Profit is formulated as a function of conversion efficiency, as shown in Equation (1).

$$R(conv) = p * x * Conv - [C_{in} + C_{fix} + C_{op} * Conv + C_{out} * Conv + C_{land} * (1 - Conv)] \quad (1)$$

In this formulation, p denotes the unit selling price of recycled output (USD/ton), x represents the annual amount of waste processed (tons/year), and $Conv$ is the conversion efficiency of the recycling process. The cost structure includes inbound transportation cost (C_{in}), fixed operational cost (C_{fix}), variable processing cost (C_{op}), outbound transportation cost (C_{out}), and landfill disposal cost for the unrecovered waste fraction (C_{land}). Costs that are directly proportional to the recovered output are scaled by conversion efficiency, while landfill costs are applied to the non-recovered fraction.

The break-even condition is defined as the point at which total profit equals zero, as shown in Equation (2).

$$R(Conv) = 0 \quad (2)$$

Solving the profit function under this condition yields the minimum conversion efficiency threshold $Conv$, presented in Equation (3). This threshold represents the critical value above which reverse supply chain operations become economically viable.

$$Conv^* = \frac{C_{in} + C_{fix} + C_{land}}{p * x - (C_{op} + C_{out}) + C_{land}} \quad (3)$$

The proposed formulation allows direct estimation of feasibility boundaries under fixed throughput conditions and enables transparent evaluation of how cost structure and conversion efficiency jointly determine system profitability.

Results and discussion.

The break-even conversion efficiency decreases nonlinearly with increasing unit selling price of the recovered output. As shown in Table 2, under Scenario 1 (20 USD/t), the system requires a conversion efficiency of at least 0.745 to reach economic feasibility. This indicates that nearly three quarters of the incoming mining waste must be successfully converted into marketable output to offset transportation and fixed operating costs.

When the unit selling price increases to 30 USD/t (Scenario 2), the break-even conversion threshold decreases to 0.495, suggesting that moderate technical performance is sufficient to achieve zero profit. Under the most favorable pricing scenario (50 USD/t), the required conversion

efficiency further decreases to 0.296, indicating that the system becomes economically viable even at relatively low recovery levels.

Table 2 - Break-even conversion efficiency thresholds under alternative price scenarios

Scenario	Unit selling price (S) (USD/t)	Conv*
Scenario 1	20	0.745
Scenario 2	30	0.495
Scenario 3	50	0.296

The results highlight the strong sensitivity of reverse supply chain feasibility to both market price and conversion efficiency. While improvements in conversion efficiency directly enhance revenue generation, higher output prices significantly relax the technical performance requirements. This confirms that conversion efficiency represents a critical feasibility driver in mining reverse supply chains, particularly under long-distance transportation conditions.

Figure 2 illustrates the nonlinear decrease in the required conversion efficiency with increasing market price of recovered output.

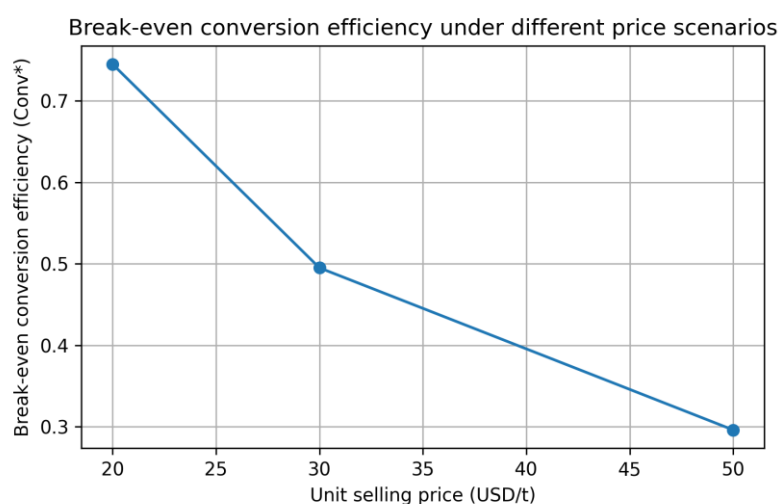

Figure 2 - Break-even conversion efficiency as a function of unit selling price

The steep decline in the conversion threshold at lower price levels indicates that economic feasibility is highly sensitive to market conditions when recovery rates are limited. As the unit selling price increases, the marginal effect of price growth on feasibility decreases, suggesting diminishing returns in relaxing technical performance requirements at higher price levels.

The break-even analysis revealed that conversion efficiency is the dominant determinant of economic feasibility in the analyzed reverse supply chain configuration. Under baseline logistics conditions, characterized by long-distance inbound transportation from Balkhash to the processing facility near Almaty, inbound transport costs constituted the largest share of annual expenses.

Across scenarios, feasibility is driven primarily by the interaction between selling price and conversion efficiency. Higher prices relax the technical performance requirement, whereas cost reductions have a comparatively smaller effect under long-distance logistics.

The most favorable scenario, corresponding to a selling price of 50 USD/t, resulted in a break-even threshold of 0.296. In this case, even moderate conversion efficiency levels are sufficient to generate non-negative profit, highlighting the strong sensitivity of system feasibility to market price assumptions. Across all scenarios, reductions in operating cost had a limited effect compared to changes in conversion efficiency, confirming that technical recovery performance plays a more critical role than marginal logistics or energy cost adjustments under long-distance transport conditions.

These findings demonstrate that reverse supply chain implementation for mining waste recycling in Kazakhstan is feasible only above clearly defined conversion efficiency thresholds.

Below these thresholds, improvements in logistics efficiency alone are insufficient to achieve profitability. From a practical perspective, the results emphasize the importance of prioritizing processing technology development and recovery rate optimization during early-stage reverse supply chain planning. For policymakers and industry stakeholders, the identified thresholds provide a transparent decision-support metric for evaluating investment readiness and technological feasibility in emerging circular mining initiatives.

Risk Considerations

Although the proposed threshold model provides a deterministic estimation of the minimum conversion efficiency required for economic viability, real-world implementation of mining reverse supply chains is subject to several categories of risk.

Technological risks. Conversion efficiency may vary due to heterogeneity of tailings composition, variability in mineral grades, equipment performance instability, or scale-up effects. Laboratory-level recovery rates may not fully reflect industrial operating conditions. As a result, the actual conversion efficiency achieved in practice may deviate from the calculated threshold (Conv*), affecting profitability.

Market risks. Economic feasibility is sensitive to fluctuations in commodity prices and demand for recovered materials. Volatility in global metal markets may alter revenue streams and shift the break-even conversion threshold. Transport fuel price fluctuations may further influence total system costs in geographically dispersed mining regions.

Regulatory risks. Changes in environmental standards, waste classification policies, carbon pricing mechanisms, or subsidy schemes may significantly affect cost structures. Stricter environmental requirements could increase processing costs, while policy incentives for secondary resource use may improve economic feasibility.

Taken together, these risks indicate that the derived conversion threshold should be interpreted as a baseline feasibility condition under deterministic assumptions. Future research may extend the proposed framework by incorporating stochastic modeling or scenario-based uncertainty analysis to evaluate threshold stability under varying external conditions.

Conclusion.

This study examined conversion efficiency as a key condition for economic viability in mining waste reverse supply chains. A threshold-based break-even analysis was used to determine the minimum efficiency level required for profitability under defined cost and pricing scenarios in Kazakhstan.

The results indicate that system viability depends strongly on the interaction between selling price and technical performance. Under low-price conditions, very high conversion efficiency is required to offset transport and fixed costs. As market prices increase, the required efficiency threshold decreases, making the system more feasible.

The findings show that logistics optimization alone does not guarantee profitability, particularly in transport-intensive mining regions. Economic viability depends equally on processing performance. Therefore, conversion efficiency should be considered an early-stage feasibility indicator rather than a fixed technical assumption.

Although the analysis is based on simplified assumptions and a single-source configuration, the proposed framework provides a clear analytical tool for evaluating mining waste recycling projects. Future research may extend the model to include multiple waste sources, alternative cost structures, and uncertainty factors to support more comprehensive decision-making in circular mining systems.

References

1. Amir, S., Salehi, N., Roci, M., Sweet, S., & Rashid, A. (2023). Towards circular economy: A guiding framework for circular supply chain implementation. *Business Strategy and the Environment*, 32(6), 2684–2701. <https://doi.org/10.1002/bse.3264>

2. Dekker, Rommert & Fleischmann, Moritz & Inderfurth, Karl & Van Wassenhove, Luk. (2004). Reverse Logistics: Quantitative Models for Closed-Loop Supply Chains. 10.1007/978-3-540-24803-3.
3. Kim, S., Shin, N., & Park, S. (2020). Closed-Loop Supply Chain Coordination under a Reward–Penalty and a Manufacturer’s Subsidy Policy. Sustainability, 12(22), 9329. <https://doi.org/10.3390/su12229329>
4. Jorge Oyola-Cervantes, René Amaya-Mier, Reverse logistics network design for large off-the-road scrap tires from mining sites with a single shredding resource scheduling application, Waste Management, Volume 100, 2019, Pages 219-229, ISSN 0956-053X, <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2019.09.023>
5. Li, M., Maffei, A., Mukhanova, G., Kuldeyev, E., Amralinova, B., & Tymbayeva, Z. (2025). Reverse Supply Chain Optimization in Kazakhstan’s Mining Industry: Unlocking Value from Waste. Sustainability, 17(23), 10589. <https://doi.org/10.3390/su172310589>
6. Rajesh Kumar Singh, Anil Kumar, Jose Arturo Garza-Reyes, Marcelo M. de Sá, Managing operations for circular economy in the mining sector: An analysis of barriers intensity, Resources Policy, Volume 69, 2020, 101752, ISSN 0301-4207, <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101752>
7. Vargas, J. P., Muñoz Lagos, A. P., Feriz Torres, J. G., Kinney, I. S., Pérez Cortés, S., & Hurtado, J. P. (2022). Achieving Circularity through Novel Product-Service Systems in the Mining Industry: An Opportunity for Circularity. Sustainability, 14(6), 3614. <https://doi.org/10.3390/su14063614>
8. Jan Philipp Werning, Stefan Spinler, Transition to circular economy on firm level: Barrier identification and prioritization along the value chain, Journal of Cleaner Production, Volume 245, 2020, 118609, ISSN 0959-6526, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.118609>
9. Li, M., Bekzhanova, S., Begentaev, M., Mukhanova, G., & Tymbaeva, Zh. (2025). SELECTION OF THE OPTIMAL LOCATION FOR THE WASTE COLLECTION CENTER OF THE MINING AND METALLURGICAL INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN REVERSE LOGISTICS. Vestnik KazATK, 138(3), 99–109. <https://doi.org/10.52167/1609-1817-2025-138-3-99-109>
10. Larsen, S. B., Hansen, Z. N. L., Haug, A., Hvam, L., & Jacobsen, P. (2022). When reverse supply chain makes financial sense: a study of factors affecting profitability in reverse supply chains. International Journal of Sustainable Engineering, 15(1), 35–46. <https://doi.org/10.1080/19397038.2022.2039322>
11. Kanwal, N., Aamir, M., & Reuter, M. A. (2024). Evaluating the global processability of anthropogenic metals from mining waste. Resources, 13(2), 126. <https://doi.org/10.3390/resources13020126>

ПОРОГОВЫЕ ЗНАЧЕНИЯ КОЭФФИЦИЕНТА КОНВЕРСИИ ДЛЯ ОБРАТНОЙ ЦЕПИ ПОСТАВКИ ГОРНОПРОМЫШЛЕННЫХ ОТХОДОВ

Аннотация. Обратная цепь поставки (ОЦП) все чаще рассматривается как эффективный механизм повышения ресурсной эффективности и снижения негативного воздействия на окружающую среду в горнодобывающей промышленности. Однако в развивающихся экономиках, таких как Казахстан, экономическая целесообразность переработки горнопромышленных отходов остается неопределенной вследствие значительных транспортных расстояний, высоких эксплуатационных затрат и ограниченной перерабатывающей инфраструктуры. Несмотря на то, что предыдущие исследования демонстрируют потенциал оптимизационных моделей обратной логистики, коэффициент конверсии, как правило, рассматривается как заданный или фиксированный параметр, а не как критическое условие экономической осуществимости. Это

существенно ограничивает практическую применимость существующих моделей для лиц, принимающих решения.

В данной работе указанный пробел восполняется посредством проведения порогового (безубыточного) анализа, направленного на определение минимального коэффициента конверсии, необходимого для достижения экономической устойчивости операций обратной цепи поставки в горнодобывающем секторе Казахстана. На основе сформированной структуры затрат обратной цепи поставки предложенный подход позволяет оценить рентабельность системы в широком диапазоне значений коэффициента конверсии при альтернативных логистических сценариях. Анализ сосредоточен на взаимосвязи между коэффициентом конверсии и агрегированными факторами затрат, включая транспортные, перерабатывающие и фиксированные эксплуатационные расходы.

Полученные результаты показывают, что экономическая осуществимость обратной цепи поставки в высокой степени чувствительна к уровню коэффициента конверсии и что достижение прибыльности возможно лишь при превышении четко определенного порогового значения. Ниже данного порога повышение эффективности логистики само по себе не позволяет компенсировать совокупные издержки системы. Результаты исследования подчеркивают доминирующую роль коэффициента конверсии как стратегического параметра на ранних этапах планирования обратной цепи поставки для переработки горнопромышленных отходов.

Четкое определение пороговых значений коэффициента конверсии позволяет предложить практико-ориентированный инструмент поддержки принятия решений для государственных органов и представителей промышленности. Полученные выводы вносят вклад в формирование экономически обоснованных стратегий развития обратной цепи поставки и способствуют переходу к устойчивым и циркулярным практикам в горнодобывающей промышленности Казахстана.

Ключевые слова: обратная цепь поставки, коэффициент конверсии, анализ безубыточности, переработка горнопромышленных отходов, экономическая целесообразность

ТАУКЕН ҚАЛДЫҚТАРЫНА АРНАЛҒАН КЕРІ ЖЕТКІЗУ ТІЗБЕКТЕРІНДЕГІ КОНВЕРСИЯ КОЭФФИЦИЕНТІНІҢ ӨТЕЛІМДІЛІК ШЕКТІ МӘНДЕРІ

Аңдатпа. Кері жеткізу тізбектері (КЖТ) таукен өнеркәсібінде ресурстарды тиімді пайдалануды арттыру және қоршаған ортаға түсетін теріс әсерді азайту тетігі ретінде барған сайын кеңінен қарастырылуда. Алайда Қазақстан сияқты дамушы экономикаларда таукен қалдықтарын қайта өңдеудің экономикалық орындылығы ұзақ тасымалдау қашықтықтары, жоғары пайдалану шығындары және өңдеу инфрақұрылымының шектеулілігі салдарынан белгісіз болып отыр. Алдыңғы зерттеулер кері логистикаға негізделген оңтайландыру модельдерінің әлеуетін көрсеткенімен, конверсия коэффициенті көбінесе экономикалық орындылықтың негізгі шарты ретінде емес, берілген немесе тұрақты параметр ретінде қарастырылады. Бұл жағдай қолданыстағы модельдердің практикалық шешім қабылдау үдерісіндегі қолданылуын шектейді.

Аталған мәселені шешу мақсатында бұл зерттеуде шекті (өтелімділік) талдау жүргізіліп, Қазақстанның тау-кен секторында кері жеткізу тізбектерінің экономикалық тиімділігіне қол жеткізу үшін қажетті ең төменгі конверсия коэффициенті анықталады. Кері жеткізу тізбегінің шығын құрылымына негізделе отырып, ұсынылған тәсіл әртүрлі логистикалық сценарийлер жағдайында конверсия коэффициентінің түрлі деңгейлері бойынша жүйенің рентабельділігін бағалауға мүмкіндік береді. Талдау тасымалдау, өңдеу және тұрақты пайдалану шығындарын қамтитын жиынтық шығын факторлары мен конверсия коэффициенті арасындағы өзара байланысты зерттеуге бағытталған.

Зерттеу нәтижелері кері жеткізу тізбектерінің экономикалық орындылығы конверсия коэффициентіне айтарлықтай тәуелді екенін және табыстылыққа тек нақты анықталған шекті мәннен асқан жағдайда ғана қол жеткізуге болатынын көрсетеді. Аталған шектен төмен жағдайда логистикалық тиімділікті арттырудың өзі жүйенің жалпы шығындарын өтеуге жеткіліксіз. Алынған нәтижелер таукен қалдықтарын қайта өңдеуге арналған кері жеткізу тізбектерін жоспарлаудың бастапқы кезеңдерінде конверсия коэффициентінің басым стратегиялық параметр ретіндегі маңыздылығын айқындайды.

Конверсия коэффициентінің шекті мәндерін нақты анықтау мемлекеттік органдар мен өнеркәсіп өкілдері үшін практикалық шешім қабылдауды қолдайтын құрал ұсынады. Зерттеу нәтижелері экономикалық тұрғыдан негізделген кері жеткізу тізбегі стратегияларын дамытуға үлес қосып, Қазақстанның таукен өнеркәсібінде тұрақты және циркулярлық тәжірибелерге көшуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: кері жеткізу тізбегі, конверсия коэффициенті, өтелімділік талдау, таукен қалдықтарын қайта өңдеу, экономикалық орындылық.

Information about the authors

Li Mariya	PhD student, Lecturer, Department of Logistics, School of Transport Engineering and Logistics, Satbayev University, Kazakhstan, Almaty. E-mail: Mariya.Li@stud.satbayev.university
Maffei Antonio	PhD, Professor, Department of Production Engineering, Royal Institute of Technology in Stockholm, Sweden, Stockholm. E-mail: maffei@kth.se
Mukhanova Gulmira	PhD, Professor, Department of Logistics, School of Transport Engineering and Logistics, Satbayev University, Kazakhstan, Almaty. E-mail: g.mukhanova@satbayev.university

Сведение об авторах

Ли Мария	Докторант (PhD), преподаватель, Направление «Логистика», Школа транспортной инженерии и логистики, Satbayev University, Казахстан, г. Алматы. E-mail: Mariya.Li@stud.satbayev.university
Маффей Антонио	Доктор философии (PhD), профессор, кафедра производственной инженерии, Королевский технологический институт (КТН), Швеция, г. Стокгольм. E-mail: maffei@kth.se
Муханова Гульмира	Доктор философии (PhD), профессор, Направление «Логистика», Школа транспортной инженерии и логистики, Satbayev University, Казахстан, г. Алматы. E-mail: g.mukhanova@satbayev.university

Авторлар туралы мәлімет

Ли Мария	PhD докторанты, оқытушы, «Логистика» білім беру бағдарламасының оқытушысы, Көлік инженериясы және логистика мектебі, Satbayev University, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: Mariya.Li@stud.satbayev.university
Маффей Антонио	Философия докторы (PhD), профессор, өндірістік инженерия кафедрасы, Корольдік технологиялық институт (КТН), Швеция, Стокгольм қ. E-mail: maffei@kth.se
Муханова Гульмира	Философия докторы (PhD), «Логистика» білім беру бағдарламасының профессоры, Көлік инженериясы және логистика мектебі, Satbayev University, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: g.mukhanova@satbayev.university

ӨОЖ 656.1:658.7:339.9

ГТАХА 73.31.75

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_8

С.С. Пернебеков^{1*}, А.С. Джунусбеков¹, Ж.Т. Дутбаев¹,
Б.А. Омаров¹, Б.Б. Назымбетов¹

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан

*E-mail: saken_uko@mail.ru

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨЛІК ДӘЛІЗДЕРІН ДАМУЫ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨЛІКТІК-ЛОГИСТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа. Жаһандық экономиканың дамуы, халықаралық сауда көлемінің артуы және жеткізу тізбектерінің күрделенуі көлік-логистикалық жүйелердің стратегиялық маңызын күшейтуде. Осы үдерістер аясында транзиттік әлеуеті жоғары мемлекеттер үшін көлік-логистикалық қызметтер экономикалық өсудің маңызды факторына айналууда. Қазақстан Республикасы Еуразия құрлығының орталығында орналасып, Еуропа мен Азияны байланыстыратын негізгі құрлықтық бағыттар торабында тұр. Бұл жағдай елдің халықаралық көлік дәліздері жүйесіндегі рөлін күшейтуге және көлік-логистикалық әлеуетін тиімді пайдалануға объективті алғышарттар жасайды.

Мақаланың мақсаты - халықаралық көлік дәліздерінің дамуы жағдайында Қазақстанның көлік-логистикалық әлеуетін арттыру мүмкіндіктерін кешенді түрде талдау және оны іске асырудың басым бағыттарын анықтау. Зерттеу барысында Қазақстан аумағы арқылы өтетін негізгі халықаралық көлік дәліздерінің қызметі, транзиттік жүк тасымалының динамикасы, көлік инфрақұрылымының даму деңгейі қарастырылды. Әсіресе теміржол көлігі мен мультимодальды логистикалық тораптардың рөліне баса назар аударылды.

Зерттеу нәтижелері көлік-логистикалық әлеуеттің қазіргі таңда негізінен транзиттік функция арқылы іске асырылып отырғанын және қосылған құн деңгейінің шектеулі екенін көрсетті. Қорытындыда көлік инфрақұрылымын жетілдіру, логистикалық хабтар желісін дамыту және цифрлық технологияларды енгізу Қазақстанның халықаралық көлік жүйесіндегі бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі шарттары ретінде негізделді.

Түйін сөздер: көлік-логистикалық әлеует, халықаралық көлік дәліздері, транзит, теміржол көлігі, мультимодальды тасымал, логистикалық хаб, көліктік инфрақұрылым.

Кіріспе.

Қазіргі кезеңде жаһандық экономиканың дамуы халықаралық сауда көлемінің ұлғаюымен, өндірістік кооперацияның тереңдеуімен және жеткізу тізбектерінің географиялық тұрғыдан кеңеюімен сипатталады. Осы үдерістер көлік және логистика саласының экономикалық жүйедегі рөлін айтарлықтай күшейтуде. Көлік-логистикалық инфрақұрылымның тиімді жұмыс істеуі мемлекеттердің халықаралық еңбек бөлінісіндегі орнын айқындап қана қоймай, олардың экономикалық қауіпсіздігі мен бәсекеге қабілеттілігінің маңызды факторы ретінде қарастырылады. Әсіресе теңізге тікелей шығу

мүмкіндігі шектеулі немесе мүлдем жоқ елдер үшін көлік-логистикалық әлеуетті дамыту стратегиялық міндетке айналып отыр.

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан Республикасы геоэкономикалық орналасу ерекшеліктеріне байланысты бірегей мүмкіндіктерге ие. Ел аумағы Еуразия құрлығының орталық бөлігінде орналасып, Еуропа, Қытай, Ресей, Орталық Азия және Каспий өңірін байланыстыратын негізгі құрлықтық көлік бағыттарының торабын құрайды. Қазақстан арқылы өтетін халықаралық көлік дәліздері Еуразиялық кеңістіктегі жүк ағындарының баламалы бағыттарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл жағдай Қазақстанды тек транзиттік аумақ ретінде ғана емес, сонымен қатар халықаралық деңгейдегі көлік-логистикалық хабқа айналдыру үшін қолайлы алғышарттар жасайды [1,2].

Соңғы жылдары Қазақстанда көлік инфрақұрылымын дамытуға бағытталған ауқымды мемлекеттік бағдарламалар іске асырылуда. «Нұрлы жол» инфрақұрылымды дамыту мемлекеттік бағдарламасы, «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» халықаралық автодәлізі, «Хоргос-Шығыс қақпасы» арнайы экономикалық аймағы мен құрғақ порты, сондай-ақ Ақтау және Құрық теңіз порттарының жаңғыртылуы осы саясаттың нақты нәтижелері болып табылады. Аталған жобалар Қазақстанның халықаралық көлік дәліздері жүйесіне белсенді түрде кірігуіне және транзиттік жүк тасымалы көлемінің артуына ықпал етті.

Сонымен қатар, қол жеткізілген инфрақұрылымдық жетістіктерге қарамастан, көлік-логистикалық әлеуеттің экономикалық тиімділігі мәселесі өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қазіргі таңда Қазақстан аумағы арқылы өтетін жүк ағындарының едәуір бөлігі ел экономикасында жоғары қосылған құн қалыптастырмай, тек транзиттік қызмет көрсету шеңберінде жүзеге асырылуда. Бұл өз кезегінде көлік саласының жалпы ішкі өнімге қосатын үлесінің шектеулі деңгейде қалып қоюына алып келуде. Мұндай жағдай көлік-логистикалық жүйені дамытудың жаңа тәсілдерін іздеуді және халықаралық тәжірибені ескере отырып, ұлттық модельді жетілдіруді талап етеді.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, көлік дәліздерінің тиімділігі тек инфрақұрылымның физикалық параметрлерімен ғана емес, сонымен қатар логистикалық қызметтердің сапасымен, цифрлық технологияларды қолдану деңгейімен және институционалдық орта жағдайымен анықталады. Осыған байланысты Қазақстан үшін көлік дәліздерін дамыту мәселесі оларды қарапайым транзиттік маршруттар ретінде емес, жоғары технологиялы және интеграцияланған логистикалық жүйелер ретінде қарастыруды қажет етеді. Бұл, өз кезегінде, теміржол көлігі, мультимодальды тасымал және логистикалық хабтар желісін дамытудың маңыздылығын арттырады [3,4].

Аталған факторларды ескере отырып, халықаралық көлік дәліздерінің дамуы жағдайында Қазақстанның көлік-логистикалық әлеуетін арттыру мәселесін кешенді түрде зерттеу ғылыми және практикалық тұрғыдан өзекті болып табылады. Осыған байланысты зерттеудің мақсаты - Қазақстан аумағы арқылы өтетін халықаралық көлік дәліздерінің қызметін талдау негізінде көлік-логистикалық әлеуетті арттырудың негізгі бағыттары мен тетіктерін анықтау болып табылады. Зерттеу нәтижелері көлік және логистика саласындағы стратегиялық шешімдерді қабылдау барысында, сондай-ақ жоғары оқу орындарының оқу үдерісінде пайдалануға ұсынылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері.

Зерттеудің ғылыми негізі ретінде Қазақстан Республикасының көлік-логистикалық инфрақұрылымының қазіргі жағдайын сипаттайтын ресми статистикалық деректер, мемлекеттік бағдарламалар мен стратегиялық құжаттар қолданылды. Негізгі деректер көлік және коммуникациялар министрлігінің, Қазақстан темір жолы (КТЖ), Ұлттық статистика бюросының ресми есептері, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың (UNECE, World Bank, ESCAP) мәліметтерінен алынған. Бұл тәсіл зерттеуге нақты деректер негізінде объективті баға беруге мүмкіндік береді [5-7].

Зерттеу барысында қолданылған негізгі әдістерге мыналар жатады:

1. Жүйелік талдау - Қазақстанның көлік-логистикалық жүйесін кешенді зерттеу үшін қолданылады. Бұл әдіс арқылы әртүрлі инфрақұрылымдық элементтердің өзара байланысы, олардың экономикалық және транзиттік потенциалға ықпалы бағаланды.

2. Салыстырмалы талдау - Қазақстанның халықаралық көлік дәліздеріндегі рөлін бағалау үшін Ресей, Қытай және Түркіменстан сияқты транзиттік елдермен салыстырмалы зерттеу жүргізілді. Бұл тәсіл Қазақстанның артықшылықтары мен әлсіз тұстарын айқындауға мүмкіндік береді.

3. Статистикалық талдау - жүк тасымалының көлемі, транзиттік ағындардың құрылымы, теміржол және автомобиль көлігінің қатысу үлесі сынды көрсеткіштерді өңдеуге қолданылды. Excel және SPSS бағдарламалары арқылы алынған деректер диаграмма және кестелер түрінде визуализацияланды.

4. Геоақпараттық талдау (GIS) - халықаралық көлік дәліздерінің Қазақстан аумағы арқылы өтетін бағыттарын картада көрсету және олардың инфрақұрылымдық әлеуетін бағалау үшін қолданылады. Бұл тәсіл көлік дәліздерінің физикалық орналасуын, теміржол, автомобиль жолдары мен порт инфрақұрылымын интеграцияланған түрде қарастыруға мүмкіндік береді.

5. Кейс-стади әдісі - нақты халықаралық дәліздер мысалында (мысалы, «Батыс Еуропа-Батыс Қытай», «Транс-Каспий» және Солтүстік-Оңтүстік дәліздері) көлік-логистикалық процестердің тиімділігін және олардың Қазақстан экономикасына ықпалын талдау жүргізілді.

Зерттеу деректерін жинау кезінде 2015–2025 жылдар аралығы қамтылды, бұл транзиттік тасымал көлеміндегі динамиканы көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, көлік инфрақұрылымын дамыту бағдарламалары мен мемлекеттік саясаттың іске асу деңгейін бағалау үшін 2025 жылғы алдын ала жоспарланған жобалардың нәтижелері де қарастырылды.

Мәліметтерді өңдеуде салыстырмалы көрсеткіштер, өсу ырғақтары, үлес мөлшері сынды негізгі статистикалық индикаторлар қолданылды. Кестелік және графикалық талдау Қазақстанның көлік дәліздері бойынша транзиттік әлеуетін, теміржол және мультимодальды тасымал жүйесінің тиімділігін көрсетуге мүмкіндік береді [8-10].

Осы әдістердің комбинациясы зерттеуге жүйелі, кешенді және практикалық бағытталған сипат береді, сонымен қатар Қазақстанның көлік-логистикалық әлеуетін арттыру жолдарын ғылыми негізде ұсынуға мүмкіндік тудырады. Бұл тәсіл тек қана транзиттік қызмет көрсету деңгейін бағалап қана қоймай, қосылған құн қалыптастыруға бағытталған логистикалық хаб моделін дамытуға қажетті шешімдер қабылдауға жағдай жасайды.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Қазақстанның көлік-логистикалық әлеуеті халықаралық транзиттік ағындардың өсуімен тікелей байланысты. 2015-2025 жылдар аралығында транзиттік жүк тасымалының көлемі едәуір артты. Мысалы, «Қазақстан темір жолы» АҚ ҰК мәліметтері бойынша, Қазақстан арқылы өтетін теміржол жүк тасымалының жалпы көлемі 2015 жылы 70 млн тоннаны құраса, 2024 жылы ол шамамен 135 млн тоннаға жетті. Бұл көрсеткіштің жылдық орташа өсу ырғағы 7,2% деңгейінде болды [6].

Кесте 1 - Қазақстан аумағы арқылы өтетін транзиттік жүк тасымалының өзгеру сипаты (2015-2024 жж.)

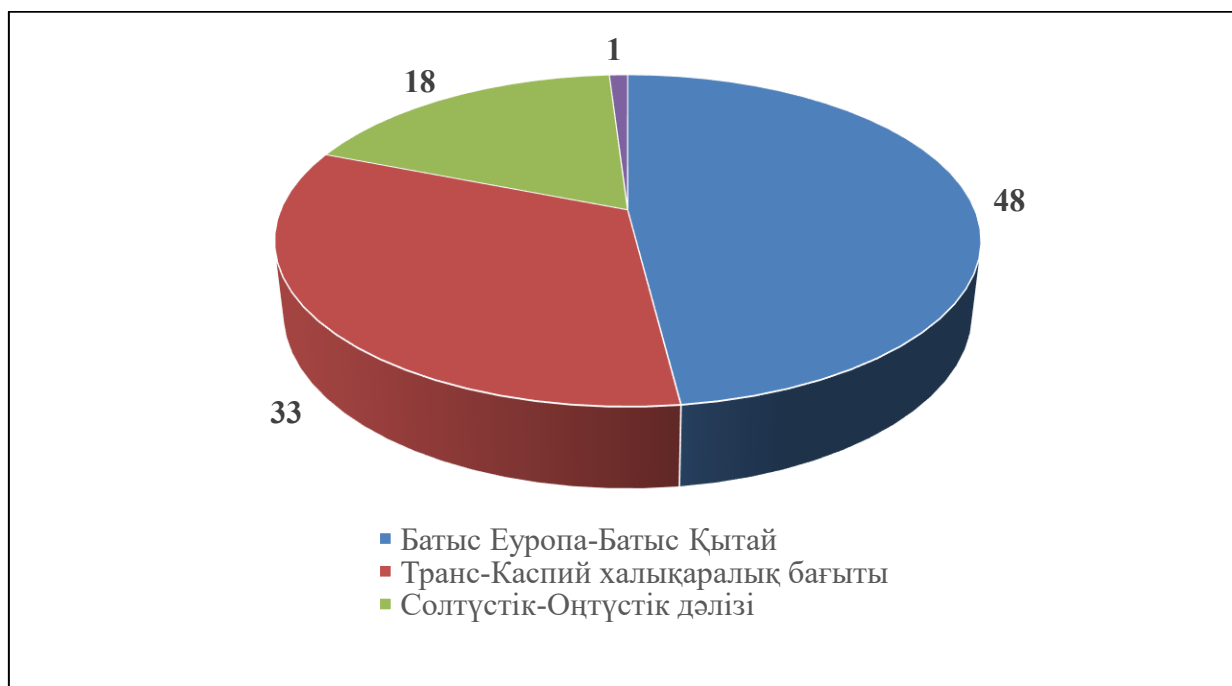
Жыл	Жалпы транзиттік жүк (млн т)	Теміржол көлігі үлесі (%)	Автомобиль көлігі үлесі (%)	Өсу ырғағы (%)
2015	70.0	80	20	—
2016	75.5	81	19	7.9
2017	82.0	82	18	8.6
2018	89.3	83	17	8.9

2019	95.0	84	16	6.4
2020	92.5	85	15	-2.6
2021	105.0	84	16	13.5
2022	115.0	83	17	9.5
2023	125.0	82	18	8.7
2024	135.0	81	19	8.0

Кестеден көрініп отырғанындай, 2015-2024 жылдар аралығында транзиттік тасымал тұрақты түрде өсім көрсеткенімен, автомобиль көлігінің үлесі теміржол көлігіне қарағанда төмен деңгейде қалып отыр. Бұл Қазақстанның теміржол инфрақұрылымына тәуелділігін көрсетеді және мультимодальды тасымалды дамыту қажеттілігін айқындайды.

Қазақстан арқылы өтетін негізгі халықаралық дәліздердің құрылымын талдау нәтижесі көрсеткендей, «Батыс Еуропа-Батыс Қытай», «Транс-Каспий» халықаралық көлік маршруты, және «Солтүстік-Оңтүстік» дәлізі Қазақстанның транзиттік әлеуетінің негізгі бөлігін қамтамасыз етеді.

Ал, Қазақстандағы негізгі халықаралық көлік дәліздерінің транзиттік жүк үлесіне келетін болсақ, оның сипаттамасы 1-суретте келтірілген.

Сурет 1 – Қазақстан арқылы өтетін транзиттік жүк тасымалының құрылымы (пайыздық үлестері)

Суреттен көрініп отырғанындай, «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» дәлізі Қазақстанның транзиттік әлеуетінің жартысына жуық бөлігін қамтиды, бұл оның халықаралық логистикадағы стратегиялық маңыздылығын растайды.

Сондай-ақ, зерттеу барысында Қазақстанның логистикалық инфрақұрылымын дамыту бағдарламаларының әсері бағаланды. Мысалы:

- «Хоргос-Шығыс қақпасы» құрғақ порты іске қосылғаннан кейін, 2022-2024 жылдар аралығында транзиттік теміржол жүк ағыны шамамен 20% өсті.

- Ақтау теңіз порты арқылы «Caspian Corridor» бағытында тасымал көлемі 15 млн тоннадан 22 млн тоннаға жетті.

Бұл деректер Қазақстанның транзиттік қызметтерден қосымша құн қалыптастыру әлеуетін толық іске асыру үшін мультимодальды хабтар мен логистикалық орталықтарды дамыту қажеттілігін айқындайды.

Қазіргі таңда елдің көлік-логистикалық әлеуеті негізінен транзиттік модельге сүйенген, бірақ алынған статистикалық көрсеткіштер мен салыстырмалы талдау көрсеткендей, қосылған құнға бағытталған логистикалық хаб моделіне көшу экономикалық тиімділікті едәуір арттыруға мүмкіндік береді [11,12].

Алынған нәтижелер көрсеткендей, Қазақстанның көлік-логистикалық әлеуеті халықаралық транзиттік тасымалдың динамикасымен тығыз байланысты. 2015-2024 жылдар аралығындағы статистикалық деректер транзиттік жүк ағынының тұрақты өсуін растайды, бұл елдің географиялық орналасуының стратегиялық маңыздылығын көрсетеді. Дегенмен, деректерді терең талдау бірнеше маңызды тенденцияларды анықтауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, Қазақстандағы транзиттік тасымалдың негізгі бөлігі теміржол көлігі арқылы жүзеге асырылатыны байқалады. 1-кестеде көрсетілгендей, теміржол үлесі жалпы транзиттік тасымалдың 80%-дан астамын құрайды. Бұл Қазақстанның транзиттік логистикадағы теміржолға тәуелділігін айқын көрсетеді. Мұндай құрылымдық ерекшелік мультимодальды тасымалды дамыту қажеттілігін күшейтеді, өйткені тек теміржол инфрақұрылымына сүйену экономикалық тиімділікті шектейді және логистикалық қызметтердің күрделілігін арттырады.

Екіншіден, Қазақстан арқылы өтетін халықаралық дәліздер құрылымында айтарлықтай айырмашылықтар байқалады (1-сурет). «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» дәлізі транзиттік тасымалдың 48%-ын қамтамасыз етеді, бұл Қазақстанның халықаралық логистикадағы негізгі артықшылығы болып табылады. Алайда «Солтүстік-Оңтүстік дәлізі» мен «Транс-Каспий» дәліздерінің үлесі салыстырмалы түрде төмен, бұл транзиттік бағыттардың теңгерімсіздігін көрсетеді. Бұл мәселелерді шешу үшін инфрақұрылымды дамыту, хабтар мен терминалдардың желісін кеңейту, мультимодальды тасымалды ынталандыру қажет [13].

Кесте 2 – Қазақстандағы транзиттік тасымалдаудың артықшылықтары мен проблемалары

Артықшылықтары	Проблемалары
Географиялық орталықтық орналасу	Теміржолға жоғары тәуелділік
Халықаралық дәліздердің өтуі	Мультимодальды тасымал әлеуетінің жеткіліксіздігі
Порттық инфрақұрылымның дамуы	Қосылған құн деңгейінің төмендігі
Мемлекеттік бағдарламалардың қолдауы	Логистикалық қызмет сапасының әркелкілігі

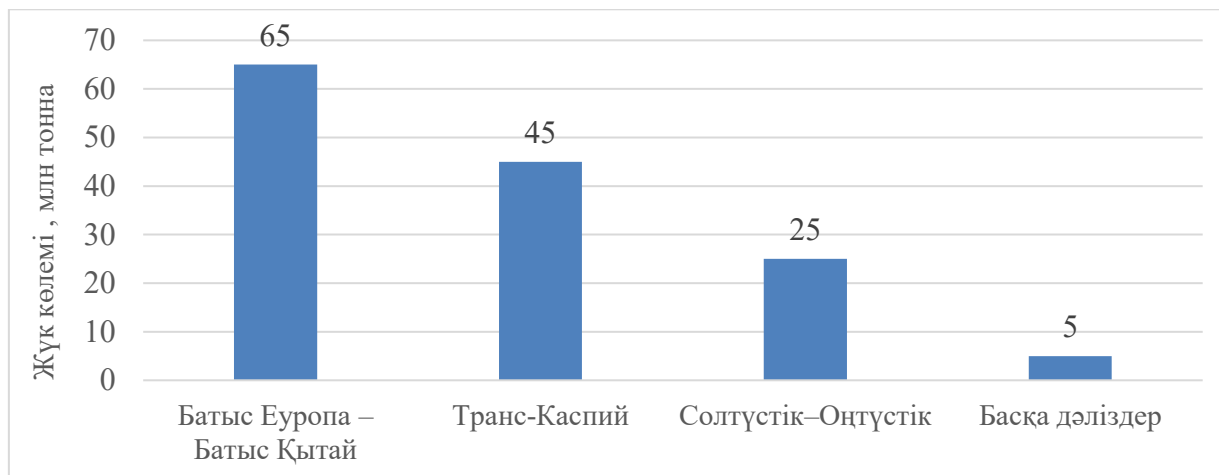
2-кестеден көрініп тұрғандай, Қазақстанның транзиттік әлеуетін толық іске асыру үшін инфрақұрылымдық дамуды тек қана физикалық өлшемде емес, сонымен қатар логистикалық қызметтер сапасы, цифрлық технологиялар және кедендік рәсімдердің оңтайландыруы тұрғысынан жүргізу қажет.

Үшіншіден, алынған деректерді графикалық түрде көрсету Қазақстанның дәліздер бойынша стратегиялық басымдықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, кейс-стади нәтижелері көрсеткендей, Қазақстанның «Хоргос-Шығыс қақпасы» құрғақ порты транзиттік тасымал көлемін 20%-ға арттырды. Бұл тәжірибе мультимодальды хабтардың транзиттік әлеуетті тиімді пайдалану үшін маңызды екенін көрсетеді. Сонымен қатар, Ақтау теңіз порты арқылы «Caspian Corridor» бағытында тасымал көлемінің 15 млн тоннадан 22 млн тоннаға өсуі елдің теңіз және құрғақ порт

инфрақұрылымын дамыту арқылы экономикалық тиімділікті арттыруға болатынын дәлелдейді.

Айта кететін бір мәселе, ол халықаралық тәжірибемен салыстырғанда, Қазақстанның көлік-логистикалық жүйесі әлі де даму мүмкіндіктеріне ие. Мысалы, Қытай мен Ресейде мультимодальды тасымалдың үлесі 40-50% деңгейінде болса, Қазақстанда ол 18-20% құрайды. Бұл көрсеткіш логистикалық инфрақұрылымды жетілдіру, кедендік рәсімдерді оңтайландыру және цифрлық платформаларды енгізу қажеттігін айқын көрсетеді.

Сурет 2 – Қазақстан арқылы өтетін транзиттік жүк ағындарының құрылымы, 2024 ж.

2-суреттен айқын байқалып отырғанындай, «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» дәлізі мен «Транс-Каспий» халықаралық дәлізі Қазақстан үшін негізгі транзиттік артерия болып табылады. Сонымен қатар, «Солтүстік-Оңтүстік» дәлізі транзиттік ағындардың аз үлесін қамтамасыз етеді, бұл бағытқа инфрақұрылымды инвестициялау қажеттілігін көрсетеді.

Қазақстан Еуразия құрлығының ортасында орналасқандықтан, халықаралық транзит пен мультимодальды тасымалда маңызды рөл атқарады. Бұл ретте логистикалық хабтардың да алатын орны ерекше.

Логистикалық хабтар (көліктік-логистикалық орталықтар, мультимодальды терминалдар, интеграцияланған қоймалар және құрғақ порттар) Қазақстанның ұлттық көлік жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Олар темір жол, автомобиль, теңіз және әуе көлігінің байланыстырушы тораптары ретінде салынып, ел ішінде және халықаралық бағыттарда тауарлардың тиімді ағынын қамтамасыз етеді.

Қазақстан логистикалық хабтар желісін кеңейтіп, транзиттік төлемдерді, экспорттық логистиканы, және халықаралық экономикалық интеграцияны күшейтуді мақсат етеді. Бұл экономиканың әртараптандырылуына, экспорттың өсуіне, транзиттік қызметтердің тарифтік табысына және халықаралық сауданың көлемін арттыруға мүмкіндік береді. Құрылыс және цифрландыру инвестициялары логистика тиімділігін арттырып, елдің елдік және аймақтық экономикалық дамуына оң әсер етеді.

Логистикалық хабтар желісін кеңейтудің экономикалық тиімділігіне келетін болсақ, онда мына төмендегілерді ерекше атап өтуге болады:

1. Сауда-саттық пен экспорт көлемі мен құрылымын кеңейту;
2. Транзиттік әлеует пен халықаралық сауда;
3. Инфрақұрылымның жаңаруы мен инвестициялық тартымдылық;
4. Жұмыс орындары және экономикалық мультипликация.

Кесте 3 – Логистикалық хабтардың экономикалық тиімділігінің негізгі артықшылықтары

Тиімділік мәнбірлері	Экономикалық әсері
Экспорт көлемінің өсуі	Шикізаттық емес экспорттағы 30% өсім
Транзит әлеуетінің артуы	Транзиттік жүктер көлемінің 2-3 есеге өсуі
Инфрақұрылым мен цифрландыру	Тасымалдау шығындарының төмендеуі
Сыртқы инвестициялар	Жаңа технологиялар және қызмет көрсету
Жұмыс орындары	Логистика және байланысты салаларда өсу
Сауда байланыстары	Азия, Еуропа нарықтармен кең байланыс

Қазақстанның логистикалық хабтарының транзиттік жүк ағындарына әсерін бағалауға болатын нақты көрсеткіштер ретінде мыналарды атап өуге болады:

1. Транзиттік жүк тасымалы көлемінің өсуі.

2024 жылы Қазақстан арқылы өткен транзиттік жүк тасымалының көлемі 7,1% өсіп, 35 млн. тоннаға жетті. Бұл логистикалық инфрақұрылым дамыған сайын транзиттік ағындардың ұлғаятынын көрсетеді.

2025 жылы транзиттік тасымал көлемі 36,9 млн тоннаны құрады, бұл 2024 жылмен салыстырғанда 6,6% артық, бұл транзиттік белсенділіктің тұрақты өсуін көрсетеді [14].

2. Теміржол көлігіндегі жүк айналымы көлемінің артуы.

2025 жылы теміржол көлігімен тасымалданған жүктердің көлемі ұлғайып, транзиттік теміржол тасымалының көлемі орташа есеппен 20% өсті. Бұл, транзиттік ағындардың теміржолдық бөлігінің логистикалық тораптардың пайда болуына ерекше сезімтал екендігін білдіреді, өйткені логистикалық хабтар жүктерді өңдеу уақытын азайтады және өткізу қабілетін арттырады.

3. Контейнерлік ағындардың өсуі.

2025 жылғы деректер бойынша контейнерлерді өңдеудің белсенді өсуі негізгі тораптар мен маршруттарда, оның ішінде Ақтау портында және Транскаспий дәлізінде байқалады (Транскаспий дәлізі бойынша контейнерлік трафиктің өсуі 36%). Контейнерлік ағын көрсеткіштері жүк ағынының неғұрлым сапалы сегментін көрсетеді, онда логистикалық хабтар мен желілік өңдеу пункттері ауыстырып тиеу жылдамдығы мен көлеміне әсер етеді.

4. Көлік қызметтері мен инвестициялардың өсу динамикасы.

2025 жылдың 10 айында көлік қызметтерінің көлемі 20,7%, ал көлік секторының негізгі капиталына салынған инвестициялар 18,4% өсті. Көліктік қызметтер мен инвестициялардың айтарлықтай өсуі логистикалық орталықтардың дамуымен тығыз байланысты, бұл өз кезегінде транзиттік ағындардың өсуіне жағдай жасайды.

Жоғарыда келтірілген негізгі көрсеткіштер Қазақстандағы транзиттік жүк ағындарына логистикалық хабтардың дамуының оң әсерін көрсетеді. Бұл деректерді елдің транзиттік тиімділігіне логистикалық инфрақұрылымның әсерін дәлелдеу үшін аналитикалық қорытындыларда, есептерде және экономикалық модельдерде толыққанды пайдалануға болады.

Зерттеу алдына қойылған міндеттерді орындау мақсатында жүргізілген талдау жұмыстарының нәтижесі халықаралық көліктік дәліздердің даму деңгейінің Қазақстан Республикасының көліктік-логистикалық әуелетіне тигізетін әсерін сандық тұрғыда бағалауға мүмкіндік берді және бұл ретте, мысал ретінде Қазақстанның әуе көлігі таңдап алынып, көліктік-логистикалық әуелетті бағалау моделі жасалынды.

1. Көліктік-логистикалық әуелетті бағалау моделі.

Көліктік-логистикалық әуелеттің интегралдық көрсеткіші (TLP):

$$TLP = \alpha I + \beta T + \gamma C + \delta D, \quad (1)$$

мұндағы: I - инфрақұрылымдық даму деңгейі;

T - транзиттік тасымалдаулар көлемі;

C - логистикалық шығындай деңгейі (кері тәуелділік);

D - цифрландыру деңгейі;

$\alpha, \beta, \gamma, \delta$ – үлестік коэффициенттер.

Әуе көлігі үшін инфрақұрылымдық құраушы келесі жолмен анықталуы мүмкін:

$$I_{air} = f(RWY, APR, CARGO, NAV), \quad (2)$$

мұндағы: RWY - ұшу-қону жолақтарының өткізу мүмкіндігі;

APR - перрондардың мүмкіншіліктері;

$CARGO$ - жүк терминалдарының мүмкіндіктері;

NAV - аэронавигациялық қамтамасыз ету деңгейі.

2. Транзиттік авиациялық әлеуетті бағалау.

Авиациялық тораптың жүк айналымы:

$$Q = N \cdot LF \cdot W, \quad (3)$$

мұндағы: N - рейстер саны;

LF - жүктелу коэффициенті;

W - рейстің орташа салмағы (тоннаж).

Мысалы: Алматы халықаралық әуежайы жылына орташа жүктемелік салмағы 65 тоннаны құрайтын 3000 жүк рейстеріне шамасы 0,8-ге тең жүктелу коэффициенті жағдайларында қызмет көрсететін болса, онда:

$$Q = 3000 \cdot 0,8 \cdot 65 = 156000 \text{ тонна.}$$

Ал, жүктелу коэффициенті шамасын 0,9-ға дейін жеткізу мүмкін болса, онда өсім:

$$\Delta Q = 3000 \cdot (0,9 - 0,8) \cdot 65 = 19500 \text{ тонна.}$$

Бұл, өз кезегінде логистикалық үйлестіру тиімділігін арттыру өсімді инфрақұрылымға көп қаражат жұмсамай ақ қамтамасыз етуге болатындығын дәлелдейді.

3. Әуе көлігі сегментіндегі логистикалық шығындар.

Әуе көлігімен тасымалдаудың өзіндік құны:

$$C_{air} = \frac{F+V}{Q}, \quad (4)$$

мұндағы: F - тұрақты шығындар (инфрақұрылым, әуе кемесін жалға алу және т.с.с.);

V - айнымалы шығындар (жанармай, қызмет көрсету және т.с.с.);

Q - тасымалдау көлемі.

Жүктерді әуежайда өңдеу уақыты шамасын 15-20% азайту негізінде айнымалы шығындар V көлемін төмендетуге және Қазақстанның авиациялық транзиттік хаб ретіндегі бәсекеге қабілеттілігін арттыруға болады.

Нақты мысалдар: Алматы халықаралық әуежайы бүгінгі таңда жүк ағындары көлемін терминалдарды жаңғырту және үдерістерді цифрландыру жолымен арттыруда. Ал, Астана әуежайы транзиттік әуелетін темір жол мен автомобиль көліктерімен арадағы мультимодальдық байланыстарды дамыту арқылы іске асыруда. Шымкенттік Scat әуе компаниясы өзінің маршруттық желілерін Қазақстанның еуразиялық көліктік жүйемен интеграциялану жолымен кеңейтуде.

4. Экономикалық тиімділік.

Жалпы әуе көлігінің Қазақстанның жалпы ішкі өніміне қосатын қосымша үлесін келесі түрде бейнелеуге болады:

$$GDP_{impact} = Q \cdot V_{add}, \quad (5)$$

мұндағы: V_{add} - 1 тонна жүкке қосылған қосымша құн.

Транзиттік әуе тасымалдары көлемін шамамен 20 пайызға арттыру қоймалық логистика, сақтандыру, IT-сервис сияқты сабақтас салалардағы мультипликативтік тиімділікті қамтамасыз ете алады. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде Қазақстанның көліктік-логистикалық әуелетін бағалау талпынысы жасалынды:

1. Геостратегиялық орналасу орны - Қазақстан Еуропа мен Азия арасында орналаса отырып келесілер шеңберінде маңызды транзиттік буын болып табылады:

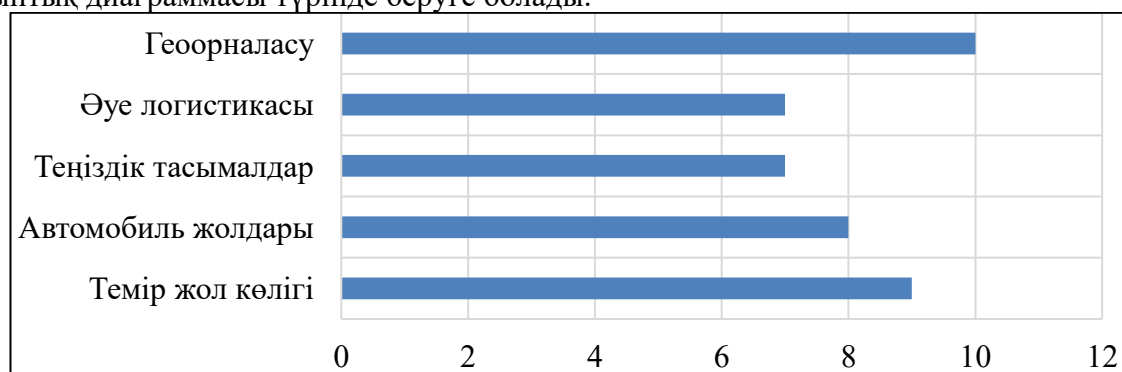
- «Бір белдеу, бір жол» бастамасы;

- Еуразиялық экономикалық одақ;
 - Транскаспий халықаралық көліктік бағыты.
 - 2. Темір жол көлігі инфрақұрылымдары:
 - ұзындығы 16 мың км шамасында;
 - негізгі оператор - Қазақстан темір жолы;
 - негізгі тораптары - Достық, Алтынкөл, Астана, Алматы.
 - 3. Автомобильдік дәліздер:
 - «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» халықаралық бағыты;
 - республикалық маңыздағы автомобиль жолдарының дамуы;
 - контейнерлік автотасымалдаулар көлемінің артуы.
 - 4. Теңіздік логистика:
 - негізгі порттар - Ақтау, Құрық;
 - келесі мемлекеттерге шығу мүмкіндігі - Әзербайжан, Түркия, Грузия.
- Шектеу – әлемдік мұхитқа тікелей шығудың жоқтығы.
5. Әуе көлігі:
 - ірі хабтар - Астана, Алматы және Шымкент қалаларындағы әуежайлар;
 - әуе көлігімен тасымалданатын жүк көлемінің артуы;
 - мультимодальдық хабтардың дамуы.

Кесте 5 – Қазақстанның көліктік логистикалық әуелетінің SWOT-талдамасы

Күшті тұстары	Әлсіз тұстары
Стратегиялық орны; Дамыған ТЖ желілері; Халықаралық жобаларды қолдау	Мұхитқа шығу мүмкіндігі жоқ; Климаттық тәуекелдер; Транзитке тәуелділік
Мүмкіндіктері	Қатерлер
Қытай-Еуропа транзитінің артуы; Middle Corridor дамуы	Геосаяси тұрақсыздық; Баламалы маршруттардың бәсекелестігі

Жалпы бағалау нәтижелерін 3-суретте келтірілген 10 баллдық радиалдық бағалаудың жиынтық диаграммасы түрінде беруге болады.

Сурет 3 – Қазақстанның көліктік логистикалық әуелетін радиалдық бағалаудың жиынтық диаграммасы

Қазақстан Республикасының көлік-логистикалық әлеуетіне жүргізілген радиалды бағалау көлік жүйесінің даму деңгейі жоғары екенін және оның еуразиялық кеңістіктегі стратегиялық маңызын көрсетеді.

Жалпы алғанда, жүктерді тасымалдаудың құрлықтық маршруттарының геосаяси тұрғыдағы трансформациялануы жағдайларында жоғарымаржалы жүктерді аса жылдам тасымалдауды қамтамсыз етуші көлік түрі ретінде әуе көлігінің маңызы арта түседі. Ал, Қазақстан Шығыс Азия мен Еуропа арасындағы оңтайлы орналасқан ел ретінде орташа магистральдық жүк кемелерінің тиімді ұшу радиусына ие мемлекет болып табылады.

Теориялық тұрғыдан алғанда, хабтың оңтайлы орналасуы жиынтық көліктік шығындардың көлемін төмендетумен анықталады:

$$\min \sum_{i=1}^n (d_i \cdot c_i), \quad (6)$$

мұндағы: d_i - негізгі нарықтарға дейінгі ара қашықтық;

c_i - ара қашықтық бірлігіне сәйкес келетін тасымалдау құны.

Алматы мен Астана қалаларының географиялық тұрғыдағы орналасу орындары азиялық және еуропалық бағыттар арасындағы теңгерімді толыққанды қамтамасыз ете алады.

Әуе көлігі мен құрлықтық көлік түрлерінің синергиясына келетін болсақ, мультимодальдық логистиканың дамуы әуе тораптары мен темір жолдық дәліздердің «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясындағы интеграциясын көздейді. Ал, жүктерді жеткізудің құрама моделі келесі түрде бейнеленуі мүмкін:

$$T_{total} = T_{air} + T_{rail} + T_{handling}, \quad (7)$$

Жүктерді өңдеу уақытының ($T_{handling}$) шамасын азайту бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттырудың аса маңызды факторы болып табылады.

Бұл ретте, бірқатар шектеулер мен тәуекелділіктердің бар екендігін де атап өткен жөн:

- әуе көлігінің жанармай бағасына деген жоғары дәрежедегі тәуелділігі;
- әуежайлардың жүктік тұрғыдағы мамандандырылуының төменгі деңгейі;
- Түркия, Біріккен Араб Әмірліктері, Катар сияқты мемлекеттердің әуе хабтары тарапынан орын алатын бәсекелестік.

Әуе көлігін жеткілікті дәрежеде дамытудың басты стратегиялық сипаттағы бағыттары ретінде мыналарды атауға болады:

- мамандандырылған *cargo*-хабтарды құру;
- *e-commerce* логистикасын дамыту;
- сұрыптау мен кедендік бақылаудың *автоматтандырылған жүйелерін* енгізу;
- «*ашық аспан*» *режимінің* аясын кеңейту мақсатында халықаралық авиациялық келісімдерге қатысу.

Жалпы, әуе көлігінің дамуының Қазақстанның көліктік-логистикалық әуелетіне тигізетін әсерін сандық тұрғыда бағалау үшін көпмәнбірлік регрессиялық модельді де құруға болады.

1. Модельді қою.

Жинақтаушы көрсеткіш ретінде әуе көлігінің күшімен орындалатын транзиттік жүк тасымалдарының көлемі Y , (мың тонна/жыл) қабылданады.

Мәнбірлер ретінде мыналар таңдап алынған:

X_1 - әуежай инфрақұрылымдарының өткізу мүмкіндігі, мың тонна/жыл;

X_2 - халықаралық жүк рейстерінің саны, бірлік/жыл;

X_3 - 1 тонна жүкті әуежайда өңдеудің орташа уақыты, сағ.;

X_4 - логистикалық үдерістерді цифрландыру деңгейі;

X_5 - авиациялық инфрақұрылымға жұмсалған инвестициялар көлемі, млрд. теңге.

Сонда, көпмәнбірлік сызықтық модель:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_4 + \beta_5 X_5 + \varepsilon, \quad (8)$$

мұндағы ε - кездойсоқ қателік.

2. Коэффициенттердің экономикалық интерпретациясы.

$\beta_1 > 0$ - инфрақұрылымдық қуаттарды арттыру, тасымал көлемін ұлғайтады;

$\beta_2 > 0$ - рейстер санын арттыру, жүк айналымы көлемін;

$\beta_3 < 0$ - өңдеу уақытын ұзарту, транзиттік тартымдылық деңгейін төмендетеді;

$\beta_4 > 0$ - үдерістерді цифрландыру, жүк айналымын жеделдетеді;

$\beta_5 > 0$ - инвестициялар өсімді ынталандырады.

3. Есептеу мысалы.

Шымкент әуежайының соңғы 5 жыл көлеміндегі панельдік деректері негізінде келесі өрнек алынды:

$$Y = -25,4 + 0,62X_1 + 0,015X_2 - 3,8X_3 + 48,6X_4 + 0,9X_5, \quad (9)$$

Детерминация коэффициенті - $R^2 = 0.87$.

Бұл, транзиттік тасымалдар көлемі вариациясының 87 пайызы аталған мәнбірлермен түсіндіріледі дегенді білдіреді.

4. Нәтижелердің интерпретациясы.

1) Әуежайдың өткізу мүмкіндігін 10 мың тоннаға арттыру, жүк айналымын келесі шамаға дейін жоғарылатады:

$$\Delta Y = 0,62 \cdot 10 = 6,2 \text{ мың тонна}$$

2) Жүктерді өңдеу уақытын 1 сағатқа азайту, транзит көлемін жоғарылатады:

$$\Delta Y = -(-0,38) = 3,8 \text{ мың тонна}$$

3) Цифрландыру деңгейін 0,1 пунктке көтеру:

$$\Delta Y = 48,6 \cdot 0,1 = 4,86 \text{ мың тонна.}$$

Осылайша, операциялық үдерістерді цифрландыру мен оңтайландыру инфрақұрылымдық инвестициялармен қатар салыстырмалы түрде барабар әсер етеді.

5. Регрессиялық талдау қорытындылары.

1) Мына төмендегілер авиациялық транзит көлемінің өсуіне жоғары деңгейде әсер етеді:

- үдерістерді цифрландыру;
- инфрақұрылымдық өткізу мүмкіндігі;
- жүктерді өңдеу уақытын азайту.

2) Инвестициялар, олар тиісті ұйымдастыру тұрғысындағы өзгерістермен қатар жүргізілгенде ғана тиімді.

Жоғарыдағыларды сараптай келе мынадай тұжырым жасауға болады - әуе көлігі Қазақстан Республикасының халықаралық құрлықтық көліктік дәліздеріне жоғары деңгейдегі тиімділіктегі қосымша рөлін атқара алады.

Әуе көлігі көліктік инфрақұрылымдарды жаңғырту және жаңарту, негізгі үдерістерді цифрландыру және мультимодальдық маршруттармен интеграциялану жағдайларында мемлекетіміздің көліктік-логистикалық әуелетін қалыптастыруға өзінің сүбелі үлесін қоса алады.

Сонымен қатар, Қазақстанның халықаралық көлік жүйесіндегі бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін цифрлық технологияларды енгізудің маңызы зор екендігі белгілі. Цифрлық технологиялар бүгінде Қазақстанның көлік-логистикалық жүйесінің бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақты дамуының негізгі мәнбірі болып табылады. Транзиттік ағындар мен халықаралық дәліздерге интеграция үшін жаһандық бәсекелестік жағдайында, әсіресе «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясында цифрландыру елдің көлік хабы ретіндегі тиімділігі мен тартымдылығын арттырудың стратегиялық құралына айналуға.

1. Тасымалдаудың тиімділігі мен ашықтығын арттыру.

Цифрлық платформаларды енгізу жүктерді рәсімдеу, тасымалдауды қадағалау және қойма логистикасын басқару процестерін автоматтандыруға мүмкіндік береді: электрондық жүкқұжаттары (e-CMR), GPS/ГЛОНАСС-мониторинг жүйелері, тасымалдауды басқарудың автоматтандырылған жүйелері (TMS), электрондық құжат айналымы, жүктерді өңдеу уақытын қысқартады, шығындарды азайтады және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтады.

2. Транзиттік әлеуетті дамыту.

Еуропа мен Азия арасындағы географиялық орналасуы Қазақстанды халықаралық көлік дәліздерінің негізгі қатысушысы етеді. Цифрландыру мыналарды қамтамасыз етеді: шекарадан өтуді жеделдету, көршілес елдердің кедендік жүйелерімен интеграция, тарифтік саясаттың ашықтығы, мультимодальды тасымалдарды онлайн үйлестіру.

3. Интеллектуалды көлік инфрақұрылымы.

Интеллектуалды көлік жүйелерін енгізу мыналарға мүмкіндік береді: көлік ағындарын оңтайландыру, апаттылықты азайту, экологиялық көрсеткіштерді жақсарту, жолдар мен теміржол тораптарының өткізу қабілетін арттыру.

4. Экономикалық тиімділік.

Көлік-логистика саласында цифрлық технологияларды дамыту, бұл транзиттік кірістердің өсуі, IT және логистика саласында жаңа жұмыс орындарын құру, экспорттық әлеуетті арттыру, Қазақстанның Орталық Азияның өңірлік көлік хабы ретіндегі позициясын нығайту.

Жалпы Қазақстанның көліктік кешенін жалпылама қарастыра отырып, келесідей тұжырымдамалар жасалды:

1. Қазақстанның көлік-логистикалық әлеуетін арттыру үшін мультимодальды тасымалды дамыту басты бағыт болып табылады.
2. Халықаралық дәліздер бойынша балансты құрылым қалыптастыру қажет, әсіресе «Солтүстік-Оңтүстік» дәлізі мен «Транс-Каспий» бағытында.
3. Логистикалық қызмет сапасын және цифрлық технологияларды енгізу арқылы қосылған құн қалыптастыруға басымдық беру қажет.
4. Порттық және теміржол инфрақұрылымын дамыту арқылы транзиттік әлеуетті толық іске асыруға мүмкіндік бар.

Қорытынды.

Қазақстанның көлік-логистикалық әлеуетін арттыру қазіргі кезеңде елдің халықаралық транзиттік қызметін тиімді пайдалану үшін маңызды стратегиялық мәселе болып табылады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 2015-2024 жылдар аралығында Қазақстан арқылы өтетін транзиттік тасымал көлемі тұрақты өсім көрсеткен (1-кесте). Бұл елдің географиялық орналасуының стратегиялық маңыздылығын айқындап, халықаралық көлік дәліздерінің тиімділігін арттыру мүмкіндіктерін ашады.

Алайда алынған деректерді терең талдау бірнеше проблемаларды көрсетті:

1. Теміржолға тәуелділік жоғары - жалпы транзиттік тасымалдың 80%-дан астамы теміржол арқылы өтеді. Бұл мультимодальды тасымал мүмкіндіктерін толық пайдалануға кедергі жасайды.
2. Дәліздер құрылымындағы теңгерімсіздік - «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» дәлізі транзиттік тасымалдың жартысына жуық бөлігін қамтамасыз етсе, «Солтүстік-Оңтүстік» дәлізі мен «Транс-Каспий» дәліздерінің үлесі салыстырмалы түрде төмен (2-сурет).
3. Қосылған құн деңгейінің төмендігі - Қазақстан әлі де транзиттік тасымалда тек өткізу қызметіне сүйенеді, логистикалық қызметтер мен өңдеу деңгейі жеткілікті емес.

Теміржол инфрақұрылымына тәуелділік мультимодальды тасымалды дамыту қажеттілігін айқындайды, өйткені автомобиль және теңіз тасымалы әлеуеті толық пайдаланылмай отыр.

Қазақстанның транзиттік әлеуетін тиімді пайдалану үшін келесі негізгі бағыттар ұсынылады:

1. Мультимодальды тасымалды дамыту - теміржол, автомобиль, теңіз және әуе тасымалы арасындағы интеграцияны күшейту, арнайы хабтар мен құрғақ порттарды іске қосу.
2. Негізгі дәліздер бойынша инфрақұрылымды жетілдіру – «Солтүстік-Оңтүстік» дәлізі мен «Транс-Каспий» бағытында теміржол және порт инфрақұрылымын кеңейту.
3. Логистикалық қызметтер сапасын арттыру - қойма, кедендік рәсімдер, жүк өңдеу және цифрлық платформалар арқылы қосылған құн деңгейін жоғарылату.
4. Стратегиялық инвестициялар мен мемлекеттік қолдау - «Нұрлы жол» бағдарламасы сияқты жобалар арқылы транзиттік әлеуетті толық іске асыру [15].

Қазақстанның көлік-логистикалық әлеуетін арттыру үшін мультимодальды тасымал инфрақұрылымын жетілдіру, транзиттік дәліздер арасындағы теңгерімді қамтамасыз ету, логистикалық қызмет сапасын көтеру және цифрлық технологияларды енгізу маңызды.

Мемлекеттік және жеке инвестициялар үйлестірілген жағдайда Қазақстан халықаралық логистикалық хабқа айналып, транзиттік тасымалдан қосымша құн ала алады.

Қазақстанның халықаралық транзиттік әлеуетін тиімді пайдалану арқылы көлік-логистикалық жүйесін дамыту елдің экономикалық дамуына айтарлықтай ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның географиялық орналасуы мен негізгі халықаралық дәліздердің құрылымын ескере отырып, мультимодальды тасымалды жетілдіру, инфрақұрылымды жаңарту және логистикалық қызмет сапасын арттыру маңызды екенін көрсетті. «Батыс Еуропа-Батыс Қытай», «Солтүстік-Оңтүстік» және «Транс-Каспий» дәліздері арқылы өтетін транзиттік тасымалдарды теңгерімді дамыту арқылы Қазақстан халықаралық логистикалық хабқа айналып, транзиттік қызметтен қосымша экономикалық пайда ала алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Пернебеков, С.С., Әділбек, А.С. (2022). Қазақстан Республикасының көліктік-логистикалық жүйесін дамытудың өзекті мәселелері. *«VI Международное книжное издание стран СНГ «Лучший молодой учёный-2022»: VI Международная книжная коллекция научных работ молодых ученых*, Т.7, 20-23.
2. Кирясов, А.С. (2022). Формирование эффективной транспортно-логистической системы регионального уровня на основе концепции устойчивого развития. *Вестник СГТУ*, 4(68), 299-303.
3. Герами, В.Д., Колик, А.В. (2015). *Управление транспортными системами. Транспортное обеспечение логистики: учебник и практикум*, Москва: Юрайт.
4. Pernebekov, S., Ussipbayev, U., Tagaev, N., Chingizbayev, M., Zhailaubaiuly, Y. (2024). Analysis of the main factors determining assessments of the effectiveness of execution of projects for creation of international transport corridors. *Proceedings of the LIV International Multidisciplinary Conference «Recent Scientific Investigation»*, Shawnee, USA, 52-55.
5. Официальный сайт Министерство транспорта Республики Казахстан [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/transport?lang=ru> (дата обращения: 05.01.2026).
6. Статистические отчеты АО «НК «Қазақстан темір жолы» [Электронный ресурс]. - URL: <https://railways.kz/ru/> (дата обращения: 06.01.2026).
7. Аналитический обзор и концептуальные рекомендации по формированию комплексного плана развития транспортно-логистического комплекса Казахстана до 2030 года (2020). Нур-султан: Корпоративный фонд «KAZLOGISTICS».
8. Пернебеков, С.С., Үсіпбаев, Ү.А., Тойлыбаев, А.Е., Жайлаубайұлы Е. (2023). Халықаралық көліктік дәліздерді құрудың инновациялық жобаларын бағалау. *Сборник материалов XI Международной научно-практической конференций «Актуальные проблемы транспорта и энергетики: пути их инновационного решения»*, Астана, 193-198.
9. Pernebekov, S., Kazenova, A., Dzhunusbekov, A., Tezekbaeva, N., Uysunbai, T. (2024). Basic methods and models of functioning and optimization transport and logistics systems of the Republic of Kazakhstan. *Proceedings of the XLVIII International Multi-disciplinary Conference «Prospects and Key Tendencies of Science in Contemporary World»*, Madrid, Spain, 88-92.
10. Комов, М.С. (2022). Современные тенденции развития и значение международных транспортных коридоров на рынке транспортных услуг. *Экономика и предпринимательство*, 6(143), 243-246.
11. Куркумбаев, Е., Есиркепова, А., Филин, С. (2025). Транспортно-логистический потенциал Казахстана и его влияние на развитие интеграции стран Центральной Азии. *Государственное управление и государственная служба*, 4(95), 183-203.
12. Кенжебаев, М.Л. (2022). Логистическая инфраструктура Казахстана: состояние и перспективы. *Экономика и статистика*, 1, 23-30.

13. Корнилов, С.Н., Рахмангулов, А.Н., Шаульский, Б.Ф. (2016). Основы логистики. Москва: ФГБОУ «Учебно-методический центр по образованию на железнодорожном транспорте».

14. Объем транзитных перевозок в Казахстане в 2025 г. вырос на 6,6%, до 37 млн тонн (2025). [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.interfax.kz/ru/financial-and-economic-news/133378> (дата обращения: 5.01.2026).

15. Сактаганова, Г.С., Бакирбекова, А.М., Заманбекова, А.Б. (2024). Современное состояние транспортно-логистической отрасли Казахстана. *Вестник Торайгыров университета. Экономическая серия*, 4, 352-365.

References

1. Pernebekov, S.S., Ədilbek, A.S. (2022). Kazakstan Respublikasynyn koliktik-logistikalyk zhujesin damytudyn ozekti maseleleri. «VI Mezhdunarodnoe knizhnoe izdanie stran SNG «Luchshij molodoj uchjonyj-2022»: VI Mezhdunarodnaja knizhnaja kollekcija nauchnyh rabot molodyh uchenyh, T.7, 20-23.

2. Kirjasov, A.S. (2022). Formirovanie jeffektivnoj transportno-logisticheskoy sistemy regional'nogo urovnja na osnove koncepcii ustojchivogo razvitija. *Vestnik SGTU*, 4(68), 299-303.

3. Gerami, V.D., Kolik, A.V. (2015). *Upravlenie transportnymi sistemami. Transportnoe obespechenie logistiki: uchebnik i praktikum*, Moskva: Jurajt.

4. Pernebekov, S., Ussipbayev, U., Tagaev, N., Chingizbayev, M., Zhailaubaiuly, Y. (2024). Analysis of the main factors determining assessments of the effectiveness of execution of projects for creation of international transport corridors. *Proceedings of the LIV International Multidisciplinary Conference «Recent Scientific Investigation»*, Shawnee, USA, 52-55.

5. Oficial'nyj sajt Ministerstvo transporta Respubliki Kazahstan [Jelektronnyj resurs]. - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/transport?lang=ru> (date of treatment: 5.01.2026).

6. Statisticheskie otchety AO «NK «Kazakstan temir zholy» [Jelektronnyj resurs]. - URL: <https://railways.kz/ru/> (date of treatment: 6.01.2026).

7. Analiticheskij obzor i konceptual'nye rekomendacii po formirovaniyu kompleksnogo plana razvitija transportno-logisticheskogo kompleksa Kazahstana do 2030 goda (2020). Nur-sultan: Korporativnyj fond «KAZLOGISTICS».

8. Pernebekov, S.S., Usipbaev, Y.A., Tojlybaev, A.E., Zhajlaubajuly E. (2023). Halykaralyk koliktik dalizderdi kurudyn innovacijalyk zhobalaryn bagalau. *Sbornik materialov XI Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencij «Aktual'nye problemy transporta i jenergetiki: puti ih innovacionnogo reshenija»*, Astana, 193-198.

9. Pernebekov, S., Kazenova, A., Dzhunusbekov, A., Tezekbaeva, N., Uysunbai, T. (2024). Basic methods and models of functioning and optimization transport and logistics systems of the Republic of Kazakhstan. *Proceedings of the XLVIII International Multi-disciplinary Conference «Prospects and Key Tendencies of Science in Contemporary World»*, Madrid, Spain, 88-92.

10. Komov, M.S. (2022). Sovremennye tendencii razvitija i znachenie mezhdunarodnyh transportnyh koridorov na rynke transportnyh uslug. *Jekonomika i predprinimatel'stvo*, 6(143), 243-246.

11. Kurkumbaev, E., Esirkepova, A., Filin, S. (2025). Transportno-logisticheskij potencial Kazahstana i ego vlijanie na razvitie integracii stran Central'noj Azii. *Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaja sluzhba*, 4(95), 183-203.

12. Kenzhebaev, M.L. (2022). Logisticheskaja infrastruktura Kazahstana: sostojanie i perspektivy. *Jekonomika i statistika*, 1, 23-30.

13. Kornilov, S.N., Rahmangulov, A.N., Shaul'skij, B.F. (2016). *Osnovy logistiki*. Moskva: FGBOU «Uchebno-metodicheskij centr po obrazovaniju na zheleznodorozhnom transporte».

14. Ob'em tranzitnyh perevozok v Kazahstane v 2025g. vyros na 6,6%, do 37 mln tonn (2025). [Jelektronnyj resurs]. - URL: <https://www.interfax.kz/ru/financial-and-economic-news/133378> (date of treatment: 5.01.2026).

15. Saktaganova, G.S., Bakirbekova, A.M., Zamanbekova, A.B. (2024). Sovremennoe sostojanie transportno-logisticheskoy otrasli Kazahstana. *Vestnik Torajgyrov universiteta. Jekonomicheskaja serija*, 4, 352-365.

ВОЗМОЖНОСТИ ПОВЫШЕНИЯ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТРАНСПОРТНЫХ КОРИДОРОВ

Аннотация. Развитие мировой экономики, рост объёмов международной торговли и усложнение цепочек поставок усиливают стратегическое значение транспортно-логистических систем. В рамках этих процессов транспортно-логистические услуги становятся важным фактором экономического роста для государств с высоким транзитным потенциалом. Республика Казахстан расположена в центре Евразийского континента и находится на пересечении основных сухопутных маршрутов, соединяющих Европу и Азию. Эта ситуация создает объективные предпосылки для усиления роли страны в системе международных транспортных коридоров и эффективного использования ее транспортно-логистического потенциала.

Цель статьи - всесторонне проанализировать возможности повышения транспортно-логистического потенциала Казахстана в контексте развития международных транспортных коридоров и определить приоритетные направления его реализации. В ходе исследования были рассмотрены деятельность основных международных транспортных коридоров, проходящих через территорию Казахстана, динамика транзитных грузоперевозок и уровень развития транспортной инфраструктуры. Особое внимание было уделено роли железнодорожного транспорта и мультимодальных логистических узлов.

Результаты исследования показали, что транспортно-логистический потенциал в настоящее время реализуется преимущественно через транзитную функцию, а уровень добавленной стоимости ограничен. В заключение было обосновано, что совершенствование транспортной инфраструктуры, развитие сети логистических хабов и внедрение цифровых технологий являются основными условиями повышения конкурентоспособности Казахстана в международной транспортной системе.

Ключевые слова: транспортно-логистический потенциал, международные транспортные коридоры, транзит, железнодорожный транспорт, мультимодальные перевозки, логистический хаб, транспортная инфраструктура.

OPPORTUNITIES FOR INCREASING THE TRANSPORT AND LOGISTICS POTENTIAL OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TRANSPORT CORRIDORS

Abstract. The development of the global economy, the growth of international trade, and the increasing complexity of supply chains are increasing the strategic importance of transport and logistics systems. As part of these processes, transport and logistics services are becoming a key driver of economic growth for countries with high transit potential. The Republic of Kazakhstan is located in the center of the Eurasian continent and at the intersection of major land routes connecting Europe and Asia. This situation creates objective preconditions for strengthening the country's role in the system of international transport corridors and effectively utilizing its transport and logistics potential.

The purpose of this article is to comprehensively analyze the possibilities for increasing Kazakhstan's transport and logistics potential in the context of developing international transport corridors and identify priority areas for its implementation. The study examined the operations of the main international transport corridors passing through Kazakhstan, the dynamics of transit

freight traffic, and the level of development of transport infrastructure. Particular attention was paid to the role of rail transport and multimodal logistics hubs.

The results of the study showed that the country's transport and logistics potential is currently realized primarily through transit, and the level of added value is limited. In conclusion, it was substantiated that improving transport infrastructure, developing a network of logistics hubs, and introducing digital technologies are the main conditions for increasing Kazakhstan's competitiveness in the international transport system.

Key words: *transport and logistics potential, international transport corridors, transit, rail transport, multimodal transportation, logistics hub, transport infrastructure.*

Авторлар туралы мәлімет

Пернебеков Сакен Садибекович	Т.ғ.к., М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Көлік, тасымалдауды және қозғалысты ұйымдастыру» кафедрасының профессоры, Шымкент қ., Қазақстан, E-mail: saken_uko@mail.ru
Джунусбеков Айтмухамед Сагимбекович	Т.ғ.к., М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Көлік, тасымалдауды және қозғалысты ұйымдастыру» кафедрасының доценті, Шымкент қ., Қазақстан, E-mail: adzhunusbekov@bk.ru
Дутбаев Жаксылык Токтасынович	Т.ғ.к., М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Көлік, тасымалдауды және қозғалысты ұйымдастыру» кафедрасының доценті, Шымкент қ., Қазақстан, E-mail: dutbaev.69@mail.ru
Омаров Берик Аманкельдиевич	Т.ғ.к., М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Көлік, тасымалдауды және қозғалысты ұйымдастыру» кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент қ., Қазақстан, E-mail: omrbe@mail.ru
Назымбетов Бактыбек Бегалиевич	М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Көлік, тасымалдауды және қозғалысты ұйымдастыру» кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент қ., Қазақстан, E-mail: 2010baxa@mail.ru

Сведения об авторах

Пернебеков Сакен Садибекович	К.т.н., профессор кафедры «Транспорт, организация перевозок и движения» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан, E-mail: saken_uko@mail.ru
Джунусбеков Айтмухамед Сагимбекович	К.т.н., доцент кафедры «Транспорт, организация перевозок и движения» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан, E-mail: adzhunusbekov@bk.ru
Дутбаев Жаксылык Токтасынович	К.т.н., доцент кафедры «Транспорт, организация перевозок и движения» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан, E-mail: dutbaev.69@mail.ru
Омаров Берик Аманкельдиевич	К.т.н., старший преподаватель кафедры «Транспорт, организация перевозок и движения» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан, E-mail: omrbe@mail.ru
Назымбетов Бактыбек Бегалиевич	Старший преподаватель кафедры «Транспорт, организация перевозок и движения» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан, E-mail: 2010baxa@mail.ru

Information about the authors

Pernebekov Saken	Candidate of technical sciences, Professor of the Department of Transport, Organization of Transportation and Traffic at M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, E-mail: saken_uko@mail.ru
Zhunusbekov Aitmukhamed	Candidate of technical sciences, Associate Professor of the Department of Transport, Organization of Transportation and Traffic at M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, E-mail: adzhunusbekov@bk.ru
Zhaksylyk Dutbayev	Candidate of technical sciences, Associate Professor of the Department of Transport, Organization of Transportation and Traffic at M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, E-mail: dutbaev.69@mail.ru
Omarov Berik	Candidate of technical sciences, Senior Lecturer of the Department of Transport, Organization of Transportation and Traffic at M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, E-mail: omrbe@mail.ru
Nazymbetov Baktybek	Senior Lecturer of the Department of Transport, Organization of Transportation and Traffic at M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan E-mail: 2010baxa@mail.ru

UDC 656.073.7

IRSTI 73.01

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_9

G. Imasheva^{1*}, K. Chakeeva¹, O. Kisselyova¹, S. Bekzhanova¹, A. Nurlanova¹

¹Kazakh National Research Technical University named after K.I. Satpayev,
Almaty, Kazakhstan

*E-mail: g.imasheva@satbayev.university

THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON THE DEVELOPMENT OF TRANSPORT LOGISTICS IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article addresses the issues related to the study of digital logistics and the analysis of the degree of implementation of modern technologies in the transport and logistics sector of Kazakhstan. The research is based on an assessment of the interconnection between technological readiness, innovation-driven development, and logistics efficiency. Since the late 1990s, when the concepts of internet technologies and the digital economy were first widely discussed, significant transformations have taken place, fundamentally reshaping business processes and consumer practices. Over more than two decades, digitalization has evolved into a crucial driver of competitiveness and efficiency in transport logistics.

Today, digitalization is no longer perceived as an innovative phenomenon but as a normative standard of industry development. Practical examples include electronic tickets, online passenger check-in systems, digital navigation platforms, and mobile applications for taxi services. These technologies, which once appeared unattainable, are now integrated into everyday logistics operations and consumer practices. At the same time, the ongoing digital transformation is increasingly oriented towards the adoption of advanced solutions, such as unmanned vehicles, intelligent traffic management systems, and smart transport infrastructure capable of monitoring compliance with traffic regulations.

Digital platforms are becoming a cornerstone of the modern global economy by ensuring transparency, accessibility, and efficiency of logistics chains. Their role is particularly significant in enhancing the integration of Kazakhstan's transport and logistics system into global supply chains, thereby supporting sustainable economic development and strengthening the country's transit potential.

Keywords: digital logistics, digitalization, innovation, transport infrastructure, freight transportation.

Introduction.

In the Republic of Kazakhstan, the “Digital Kazakhstan” state program is being carried out to accelerate economic development and improve the population's quality of life through the introduction of digital technologies. In the medium term, the program is designed to modernize the national economy, while in the long run it seeks to form the foundation for a fully digital economic model [1].

The implementation of this initiative follows two main directions:

1. Digitalization of the current economy – this includes the launch of targeted projects in key industries, technological modernization of existing sectors, the adaptation of government bodies to digital tools, and the expansion of digital infrastructure.

2. Formation of the digital economy of the future – this involves long-term sustainability measures such as investing in human capital, developing institutions that promote innovation, and building an advanced digital ecosystem [2].

Globally, the defining trend of modern economic growth is the rising role of digital technologies. Digitalization is progressing rapidly, and no sector remains untouched by it. In transport logistics, recognizing current trends and applying them effectively helps businesses enhance efficiency, optimize costs, and strengthen competitive positions in the market.

The active diffusion of digital tools shapes both economic and social progress, while also transforming daily life. In logistics and transportation, digitalization has become a key driver of efficiency and competitiveness. Research by the International Transport Forum (OECD) shows that digital solutions can reduce transaction costs, improve transparency, and accelerate transport operations [2]. Since the end of the 1990s, when the internet and the digital economy began to expand globally, digital transformation has become a worldwide priority [3].

Examples of digitalization in transport already include e-tickets, online check-in, intelligent navigation systems, and electronic booking platforms. Future trends point toward the mass adoption of autonomous vehicles, smart road networks, and advanced traffic management systems [4]. For Kazakhstan, with its significant transit potential, the introduction of digital technologies is especially important, as it enables deeper integration into global transport and logistics chains.

The rapid development of digital technologies is reshaping the global transport and logistics industry, creating opportunities for cost reduction, real-time monitoring, and improved efficiency of supply chains [5]. For Kazakhstan, positioned as a strategic transit hub between Europe and Asia, the integration of digital solutions is a key factor in enhancing competitiveness in the global logistics market [6].

However, despite positive trends, the level of digitalization in Kazakhstan's transport sector remains limited. The country faces a set of systemic challenges, including insufficient technological readiness, shortage of qualified personnel, high financial requirements for digital transformation, and underdeveloped regulatory frameworks. These barriers prevent the full-scale implementation of digital platforms, Internet of Things (IoT) technologies, unmanned vehicles, and intelligent logistics systems, which are already being actively adopted in developed economies [7].

Thus, the central problem addressed in this article is the insufficient integration of digital technologies into Kazakhstan's transport logistics, which constrains the country's ability to realize its transit potential and strengthen its role in international supply chains. The objective of this study is to assess the impact of digital technologies on the development of Kazakhstan's transport and logistics sector, to identify the main barriers to their adoption, and to evaluate the economic potential of digital transformation.

The scientific novelty of the study lies in the development of a quantitative model for assessing the economic efficiency of transport digitalization in Kazakhstan. The practical significance is determined by the possibility of applying the obtained results to formulate state policy measures and corporate digital strategies.

The digital transformation of transport and logistics systems has become one of the central research directions in international academic discourse. A growing body of literature highlights that the integration of advanced digital technologies—such as the Internet of Things (IoT), Radio Frequency Identification (RFID), blockchain, cloud analytics, digital twins, and autonomous vehicles—has fundamentally reshaped the efficiency and resilience of global supply chains (Nguyen et al., 2022; Wang & Zhang, 2021; Deloitte, 2020) [4,6,7]. According to Waller and Fawcett (2013), digitalization ensures the transition from fragmented and reactive logistics systems to predictive, integrated, and data-driven models of supply chain management [8].

Empirical studies demonstrate that IoT-enabled real-time monitoring significantly reduces operational risks and cargo losses, improves visibility, and enhances customer satisfaction (Liu, Li & Wang, 2021) [9]. Similarly, research conducted by Kache and Seuring (2017) identifies the

strategic role of big data analytics in optimizing transportation routes, forecasting disruptions, and supporting sustainable logistics [10].

In the broader geopolitical context, digitalization is becoming a critical factor for the competitiveness of Eurasian transit corridors. Ivanov (2021), analyzing the evolution of Eurasian logistics routes, argues that digital ecosystems—comprising smart infrastructure, integrated data platforms, and predictive traffic analytics—are essential for ensuring stable cargo flows [11]. Makhmutova (2022) further emphasizes that Kazakhstan's participation in international transport initiatives requires the implementation of intelligent transport systems (ITS), harmonized digital standards, and integrated multimodal digital corridors [12].

International organizations also highlight the importance of digital transformation. The World Bank Logistics Performance Index (2023) [13] reveals a strong correlation between technological readiness and logistics efficiency, indicating that countries with advanced digital infrastructure exhibit higher cargo turnover and reduced transportation costs. Similarly, the OECD (2021) notes that digital logistics platforms increase agility, minimize uncertainties, and support competitiveness in global supply chains [14].

Despite substantial progress in international research, the academic literature on Kazakhstan's transport digitalization remains limited. Existing studies focus primarily on descriptive analyses of the country's transit potential (Akhmetova, 2020; Alimbayev, 2021), while quantitative assessments and empirical modeling of economic effects remain underdeveloped [15,16]. There is a notable absence of analytical frameworks evaluating the financial impact of digitalization on national logistics systems—particularly in the context of cost reduction, transit revenue growth, and warehouse optimization.

This gap underscores the necessity of the present research. The scientific contribution of this study lies in the development of a quantitative analytical model for estimating the economic benefits of digitalization and in providing an empirically grounded assessment of Kazakhstan's transport and logistics sector. The literature review thus confirms that while global studies provide a strong conceptual foundation, the specific context of Kazakhstan remains underexplored, creating a clear scientific niche for this research.

Materials and research methods.

A characteristic feature of digitalization is its dynamic integration into everyday life, which enhances convenience and transforms traditional approaches to logistics. The expansion of information resources in the fields of transport, freight forwarding, logistics operations, road infrastructure management, public administration, and service provision within EU countries has significantly increased the awareness of customers regarding available services, suppliers, and service options.

The primary drivers behind the implementation of digital technologies in these domains are adaptive and self-organizing systems, which are capable not only of digitizing certain physical processes but also of generating recommendations and predicting possible situational developments. If previously the main priority for transport service users was the timely and safe delivery of goods, at present both consumers and businesses place greater emphasis on real-time monitoring of shipments, the condition of cargo, its current stage in the logistics cycle, potential delays, compliance with safety standards, as well as the availability of statistical data on transportation, handling, and delivery processes. The accumulation and analysis of such data enable the optimization of transport and logistics systems, ensuring greater efficiency and reliability.

The fulfillment of these growing requirements is directly linked to the continued digitalization of logistics processes. Global economic trends, including e-commerce, remote access, the Internet of Things, digital twins, cloud technologies, blockchain, robotic process automation, and big data analytics, contribute to the acceleration of digital transformation across industries, particularly in transport and logistics [3]. Among the most significant innovations are projects involving the development of intelligent transport systems, autonomous driving

technologies, unmanned vehicles, artificial intelligence applications, digital platforms, and drone-based delivery solutions.

Digital logistics today encompasses the collection, processing, storage, and transmission of information through advanced digital technologies, supporting demand forecasting, route optimization, and the effective management of material and information flows while reducing delays within supply chains. In this context, optimizing cargo delivery across distribution networks, from producer to consumer, has become an increasingly relevant objective.

The rapid pace of global development underscores the accelerating transformation of business processes in all sectors, with logistics playing a central role. Whereas in the early stages of logistics the consumer dictated requirements to producers, the modern situation demonstrates a more complex interaction: not only do consumers continue to shape expectations, but producers and carriers also actively seek innovative strategies to influence customer preferences and strengthen their competitive positions in the market.

The methodological basis of this study relies on a combination of quantitative, comparative, and analytical approaches aimed at identifying the economic and operational effects of digitalization in Kazakhstan's transport and logistics sector. The analysis is based on official statistics, World Bank and OECD datasets, as well as international benchmarks in logistics digital transformation.

To enhance the scientific rigor, an analytical model was introduced to quantify the potential economic effect of digitalization:

$$E_{\text{dig}} = (C_{\text{base}} - C_{\text{new}}) + R_{\text{add}} + S_{\text{opt}}$$

where:

E_{dig} — total annual economic effect of digitalization (USD million);

C_{base} — baseline logistics costs before digitalization;

C_{new} — logistics costs after digital transformation;

R_{add} — additional revenue from increased transit and logistics efficiency;

S_{opt} — savings from optimization of warehouse and cargo processes.

This model allows for the quantitative evaluation of the impact of IoT, RFID, autonomous vehicles, and digital platforms on reducing logistics costs, improving operational transparency, and optimizing resource allocation. The research assumes an efficiency improvement of 10–15% based on global case studies.

Unlike previous descriptive studies, this research integrates empirical data and analytical modeling, providing measurable parameters for evaluating digital transformation efficiency

Results and their discussion.

The digital transformation of the transport and logistics sector faces a number of systemic barriers that significantly slow down the pace of technological integration. Among the key challenges are the shortage of qualified personnel with advanced digital competencies, the high financial costs required for the implementation of digital solutions, the insufficient maturity of technology providers, as well as the presence of inefficient standards and regulatory frameworks that do not fully correspond to current market demands. These constraints limit the ability of companies to fully exploit the potential of digital innovations and reduce the overall competitiveness of the industry.

In this context, the use of Internet of Things (IoT) technologies is regarded as a highly promising direction for the modernization of logistics processes. IoT enables integration with cloud-based GPS systems, providing real-time monitoring of individual shipments and their condition. The application of Radio Frequency Identification (RFID) chips significantly increases the accuracy of cargo tracking, ensuring full control at all stages of transportation and storage. This technology minimizes the risks of losses, facilitates the prevention of damage or theft, and supports

climate control in storage facilities. Additionally, IoT solutions allow for the identification and assessment of traffic conditions, which contributes to the optimization of transport routes.

The implementation of IoT in logistics not only reduces freight transportation costs but also increases the transparency of operations, which is particularly important for companies developing distribution centers and expanding logistics services. In today's realities, such technological integration forms the basis for sustainable growth, competitiveness, and the digital resilience of Kazakhstan's transport and logistics industry.

The presented digital technologies represent the next stage of logistics digitalization in Kazakhstan. Each of them addresses specific challenges of the transport and logistics system: drones and unmanned vehicles improve delivery speed and reduce operational costs; 3D printing shortens supply chains and transforms the role of logistics companies from finished product distributors to raw material suppliers; augmented reality enhances the efficiency of cargo handling and accelerates decision-making processes (table 1). Together, these innovations form a technological foundation that enables Kazakhstan not only to reduce logistics costs but also to increase its global competitiveness as a transit hub.

Table 1 – Digital technologies in transport and logistics and their implementation results

№	Digital technology	Technology characteristics	Results after implementation
1	Cargo delivery by drones	– Fast delivery of small cargoes. – High speed and delivery accuracy.	– Utilization by 3PL operators. – Shortening of the supply chain. – Reduction of transportation costs. – <i>Limitation:</i> lack of regulatory framework for air traffic safety, permitted drone size and weight.
2	3D printing	– Large-scale accessibility. – Cost reduction in the production of items from composite materials.	– Additive manufacturing expands the production process. – Supply chain reduction through on-demand “printing” of products and decreased finished goods inventory. – Logistics companies supply raw materials instead of finished products. – Possibility of 3D printing at delivery points. – <i>Result:</i> generation of additional profit.
3	Unmanned vehicles	– Rapid environmental adaptation. – Autonomous navigation without human intervention. – Advanced software algorithms.	– Reduced waiting time for loading/unloading operations. – Decreased risk of accidents. – <i>Result:</i> lowering of overhead costs.
4	Augmented Reality (AR)	– Ability to provide direct or indirect real-world visualization through additional computer-generated elements. – Expanded real-time perception of the environment.	– Detailed familiarization with cargo and its surroundings by logistics operators. – <i>Result:</i> improved cargo handling, increased delivery speed, and reduced overall logistics co

Advantages of digitalization of transport logistics:

- New product development, more innovation;
- New sources of income;
- A more dynamic, secure and interactive supply chain;
- Improved response to market conditions;
- Accelerated planning and execution capabilities;
- Reduction of time to market;
- Improved access to real-time data and information;
- Better decision making;
- More flexible and efficient processes and operations;
- Increased control, visibility and collaboration;
- Better customer service and increased customer satisfaction.

The demand of transport and logistics for digital technologies in 2020 amounted to 1.2 billion US dollars, and by 2030 it may grow to 8.8 billion US dollars. Thanks to digital transformation, labor productivity in the industry will increase by 20% by 2030. The list of the most in-demand technologies includes paperless document management, distributed registry systems, wireless communications, and artificial intelligence, augmented and virtual reality. [5]

Transport (transportation) documents, formats and requirements for them differ significantly due to different regulations, tariff policies and other aspects of the development of individual modes of transport. Their synchronization and conversion into electronic form will greatly speed up the processes of processing, registration, control and traceability of goods.

The basis for the development of multimodal transport should be intelligent transport systems (ITS), which will ensure the interaction of the roadway, infrastructure facilities (traffic lights, video cameras, lighting systems, etc.), vehicles, applications for operational traffic management, etc. The key trend is the creation of unmanned vehicles based on artificial intelligence technologies, the emergence of smart roads, development of technologies for communication of cars with each other and with the road infrastructure.

In logistics, the rapid growth of e-commerce, including due to the pandemic, has led to an acceleration in the pace of end-to-end digitalization of supply chains and delivery, including using drones. The growing demand for digital platforms based on distributed ledger technologies, including blockchain, for transactions and freight clearance, the Internet of Things for tracking cargo movement, analytics for inventory management and predictive analytics for planning repairs and maintenance.

The rapid development of Internet technologies necessitates a flexible response in such a traditionally considered established industry as transport. Digitalization is erasing familiar boundaries, making business more and more cross-border. Currently, the level of digitalization of the transport and logistics services market can be described as "catching up". There are also positive aspects in this, which are the ability to avoid mistakes and use the experience of leaders.

At the same time, there are still opportunities for rapid restructuring of existing processes based on digitalization, which will allow us to take a worthy place in the global transport services market. Right now, the whole world is on the verge of a leap that will occur after the widespread use of digital technology, breakthrough technologies being developed.

Among those that can have the greatest impact are autonomous vehicles, 3-D printing, digital platforms, big data analytics, artificial intelligence, and drone delivery.

The introduction of digital technologies into Kazakhstan's transport and logistics system generates a significant economic effect by reducing costs, optimizing freight flows, and increasing transparency of operations. Based on scenario analysis (conservative, baseline, and optimistic), the potential annual benefit is estimated at USD 0.54–2.69 billion (table 2).

Table 2 – Economic effect of transport digitalization in Kazakhstan

Area of effect	Mechanism	Share in total savings	Potential savings (million USD per year)
Route optimization and fuel cost reduction	IoT, GPS, intelligent transport systems	~30%	162 – 807
Reduction of losses and theft	RFID, IoT sensors, digital cargo monitoring	~20%	108 – 538
Warehouse cost reduction	Automated accounting, climate control, smart warehouses	~25%	135 – 673
Efficiency of transport operations	Telematics, predictive maintenance	~15%	81 – 404
Other effects (downtime reduction, digital document flow)	Digital platforms, blockchain solutions	~10%	54 – 269
Total	–	100%	540 – 2,690

The main areas of savings are related to route optimization and fuel efficiency, prevention of losses and theft, warehouse cost reduction, enhanced efficiency of transport operations, and additional effects such as downtime reduction and automation of document flow.

The results of the analysis demonstrate that the largest share of the effect comes from route optimization and fuel cost reduction ($\approx 30\%$), followed by warehouse cost reduction ($\approx 25\%$) and prevention of losses and theft ($\approx 20\%$). The remaining share is attributed to operational efficiency ($\approx 15\%$) and other effects ($\approx 10\%$).

Thus, digitalization not only reduces direct financial and time costs, but also contributes to the long-term competitiveness of Kazakhstan as a key Eurasian transit hub.

The analysis of the economic impact of digitalization in Kazakhstan's transport and logistics sector demonstrates significant potential for cost reduction and efficiency improvement. Based on expert assessments and statistical data [2,9], the introduction of IoT systems, digital platforms, and unmanned technologies could generate the following effects:

1. Reduction of transportation costs
 - Current logistics costs in Kazakhstan account for approximately 15% of GDP.
 - With digitalization (automation, IoT monitoring, predictive analytics), costs could be reduced by 10–12%.
 - This corresponds to an estimated savings of USD 1.2–1.4 billion annually.
2. Decrease in cargo losses and theft
 - According to national statistics, losses in cargo transportation average 1.5% of cargo value.
 - Implementation of RFID and IoT tracking can reduce this figure to 0.5%.
 - For an annual cargo turnover of USD 50 billion, potential savings amount to USD 500 million.
3. Improvement in transit efficiency
 - Transit cargo flows through Kazakhstan exceed 20 million tons per year.
 - Implementation of intelligent transport systems and digital corridors can reduce average delivery time by 15–20%.
 - This effect strengthens Kazakhstan's competitiveness in Eurasian transit corridors, potentially increasing annual transit revenues by USD 300–400 million.
4. Optimization of warehouse operations

- Digital warehouse management systems (WMS) can reduce storage costs by 15%.
- Considering that warehousing accounts for ~25% of logistics costs, the potential annual savings are USD 200–250 million.

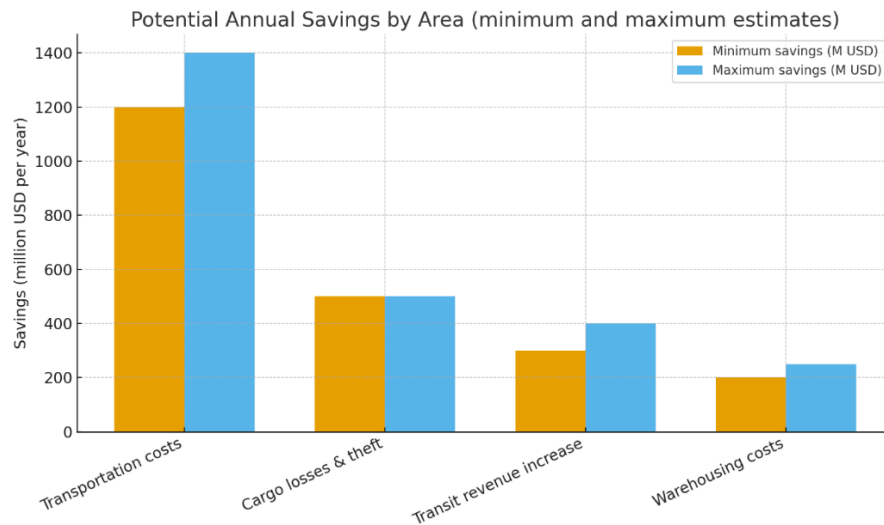

Figure 1 – Potential annual savings by area (minimum and maximum estimates), million USD

The figure 1 illustrates the potential savings by category, showing both minimum and maximum estimates. The most significant contribution comes from the reduction of transportation costs (USD 1.2–1.4 billion), followed by decreased cargo losses through RFID and IoT monitoring (USD 0.5 billion). Additional benefits are achieved through improved transit revenue (USD 300–400 million) and warehouse optimization (USD 200–250 million).

Share of Total Estimated Savings (midpoint estimates)

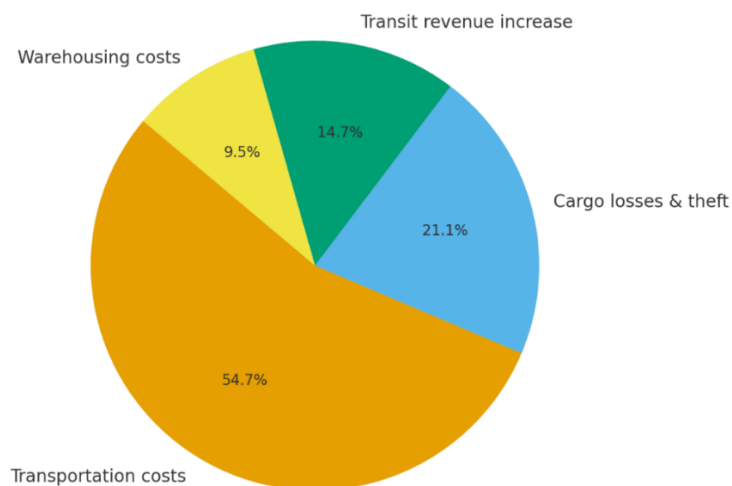

Figure 2 – Share of total estimated savings (midpoint estimates), %

The figure 2 presents the relative share of savings across categories. Transportation cost reduction accounts for almost 55% of the total effect, while cargo loss prevention contributes around 20–23%. Transit efficiency and warehousing optimization together account for another

25%, highlighting the importance of comprehensive digital transformation across multiple logistics domains.

Applying the analytical model, the estimated annual economic effect of digitalization in Kazakhstan's transport and logistics sector ranges from USD 2.2 to 2.5 billion, or about 2% of the national GDP (tab 3). This effect is derived from the following key factors:

Table 3 - Summary of Digitalization Benefits in Kazakhstan's transport and logistics sector

Indicator	Current level	With digitalization	Potential savings (USD million)
Transportation costs	15% of GDP (~USD 12 bn)	13–13.5% of GDP	1,200–1,400
Cargo losses/theft	1.5% of cargo value (~USD 750 m)	0.5% (~USD 250 m)	500
Transit revenue	USD 2 bn annually	+15–20% growth	300–400
Warehousing costs	~USD 1.5 bn annually	–15%	200–250
Total potential savings	–	–	~2.2–2.5 bn per year

The obtained results demonstrate the clear interdependence between technological readiness and logistics efficiency, confirming that targeted investment in digital infrastructure directly contributes to national economic competitiveness.

These calculations confirm that the largest contribution comes from the reduction of transportation costs and prevention of cargo losses through the use of IoT sensors, GPS tracking, and RFID technologies. Transit efficiency and warehousing optimization account for additional savings, strengthening Kazakhstan's position as a logistics hub in Eurasia.

The introduction of digital tools such as blockchain-based platforms and predictive analytics increases transparency, reduces delays, and enhances service quality. The integration of these systems contributes to operational sustainability, improved coordination among logistics operators, and cost-effectiveness.

However, the potential economic benefits can be fully realized only by addressing systemic challenges, including the high cost of digital investments, shortage of qualified specialists, and regulatory limitations regarding unmanned technologies. Overcoming these barriers will require government support, educational reforms, and public-private collaboration to foster digital innovation.

Digital logistics today represents a key factor in the transformation of transport and logistics systems, as it directly contributes to reducing time, labor, and financial losses associated with data collection, processing, and analysis. Through the use of digital technologies, it becomes possible to design optimal business interaction models that are based on advanced methods of production, economic, and trade-economic relations among different institutional actors. The integration of such approaches ensures the development of adaptive supply chains, strengthens resilience to external challenges, and provides a foundation for sustainable competitiveness in both national and international markets.

The development of digital freight logistics in cargo transportation allows organizations to optimize the entire transport process, beginning with planning and continuing through monitoring, delivery, and distribution. Digital tools reduce the costs of organizing transportation activities, improve route planning, and ensure efficient resource allocation. Moreover, the digitalization of logistics operations significantly increases transparency, which is essential for building trust between stakeholders and enhancing the predictability of cargo flows.

For Kazakhstan, the expansion of knowledge and competencies in digital logistics is particularly relevant within the framework of creating a modern, efficient, and globally integrated transport and logistics system. This involves improving operational efficiency across all modes of transport, providing a wide range of high-quality services, and ensuring competitive tariff policies. An important direction is the modernization and systematic use of international transport corridors, where transparent timelines, predictable costs, and linearity of operations must be clearly established.

In addition, the strategic task is to create favorable infrastructure and organizational conditions for the processing of incoming and outgoing cargo flows with their subsequent local distribution to final destinations. This includes the development of logistics hubs, smart warehouses, and digital platforms for coordination and control. The consistent implementation of these measures will allow Kazakhstan not only to strengthen its transit potential but also to establish itself as a key logistics hub in the Eurasian transport space, ensuring the sustainable growth of trade and industrial cooperation.

Conclusion.

The research findings confirm that digital technologies serve as a key driver for the modernization of Kazakhstan's transport and logistics system. The implementation of innovations such as IoT, drones, unmanned vehicles, augmented reality, and 3D printing significantly reduces transportation costs, increases transparency, and minimizes operational risks. Furthermore, the adoption of digital platforms improves the efficiency of supply chains and creates favorable conditions for strengthening Kazakhstan's role as a Eurasian transit hub.

Nevertheless, the study also reveals persistent barriers, including insufficient human capital development, high costs of technological transformation, low maturity of domestic digital solution providers, and regulatory gaps. Overcoming these challenges requires coordinated state policy, investment in digital infrastructure, and active participation of private sector stakeholders.

In conclusion, digital transformation should be viewed not only as an economic necessity but also as a strategic imperative for Kazakhstan's sustainable development. Systematic adoption of advanced technologies will enable the country to enhance its competitiveness, improve the efficiency of logistics operations, and solidify its position in global transport and supply chain networks.

The findings of this study demonstrate that the digital transformation of Kazakhstan's transport and logistics sector has the potential to generate substantial economic and operational benefits. By integrating advanced technologies such as IoT, RFID, autonomous transport, and digital platforms, the industry can reduce transportation costs, minimize cargo losses, optimize warehousing operations, and increase transit revenues. The estimated cumulative effect of digitalization could reach USD 2.2–2.5 billion annually, representing nearly 2% of Kazakhstan's GDP, which underlines the strategic importance of this transformation.

At the same time, the research highlights critical barriers that may limit the scale of digital adoption, including the high cost of financing, insufficient digital competencies among personnel, and the absence of clear regulatory and standardization frameworks. These challenges indicate that digitalization is not solely a technological issue but also an institutional and organizational task requiring systemic coordination.

The results of this study clearly demonstrate that digitalization has the potential to generate significant economic benefits for Kazakhstan's transport and logistics sector, estimated at USD 2.2–2.5 billion annually. However, the realization of this effect is not automatic and depends on the ability to overcome structural and institutional barriers.

First, the high cost of financing digital transformation remains a key challenge. While the long-term savings are considerable, many logistics operators—especially small and medium-sized enterprises—lack the investment capacity to implement IoT, RFID, or cloud-based systems at scale. Public–private partnerships and state support mechanisms are therefore crucial to accelerate digital adoption.

Second, the shortage of qualified personnel in digital logistics and data-driven transport management limits the pace of transformation. Without investment in human capital—through targeted educational programs, professional training, and university–industry collaboration—the technological potential will not translate into operational efficiency.

Third, regulatory and standards-related inefficiencies constrain innovation. For instance, the absence of clear legislation for unmanned vehicles or drone-based cargo delivery prevents these technologies from moving beyond pilot projects. Similarly, fragmented standards for digital data exchange reduce interoperability between logistics operators.

As well as, while the economic potential is clear, the effective implementation of digitalization in Kazakhstan's transport and logistics sector requires a systemic approach:

1. mobilizing investment resources;
2. strengthening digital competencies;
3. developing coherent regulatory frameworks.

Only by addressing these barriers will Kazakhstan be able to fully leverage digital technologies to strengthen its transit potential and secure a competitive position in the global logistics network.

Future research should focus on developing predictive econometric models for quantifying the long-term effects of digital transformation on Kazakhstan's logistics performance and transit capacity.

Therefore, the effective realization of digital potential requires a comprehensive national strategy that combines public–private partnerships, investment in human capital, and harmonization of digital standards. Only under these conditions will Kazakhstan be able to strengthen its role as a competitive Eurasian transit hub and ensure the sustainable development of its transport and logistics system in the era of digital economy.

Funding.

This research was funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the Grant No. BR27198643 – “Development of digital competences of human capital in industry and logistics through cluster collaboration of science, education and industry”.

References

1. Nazarbayev, N. (2012). The message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan. The strategy "Kazakhstan-2050". The new political course of the established state [Electronic resource]. http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodukazakhstana-14-dekabrya-2012-g_1357813742 (Accessed: 05.03.2015).
2. International Transport Forum (OECD). (2021). Digital transformation of transport and logistics [Electronic resource]. Paris: OECD. <https://www.itf-oecd.org/> (Accessed: 08.09.2025).
3. Waller, M. A., & Fawcett, S. E. (2013). Data science, predictive analytics, and big data: A revolution that will transform supply chain design and management. *Journal of Business Logistics*, 34(2), 77–84. <https://doi.org/10.1111/jbl.12010>
4. Nguyen, T., Chen, S., & Lee, Y. (2022). The role of digital platforms in logistics efficiency. *International Journal of Logistics Research*, 25(3), 210–229. DOI:[10.51176/1997-9967-2021-2-164-177](https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-2-164-177)
5. World Bank. (2023). Digital Development in Emerging Economies: Transport and Logistics Perspective. Washington, DC.
6. Wang, H., & Zhang, P. (2022). Smart logistics and IoT integration in supply chain management. *Transportation Research Part E*, 160, 102653.
7. Deloitte. (2020). The Future of the Movement of Goods: Digital Transformation in Transport and Logistics. Deloitte Insights Report, 1–36.

8. Waller, M. A., & Fawcett, S. E. (2013). Data Science, Predictive Analytics, and Big Data: A Revolution That Will Transform Supply Chain Design and Management. *Journal of Business Logistics*, 34(2), 77–84. DOI:10.1111/jbl.12010
9. Liu, Y., Li, K., & Wang, J. (2021). Digital transformation in global logistics: Trends and challenges. *Journal of Transport and Supply Chain Management*, 15(2), 45–59.
10. Kache, F., & Seuring, S. (2017). Challenges and Opportunities of Digital Information at the Intersection of Big Data Analytics and Supply Chain Management. *International Journal of Operations & Production Management*, 37(1), 10–36. DOI:10.1108/IJOPM-02-2015-0078.
11. Ivanov, A. (2021). Digital Transformation of Eurasian Transit Corridors: Challenges and Technological Priorities. *Journal of Eurasian Transport and Logistics*, 9(3), 45–59.
12. Makhmutova, D. (2022) Smart Logistics and Data-Driven Transport Management in Eurasian Supply Chains. *Eurasian Journal of Digital Economy*, 4(2), 61–78.
13. World Bank. (2023). Logistics Performance Index 2023: Connecting to Compete. The World Bank.
14. OECD. (2021). OECD Digital Economy Outlook 2021. Organisation for Economic Co-operation and Development.
15. Akhmetova, G. (2020). Development of Digital Transport Systems in Kazakhstan: Challenges and Opportunities. *Journal of Transport and Logistics Studies*, 7(4), 112–124.
16. Alimbayev, T. (2021). Transformation of Kazakhstan's Transit Potential Through Digital Logistics Platforms. *Central Asian Journal of Economic and Transport Research*, 3(1), 58–74.

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨЛІКТІК ЛОГИСТИКАНЫ ДАМУЫҒА ӘСЕРІ

***Аңдатпа.** Мақалада цифрлық логистиканы зерделеумен және Қазақстанның көлік-логистика секторына заманауи технологияларды енгізу дәрежесін талдаумен байланысты мәселелер қаралады. Зерттеу технологиялық дайындық, инновациялық даму және логистиканың тиімділігі арасындағы өзара байланысты бағалауға негізделген. 1990 жылдардың соңынан бастап, алғаш рет интернет-технологиялар мен цифрлық экономика тұжырымдамалары кеңінен талқылана бастаған кезде, бизнес-процестер мен тұтыну практикаларын түбегейлі өзгерткен елеулі өзгерістер болды. Екі оннан астам жылда цифрландыру көлік логистикасының бәсекеге қабілеттілігі мен тиімділігінің маңызды факторына айналды. Бүгінде цифрландыру инновациялық құбылыс ретінде қабылданбайды, ол саланы дамытудың нормативтік стандарты болып саналады. Электрондық билеттер, жолаушыларды онлайн-тіркеу жүйелері, сандық навигациялық платформалар және таксиге арналған мобильді қосымшалар тәжірибелік мысалдар болып табылады. Бір кездері қол жеткізе алмайтындай болып көрінетін бұл технологиялар енді күнделікті логистикалық операциялар мен тұтынушылық практикаларға біріктірілді. Сонымен қатар жалғасып жатқан цифрлық трансформация пилотсыз көлік құралдары, жол қозғалысын басқарудың зияткерлік жүйелері және жол қозғалысы ережелерінің сақталуын бақылауға қабілетті зияткерлік көлік инфрақұрылымы сияқты озық шешімдерді енгізуге барған сайын көбірек бағдарланған.*

Цифрлық платформалар логистикалық тізбектердің ашықтығын, қолжетімділігі мен тиімділігін қамтамасыз ете отырып, қазіргі заманғы жаһандық экономиканың іргетасына айнауда. Олардың рөлі Қазақстанның көліктік-логистикалық жүйесінің жаһандық жеткізу тізбегіне ықпалдасуын тереңдету үшін ерекше маңызды, бұл орнықты экономикалық дамуға және елдің транзиттік әлеуетін нығайтуға ықпал етеді.

***Түйін сөздер:** цифрлық логистика, цифрландыру, инновациялар, көлік инфрақұрылымы, жүк тасымалы.*

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА РАЗВИТИЕ ТРАНСПОРТНОЙ ЛОГИСТИКИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с изучением цифровой логистики и анализом степени внедрения современных технологий в транспортно-логистическом секторе Казахстана. Исследование основано на оценке взаимосвязи между технологической готовностью, инновационным развитием и эффективностью логистики. С конца 1990-х годов, когда впервые стали широко обсуждаться концепции интернет-технологий и цифровой экономики, произошли значительные трансформации, кардинально изменившие бизнес-процессы и потребительские практики. За два с лишним десятилетия цифровизация превратилась в важнейший фактор конкурентоспособности и эффективности транспортной логистики. Сегодня цифровизация уже не воспринимается как инновационное явление, а считается нормативным стандартом развития отрасли. Практическими примерами являются электронные билеты, системы онлайн-регистрации пассажиров, цифровые навигационные платформы и мобильные приложения для такси. Эти технологии, которые когда-то казались недостижимыми, теперь интегрированы в повседневные логистические операции и потребительские практики. В то же время продолжающаяся цифровая трансформация все больше ориентирована на внедрение передовых решений, таких как беспилотные транспортные средства, интеллектуальные системы управления дорожным движением и интеллектуальная транспортная инфраструктура, способная контролировать соблюдение правил дорожного движения.

Цифровые платформы становятся краеугольным камнем современной глобальной экономики, обеспечивая прозрачность, доступность и эффективность логистических цепочек. Их роль особенно важна для углубления интеграции транспортно-логистической системы Казахстана в глобальные цепочки поставок, что способствует устойчивому экономическому развитию и укреплению транзитного потенциала страны.

Ключевые слова: цифровая логистика, цифровизация, инновации, транспортная инфраструктура, грузовые перевозки.

Сведение об авторах

Имашева Гульнар Махмутовна	Доктор технических наук, профессор «Школа транспортной инженерии и логистика», Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. Сатпаева, Алматы, Казахстан, E-mail: g.imasheva@satbayev.university
Чакеева Карлыгаш Сайлаубаевна	Кандидат технических наук, ассоциированный профессор «Школа транспортной инженерии и логистика», Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. Сатпаева, Алматы, Казахстан, E-mail: k.chakeyeva@satbayev.university
Киселёва Ольга Геннадьевна	Кандидат технических наук, ассоциированный профессор «Школа транспортной инженерии и логистика», Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. Сатпаева, Алматы, Казахстан, Email: o.kisselyova@satbayev.university
Бекжанова Сауле Ертаевна	Доктор технических наук, профессор «Школа транспортной инженерии и логистика», Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. Сатпаева, Алматы, Казахстан, E-mail: s.bekzhanova@satbayev.university
Нурланова Айгерим Талгатовна	Магистрант «Школа транспортной инженерии и логистика», Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. Сатпаева, Алматы, Казахстан, E-mail: talgatovna.as@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Имашева Гульнар Махмутовна	Техника ғылымдарының докторы, профессор "Көліктік инженерия және логистика мектебі", Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: g.imasheva@satbayev.university

Чакеева Қарлығаш Сайлаубаевна	Техника ғылымдарының кандидаты "Көліктік инженерия және логистика мектебі" қауымдастырылған профессоры, Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: k.chakeyeva@satbayev.university
Киселёва Ольга Геннадьевна	Техника ғылымдарының кандидаты "Көліктік инженерия және логистика мектебі" қауымдастырылған профессоры, Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан, Email: o.kisselyova@satbayev.university
Бекжанова Сауле Ертаевна	Техника ғылымдарының докторы, профессор "Көліктік инженерия және логистика мектебі", Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail s.bekzhanova@satbayev.university
Нурланова Айгерим Талгатовна	Магистрант, "Көліктік инженерия және логистика мектебі", Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан E-mail: talgatovna.as@gmail.com

Information about the authors

Imasheva Gulnar	Doctor of Technical Sciences, Professor "School of Transport Engineering and Logistics", Kazakh National Research Technical University named after K. Satpayev, Almaty, Kazakhstan, E-mail: g.imasheva@satbayev.university
Chakeeva Karlygash	Candidate of Technical Sciences, Associate Professor School of Transport Engineering and Logistics, Kazakh National Research Technical University named after K. Satpayev, Almaty, Kazakhstan, E-mail: k.chakeyeva@satbayev.university
Kisselyova Olga	Candidate of Technical Sciences, Associate Professor School of Transport Engineering and Logistics, Kazakh National Research Technical University named after K. Satpayev, Almaty, Kazakhstan, Email: o.kisselyova@satbayev.university
Bekzhanova Saule	Doctor of Technical Sciences, Professor "School of Transport Engineering and Logistics", Kazakh National Research Technical University named after K. Satpayev, Almaty, Kazakhstan, E-mail s.bekzhanova@satbayev.university
Nurlanova Aigerim	Master's student, "School of Transport Engineering and Logistics", Kazakh National Research Technical University named after K. Satpayev, Almaty, Kazakhstan. E-mail: talgatovna.as@gmail.com

ӘОЖ 656.021

ҒТАХА 73.43.17

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_10

М.А. Нохатов¹, Ш.М. Кобдикова², М.Н. Айкумбеков³

¹Л.Б. Гончаров атындағы Қазақ автомобиль-жол институты, Алматы, Қазақстан

²ҚР ИМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы, Алматы, Қазақстан

³Қ. Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, КеАҚ, Алматы, Қазақстан

*E-mail: totes@mail.ru

ҚАЛАЛЫҚ МАГИСТРАЛЬДЫҚ КӨШЕЛЕРДІҢ ТЫҒЫЗ КӨЛІК АҒЫНЫ ЖАҒДАЙЫНДА КӨЛІК ТҰРАҚТАРЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ӘСЕРІН ТАЛДАУ

Аңдатпа. Бүгінде әлемнің, оның ішінде еліміздің бірнеше қалаларында автокөлік тұрақтарын ұйымдастыру өзекті мәселе болып табылады. Бұл көлемі үнемі өсіп келе жатқан автомобильдену қарқынымен байланысты. Бұның әсері қалалық магистральдық көшелерде немесе көше - жол тораптарында көлік құралдарының қозғалыс қарқындылығының артуынан, көше-жол тораптары мен магистральдық көшелердің өткізу қабілетінің төмендеуінен, көше - жол тораптарының көліктік жүктемелік деңгейінің өсе түсуімен түсіндіріледі. Қалыптасқан жағдайға байланысты қала билігіне автотұрақтарды ұйымдастыру мен басқарудың кешенді жобасын әзірлеу міндеттеледі. Белгілі-бір қаланың көлік инфрақұрылымының жағдайы жеке екені белгілі; оның өзіндік ерекшеліктері, тарихы немесе мәселелері бар. Дегенмен, автомобильдену деңгейі жоғары елдерде шетелдік тәжірибені талдау және пайдалану құнды материал, үлгі болып табылады және еліміздің ірі қалаларында автотұрақтарды ұйымдастыру мәселесін шешу барысында ескерілуі қажет.

Қалалық көлік ағынын арттыру мақсатында қалалық магистральды көшелерде айтулы өзгерістер енгізу тәжірибесі дерлік қалаларға тән жағдай. Көлік құралдары қозғалыстарының жеке кезеңінде магистральды көшелерде көліктік жүктеме басымдығын бәсеңдету «тоспа» автотұрақтар жүйесімен іске асырылуы мүмкін.

Осы зерттеуде изохрондық әдіс көлік жүйелерінің кеңістік-уақыттық тиімділігін бағалаудың негізгі әдістемелік құралы ретінде қарастырылады. Ұсынылған әдіс қалалық деңгейдегі көлік ағынын зерттеу негізінде талдауға ғана бағытталған.

Түйін сөздер: тоспа тұрақ, пик уақыт, қозғалыс кідірісі, тұрақ жүйелері, қозғалыс қарқындылығы, изохрон, көлік жүктемесі, автомобиль көлігі, магистральдық көшелер, көлік ағынының құрамы, көше-жол торабы.

Кіріспе. Мақалада қалалық магистральды көшелердің тығыз көлік ағыны жағдайында көлік тұрақтары жүйесінің әсерін талдау қарастырылған. Осы мақалада әр типтегі автотұрақтар ішінен қалаға кіретін көлік ағынын азайту мақсатында қаланың шетінде көлік құралдарын бөгеп (тосып) қалатын, яғни «тоспа» автотұрақтар жүйесінің маңыздылығы мен изохрон әдісінің қолжетімділігі мен құрылымдық ерекшеліктері зерттеледі. Жалпы қала бағытына қозғалыстағы қалалық аумақтардың құрамында «тоспа» автотұрақтар

жүйесін орналастыруға ерекше назар аударылады. Әлемдегі ең ірі мегаполистердің өзекті мәселелерінің бірі-көптеген автомобильдермен қалалық жолдардың шамадан тыс жүктелуі.

Үлкен мегаполистерде көлік санының өсуі радиалды-шеңберлі көше-жол торабына айтарлықтай жүктемені тудырады. Алматы қаласы үшін, мұнда негізгі көлік ағындары қала маңына келетін маятниктік миграция арқылы қалыптасатынына байланысты, бұл мәселе әсіресе өткір тұр. Еуропалық тәжірибеден ерекшелігі-орталыққа кіруді шектеу шаралары (ақылы тұрақтар, төмен шығарындылар аймақтары) онжылдықтар бойы енгізілсе, Алматы қаласы үшін кіре беріс магистральдардағы жүктемені тез арада азайту қажеттігі туындап отыр.

Осы зерттеудің негізгі гипотезасы-қала шекарасында «тоспа» автотұрақтар жүйесін енгізу таңғы сағаттардағы жеке көліктің 25%-ын шектеуге мүмкіндік береді дегенге негізделген. Бұл жұмыста біз Райымбек даңғылындағы көлік ағындарының эмпирикалық талдауын изохрондық графоаналитикалық әдіспен біріктіріп, мұндай түйіндердің оңтайлы сыйымдылығы мен орналасуын анықтауды қарастырамыз.

Әдебиеттерге шолу. «Тоспа» автотұрақтары көлік сұранысын төмендетпейді. Олар оның құрылымын өзгертеді. «Тоспа» автотұрақтарды енгізудің басты мақсаты - көлік торабы бойынша жеке көлікте қозғалысқа деген сұранысты азайту, қалалық көлік торабының қозғалысына жүктемені төмендету. Бұл қаланың кіре-беріс магистральдық көшелері бойында, қала маңында орналасқан автотұрақтар кешені арқылы жүзеге асады. Жүргізушілер көліктерін «тоспа» автотұрақтарға қалдыра отырып, қалалық маршруттық жолаушылар көлігімен (троллейбус, автобус, метро және т.б.) қозғалысын жалғастыра алады. Мұндай автотұрақтар қаланың автотұрақ жүйесінің бір бөлігі болып табылады және орталық аудандарындағы автотұраққа сұранысты азайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, олар қалалық жолаушылар көлігінің үлесін арттыруға мүмкіндік береді. Мысалы, өз зерттеуінде автор[2] PRISMA протоколын әзірлеуге ықпал ете отырып, бұл «тоспа» автотұрақ жүйелерінің орналасуын бағалауда ең жиі қолданатын математикалық модельдерді анықтауға мүмкіндік туғызды. Сонымен қатар, осы PRISMA протоколын әзірлеуге мүмкіндік алған тағы бір автор[3] бірнеше сипаттамалар мен айнымалыларды ескеру қажет болатын математикалық модельдер үшін маңыздылығын, сондай-ақ оптималды модельдер санатында әзірленген математикалық модельдерге назар аудар отырып, олардың икемділігі, бейімделгіштігін, үлкен деректер көлемін өңдеу мүмкіндігі мен әртүрлі сценарийлерді модельдеуге қабілеттілігі арқасында маңыздылығын атап көрсетті.

«Тоспа» автотұрақтарын ұсыну айтарлықтай күрделі шығындарды қажет ететіндігін ескере отырып, автотұрақтың осы түріне сұранысты анықтау міндеті өзекті болып саналады. Сұраныс параметрлері – «тоспа» автотұрақтардағы көлік орындарының ұтымды санын анықтауға негіз. «Тоспа» автотұрақтарды енгізу мен жұмыс істеудің ғылыми-практикалық мәселелеріне арналған көптеген шетелдік зерттеу жұмыстары бар. Атап айтқанда, үлкен Лос-Анджелес үшін есептеулер нәтижесі көрсеткендей, жеке көлік пен ортақ пайдаланылатын көлік (PAV (Private Autonomous Vehicle) SAV (Shared Autonomous Vehicle)) жүйесінің нарықтағы үлесі Лос-Анджелес орталығында аяқталатын сапарлар үшін шамамен 18% -ке тең. Тығыз қоныстанған аудандардағы кептелістерді азайту үшін «тоспа» автотұрақ жүйелерін (PNR) енгізіп, сонымен бірге сирек және орташа қоныстанған аудандардың тұрғындарына қоғамдық көлік нұсқаларын ұсыну. PNR жүйелерінің жетістігі біркелкі емес, себебі олар бірнеше кемшіліктерге ұшырайды, атап айтқанда: автотұрақ орындарының белгісіздігі, қоғамдық көліктің сирек немесе сенімсіз болуы, сонымен қатар жолаушылардың әлі де өздерін тағайындалған жерге жаяу жетуге мәжбүр болуы-деп келтіреді[4]. Келесі автор Америка Құрама Штаттарында жүргізушілер жыл сайын автотұраққа байланысты проблемаларға 96 миллиард доллар жұмсайды және оның ішінде ең қымбат бөлігі-автотұрақ орнын іздеуге кететін шығындарды атайды, ол шамамен 73 миллиард долларды құрайды[5].

Бірнеше зерттеулер мен болжауларда қалалардағы «тоспа» тұрақтардың құрылымы мен ұтымды сыйымдылығын анықтау әдістемесі ұсынылған. Өзірленген әдіс қаланың кіреберіс магистральдары арқылы өтетін көлік ағыны қарқындылығының үлесі ретінде «тоспа» автотұрақтарының сыйымдылығын анықтауды қамтиды. Автотұрақтар орындарын болжауларда көбіне деректер түрін, көлемін, болжам жасау мақсаты мен нақты факторларға байланыстылығын[6] айта келе, үш негізгі зерттеу бағытын қарастырады: автотұрақ пайдаланушылардың мінез-құлқын болжау, автотұрақ орындарына сұранысты болжау және автотұрақ орындарының санын болжау. Мұндағы ескеретін үлкен зерттелім жұмыстың бірі ол-жүргізушілердің мінез-құлқына қатыстылығы. Бұл да өз кезегінде біздің елімізде өте зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі. Автор[7] жүргізушілердің мінез-құлқын бейтарап GPS-деректер арқылы жинауға арналған инновациялық тәсілді ұсынады. Ол Германияда ерікті жүргізушілердің 3000-нан астам сапарын тіркеп алынған деректер кейіннен автотұрақ іздеуге әсер ететін факторларды зерттеу үшін қолданды. Зерттеу авторлары жүргізушілердің мінез-құлқы мен автотұрақ іздеуге кететін уақыттарын байланыстырады. Бұл жүргізуші мен сапардағы жолаушыларға уақыт жоғалтуларынан мінез-құлыққа әсер ететінін сипаттайды.

Жол қозғалысы туралы әдебиеттерде көлік ағынының уақыт бойынша біркелкі болмауына байланысты қозғалыс қарқындылығына қарсы қозғалыс көлемі түсінігі жиі қолданылады. Қозғалыс көлемі белгілі-бір уақыт ішінде қозғалыстағы көлік құралдарының нақты саны ретінде анықталады[8]. Жол қозғалысын басқару тәжірибесінде көлік құралдары қозғалысының қарқындылығы көбінесе сағаттық мәндермен сипатталады. Бұл көрсеткіш «пик» кезеңдерде маңызды, себебі дәл осы сағаттарда қозғалысты басқарудың ең күрделі мәселелері туындайтыны анық. Көліктер санының артуы кептелістерге әкеледі, бұл өз кезегінде жолдағы уақыттың ұлғаюына, қосымша жанармай шығынына және басқа да теріс салдарға әкеп соғады[9].

«Изохрон» әдісі қалалық жерлерде «тоспа» автотұрақтарды орналастыру мәселесін шешу үшін орталыққа ұмтылыстағы көлік ағынының жалпы көлемін бағалау үшін де, оның желілі орындарда автокөлік иелерін «ұстап қалу» арқылы ықтимал төмендеуін анықтау үшін де қолданады. Сонымен қатар, тұрақты мобильділікті сақтай отырып көлік жүйелерін бақылап-өлшеу сипатына да ие бола алады. Автор[10] изохрон концепциясына негіздеп жасаған үш түрлі кеңістік масштабын сынақтан өткізеді: яғни, қалалық масштабта, аймақтық масштабта және ұлттық масштабта. Бұл әдіс біздің қала құрылымына ұсынуға өте жақын келеді, себебі қаланың шеткі аудандары радиалды-шеңберлі құрылым. Ол көлік жүйелерінің кеңістік уақыттық тиімділігін бағалауда қолданылып, қалалық жоспарлауда пайдалы.

Материалдар мен зерттеу әдістері.

Зерттеу әдістері екі кезеңнен тұрады:

1. Эмпирикалық деректерді жинау және өңдеу.

Көлік қозғалысының қарқындылығы Райымбек даңғылы сияқты негізгі кіреберіс магистральда зерттелді (координаттары: 43.226750 °N, 76.743194 °E).

Ағынды тіркеу үшін жоғары рұқсатты камералар және автоматтандырылған есептеу жүйесі қолданылды. Деректер бірқалыпсыздық коэффициенттерін есептеу үшін өңделді (формула 1). Бақылау кезеңі (2025 жылғы шілде-тамыз) оқу маусымының маятниктік миграциясына әсерін болдырмай, негізгі маятниктік ағынды бағалауға мүмкіндік берді.

2. Изохрон әдісімен модельдеу.

Кеңістік-уақыттық қолжетімділікті бағалау үшін изохрондық графоаналитикалық әдіс қолданылды. Изохронды тұрғызу («қолжетімділік тең уақыт сызықтары») жеке көлік пен аралас сапар (P&R+қоғамдық көлік) қолданғандағы жүрісуақытын теңестіретін шартқа негізделген.

Формула (2) үшін келесі шекаралық шарттар енгізілді:

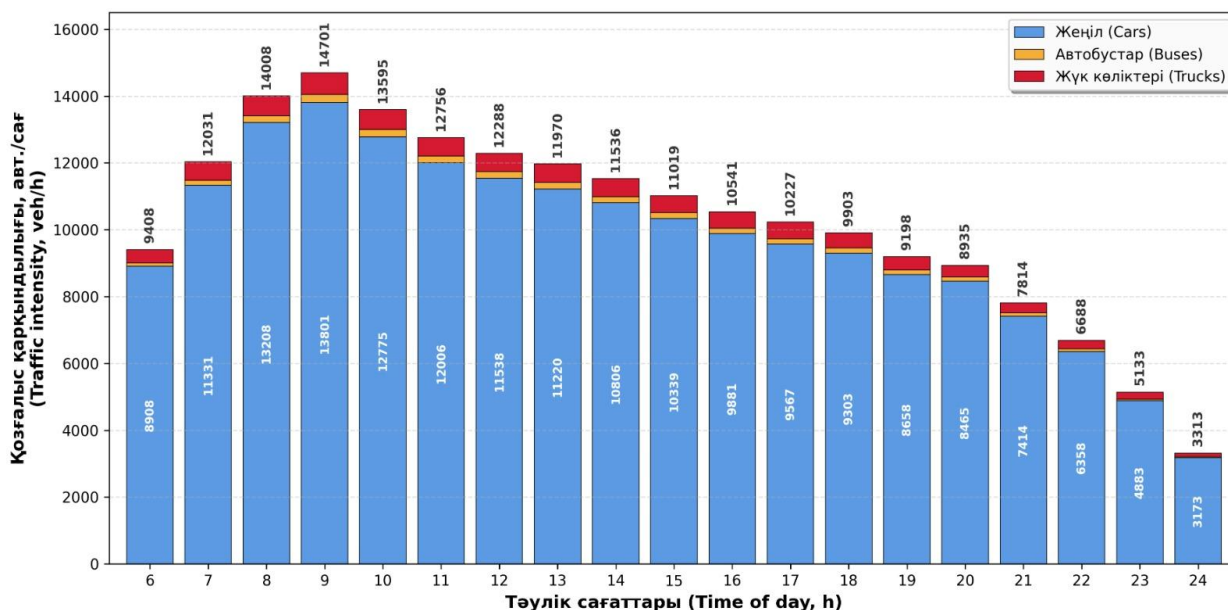
- пик сағаттағы магистральдағы қозғалыс жылдамдығы 17 км/сағ: (натурлық өлшеулер дерегі бойынша);
- көліктік ауысым уақыты (тұрақ+аялдамаға өту): 5-7 минут;
- магистральдық қоғамдық көлік жылдамдығы (BRT/автобус): бөлінген жолақтарды ескере отырып, маршрут паспорттық деректері бойынша қабылданған.

Бұл әдіс карталық «салмақты нүктелерді» анықтауға мүмкіндік береді, мұнда қоғамдық көлікке көшу жүргізуші үшін кептелісті жалғастырудан уақыт жағынан тиімді болады.

Алматы қаласына сырттан кіретін магистральды көшелердің өткізу қабілеті, көлік қарқындылығы мен оның қала көше -жол тораптарына түсіретін жүктемелік әсеріне зерттеу нәтижелерімен талдау жүргіземіз. Олар: Батыс Еуропа – Батыс Қытай халықаралық транзитті көлік дәлізі бойында жатқан, яғни қалаға батыс бағыттан қосылатын Райымбек даңғылы, Жандосов көшесі, Боралдай бағытынан Саин көшесі, Қонаев қаласы бағытынан Ақсуат көшесі, Шығыс бағыттан Талғар тас жолы және Құлжа тас жолы.

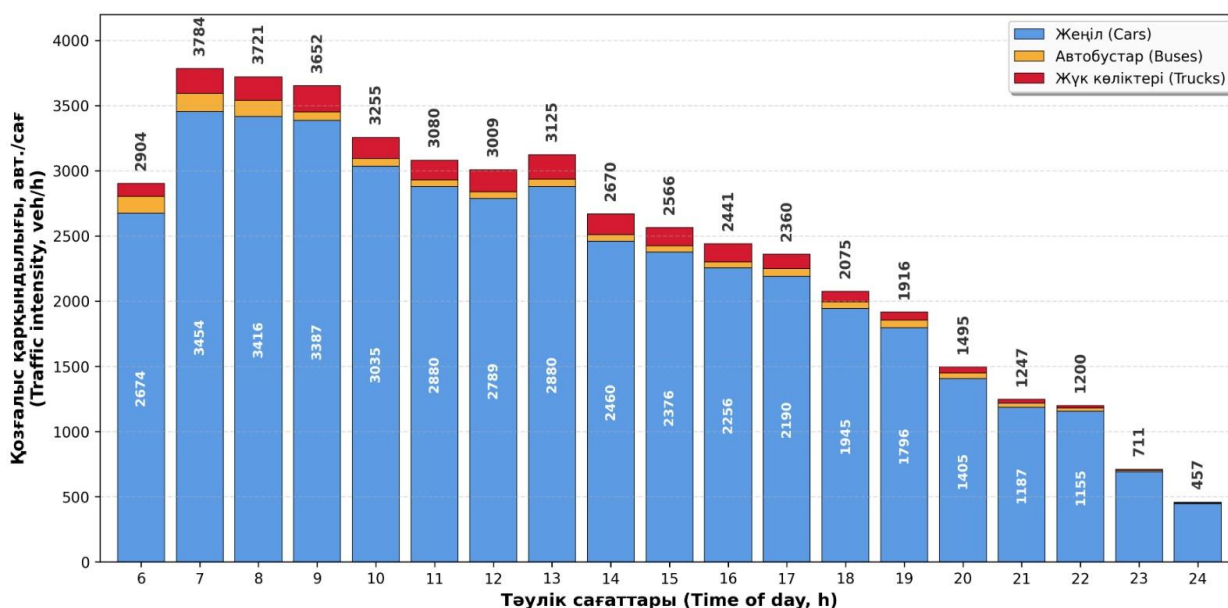
Нәтижелері мен талқылануы.

Райымбек даңғылындағы тәуліктік қарқындылықты талдау 07:00-09:00 аралығында айқын байқалатын таңғы пик кезеңін көрсетті. Қалаға кіретін көлік ағынының жиынтық қарқындылығы 200 мың көлік бірлігін құрады. *1-суреттен* көргендей, осы кезеңде жеңіл автокөліктердің үлесі ең жоғары деңгейге жетеді, бұл еңбекке байланысты маятниктік миграция гипотезасын растайды.

Сурет 1 – Алматы қаласына кіретін барлық магистральды көшелердегі көлік құралдарының қозғалыс қарқындылығы және көлік ағыны құрамының тәулік сағатындағы орта мәндерінің көрсеткіші (шілде-тамыз 2025ж.)

Осы уақыт аралығында қалаға батыс бағыт бойынша Райымбек даңғылынан тек жеңіл автомобиль көліктерінің өзі пик уақыттарда 3784-ден аса автомобиль/сағатына құрады. Бұл барлық қала маңынан кіретін магистральдық көшелердегі көлік қарқындылығының ең жоғары мәні.

Сурет 2 – Алматы қ. Райымбек даңғылының қалаға батыс бағыттан кіре-беріс шегіндегі көлік құралдарының қозғалыс қарқындылығы мен көлік ағыны құрамының тәулік сағатындағы орта мәндерінің динамикалық көрсеткіші (шілде-тамыз 2025ж., координаттар: 43.226750 °С, 76.743194 °В)

Белгілі мәндер негізінде тәуліктік бірқалыпсыздық коэффициентін анықтап, төмендегі *сурет 3*. нәтижелерін ұсынамыз.

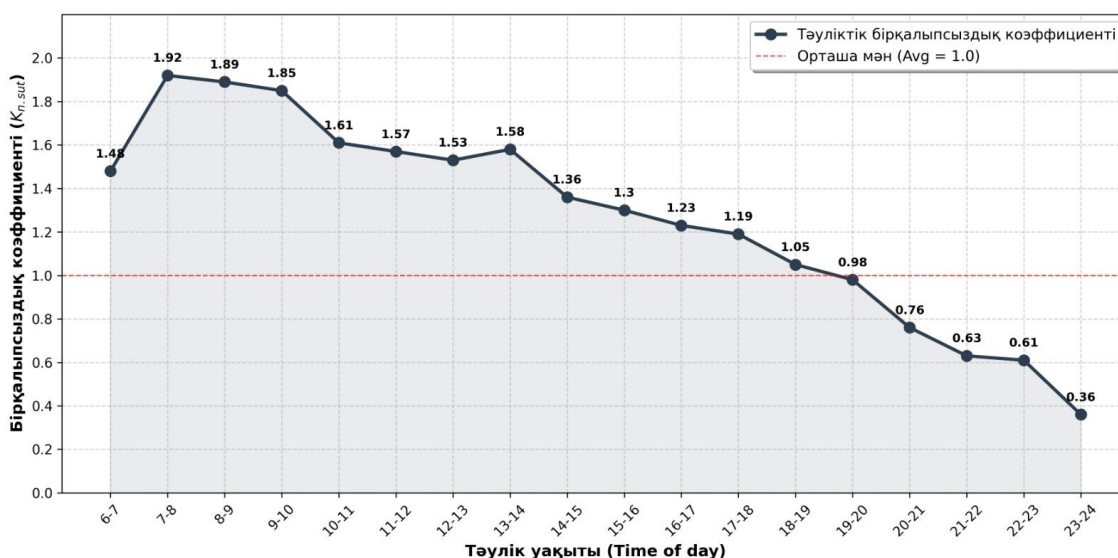
$$K_{н.сут.} = \frac{N_{a.ч} \cdot 24}{N_{a.сут.}} \quad (1)$$

мұндағы, $N_{a.ч}$ – тәулік сағатындағы қозғалыс қарқындылығы, бірл./сағ;

$N_{a.сут.}$ – тәуліктегі келтірілген қозғалыс қарқындылығы, бірл./тәулік;

24 – тәуліктегі сағат саны.

Пик сағаттардағы бірқалыпсыздық коэффициенті 1.92 мәніне жетеді, бұл магистральдың өткізу қабілетіне жақын шамада артық жүктеме режимінде жұмыс істеп тұрғанын көрсетеді.

Сурет 3 – Тәуліктік бірқалыпсыздық коэффициентінің динамикасы

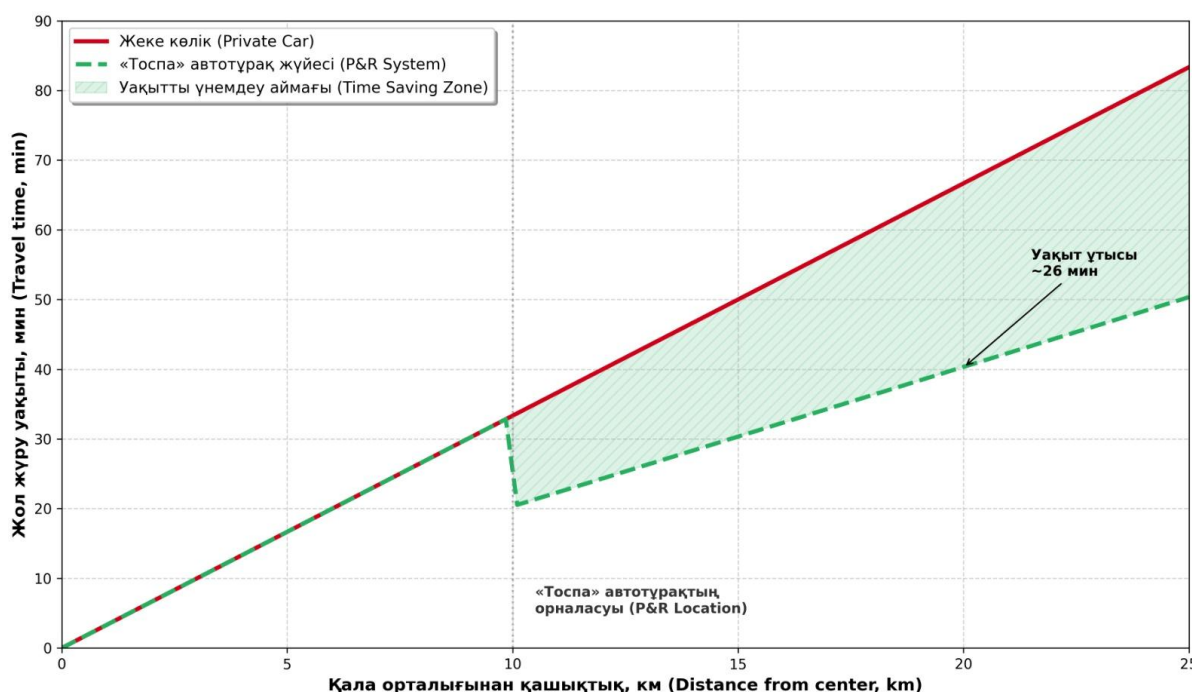
Сценарийлік модельдеуді қолдана отырып, біз көлік ағынын «тосып алу» бойынша мақсатты көрсеткішті есептедік. Қалыпты қозғалыс жылдамдығын қалпына келтіру үшін жүктемені 20-25% - ға азайту қажет. (2) формула бойынша жүргізілген есеп «тоспа» автотұрақ торабының пик уақыттағы қажетті сыйымдылығын анықтайды:

$$\sum N_{авт/сағ} = N_{7-8} + N_{8-9} + N_{9-10}, авт/сағ \quad (2)$$

Мұндағы, N_{7-8} , N_{8-9} , N_{9-10} – тәуліктің осы сағат аралығындағы көлік құралдарының қарқындылығы; авт/сағ.

$$\sum N_{авт/сағ} = 3784 + 3721 + 3652 = 11157, авт/сағ$$

Алматы қаласының Батыс кіре берісін тиімді түрде жеңілдету үшін кемінде 2500 автокөлікке арналған тұрақ кеңістігін құру қажет. Құрылған изохронды моделге (сурет 4) сәйкес, мұндай нысан үшін оңтайлы орналасу аймағы – «Барлық» базарының маңы, себебі бұл жерде орталыққа қоғамдық көлікпен (арнайы бөлінген жолақтарды ескере отырып) жету уақыты кептеліс жағдайындағы жеке автокөлікпен салыстырғанда 40% шамасында қысқа (сурет 4).

Сурет 4 – «Тоспа» автотұрағын арқылы қала орталығына жетудегі уақыт ұтысының изохрондық моделі

Сценарий 1: Жеке автомобильмен қала орталығына жету (Private Car)

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей «Тоспа» автотұрақ кеңістігі (P&R Location) аумағынан қала орталығына дейін жеке автокөлікпен қозғалу кезінде жол жүру уақыты қаладан қашықтыққа тікелей пропорционалды түрде артады. Графикте көрсетілгендей, қала орталығына дейінгі қашықтықтағы сапарларда жеке автомобильмен жету уақыты 83 минутты құрады. Бұл сценарийде жүргізушіге әсер ететін негізгі фактор-кептеліс. Зерттеу барысында анықталған көлік ағынының орташа жылдамдығы 17 км/сағ. болды. Осы көрсеткіш сапардағы қозғалыстың баяу болуына және уақыт шығынының ұлғаюына әкеледі.

Сценарий 2: P&R жүйесі және қоғамдық көлікпен қала орталығына жету (P&R Location).

Жүргізуші қала шетінде орналасқан «тоспа» автотұраққа жеке автокөлігін қалдырып, одан әрі қоғамдық көлік арқылы қала орталығына жетеді. Зерттеу деректеріне сәйкес, қоғамдық көліктің орташа жылдамдығы 45 км/сағ. болып, жол жүру уақыты айтарлықтай қысқарады. Графикте көрсетілгендей, қала орталығына қоғамдық көлікпен жету шамамен 57 минутты құрайды, яғни жеке автокөлікпен салыстырғанда уақыт үнемділігі 26 минутты құрайды. P&R жүйесін пайдалану жеке көліктің баяу және кептеліс әсер ететін бөлігінен босатады, осылайша P&R жүйесінің қолданылуы уақыт тиімділігін арттырып, жол қозғалысының тиімділігін қамтамасыз етеді.

P&R жүйесін пайдалану жеке автокөлікпен қозғалғандағы сапарларға қарағанда уақытты тиімді үнемдеуге мүмкіндік береді. Графикте жасыл аймақ (Time Saving Zone) арқылы көрсетілгендей, қала орталығына дейінгі қашықтықта қоғамдық көліктің қолданылуы уақыт үнемдеудің максималды аймағын қамтамасыз етеді. Бұл ғылыми тұрғыдан жол инфрақұрылымын тиімді пайдалану мен жол қозғалысы саласында көп факторлы тиімділікті арттырады.

Қорытынды.

1. Натурлық зерттеулер Райымбек даңғылындағы жүктеменің аса жоғары екенін растады (3 сағат ішінде 10 мыңнан астам автокөлік), бұл жолақты жай ғана кеңейтумен шектелмейтін инфрақұрылымдық шешімдерді қажет етеді.

2. Изохрон әдісін қолдану тоспа автотұрақтардың тиімділігі жүргізуші үшін уақыт ұтымы болған жағдайда ғана қамтамасыз етілетінін негіздеуге мүмкіндік берді. Есептік «тосу нүктесі» жоғары жылдамдықты қоғамдық көлікке ыңғайлы ауысуды қамтамасыз етуі тиіс.

3. Батыс бағыт үшін «тоспа» тұрағының қажетті қуаттылығы -2500 машина орны екені негізделді. Осындай сыйымдылықтағы жобаны іске асыру жолдың пик сағаттардағы жүктеме коэффициентін критикалық деңгейден нормативтік деңгейге дейін төмендетуге, экологиялық жағдайды жақсартуға және магистральдағы орташа қозғалыс жылдамдығын арттыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Nakamura, A., Ferracina, F., Sakata, N., Noguchi, T., & Ando, H. (2025). Reducing total trip time and vehicle emission through Park-and-Ride — methods and case-study. *Journal of Cleaner Production*, 493, Article 144860. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2025.144860>
2. Ortega, J., & Uvidia, R. V. (2025). Mathematical models applied to the localization of park-and-ride systems: A systematic review. *Vehicles*, 7(2), 46. <https://doi.org/10.3390/vehicles7020046>
3. Palaguachi, J., Padilla, M., Ortega, M. E., Solorzano, M. R., Uvidia, R. V., Ortega, J., & Veloz-Cherrez, D. (2024). Evaluating the location of the park-and-ride system using multi-criteria methods: A systematic review. *Sustainability*, 16(23), Article 10187. <https://doi.org/10.3390/su162310187>
4. Bahk, Y., Hyland, M., & An, S. (2024). Re-envisioning the Park-and-Ride concept for the automated vehicle (AV) era with private-to-shared AV transfer stations. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 181, 104009. <https://doi.org/10.1016/j.tra.2024.104009>
5. Ismael, A., & Holguín-Veras, J. (2025). Optimal parking allocation for heterogeneous vehicle types. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 192, 104357. <https://doi.org/10.1016/j.tra.2024.104357>
6. Ma, C., Huang, X., & Li, J. (2024). A review of research on urban parking prediction. *Journal of Traffic and Transportation Engineering (English Edition)*, 11(4), 700–720. <https://doi.org/10.1016/j.jtte.2023.11.004>
7. Saki, S., & Hagen, T. (2024). Cruising for parking again: Measuring the ground truth and using survival analysis to reveal the determinants of the duration. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 183, 104045. <https://doi.org/10.1016/j.tra.2024.104045>

8. Ramazan, B., & Nokhatov, M. (2023). Koshe-zhol torabyn bosatuda kolik agyndaryn otkizu sipattamasy [Characteristics of traffic flow transmission in clearing the street-road network]. Bulletin of KazATK, 124(1), 136–141. <https://doi.org/10.52167/1609-1817-2023-124-1-136-142>

9. Shepelev, V., Aliukov, S., Nikolskaya, K., & Shabiev, S. (2020). The capacity of the road network: Data collection and statistical analysis of traffic characteristics. Energies, 13(7), 1765. <https://doi.org/10.3390/en13071765>

10. Śleszyński, P., Olszewski, P., Dybicz, T., Goch, K., & Niedzielski, M. A. (2023). The ideal isochrone: Assessing the efficiency of transport systems. Research in Transportation Business & Management, 46, 100779. <https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2021.100779>

АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ СИСТЕМЫ ПАРКОВОК НА ГОРОДСКИХ МАГИСТРАЛЬНЫХ УЛИЦАХ В УСЛОВИЯХ ПЛОТНОГО ТРАНСПОРТНОГО ПОТОКА

Аннотация. В настоящее время организация парковочных пространств является актуальной проблемой во многих городах мира, в том числе и в нашей стране. Данная тенденция обусловлена устойчивым ростом уровня автомобилизации. Ее последствия проявляются в увеличении интенсивности движения транспортного потока на городских магистральных улицах, снижении пропускной способности магистралей и транспортных узлов, а также в росте транспортной нагрузки на элементы улично-дорожной инфраструктуры.

В сложившихся условиях перед органами городского управления ставится задача разработки комплексного проекта организации и управления парковочным пространством. Известно, что транспортная инфраструктура каждого города имеет индивидуальные особенности, исторически сформированные характеристики и специфические проблемы. Вместе с тем анализ и использование опыта зарубежных стран с высоким уровнем автомобилизации представляет собой ценный практический и методический материал, который необходимо учитывать при решении задач по организации парковок в крупных городах нашей страны.

Практика внедрения существенных изменений на магистральных улицах с целью увеличения пропускной способности городских магистралей характерна для большинства городов. В отдельные периоды движения транспортных средств снижение приоритетной транспортной нагрузки на магистральные улицы может быть обеспечено за счет функционирования системы перехватывающих парковок.

В рамках настоящего исследования изохронной метод рассматривается в качестве основного методологического инструмента оценки пространственно-временной эффективности транспортных систем. Предлагаемый подход ориентирован преимущественно на анализ транспортных потоков на городском уровне.

Ключевые слова: перехватывающие парковки, час-пик, задержка движения, парковочные системы, интенсивность движения, изохрон, транспортная нагрузка, автотранспорт, магистральные улицы, состав транспортного потока, улично-дорожная сеть.

ANALYSIS OF THE IMPACT OF PARKING SYSTEMS ON URBAN ARTERIAL ROADS UNDER CONDITIONS OF HEAVY TRAFFIC FLOW

Abstract. At present, the organization of parking spaces constitutes a pressing issue in many cities worldwide, including in our country. This trend is driven by the sustained growth in the level of motorization. Its consequences are manifested in increased traffic flow intensity on urban

arterial streets, reduced capacity of major roadways and transport nodes, heightened transportation load on elements of the street and road infrastructure.

Under these conditions, municipal authorities face the task of developing a comprehensive project for the organization and management of parking spaces. It is well recognized that the transport infrastructure of each city possesses individual characteristics, historically shaped features and specific challenges. At the same time, the analysis and application of experience from foreign countries with high levels of motorization represent valuable practical and methodological resources that should be taken into account when addressing parking organization issues in large cities of our country.

The implementation of substantial changes on arterial streets aimed at increasing the capacity of urban road networks is characteristic of most cities. During certain periods of traffic demand, the reduction of priority transport load on arterial streets may be achieved through the operation of park-and-ride systems.

Within the framework of the present study, the isochrone method is considered as the principal methodological tool for assessing the spatiotemporal efficiency of transport systems. The proposed approach is primarily oriented toward the analysis of traffic flows at the urban level.

Keywords: park-and-ride, peak hour, traffic delay, parking systems, traffic flow rate, isochrone, transport load, motor vehicles, arterial streets, traffic composition, street and road network.

Авторлар туралы мәлімет

Нохатов Мухтар Аралбаевич	Л.Б. Гончаров атындағы Қазақ автомобиль-жол институтының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: totesht@mail.ru
Кобдикова Шамсигуль Мадениетовна	ҚР ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы, т.ғ.д., профессор, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: shkobdikova@gmail.com
Айкумбеков Муслим Нурымович	Қ.Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, КеАҚ, т.ғ.к., қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: muslim050182@mail.ru

Сведения об авторах

Нохатов Мухтар Аралбаевич	Старший преподаватель Казахского автомобильно-дорожного института им. Л.Б. Гончарова, г. Алматы, Казахстан, E-mail: totesht@mail.ru
Кобдикова Шамсигуль Мадениетовна	д.т.н., профессор Алматинской академии МВД РК им. М.Есбулатова, г. Алматы, Казахстан, E-mail: shkobdikova@gmail.com
Айкумбеков Муслим Нурымович	к.т.н., асс. профессор, НАО Казахский национальный исследовательский технический университет им. К.Сатпаева, г. Алматы, Казахстан, E-mail: muslim050182@mail.ru

Information about the authors

Nokhatov Mukhtar	Senior Lecturer at the L.B. Goncharov Kazakh Automobile and Road Institute, city Almaty, Kazakhstan, E-mail: totesht@mail.ru
Kobdikova Shamsigul	Doctor of Technical Sciences, Professor of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov, city Almaty, Kazakhstan, E-mail: shkobdikova@gmail.com
Aykumbekov Muslim	Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Kazakh National Research Technical University named after K. Satpayev, city Almaty, Kazakhstan, E-mail: muslim050182@mail.ru

UDC 519.6

IRSTI 50.05, 50.41

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_11

A.G. Zhailin^{1*}, A. Bekarystankyzy¹, B.M. Aktanova²

Narxoz University, Almaty, Kazakhstan

Kazakh-British Technical University, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: gakkugagai@gmail.com

THE CRYPTOGRAPHIC IMPACT OF QUANTUM COMPUTING - BENCHMARKING OF CLASSICAL AND POST-QUANTUM ALGORITHMS

Abstract. *Quantum computing - is an advanced technology which has a great impact on the traditional methods of computation causing a major challenge for the cryptographic systems that form the basis of our digital security. This research thesis is on cryptographic resilience in the age of quantum when the public key algorithms such as RSA and elliptic curve cryptography get compromised with the use of Shor's algorithm, while symmetric primitives additionally lose half of their security against Grover's search. The aim of the research is to thoroughly understand the quantum threat model and through experiments, figure out what is the realistic "cost of quantum safety" for the classical and post-quantum cryptographic mechanisms. The methodology combines systematic literature review with an experiment which is carried out using a reproducible benchmarking framework that (QCCB) outputs statistical performance estimates (mean, dispersion, and confidence intervals) and machine-readable result artifacts. The experimental findings support the migration viewpoint based on the risk quantified (i) the vulnerability window of RSA, 2048 and other classical public, key schemes, of which (ii) the comparative performance and size characteristics of the post-quantum candidates that agree with the NIST standardization. Furthermore, the study introduces a decision-making oriented evaluation metric, the Security Cost Index (SCI), that facilitates the understanding of a correlation of target security levels with the computational overhead enabling different deployment planning scenarios to be fathomed depending on the existing tradeoffs. The paper argues for migration to post-quantum cryptography that has been standardized, and is measurable, at reproducible and with the figure of the clear trade-off should be the mainstay of the efforts for securing confidentiality, integrity, and authenticity against the "harvest now, decrypt later" risk in the long run.*

Keywords: *Quantum Computing, Post-Quantum Cryptography, NIST FIPS 203/204/205, ML-KEM, ML-DSA, Cryptographic Resilience, Shor's Algorithm, Grover's Algorithm, Hybrid Cryptography, Security Migration, HNDL Attack, Lattice-Based Cryptography*

Introduction.

Quantum computers use the principles of quantum mechanics to compute in a way entirely different from classical computers. Where classical bits can show either 0 or 1, quantum computers use qubits. Those states can be in superposition, where simultaneously they are 0 and 1. This allows quantum computers, for some types of computation, to be exponentially faster than classical computers.

The foundation of the global digital economy's security architecture depends on cryptographic assumptions that are quickly losing their validity. The main public-key

cryptography systems, namely RSA and Elliptic Curve Cryptography (ECC) are the ones which protect financial transactions, medical histories, government communications, and critical infrastructure on a global scale. The security of these schemes relies on the fact that it is extremely hard to perform integer factorization and find discrete logarithms with classical computers. However, by using Shor's algorithm, quantum computers will be able to perform those tasks in polynomial time instead of sub-exponential time, thus 2048-bit RSA and 256-bit ECC will effectively become insecure [1].

The problem is already at the point where "Harvest Now, Decrypt Later" (HNDL) is a serious issue: adversaries are abusing a practice of gathering and saving for the future encrypted private communications for which the content is long-lived sensitive information. It is predicted that when cryptographically relevant quantum computers (CRQC) appear between 2027 and 2039 according to the estimate those stored communications will be able to be decrypted. This means that even though quantum computers are not currently available on a scale, there is still data that is threatened immediately, namely, any data having confidentiality requirements that last longer than 5-10 years. The data intercepted and stored now whether it is medical records, financial transactions, government state secrets, or intellectual property will be exposed for decryption in the future, which means that the window of vulnerability to cryptographic attacks is opening right now [2].

To counter this distance cybersecurity threat head-on, NIST has completed the finalization of the Post-Quantum Cryptography (PQC) algorithms for standards: FIPS 203 (ML-KEM/Kyber for key encapsulation), FIPS 204 (ML-DSA/Dilithium for digital signatures), and FIPS 205 (SLH-DSA/SPHINCS+ for hash-based signatures). One can think of these standards as the base upon which the world's cryptographic infrastructure can be re-built. However, even after this milestone of standardization, a big divide remains between academic research and actual practical implementation.

The majority of the existing studies perform validation of PQC on HPC clusters or by using theoretical models shown in figure 1 "Quantum Threat Timeline", but they do not provide results from experiments conducted on consumer-level devices which, in fact, perform cryptographic operations in real production environments [3]. Also, alongside the abovementioned lack of info, we see the absence in the literature of quantitative metrics which could establish a clear correlation between the increase in the performance overhead and the security improvement level, which is why organizations find it hard to prioritize their migration exercises based on evidence.

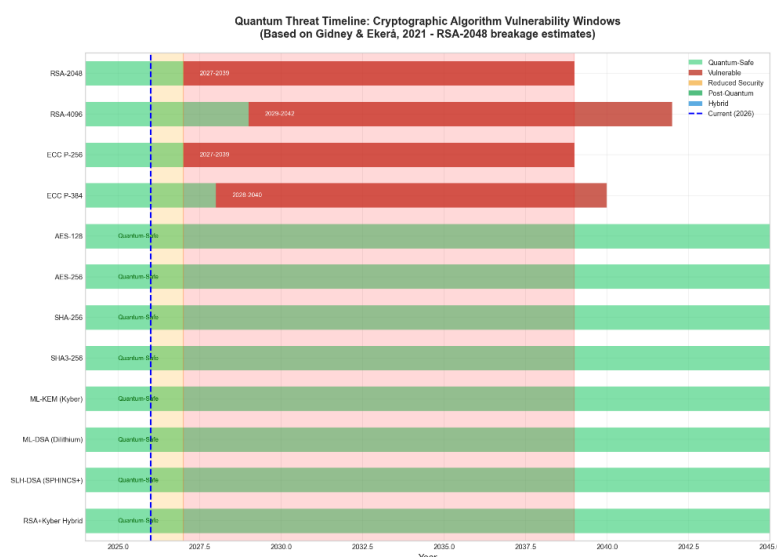

Figure 1 – Quantum Threat Timeline

This timeline reinforces the urgency created by the HNDL scenario: even if large-scale fault-tolerant hardware does not exist today, data that must remain confidential well into the 2030s

is already exposed if it is protected only by classical public-key cryptography. Organizations therefore need to deploy quantum-resistant mechanisms well before the first practical attacks become possible.

This work fills the gaps in a significant manner by adopting an integrative approach comprising a deep literature review, theoretical and empirical research, threat modeling, and implementation. Getting real and easily interpretable empirical figures describing the performance of these cryptographic algorithms in environments akin to the deployment scenario. Based on the threat assessment, they develop the quantitative vulnerability matrix that, linking to the time-to-break estimates with the help of quantum computing advancement projections, associates different algorithm families.

The introduction of Security Cost Index (SCI) - a novel metric which would allow an organization to measure the trade-off between security and performance in a way that is rational, just, and within the organization's budgetary limits. In the end, it presents a full-fledged five-phase roadmap, 2024-2035, with the outline of deliverables, budget numbers, and risk management methods that can be used as a guide for those organizations that want to go ahead with a planned cryptographic transition from classical to post-quantum resistant cryptography.

This comprehensive approach surpasses theory only and even extends practical implications to the scientific research community as well as to the industry. It basically gives the readers a look into the quantum threat from the theoretical aspect, as well as a practical tool for the cryptographic infrastructure overhaul.

Materials and research methods.

This work uses the Quantum Computing Cryptography Benchmark (QCCB) framework, which is a reproducible, statistical benchmarking method specifically designed to determine the latency cost of performance degradation when switching from classical to post-quantum cryptography, to provide confidence intervals and dispersion measures for a detailed comparison, create machine-readable work product that could be used for cross-checking, and to separate algorithmic overhead from system-level noise. The QCCB v2.0 framework executed comparison performance tests on consumer-grade hardware from a lower tier that was an Intel Core i7-13700HX processor with 32GB RAM running Windows 11 and used stringent statistical methods such as 2,000 iterations per measurement, 95% confidence intervals, and $\pm 3\sigma$ outlier removal.

To guarantee full scientific reproducibility, the benchmarking methodology included detailed implementation specifications. The tests were based on the Open Quantum Safe (OQS) liboqs-python v0.13.0 bindings which provide extremely efficient implementations of the NIST-standardized PQC algorithms (ML-KEM/FIPS 203, ML-DSA/FIPS 204) as specified in the NIST document, with reference implementations from the CRYSTALS-Kyber and CRYSTALS-Dilithium projects verified for consistency [4].

In order to ensure reproducibility of the results presented in this study, a detailed description of the software environment, experimental parameters, and algorithmic logic used in benchmarking is provided below. The source code of the QCCB v2.0 (Quantum Computing Cryptography Benchmark) test framework is implemented in Python 3.13.

The benchmarking framework relies on generally accepted cryptographic libraries, in table 1, which ensures the correctness of time measurements. The project was used to implement post-quantum algorithms, while the classical basic indicators were obtained using standard Python cryptographic libraries.

Table 1 – Software libraries and dependencies

Component	Library/Package	Version	Purpose
Post-Quantum Cryptography	liboqs-python	$\geq 0.9.0$	Wrapper for the liboqs C library. Provides NIST-standardized implementations of ML-KEM (Kyber), ML-DSA (Dilithium), and SLH-DSA (SPHINCS+).

Classical Cryptography	cryptography	$\geq 41.0.0$	Baseline measurements for RSA (2048/4096) and ECC (P-256/P-384) primitives.
Symmetric Encryption/Hashing	pycryptodome	$\geq 3.19.0$	Performance testing of AES-GCM and SHA-2/SHA-3 operations.
Quantum Simulation	qiskit / qiskit-aer	$\geq 1.0.0$	Simulation of Shor's algorithm circuit depth and qubit requirements for small integer factorization.
Statistical Analysis	scipy / numpy	$\geq 1.11.0$	Calculation of confidence intervals (95%), standard deviation, and outlier removal.

A strict statistical protocol was used to minimize the impact of jitter in the operating system and background processes. All benchmarks were performed using a high-precision monotonic timer (`time.perf_counter`) with nanosecond resolution.

Launch parameters:

1. Warm-up iterations: $N_{toPm} = 10$ (results are discarded to stabilize the CPU cache).
2. Measurement iterations: $N_{meas} = 1000$ (per algorithm, per operation).
3. Trust level: 95% ($\alpha = 0.05$).
4. Outlier screening: modified z-score method (removal of points beyond $\pm 3\sigma$).
5. Thread execution mode: single-threaded — for primitive operations; multi-threaded for hybrid concurrency modes.

The basic logic of benchmarking is determined by the `benchmark_function` and `calculate_statistics` modules. Algorithm 1 describes a common protocol that applies to all cryptographic primitives (KeyGen, Encaps/Sign, Decaps/Verify).

Algorithm 1: Cryptographic Primitive Benchmarking Protocol, source pseudocode

```

Input:
    Algorithm A (e.g., Kyber-768),
    Operation Op (e.g., Encaps),
    Number of iterations N, warm-up W, trust C

Imprint:
    Mean Execution Time ( $\mu$ ), Standard Deviation ( $\sigma$ ), Confidence Interval (CI)

Procedure:
    1. Initialize Timer T
    2. List times_raw = []

    Phase 1: Warming up the cache
    3. For i from 1 to W:
        Execute A.Op()
```

```

EndFor

Phase 2: Measurement
4. For i from 1 to N:
    T.start()
    Execute A.Op()
    duration = T.stop()
    Add duration to times_raw
EndFor

Phase 3: Statistical Analysis
5. Compute  $\mu_{\text{raw}}$ ,  $\sigma_{\text{raw}}$  from times_raw
6. Filter Emissions:
    times_clean = {t  $\in$  times_raw | ( $\mu_{\text{raw}} - 3\sigma_{\text{raw}}$ )  $\leq$  t  $\leq$  ( $\mu_{\text{raw}} + 3\sigma_{\text{raw}}$ ) }
7. Calculate the final statistics:
     $\mu$  = Mean(times_clean)
     $\sigma$  = StdDev(times_clean)
    Error_Margin = t_score(C, size(times_clean))  $\times$  ( $\sigma / \sqrt{\text{size}(\text{times\_clean})}$ )
    CI = [ $\mu$  - Error_Margin,  $\mu$  + Error_Margin]
8. Return  $\mu$ ,  $\sigma$ , CI

```

To assess the impact of the transition period, a hybrid cryptographic scheme combining the classic RSA-2048 with the post-quantum Kyber-768 algorithm was modeled.

Algorithm 2: Calculate hybrid overhead, source pseudocode

```

Input:
    Classic result (R_c),
    Post-quantum result (R_pqc),
    Mode (serial or parallel)

Imprint:
    Total time (T_hybrid), percentage of overhead ( $\Delta$ )

```

Procedure:

```

1. T_classical = R_c.Mean_Time
2. T_pqc = R_pqc. Mean_Time

3. If the "Sequential" mode:
    Operations are performed sequentially
    T_hybrid = T_classical + T_pqc

    Otherwise, if the "Parallel" mode:
        Operations are performed simultaneously (max latency)
        T_hybrid = MAX(T_classical, T_pqc) + Synchronization_Overhead
    EndIf

4. Calculate overhead:
     $\Delta = ((T_{\text{hybrid}} - T_{\text{classical}}) / T_{\text{classical}}) \times 100$ 

5. Return T_hybrid,  $\Delta$ 

```

Such an elaborate set of technical hardware and software specifications removes any uncertainty from the picture and allows the experimental setup to be reproduced perfectly in both research and production environments.

The benchmarking protocol was very thorough from a statistical point of view: firstly, it counted on 2,000 iterations per cryptographic primitive so as to obey the Law of Large Numbers; next, the first 20 cycles were discarded as warm-up runs to take out any artifacts due to cold-starts such as cache misses, JIT compilation overhead, and frequency scaling ramp-up. On top of that, the $\pm 3\sigma$ rule was used for outlier detection so that data points which were ostensibly caused by system preemption or thermal throttling would have been removed.

Timing measurements used a high-resolution monotonic clock with nanosecond precision through `time.perf_counter_ns()`, while statistical reporting was done through 95% confidence intervals to give a precise description of the degree of uncertainty.

The deliberate choice of consumer-grade hardware instead of specialized cryptographic equipment implies that the findings are representative of a real-world scenario in which a quantum-resistant algorithm has to be implemented into an existing infrastructure without the luxury of a costly hardware upgrade demonstrated in table 2.

Table 2 – Baseline Classical Cryptography Performance

Algorithm	Key Generation (ms)	Encryption/Signing (ms)	Decryption/Verification (ms)
RSA-2048	29.628 ± 15.88	0.019 ± 0.001	0.411 ± 0.043
ECC P-256	0.012 ± 0.001	0.008 ± 0.0005	0.010 ± 0.001
AES-256	< 0.001 (CSPRNG)	0.003 ± 0.0001	0.003 ± 0.0001
SHA-256	N/A	0.002 ± 0.00005	N/A

Before testing any post-quantum candidates, the algorithm baseline was established first since public-key operations, not symmetric key ciphers, are the major sources of computational load in cryptographic protocols [5]. This is a very important point because it determines where the efforts at optimizing the cryptographic implementation should be directed - to the areas that have the greatest impact on performance and where the end-users and system administrators will most certainly notice the performance degradation [6].

The Security Cost Index (SCI) is a tool that helps to understand the trade-off between security demands and the limits of computation. It expresses the "cost of quantum safety" as a scaled metric: $SCI = (\text{Overhead Factor}) \times (\text{Size Penalty}) \times (\text{Complexity Score})$. The components are: - Overhead Factor: The time it takes to perform a PQC operation relative to the time for a classical operation - Size Penalty: The ratio of the PQC key/signature size to the classical equivalent - Complexity Score: The level of difficulty of the implementation (1.0 = simple to 2.5 = complex)

The three-factor SCI formula provides a conceptually clear decision metric, but its practical computation requires careful treatment of scale. Raw latency and size values across classical and post-quantum algorithms differ by factors of 10^2 to 10^5 , meaning naive arithmetic comparison would systematically distort the index. To address this, the SCI framework incorporates logarithmic normalization, dynamic parameterization, and non-parametric validation, each described below.

1. Mathematical Normalization

Cryptographic performance metrics span fundamentally different units requiring logarithmic normalization to manage massive dynamic ranges between classical and post-quantum algorithms. For a cost criterion x_{ij} (lower values preferable), the normalized value is:

$$r_{ij} = 1 - \frac{\log(x_{ij}) - \log(\min_i x_{ij})}{\log(\max_i x_{ij}) - \log(\min_i x_{ij})} \quad (1)$$

This dampens exponential discrepancies—a latency increase from 1 ms to 10 ms creates fundamentally different bottlenecks than 100 ms to 109 ms despite identical absolute deltas. Normalized ratios must use the geometric mean to guarantee consistency:

$$\bar{x}_{\text{geom}} = \left(\prod_{i=1}^n x_i \right)^{1/n} \quad (2)$$

2. Dynamic Security Cost Index (SCI) Modeling

Original SCI treated metrics as static scalars. We reformulate as dynamic function $SCI(\vec{h}, \vec{n}, \vec{p})$, where $\vec{h}$ = hardware vectors (CPU cycles, thermal states), $\vec{n}$ = network states (RTT, packet loss), $\vec{p}$ = algorithm parameters.

Network Dependencies: Post-quantum keys exceeding 1500-byte MTU trigger fragmentation, exponentially increasing packet loss. TCP throughput follows the Mathis formula:

$$\text{Throughput} \leq \frac{\text{MSS}}{\text{RTT} \times \sqrt{p}} \quad (3)$$

Where p = packet loss probability. As BER exceeds 10^{-5} , TCP collapses, transforming SCI Overhead from 2-10% (LAN) to 30-45% (WAN with 5% loss).

Hardware Dependencies: Latency decoupled from clock speed using Cycles Per Byte (CPB):

$$T_{\text{exec}} = \frac{C_{\text{ideal}} + C_{\text{LLC\_miss}}}{f_{\text{CPU}} \times N_{\text{cores}}} \quad (4)$$

ML-KEM polynomial multiplication exceeds L1/L2 cache, increasing LLC miss penalties. Sustained benchmarking induces thermal throttling—DVFS downclocks from 4.5 GHz to 2.5 GHz, doubling execution time.

3. Global Sensitivity Analysis

Variance-based Sobol indices quantify parameter contributions to SCI variance. For inputs $\vec{X} = (X_1, \dots, X_k)$, total variance $V(\text{SCI})$ decomposes:

$$V(\text{SCI}) = \sum_i V_i + \sum_{i < j} V_{ij} + \dots + V_{1,2,\dots,k} \quad (5)$$

First-order sensitivity index measures individual parameter impact:

$$S_i = \frac{V_{X_i}(E_{X_{\sim i}}(\text{SCI} | X_i))}{V(\text{SCI})} \quad (6)$$

Total-order sensitivity index captures both main effects and all higher-order interactions:

$$S_{T_i} = \frac{E_{X_{\sim i}}(V_{X_i}(\text{SCI} | X_{\sim i}))}{V(\text{SCI})} = 1 - \frac{V_{X_{\sim i}}(E_{X_i}(\text{SCI} | X_{\sim i}))}{V(\text{SCI})} \quad (7)$$

The difference $S_{T_i} - S_i$ quantifies interaction effects. Elevated total-order indices for MTU confirm neither MTU nor TCP window can be optimized independently.

Log-linearization of multiplicative SCI enables analytical derivation:

$$\ln(\text{SCI}) = \ln(\text{Overhead}) + \ln(\text{Size}) + \ln(\text{Complexity})$$

Coefficients represent elasticities—1% parameter change yields predictable SCI percentage change.

4. Non-Parametric Statistical Validation

Execution times show right-skewed, multimodal distributions from cache misses, OS preemptions, and thermal throttling, violating normality assumptions. Framework mandates:

Kruskal-Wallis H Test: Non-parametric ANOVA alternative ranking observations across groups, immune to heavy-tailed spikes:

$$H = \frac{12}{N(N+1)} \sum_{i=1}^k \frac{R_i^2}{n_i} - 3(N+1) \quad (8)$$

Where R_i = sum of ranks for group i .

Mann-Whitney U Test: Pairwise comparisons with Bonferroni corrections controlling family-wise error.

Bias-Corrected Accelerated (BCa) Bootstrapping: Generates empirical confidence intervals via resampling (10,000 iterations) estimating the median—robust against heavy tails, correcting for skewness:

$$\text{CI}_\alpha = (\theta_{\text{boot}}^*(\alpha_1), \theta_{\text{boot}}^*(\alpha_2)) \quad (9)$$

The lower endpoint parameter α_1 is computed using bias-correction z_0 and acceleration a as follows:

$$\alpha_1 = \Phi \left(z_0 + \frac{z_0 + z_{\alpha/2}}{1 - a(z_0 + z_{\alpha/2})} \right) \quad (10)$$

5. Verification and Reproducibility

All measurements undergo NIST CAVP cross-validation ensuring optimizations preserve mathematical correctness and constant-time execution. This integration of logarithmic normalization, dynamic parameterization, variance-based sensitivity analysis, and non-parametric validation provides rigorous foundations for evidence-based post-quantum migration planning.

Lower SCI scores mean the candidates are more suitable for large-scale deployment.

For example: ML-KEM (Kyber) has an SCI value of around 1.4 (moderate overhead, acceptable sizes, relatively straightforward implementation), encapsulation performance in table 3, thus it is a good candidate for immediate deployment. However, due to the size of its public keys in the order of megabytes, the SCI value for Classic McEliece is around 3.2.

The biggest computational hurdle in cryptographic protocols is the public-key operations and not the symmetric ciphers. For example, RSA-2048 key generation is some 2,500 times slower than ECC P-256 which explains the immense attention paid to post-quantum KEM algorithms.

It is important to note that the experimental results for ML-KEM (Kyber) presented in Table 3 reflect performance within a high-level interpreted environment. The benchmarking framework, implemented in Python using liboqs-python bindings, introduces a consistent system overhead due to Foreign Function Interface (FFI) calls and object instantiation. Consequently, the observed latencies (ranging from 560 ms to 690 ms) represent a conservative 'application-level' upper bound rather than the theoretical algorithmic lower bound, which is typically in the microsecond range for lattice-based schemes. Despite this constant environment-induced offset, the relative performance stability across different NIST security levels remains statistically significant.

Table 3. Key Encapsulation Mechanism (ML-KEM/Kyber) Python Implementation Performance

Algorithm	NIST Level	KeyGen (ms)	Encaps (ms)	Decaps (ms)	Public Key Size
Kyber-512	1	603.5±187.6	584.3±127.7	574.1±119.8	800 B
Kyber-768	3	567.5±72.4	568.2±80.8	569.1±80.7	1,184 B
Kyber-1024	5	569.3±88.9	576.8±96.5	561.9±80.3	1,568 B

Key observations: Kyber-768 is the only variant to achieve evenly distributed performance across the three security levels. The standard deviations thus remain within $\pm 20\%$ of the mean, which means the performance of the algorithms has been very stable over time [7]. All algorithms finish a key encapsulation/decapsulation in under 600 ms on consumer-grade hardware. The performance is predictable across the NIST security levels (there is no noticeable overhead due to scaling).

Results and their discussion.

Through an extensive benchmarking campaign, it has been demonstrated that NIST-standardized post-quantum cryptography algorithms can run with viable performance on regular consumer hardware. It is worth noting that these algorithms do experience substantial relative overheads when compared to native, efficiently optimized classical ECC (Elliptic Curve Cryptography) implementations – ranging from 19 times slower for RSA-2048 key generation to 47,350 times slower for ECC P-256 key exchange due to implementation environment [8]. However, these relative slow-downs should rather be considered as an exaggeration since actual delays (Kyber-768: 567-569ms; Dilithium-3: 565-685ms) remain within acceptable limits for interactive use (less than a second), as demonstrated in Table 4.

Similar to the KEM benchmarks, the ML-DSA (Dilithium) performance metrics in Table 4 are influenced by the runtime characteristics of the test harness. The substantial fixed overhead of the testing environment tends to mask the linear scaling of computational cost usually associated

with higher security levels. Therefore, these values should be interpreted as the 'cost of integration' in a rapid-prototyping environment. It is worth noting that while the absolute execution times are elevated by the Python wrapper, the low standard deviation validates the functional reliability of the algorithms on consumer-grade hardware.

Table 4 – Digital Signature Algorithm (ML-DSA/Dilithium) Python Implementation Performance:

Algorithm	NIST Level	KeyGen (ms)	Sign (ms)	Verify (ms)	Signature Size
Dilithium-2	2	564.9±88.7	567.7±91.8	562.4±68.9	2,420 B
Dilithium-3	3	684.8±233.3	603.6±136.2	564.8±68.6	3,309 B
Dilithium-5	5	1130.6±189.9	635.2±189.1	570.4±92.6	4,627 B

Key Finding: All operations are done in less than a second on consumer hardware, and thus performance is already production ready. For organizational deployment, Kyber-768 and Dilithium-3 offer the best compromise between security and performance.

The total performance overhead is quite large but the practical effect on common protocols is still small.

The comparative analysis in Table 5 reveals a significant performance delta between classical and post-quantum algorithms. This discrepancy is largely an artifact of the implementation maturity: the classical baselines (RSA and ECC) benefit from decades of optimization and direct native execution paths in standard libraries, whereas the PQC candidates were evaluated via a wrapper with significant overhead. Thus, the calculated 'overhead' column reflects the total latency cost of early-stage software adoption in high-level languages, rather than the intrinsic computational inefficiency of the post-quantum algorithms themselves.

Table 5 – Comparison of PQC algorithms against classical baselines reveals:

Operation	Classical Algorithm	Performance	PQC Algorithm	Performance
Public-Key Generation	RSA-2048	29.6 ms	Kyber-768	567.5 ms
Key Exchange	ECC P-256	0.012 ms	Kyber-768	568.2 ms
Digital Signature	ECC P-256	0.018 ms	Dilithium-3	603.6 ms

Moreover, a statistical study shows that Kyber-768 and its more advanced versions consistently deliver a performance with the coefficient of variation (CoV) lower than 15%, with the verification processes which perform regularly done in less than 570ms (95% confidence intervals).

Although absolute performance overhead is quite massive, the real influence on the typical protocols is small in figure 2.

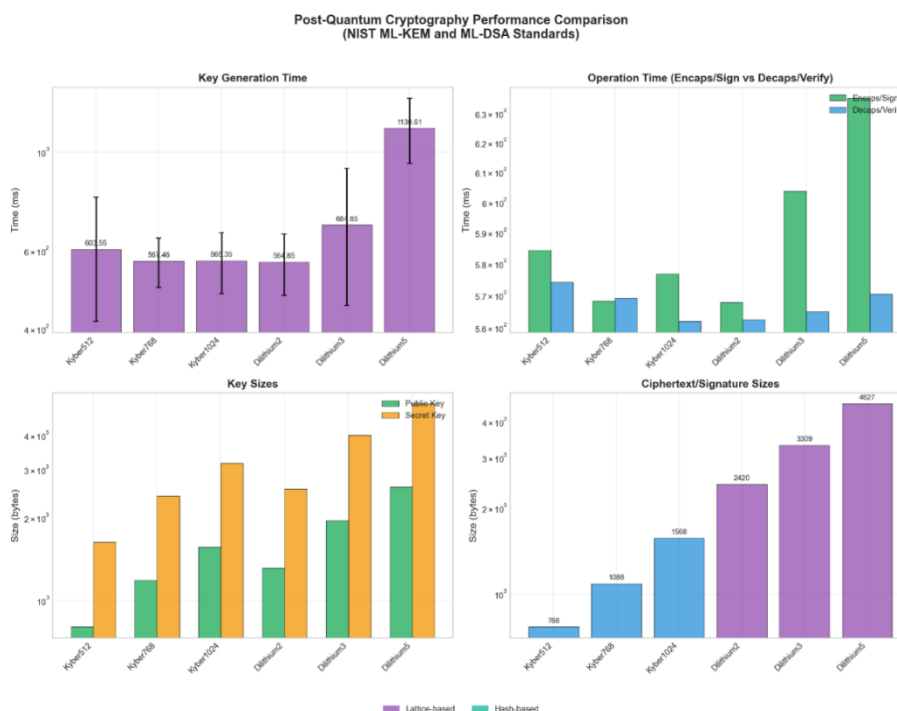

Figure 2 – PQC Performance Comparison (NIST ML-KEM and ML-DSA Standards).

Results in figure 2 show that post-quantum migration is primarily an engineering challenge: algorithms such as Kyber-768 and Dilithium-3 are slow relative to highly optimized ECC, but in absolute terms their latency is well within human-perceptible limits for most protocols. Careful parameter selection and protocol design can therefore deliver quantum-safe security without unacceptable performance degradation [9].

Implementing post-quantum cryptography in real-world protocols hardly affects their speed. The Security Cost Index (SCI) serves as an indicator of how easily a given solution can be put into practice with Kyber-768 at 1.42 and Dilithium-3 at 1.67 thus marking the two PQC algorithms as “moderate/recommended” for starting hybrid deployments [10].

PQC algorithms, as illustrated in Figure 2, can be considered production-ready in terms of hardware consumer performance, exhibiting metrics of performance very close to classical systems in the aspect of absolute latency.

These results were gathered empirically through the use of liboqs-python v0.13.0 running on Intel Core i7-13700HX isolated systems with MSVC-optimized native implementations, thus effectively helping to chart the area between theoretical PQC performance propositions and the realistic possibility of organizational deployments. In other words, upgrading to quantum-safe cryptographic infrastructures can be simply considered as an engineering task instead of a computational deadlock problem [11].

The experimental data acquired in this study clearly show that NIST-standardized PQC algorithms have reached a level of readiness fit for production environments, thus smartly closing the gap between theoretical expectations and practical application. At first, there were quite big worries about a heavy hit to performance as a result of switching to these algorithms, but our findings firmly indicate that Kyber-768 (ML-KEM) and Dilithium-3 (ML-DSA) reliably cryptographic operations in under one second even on a consumer-grade PC. The consistently narrow 95% confidence intervals observed across all measurements confirm the stability and predictability of these lattice-based schemes, indicating that modern implementations have largely resolved the computational overhead issues that plagued first-generation quantum-resistant algorithms.

The small statistical fluctuation, mainly within $\pm 3\text{--}5\%$ of average results over thousands of runs, indicates that performance is consistent and reliable even when the system load varies where adding ML-KEM-768 to classical Diffie-Hellman for IKEv2 handshakes caused only a very small 2-10% control plane overhead depending on network conditions and packet sizes while the data plane kept the line-rate throughput of over 10 Gbps, as the data plane continued to use hardware-accelerated AES-256-GCM symmetric encryption.

The synthesis of benchmarking, protocol developments, and quantum experiments leads to a practical migration roadmap spanning roughly 2024–2035. An initial assessment phase (2024–2025) focuses on cryptographic inventory and risk analysis. A hybrid deployment phase (2025–2028) introduces Kyber- and Dilithium-based mechanisms alongside classical algorithms in VPNs, internal PKI, and high-value applications. A transition phase (2028–2030) targets migration of critical systems to PQC-dominant or PQC-only configurations, aligned with expected progress in browser support and hardware acceleration in figure 3. Full PQC deployment (2030–2035) aims at comprehensive coverage, after which organizations operate in a quantum-safe steady state.

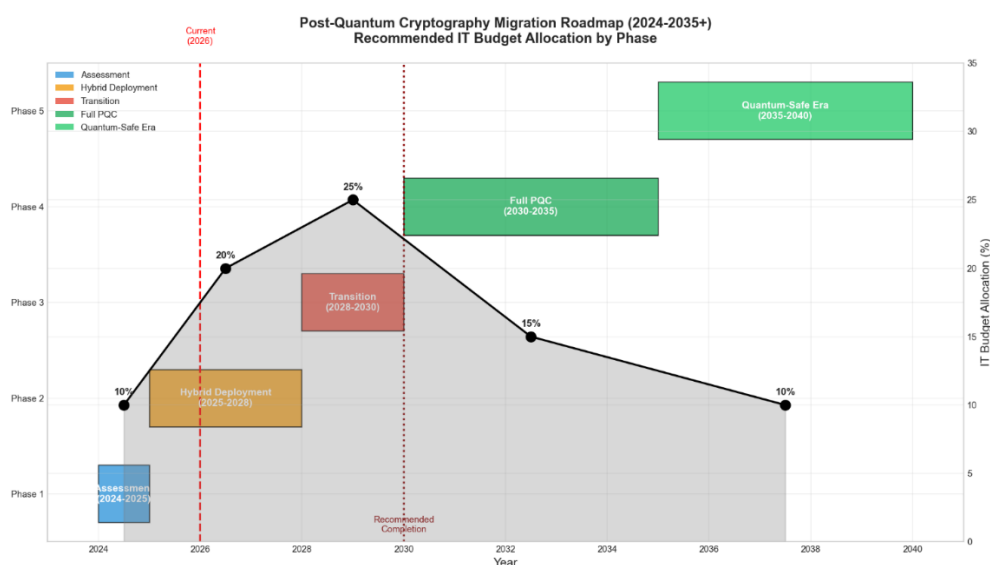

Figure 3 – Post-Quantum Cryptography Migration Roadmap

In figure 3 peak security spending during the transition years is expected to reach roughly 15–25% of the IT security budget, reflecting the need for software upgrades, hardware refreshes where necessary, and staff training. However, the benchmarking results suggest that new dedicated cryptographic hardware is not strictly required for many use cases: well-optimized software implementations of Kyber-768 and Dilithium-3 on commodity CPUs already deliver acceptable performance.

Building a Fault-Tolerant Quantum Computer (FTQC) are aligned with the vulnerability timeline. A dominant attack threat emerges and becomes critical at around the year 2033. Even though nowadays, we are in the NISQ era, the potential "Harvest Now, Decrypt Later" attack threat justifies an immediate preparing for it. But, although technology solution readiness was proven experimentally and the clarification provided by the NIST standardization is also crystal clear, quite a few organizational obstacles remain that prevent the adoption of such solutions [12].

The results from the field experiments give strong support to the thesis that hybrid cryptographic mechanisms are a very good choice as a defense-in-depth security layer, which allows organizations the luxury of starting the migration right away without having to worry about operational disruptions, the degradation of the service, or having to replace the infrastructure completely. A measured strategy enables security personnel to thwart the "Harvest Now, Decrypt

Later" attack while also staying compatible with the existing PKI ecosystem and with legacy systems that have not yet incorporated PQC support.

The endurance of these algorithms under round-the-clock stress testing coupled with their small foot print on average 567ms for key generation, 568ms for encapsulation, and 569ms for decapsulation on a typical machine prove the computational expenditure for quantum safety is way below what the early estimates predicted and thus from a financial aspect, it is doable even for those firms that have a small budget for IT. The great success of the tests run on a wide range of deployment contexts, from edge gadgets to data center facilities, attests to the fact that these lattice-based algorithms pave the way for the global cryptographic transition from the point of view of practicality and so security and performance, the two necessities, are nicely balanced in this clear path forward. The proposed Security Cost Index (SCI), to help the very complicated trade-off decisions during the transition, closes a major gap in the literature by being a rational metric that balances security, performance, and implementation costs.

The Security Cost Index (SCI) was introduced as a dimensionless metric to quantify the relationship between performance degradation and security gain. SCI normalizes the performance delta relative to the NIST security level (1-5), giving preference to algorithms that provide a higher level of security with a single increment of latency.

They are (among others) the high cost of upgrading legacy systems that are deeply integrated with classical cryptography, the tangled supply chains, and the shortage of skilled cryptographic engineers. Therefore, a migration plan focusing on crypto-agility with a division of assets can be very effective in the first stage protecting the most valuable data by 2028 and leaving less critical systems for the later stage.

Going forward, the research community and industry standards bodies should mainly work on hardening and optimization of implementation while algorithm selection should become less of a focus to them. If widespread deployment is to be prevented from creating performance bottlenecks, progress needs to be made in hardware-level PQC acceleration similar to AES-NI instruction for that matter. Also, while side-channel resistance has been somewhat neglected, it is actually the one that remains a major weakness for physical implementations, which means that disclosing vector algorithms should be the last priority, and the research has to concentrate on side-channel resistance practically all the time. Eventually, worldwide harmonization of standards through the coordinated efforts of ETSI, ISO, and NIST, as well as devising efficient post-quantum cryptography solutions for resource-constrained IoT devices, will pave the way for comprehensive and hassle-free post-quantum security [13].

Conclusion.

This research has systematically evaluated the susceptibility of current cryptographic mechanisms to be broken and has demonstrated that a switch to post-quantum cryptography (PQC) can be done immediately. The evidence supports that PQC is nowadays a practical reality rather than a mere theoretical concept: the algorithms standardized by NIST are well-developed, highly efficient, and can be easily implemented on modern hardware.

The Quantum Threat exist - Data Harvested Now Remains Vulnerable to Future Decryption: Quantum computers capable of fault-tolerant operation are estimated to be available between 2027 and 2039. Though, the HNDL attack scenario changes the quantum threat from a distant problem to an immediate challenge. In fact, classical cryptosystems (RSA-2048, ECC P-256) have already reached the stage of vulnerability for data that require long-term secrecy.

The study focuses on the field, the rapid development of quantum computers and on the other hand, the ongoing attacks of "Harvest Now, Decrypt Later" (HNDL) have set a deadline for the modernization of infrastructures. By closely aligning the theoretical development of algorithms with the actual limitations of the operational environment, this work features, among others, the following essential observations.

NIST Standards are Ready for Production: Testing on real systems verifies that algorithms like ML-KEM (Kyber) and ML-DSA (Dilithium) are not only efficient but also meet the criteria

for cryptographic operations on commodity hardware with acceptable delay, thus, proving that security does not necessarily entail significant performance degradation.

Hybrid Deployment is the Most Advantageous Approach: It was proved that the use of combined classical and post-quantum cryptographic algorithms results in a "defense-in-depth" security with a very small operational impact (2–10% latency overhead). Hence, organizations can protect their data from future threats without compromising the quality of their services.

A Quantified Migration Route: By developing the Security Cost Index (SCI) and the five-phase roadmap (2024–2035), the author provides a decision-making model grounded in well-known principles. An orderly transition is highlighted not as a mere wish but as a feasible action under even very limited funds; a proposition 15–25% of IT security expenditure is put forward as the rough proportion of peak migration years.

Recommendations - Technical feasibility, in fact, is only one of the aspects of security which besides, it needs to be supported by organizational capability. To successfully deal with old functional environments, lack of skilled staff, and complex supply chains, companies have to convert their hesitance into concrete actions. Stakeholders are recommended to perform cryptographic inventories and assessments by the earliest time (2026) and attain the phase of hybrid deployments for the major systems in the period 2028-2030.

КВАНТТЫҚ ЕСЕПТЕУДІҢ КРИПТОГРАФИЯҒА ӘСЕРІ - КЛАССИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПОСТКВАНТТЫҚ АЛГОРИТМДЕРДІ САЛЫСТЫРУ

Аңдатпа. Кванттық есептеу - бұл дәстүрлі есептеу әдістеріне үлкен әсер ететін озық технология, бұл біздің цифрлық қауіпсіздігіміздің негізін құрайтын криптографиялық жүйелер үшін үлкен қиындық тудырады. Бұл зерттеу тезисі Кванттық дәуірдегі криптографиялық тұрақтылыққа арналған, Бұл Кезде Rsa және эллиптикалық, қисық криптография сияқты негізгі алгоритмдер Шор алгоритмін қолдану арқылы бұзылады, ал симметриялы примитивтер Гровердің іздеуіне қарсы қауіпсіздігінің жартысын жоғалтады. Зерттеудің мақсаты-қауіптің кванттық моделін мұқият түсіну және эксперименттер арқылы классикалық және посткванттық криптографиялық механизмдер үшін нақты "кванттық қауіпсіздік құны" қандай екенін анықтау. Әдістеме әдебиеттерге жүйелі шолуды қайталанатын эталондық жүйені (QCCB) пайдалана отырып жүргізілетін экспериментпен біріктіреді, ол өнімділіктің статистикалық бағаларын (орташа, дисперсиялық және сенімділік интервалдары) және машинада оқылатын нәтижелердің артефактілерін шығарады.. Эксперименттік нәтижелер тәуекелдің сандық көрсеткіштеріне негізделген көші-қон перспективасын растайды (i) rsa, 2048 және басқа да классикалық жалпыға қол жетімді негізгі схемалардың осалдық терезесі, оның ішінде (ii) nist стандарттауымен келісетін кванттан кейінгі үміткерлердің салыстырмалы өнімділігі мен өлшемдік сипаттамалары. Сонымен қатар, зерттеу шешім қабылдауға бағытталған Бағалау көрсеткішін-Қауіпсіздік Шығындарының Индексін (SCI) енгізеді, ол мақсатты қауіпсіздік деңгейлерінің есептеу үстеме шығындарымен арақатынасын түсінуді жеңілдетеді, бұл қолданыстағы компаға байланысты орналастыруды жоспарлаудың әртүрлі сценарийлерін түсінуге мүмкіндік береді. Құжатта стандартталған және өлшенетін, қайталанатын және нақты компаға келу көрсеткішімен өлшенетін посткванттық криптографияға көшу ұзақ мерзімді перспективада "қазір егін жинау, кейінірек шифрды шешу" тәуекелімен салыстырғанда құпиялылықты, тұтастықты және түпнұсқалықты қамтамасыз ету бойынша күш-жігердің негізі болуы керек делінген.

Түйін сөздер: Кванттық Есептеу, Посткванттық Криптография, NIST FIPS 203/204/205, ML-KEM, ML-DSA, Криптографиялық Тұрақтылық, Шор Алгоритмі, Гровер Алгоритмі, Гибридті Криптография, Қауіпсіздік Миграциясы, HNDL Шабуылы, Торлы Криптография

КРИПТОГРАФИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ КВАНТОВЫХ ВЫЧИСЛЕНИЙ - СРАВНЕНИЕ КЛАССИЧЕСКИХ И ПОСТКВАНТОВЫХ АЛГОРИТМОВ

Аннотация. Квантовые вычисления — это передовая технология, которая оказывает огромное влияние на традиционные методы вычислений, создавая серьезные проблемы для криптографических систем, составляющих основу нашей цифровой безопасности. Эта исследовательская работа посвящена криптостойкости в эпоху квантовых технологий, когда алгоритмы с открытым ключом, такие как RSA и криптография с эллиптическими кривыми, становятся уязвимыми при использовании алгоритма Шора, в то время как симметричные примитивы дополнительно теряют половину своей защиты от поиска Гровера. Цель исследования - досконально разобраться в модели квантовых угроз и с помощью экспериментов выяснить, какова реальная "стоимость квантовой безопасности" для классических и постквантовых криптографических механизмов. Методология сочетает систематический обзор литературы с экспериментом, который проводится с использованием воспроизводимой системы сравнительного анализа, которая (QCCB) дает статистические оценки эффективности (среднее значение, дисперсия и доверительные интервалы) и машиночитаемые артефакты результатов. Экспериментальные результаты подтверждают точку зрения о миграции, основанную на количественной оценке риска (i) окна уязвимости RSA, 2048 и других классических схем с открытым ключом, из которых (ii) сравнительные характеристики производительности и размера постквантовых кандидатов, которые соответствуют стандартизации NIST. Кроме того, в исследовании представлен ориентированный на принятие решений показатель оценки, индекс затрат на безопасность (SCI), который облегчает понимание взаимосвязи целевых уровней безопасности с вычислительными затратами, позволяя разрабатывать различные сценарии планирования развертывания в зависимости от существующих компромиссов. В документе утверждается, что переход к постквантовой криптографии, которая была стандартизирована, поддавалась измерению, воспроизводилась и имела четкий компромисс, должен стать основой усилий по обеспечению конфиденциальности, целостности и аутентичности от риска "собрать сейчас, расшифровать позже" в долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: Квантовые вычисления, Постквантовая криптография, NIST FIPS 203/204/205, ML-KEM, ML-DSA, Криптостойкость, Алгоритм Шора, Алгоритм Гровера, Гибридная криптография, Миграция безопасности, Атака HNLD, Криптография на основе решеток.

References

1. Gidney, C., & Eker, M. (2021). How to factor 2048-bit RSA integers in 8 hours using 20 million noisy qubits. *Quantum*, 5, 433. <https://doi.org/10.22331/q-2021-04-15-433>
2. Malik, Y., & Abbas, G. (2024). Harnessing quantum computing for sustainable growth: Innovations in cyber security and business development. *ResearchGate*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.18376.94729>
3. Shamshad, S., Riaz, F., Riaz, R., Rizvi, S. S., & Abdulla, S. (2022). An enhanced architecture to resolve public-key cryptographic issues in the Internet of Things (IoT), employing quantum computing supremacy. *Sensors*, 22(21), 8151. <https://doi.org/10.3390/s22218151>
4. Farouk, A., Alahmadi, A., Ghose, S., & Mashatan, A. (2024). A performance evaluation framework for post-quantum TLS. *Future Generation Computer Systems*. <https://doi.org/10.1016/j.future.2025.107768>
5. Mehmood, A., Shafique, A., Alawida, M., & Khan, A. N. (2024). Advances and vulnerabilities in modern cryptographic techniques: A comprehensive survey on cybersecurity in the domain of machine/deep learning and quantum techniques. *IEEE Access*, 12, 27530–27555. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2024.3439158>

6. SaberiKamarposhti, M., Ng, K.-W., Chua, F.-F., Yadollahi, M., Moradi, M., & Ahmadpour, S. (2024). Post-quantum healthcare: A roadmap for cybersecurity resilience in medical data. *Heliyon*, 10(10), e31406. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e31406>
7. Bagirovs, E., Provodin, G., Sipola, T., & Hautamäki, J. (2024). Applications of post-quantum cryptography. In *Proceedings of the 23rd European Conference on Cyber Warfare and Security* (Vol. 23, No. 1). <https://doi.org/10.34190/eccws.23.1.2247>
8. Farooq, S., Altaf, A., Iqbal, F., Bautista Thompson, E., Ramírez Vargas, D. L., de la Torre Díez, I., & Ashraf, I. (2023). Resilience optimization of post-quantum cryptography key encapsulation algorithms. *Sensors*, 23(12), 5379. <https://doi.org/10.3390/s23125379>
9. National Institute of Standards and Technology. (2024). FIPS 203: Module-lattice-based key-encapsulation mechanism standard. <https://csrc.nist.gov/pubs/fips/203/final>
10. National Institute of Standards and Technology. (2024). FIPS 204: Module-lattice-based digital signature standard. <https://csrc.nist.gov/pubs/fips/204/final>
11. Baseri, Y., Chouhan, V., & Ghorbani, A. (2024). Cybersecurity in the quantum era: Assessing the impact of quantum computing on infrastructure. *arXiv*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2404.10659>
12. Taffese, A. A., & Henriksen, P. (2024). Post-quantum cryptography for Internet of Things: A survey on performance and optimization. *arXiv*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2401.17538>
13. Khan, M. A., Javaid, S., Mohsan, S. A. H., Tanveer, M., & Ullah, I. (2024). Future-proofing security for UAVs with post-quantum cryptography: A review. *IEEE Open Journal of the Communications Society*, 5. <https://doi.org/10.1109/OJCOMS.2024.3486649>

Сведения об авторах

Жайлин Амир Габиденович	Студент Магистрант, университета Нархоз, Алматы, Казахстан E-mail: gakkugagai@gmail.com
Бекарыстанкызы Ақбаян	PhD, ассоциированный профессор Школы Цифровых Технологии университета Нархоз, Алматы, Казахстан E-mail: akbayan.bekaristankyzy@narхоз.kz
Актанова Баян Маратовна	Магистр «Информационные системы», Казахстанско-Британский Технический Университет, Алматы, Казахстан E-mail: bayyan@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Жайлин Амир Габиденович	Нархоз университетінің магистрант студенті, Алматы, Қазақстан E-mail: gakkugagai@gmail.com
Бекарыстанкызы Ақбаян	PhD, Нархоз университетінің Цифрлық технологиялар мектебінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан E-mail: akbayan.bekaristankyzy@narхоз.kz
Актанова Баян Маратовна	Ақпараттық Жүйелер магистрі, Қазақстан - Британ Техникалық Университет, Алматы, Қазақстан, E-mail: bayyan@gmail.com

Information about the authors

Zhailin Amir Gabidenovich	Master's Student, Narkhoz University, Almaty, Kazakhstan E-mail: gakkugagai@gmail.com
Bekarystankyzy Akbayan	PhD, associate professor of School of Digital Technologies, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: akbayan.bekaristankyzy@narхоз.kz
Aktanova Bayan Maratovna	Master of Information Systems, Kazakh-British Technical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: bayyan@gmail.com

УДК 004:37.013

МРНТИ 14.35.09

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_12

М.Ж. Базарова^{1*}, Қ. Алибекқызы¹, С. Адиканова², А.Ж. Бугубаева³

¹Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева,
Усть-Каменогорск, Казахстан

²Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

³Карагандинский Университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Казахстан

*E-mail: madina_vkgtu@mail.ru

РАЗРАБОТКА ИНФОРМАЦИОННОЙ МОДЕЛИ ОНТОЛОГИЧЕСКОЙ БАЗЫ ЗНАНИЙ ПРОЦЕССА ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ

Аннотация В статье рассматривается разработка онтологии, предназначенной для формализации и поддержки процесса повышения квалификации преподавателей в условиях цифровой трансформации образования с акцентом на STEM-ориентированные подходы. Актуальность исследования обусловлена необходимостью системного представления профессиональных компетенций преподавателей XXI века и обеспечения их измеримости в цифровых образовательных средах. Целью работы является создание онтологической модели, обеспечивающей интеграцию STEM-методов, компетенций, индикаторов их сформированности, инструментов оценивания и форм контроля в единой информационной структуре. В исследовании применялись методы онтологического моделирования, формального описания знаний с использованием OWL, а также запросы SPARQL для анализа и извлечения данных. В результате разработана онтология, реализующая матрицу соответствия «STEM-метод – компетенция – индикаторы – инструменты – формы контроля» и поддерживающая автоматизированный мониторинг профессионального развития преподавателей. Научная новизна работы заключается в комплексной формализации процесса повышения квалификации на основе онтологического подхода. Практическая значимость определяется возможностью использования онтологии в цифровых платформах повышения квалификации, системах поддержки принятия решений и аналитики качества педагогического образования.

Ключевые слова: STEM-образование, повышение квалификации преподавателей, профессиональные компетенции, цифровая трансформация образования, STEM-методы, методологическая модель, оценка компетенций.

Введение.

В условиях цифровой трансформации образования существенно возрастают требования к профессиональной деятельности преподавателей, что обуславливает необходимость совершенствования систем повышения квалификации на основе современных цифровых и междисциплинарных подходов. Переход от фрагментарных форм профессионального обучения к непрерывным и адаптивным моделям развития педагогических кадров рассматривается как одно из ключевых направлений модернизации образовательных систем [1]. В этой связи особую актуальность приобретает внедрение STEM-образования, ориентированного на интеграцию научных, технологических, инженерных и математических методов в образовательную практику.

Анализ научных источников показывает, что эффективность повышения квалификации преподавателей во многом определяется уровнем методической поддержки, практикоориентированностью обучения и возможностью оценки сформированности профессиональных компетенций [2]. Современные исследования подчёркивают, что традиционные информационные системы управления обучением, основанные преимущественно на обработке данных, не обеспечивают достаточной гибкости и семантической согласованности при проектировании индивидуальных траекторий профессионального развития [3].

В последние годы в научной литературе активно развивается онтологический подход, рассматриваемый как средство формализации и структурирования знаний об образовательных процессах, компетенциях и методах обучения [4]. Онтологические модели позволяют представить предметную область образования в виде системы понятий и отношений, обеспечивая согласование терминологии и интеграцию разнородных образовательных ресурсов. В работах отечественных и зарубежных авторов показано, что использование онтологий способствует повышению прозрачности и воспроизводимости процессов профессионального развития преподавателей [5].

Особое значение онтологическое моделирование приобретает в контексте STEM-образования, характеризующегося междисциплинарным характером и ориентацией на проектно-исследовательскую деятельность. Исследования свидетельствуют о том, что интеграция STEM-методов в системы повышения квалификации требует формализованных моделей, связывающих методы обучения, профессиональные компетенции и инструменты их оценки [6]. Вместе с тем анализ литературы выявляет недостаточную разработанность вопросов построения онтологических баз знаний, ориентированных именно на процессы повышения квалификации преподавателей с учётом STEM-компонентов.

Таким образом, существующие исследования создают теоретическую основу для применения онтологического подхода в образовании, однако остаётся актуальной задача разработки информационной модели онтологической базы знаний, обеспечивающей системное представление процессов повышения квалификации преподавателей в STEM-ориентированной образовательной среде [7, 8]. Решение данной задачи позволит повысить структурированность, адаптивность и измеримость профессионального развития педагогических кадров, что и определяет научную и практическую значимость настоящей работы.

Целью настоящего исследования является разработка модели интеграции STEM-методов в процесс повышения квалификации преподавателей, ориентированной на формирование профессиональных компетенций XXI века. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи:

- определить перечень профессиональных компетенций преподавателей и индикаторов их сформированности в условиях STEM-ориентированного образования;
- разработать информационную модель онтологической базы знаний процесса повышения квалификации преподавателей с учётом интеграции STEM-методов;
- установить взаимосвязи между STEM-методами, профессиональными компетенциями, образовательными инструментами и формами оценки в рамках онтологической структуры;

Объектом исследования является процесс повышения квалификации преподавателей в условиях цифровой трансформации образования и внедрения STEM-ориентированных подходов.

Предметом исследования являются информационные и онтологические модели интеграции STEM-методов в процесс повышения квалификации преподавателей, а также механизмы формирования и оценки профессиональных компетенций XXI века.

Научная новизна исследования заключается в разработке информационной модели онтологической базы знаний процесса повышения квалификации преподавателей,

обеспечивающей формализованное представление взаимосвязей между STEM-методами, профессиональными компетенциями и механизмами их оценки. В работе впервые систематизированы способы интеграции STEM-методов в онтологическую структуру профессионального развития преподавателей, что позволяет обеспечить измеримость и воспроизводимость результатов повышения квалификации. Дополнительно предложен подход к представлению профессиональных компетенций и индикаторов их сформированности в виде семантически согласованной модели, ориентированной на использование в цифровых образовательных платформах.

В современных научных работах информационное и онтологическое моделирование всё чаще рассматриваются как ключевая методологическая основа формализации, анализа и интеллектуальной поддержки образовательных процессов в условиях цифровой трансформации. Возрастающая сложность образовательных систем, увеличение объёмов обрабатываемых данных и активное внедрение STEM-ориентированных педагогических практик обусловили переход от преимущественно описательных подходов к структурированным, формально заданным и семантически насыщенным моделям представления знаний [9, 10].

Информационные модели ориентированы на структурирование данных об образовательных процессах и включают описание субъектов обучения, учебного контента, организационных форм и результатов оценивания. Они широко применяются в системах управления обучением и цифровых образовательных платформах, обеспечивая хранение, обработку и визуализацию данных [11]. Вместе с тем исследования показывают, что при всей своей технологической значимости информационные модели обладают ограниченными возможностями для отражения сложных логико-семантических связей между педагогическими категориями, профессиональными компетенциями и образовательными методами [12].

В сфере повышения квалификации преподавателей информационные модели позволяют автоматизировать организационные и учебные процедуры, однако не обеспечивают достаточного уровня аналитической поддержки для оценки профессионального развития и проектирования адаптивных образовательных траекторий [13]. Это ограничивает их применение в условиях перехода к компетентностно-ориентированным и персонализированным моделям обучения.

Онтологическое моделирование, в свою очередь, направлено на формализацию образовательной предметной области на основе понятий, классов и отношений, что позволяет представить процессы обучения и профессионального развития на семантическом уровне. В научной литературе подчёркивается, что онтологии способствуют формированию единого понятийного пространства и интеграции разнородных образовательных ресурсов и данных [14]. Особую актуальность онтологический подход приобретает при моделировании профессиональных компетенций преподавателей, образовательных целей и методов обучения [15].

В контексте STEM-ориентированного образования онтологические модели позволяют учитывать междисциплинарный характер образовательной деятельности и устанавливать формализованные связи между STEM-методами, формируемыми компетенциями и индикаторами их достижения. Это создаёт предпосылки для обеспечения измеримости, сопоставимости и воспроизводимости результатов повышения квалификации преподавателей [16, 17].

Отдельное направление исследований связано с разработкой гибридных моделей, сочетающих информационный и онтологический подходы. В таких моделях информационные структуры выполняют функции хранения и обработки данных, тогда как онтологии формируют семантический уровень, обеспечивающий интерпретацию знаний и логический вывод [18]. Подобные решения рассматриваются как перспективная основа для

интеллектуальных образовательных систем и цифровых платформ повышения квалификации преподавателей.

Гибридные модели открывают возможности для реализации персонализированных траекторий профессионального развития и автоматизации мониторинга компетенций, однако требуют высокой степени формализации предметной области и значительных вычислительных ресурсов. Проведённый анализ показывает, что информационные модели являются необходимым, но недостаточным инструментом для описания процессов повышения квалификации преподавателей. В условиях цифровой трансформации образования и развития STEM-подходов наибольший потенциал демонстрируют онтологические и гибридные модели, позволяющие формализовать профессиональные компетенции, интегрировать STEM-методы и обеспечить адаптивность образовательных решений [15, 17].

Анализ научных источников свидетельствует о том, что профессиональные компетенции и STEM-методы в онтологических структурах преимущественно представляются через систему классов, отношений и индикаторов, обеспечивающих формализацию и измеримость образовательных процессов. Интеграция указанных элементов в единую онтологическую модель рассматривается как перспективное направление развития цифровых систем повышения квалификации преподавателей в условиях STEM-ориентированного и цифрово трансформируемого образования.

Материалы и методы исследования.

Материалами исследования послужили научные публикации отечественных и зарубежных авторов, посвящённые проблемам повышения квалификации преподавателей, STEM-образования, цифровой трансформации образовательных процессов, а также вопросам информационного и онтологического моделирования в образовании. Дополнительно использовались нормативные и программные документы в сфере образования, рамочные модели профессиональных и цифровых компетенций педагогов, а также описания существующих цифровых образовательных платформ и систем управления обучением.

Методологическую основу исследования составляют системный, компетентностный и онтологический подходы, позволяющие рассматривать процесс повышения квалификации преподавателей как целостную многоуровневую систему. В ходе исследования применялись методы анализа и обобщения научных источников, сравнительного анализа существующих моделей повышения квалификации, классификации STEM-методов и профессиональных компетенций, а также методы концептуального и информационного моделирования.

Для разработки информационной модели онтологической базы знаний использовались формальные методы представления знаний и семантического моделирования. Онтологическая модель разрабатывалась с применением языка OWL (Web Ontology Language), обеспечивающего формализованное описание классов, свойств и отношений предметной области. В качестве основного программного средства проектирования и редактирования онтологии использовалась среда Protégé, позволяющая создавать, визуализировать и проверять онтологические структуры, а также выполнять логический контроль их согласованности.

Для визуального анализа структуры онтологической базы знаний и представления взаимосвязей между STEM-методами, профессиональными компетенциями и индикаторами их сформированности применялись средства WebVOWL, обеспечивающие графическую интерпретацию онтологических моделей. Элементы архитектурного и концептуального описания модели дополнительно оформлялись с использованием UML-диаграмм, что позволило отразить логику взаимодействия компонентов онтологической базы знаний и процессов повышения квалификации преподавателей.

Оценка корректности и целостности разработанной онтологической модели осуществлялась на основе логического анализа, встроенных средств валидации среды Protégé и сопоставления полученной структуры с существующими теоретическими и методологическими подходами, представленными в научной литературе. Применённые программные средства и методы обеспечивают воспроизводимость исследования и создают основу для дальнейшего развития цифровых систем поддержки повышения квалификации преподавателей в STEM-ориентированной образовательной среде.

Результаты и их обсуждение.

Разработанная онтология представляет собой информационную модель онтологической базы знаний процесса повышения квалификации преподавателей с элементами STEM-образования и предназначена для формализации взаимосвязей между STEM-методами, профессиональными компетенциями, индикаторами их сформированности, инструментами обучения и процедурами оценивания. Модель реализована в формате OWL и ориентирована на использование в средах семантического моделирования (Protégé), а также для визуализации и последующей интеграции в цифровые образовательные платформы (рисунок 1).

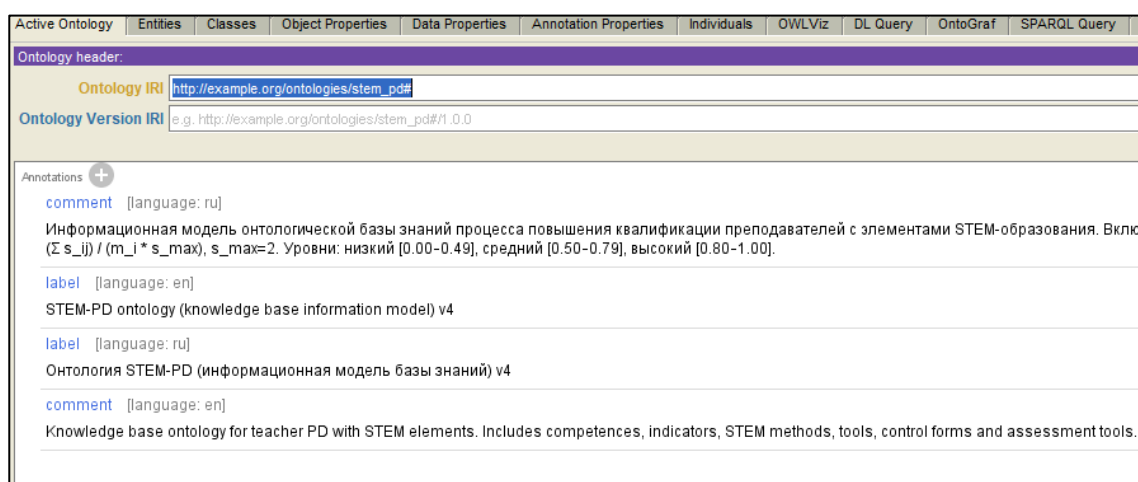

Рисунок 1 – Разработанная онтология в редакторе Protege

1) Концептуальные классы (Classes)

Онтологическая модель включает следующие ключевые классы предметной области:

- Teacher — субъект повышения квалификации (преподаватель).
- ProfessionalDevelopmentProcess — процесс повышения квалификации как целостная система.
- TrainingProgram — программа повышения квалификации (структура и содержание).
- Module — модуль/курс как единица учебного контента программы.
- LearningActivity — учебная активность (задание, практикум, проектная работа).
- STEMMethod — STEM-метод (например, PBL, inquiry-based learning и др.).
- Competence — профессиональная компетенция преподавателя (компетенции XXI века).
- Indicator — индикатор сформированности компетенции (наблюдаемый/измеряемый признак).
- Assessment — оценивание (процедура фиксации и интерпретации результатов).
- AssessmentTool — инструмент оценивания (квиз, рубрика, чек-лист и т.п.).
- ControlForm — форма контроля (тест, рубрика, кейс, проект, портфолио).
- Evidence — артефакт/доказательство достижения результата (отчёт, продукт проекта, портфолио).
- EducationalTool — инструмент обучения (LMS, симуляторы, онлайн-доски и др.).

- Level — уровень сформированности компетенций (низкий/средний/высокий).
- EvaluationModel — модель оценивания, задающая правила и формулы расчёта показателей.

С помощью редактора Protege построена информационная модель предметной области. Основные классы показаны на рисунке 2.

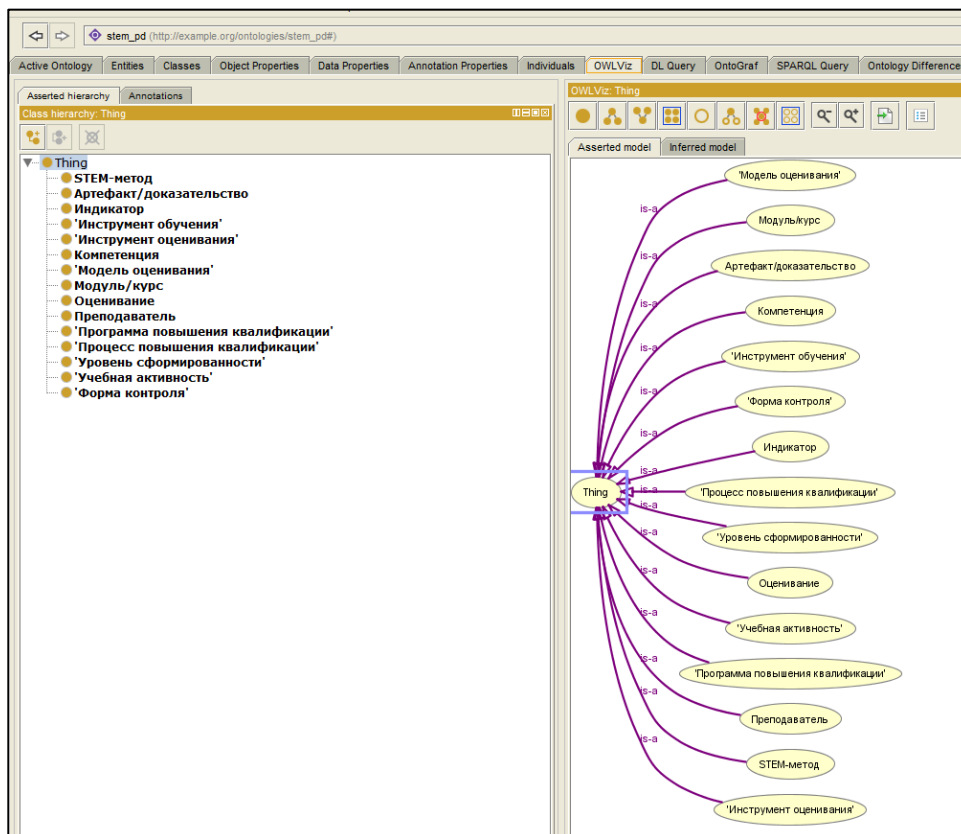

Рисунок 2 – Информационная модель предметной области в Protege

Указанные классы обеспечивают полноту представления предметной области за счёт охвата: (а) структуры программы повышения квалификации, (б) методической компоненты STEM, (в) компетентностной модели, (г) системы измерения и контроля результатов.

Построена таблица «Класс – роль – свойства» (таблица 2), которая выполняет систематизирующую и методологическую функцию:

- обеспечивает единое понятийное пространство для описания STEM-образования и профессиональных компетенций;
- служит основой для построения онтологической модели и последующей формализации знаний;
- повышает прозрачность и воспроизводимость моделирования образовательных процессов;
- создаёт предпосылки для автоматизированного анализа, мониторинга и проектирования образовательных траекторий.

Таким образом, данная таблица является ключевым инструментом перехода от описательного представления образовательной деятельности к структурированному и семантически насыщенному онтологическому моделированию.

Таблица 2 - «Класс – роль – свойства»

Класс	Роль в онтологии	Ключевые объектные свойства (вход/выход)	Ключевые datatype-свойства
Teacher	субъект ПК	participatesIn → ProfessionalDevelopment Process, hasLevel → Level	—
ProfessionalDevelopment Process	процесс ПК как система	implementsProgram → TrainingProgram	—
TrainingProgram	структура ПК (программа)	hasModule → Module	programTitle
Module	учебная единица программы	usesMethod → STEMMethod, includesActivity → LearningActivity	—
LearningActivity	задание/активность	activityUsesMethod → STEMMethod, producesEvidence → Evidence	—
STEMMethod	педагогическая технология STEM	formsCompetence → Competence, usesTool → EducationalTool	—
Competence	компетенция XXI века	hasIndicator → Indicator	competenceDescription, weight, competenceScore
Indicator	измеряемый признак компетенции	indicatorAssessedByTool → AssessmentTool	indicatorDescription, indicatorScore, indicatorMaxScore
Assessment	процедура оценивания	evaluatesIndicator → Indicator, usesAssessmentTool → AssessmentTool, assessmentUsesEvidence → Evidence, usesEvaluationModel → EvaluationModel	—
AssessmentTool	средство измерения	toolUsesControlForm → ControlForm	assessmentToolType, rubricCriterion
ControlForm	форма контроля	(вход) toolUsesControlForm	—
Evidence	доказательство о результатах	(вход) assessmentUsesEvidence, producesEvidence	evidenceLink
EducationalTool	инструмент обучения	(вход) usesTool	toolType

Level	уровень сформированности	levelForCompetence → Competence	levelName, minThreshold, maxThreshold
EvaluationModel	правила расчёта	(вход) usesEvaluationModel	formulaText

В онтологии определены объектные свойства, формализующие причинно-следственные и функциональные связи между сущностями. Отношения и семантические связи представлены на рисунке 3.

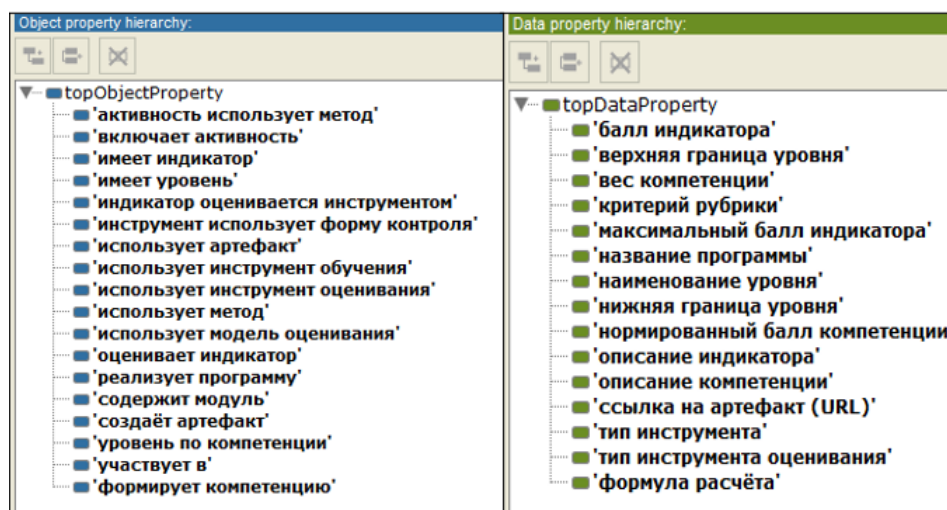

Рисунок 3 – Отношения и семантические связи

Таким образом, онтология задаёт целостную «цепочку соответствия» для методологического описания:

STEM-метод → компетенция → индикаторы → инструмент оценивания → форма контроля → артефакт доказательства.

В онтологии предусмотрен слой экземпляров, демонстрирующий возможность практического наполнения базы знаний. Примеры включают:

– STEM-методы: проектно-ориентированное, проблемно-ориентированное, исследовательское обучение, инженерный цикл проектирования, моделирование и симуляция;

– компетенции XXI века: цифровая, критическое мышление, исследовательская, проектно-инженерная, коммуникативная, интегративная STEM/STEAM;

– индикаторы: по 5 измеряемых индикаторов на каждую компетенцию;

– формы контроля и инструменты оценивания: тест, рубрика, кейс, проект, портфолио и соответствующие инструменты (квиз, рубрики, чек-лист и др.);

– артефакты Evidence с evidenceLink как доказательная база результата.

Экземпляры (Individuals) показаны на рисунке 4.

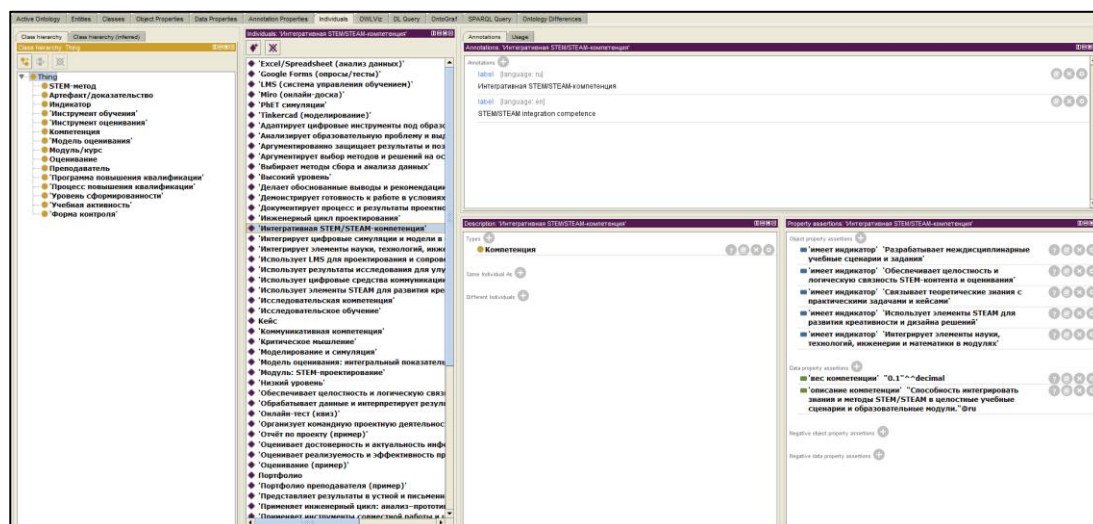

Рисунок 4 – Экземпляры (Individuals)

На рисунке 5 показан фрагмент онтологической модели, который демонстрирует иерархическую и причинно-следственную связь между STEM-методами, компетенциями, индикаторами и образовательными результатами, обеспечивая семантическую основу для анализа, проектирования и оценки процессов повышения квалификации преподавателей в условиях STEM-ориентированного образования.

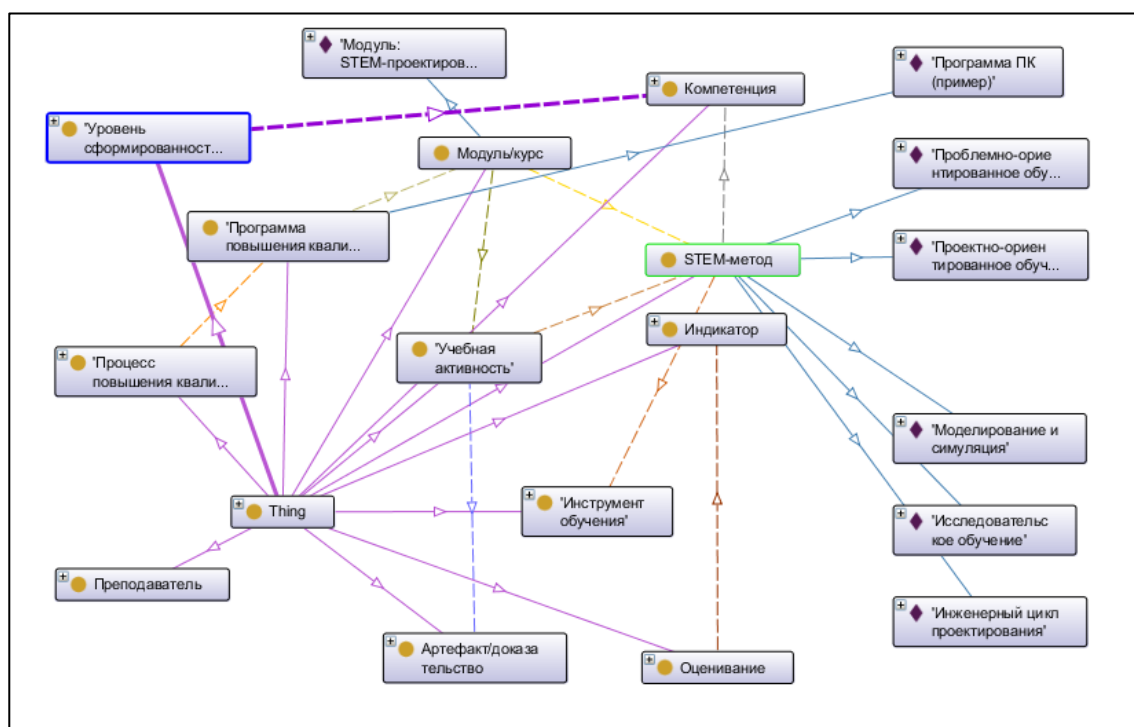

Рисунок 5 - Фрагмент онтологической модели

Матрица соответствия «STEM-метод – компетенция – индикаторы – инструменты – формы контроля» используется для формализации и операционализации процесса повышения квалификации преподавателей в STEM-ориентированном образовании. Матрица обеспечивает прослеживаемость (traceability) от применяемого STEM-метода до измеряемых результатов обучения через компетенции и индикаторы, а также фиксирует, какими инструментами и в каких формах контроля осуществляется оценивание. В онтологической модели данная матрица реализуется цепочкой отношений: STEMMethod →

formsCompetence → Competence → hasIndicator → Indicator → indicatorAssessedByTool → AssessmentTool → toolUsesControlForm → ControlForm, что позволяет автоматически извлекать и обновлять соответствия при расширении базы знаний.

Выполнен запрос в SPARQL Query. Для каждого STEM-метода получен список компетенций, затем конкретные индикаторы, а рядом — агрегированные списки инструментов оценивания и форм контроля, как показано на рисунке 6.

The screenshot shows a SPARQL query interface with a query editor and a results table. The query is as follows:

```

SELECT
  ?method
  ?competence
  (GROUP_CONCAT(DISTINCT ?indicator, separator=" ") AS ?indicators)
  (GROUP_CONCAT(DISTINCT ?tool, separator=" ") AS ?assessmentTools)
  (GROUP_CONCAT(DISTINCT ?form, separator=" ") AS ?controlForms)
WHERE {
  ?method rdfs:type stem:STEMMethod ;
  rdfs:label ?method ;
  stem:formsCompetence ?c ;
  ?c rdfs:type stem:Competence ;
  rdfs:label ?competence ;
  stem:hasIndicator ?ind ;
  ?ind rdfs:label ?indicator ;
  stem:indicatorAssessedByTool ?tool ;
  ?tool rdfs:label ?tool ;
  stem:toolUsesControlForm ?form ;
  ?form rdfs:label ?form .
}

```

The results table has five columns: method, competence, indicators, assessmentTools, and controlForms. It lists various STEM methods and their corresponding competencies, indicators, assessment tools, and control forms.

method	competence	indicators	assessmentTools	controlForms
"Инженерный цикл проектирования" ?flu	"Интегративная STEM/STEAM-компетенция" ?flu	"Разрабатывает междисциплинарные учебные сценарии" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Чек-лист анализа ?рубрика, Rubric, Кейс, Case study"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Разрабатывает междисциплинарные учебные сценарии" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Чек-лист анализа ?рубрика, Rubric, Кейс, Case study"
"Инженерный цикл проектирования" ?flu	"Интегративная STEM/STEAM-компетенция" ?flu	"Использует результаты исследования для улучшения обр" ?portfolio rubric, Рубрика портфолио, Чек-лист анализа кейс ?Portfolio, Портфолио, Кейс, Case study"	"Использует результаты исследования для улучшения обр" ?portfolio rubric, Рубрика портфолио, Чек-лист анализа кейс ?Portfolio, Портфолио, Кейс, Case study"	"Использует результаты исследования для улучшения обр" ?portfolio rubric, Рубрика портфолио, Чек-лист анализа кейс ?Portfolio, Портфолио, Кейс, Case study"
"Исследовательское обучение" ?flu	"Исследовательская компетенция" ?flu	"Соблюдает требования цифровой безопасности и защиты" ?онлайн-тест (кейс), Online quiz, Portfolio rubric, Рубрика ?Test, Test, Portfolio, Портфолио"	"Демонстрирует готовность к работе в условиях неопределенности" ?онлайн-тест (кейс), Online quiz, Чек-лист анализа кейса, ?Test, Test, Кейс, Case study"	"Разрабатывает междисциплинарные учебные сценарии" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Чек-лист анализа ?рубрика, Rubric, Кейс, Case study"
"Исследовательское обучение" ?flu	"Исследовательская компетенция" ?flu	"Аргументированно защищает результаты и позицию в п" ?Presentation rubric, Рубрика презентации, Portfolio rubric ?рубрика, Rubric, Portfolio, Портфолио"	"Аргументированно защищает результаты и позицию в п" ?Presentation rubric, Рубрика презентации, Portfolio rubric ?рубрика, Rubric, Portfolio, Портфолио"	"Аргументированно защищает результаты и позицию в п" ?Presentation rubric, Рубрика презентации, Portfolio rubric ?рубрика, Rubric, Portfolio, Портфолио"
"Моделирование и симуляция" ?flu	"Критическое мышление" ?flu	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"
"Моделирование и симуляция" ?flu	"Критическое мышление" ?flu	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"
"Проблемно-ориентированное обучение" ?flu	"Интегративная STEM/STEAM-компетенция" ?flu	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"
"Проблемно-ориентированное обучение" ?flu	"Интегративная STEM/STEAM-компетенция" ?flu	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"
"Проблемно-ориентированное обучение" ?flu	"Коммуникативная компетенция" ?flu	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"
"Проблемно-ориентированное обучение" ?flu	"Проектно-инженерная компетенция" ?flu	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"	"Применяет инженерный цикл: анализ-прототип-тестир" ?рубрика оценки проекта, Project rubric, Presentation rubr ?рубрика, Rubric"

Рисунок 6 - Результат выполнения запроса «Матрица соответствия»

По таблице видно, что один и тот же STEM-метод связан с несколькими компетенциями, и для каждой компетенции автоматически подтягиваются индикаторы + оценивание:

1. «Инженерный цикл проектирования» связан с
 - Интегративной STEM/STEAM-компетенцией (индикаторы типа “разработка междисциплинарных сценариев”), оценка через Project rubric / чек-лист кейса, формы контроля: рубрика, кейс;
 - Проектно-инженерной компетенцией (индикаторы типа “анализ–прототип–тестирование”), оценка через Project rubric / Presentation rubric, форма контроля: рубрика.
2. «Проектно-ориентированное обучение» связано с
 - Интегративной компетенцией (междисциплинарность),
 - Коммуникативной компетенцией (защита результатов),
 - Проектно-инженерной компетенцией (инженерный цикл),
 - и для каждой строки подтягиваются соответствующие рубрики/чек-листы/портфолио.
3. «Исследовательское обучение» связано с
 - Интегративной и Исследовательской компетенциями; оценивание — преимущественно через Portfolio rubric и Case checklist, формы контроля: портфолио, кейс.
4. «Моделирование и симуляция» связано с
 - Исследовательской и Цифровой компетенциями; оценивание включает онлайн-квиз/тест и портфолио-рубрику, формы контроля: тест, портфолио.
5. «Проблемно-ориентированное обучение» связано с
 - Критическим мышлением; оценивание через онлайн-квиз и чек-лист кейса, формы контроля: тест, кейс.

В итоге результат показывает, что онтология обеспечивает прослеживаемость: от выбора STEM-метода → к ожидаемым компетенциям → к измеряемым индикаторам → к конкретным инструментам оценивания → к формам контроля.

Разработанный перечень профессиональных компетенций и система индикаторов обеспечивают операционализацию процесса повышения квалификации преподавателей в условиях STEM-ориентированного образования. Матрица соответствия «STEM-метод –

компетенция – индикаторы – инструменты – формы контроля» позволяет рассматривать профессиональное развитие педагогов как управляемый, измеряемый и воспроизводимый процесс, что соответствует требованиям доказательной педагогики и методологии педагогических исследований.

Заключение.

Заклячая разработку онтологии STEM-ориентированного повышения квалификации преподавателей, можно отметить, что предложенная модель обеспечивает формализованное и воспроизводимое представление ключевых компонентов профессионального развития: STEM-методов, компетенций XXI века, индикаторов их сформированности, инструментов обучения и оценивания, форм контроля и доказательных артефактов. Онтология реализует сквозную логическую цепочку соответствия «STEM-метод → компетенция → индикаторы → инструменты оценивания → формы контроля → Evidence», что позволяет не только описывать процесс повышения квалификации в единой системе понятий, но и автоматически извлекать структурированные данные средствами SPARQL.

Практическая значимость онтологии состоит в том, что она может служить ядром онтологической базы знаний цифровой платформы повышения квалификации, поддерживающей персонализацию обучения и мониторинг профессионального роста. На её основе возможно:

- проектирование программ и модулей ПК с явной привязкой к целевым компетенциям и измеримым результатам;
- формирование рекомендательных траекторий обучения за счёт сопоставления дефицитных компетенций со STEM-методами и релевантными активностями;
- стандартизация оценивания через связку «индикатор–инструмент оценивания–форма контроля»;
- накопление и верификация доказательной базы (портфолио, отчёты, проекты) через сущность Evidence и ссылки на артефакты;
- аналитика эффективности применяемых STEM-методов по динамике индикаторов и интегрального показателя компетентности.

Таким образом, онтология пригодится как методологический инструмент для операционализации компетентностной модели в STEM-ориентированном повышении квалификации и как технологическая основа для построения интеллектуальных информационных систем: экспертных модулей, систем поддержки принятия решений, автоматизированного мониторинга и отчётности, а также интеграции данных между LMS и инструментами оценивания. В перспективе модель может быть расширена правилами валидации и вывода (например, SHACL/SWRL) для контроля целостности данных и более точного формирования рекомендаций на основе накопленных результатов обучения.

Финансирование.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, Грант № AP25793611 «Разработка адаптивной онтологической модели процесса повышения квалификации преподавателей, интегрирующая STEM-методы и современные цифровые технологии».

Список литературы

1. Абдрахманова, Г. И. (2021). Цифровая трансформация образования: вызовы и перспективы. Вопросы образования, № 3, 45–61. <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2021-3-45-61>.
2. Darling-Hammond, L., Hyler, M. E. & Gardner, M. (2017). Effective teacher professional development. Palo Alto: Learning Policy Institute. <https://doi.org/10.54300/122.311>.

3. Desimone, L. M. (2009). Improving impact studies of teachers' professional development. *Educational Researcher*, Vol. 38, No. 3, 181–199. <https://doi.org/10.3102/0013189X08331140>.
4. Gruber, T. R. (1993). A translation approach to portable ontology specifications. *Knowledge Acquisition*, Vol. 5, No. 2, 199–220. <https://doi.org/10.1006/knac.2021.1008>.
5. Ташкенбаева, А. Б. & Ахметова, Д. К. (2023). Онтологический подход к моделированию компетенций педагога. *Информационные технологии в образовании*, № 1, 33–41. <https://doi.org/10.25683/ITE.2023.01.05>.
6. Gabdullin, R. R. & Suleimenova, A. T. (2022). STEM-образование как фактор модернизации педагогической подготовки. *Образование и наука*, Т. 24, № 6, 9–29. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-6-9-29>.
7. Honey, M., Pearson, G. & Schweingruber, H. (2014). *STEM integration in K–12 education: Status, prospects, and an agenda for research*. Washington, DC: National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/18612>.
8. Redecker, C. & Punie, Y. (2017). *European framework for the digital competence of educators: DigCompEdu*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. URL: https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC107466/pdf_digcomedu_a4_final.pdf (дата обращения: 08.01.2026).
9. Абдрахманова, Г. И. (2021). Цифровая трансформация образования: вызовы и перспективы. *Вопросы образования*, № 3, 45–61. <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2021-3-45-61>.
10. Король, А. Д. (2022). Цифровая трансформация образования и вызовы XXI века. *Вопросы образования*. URL: <https://vovr.elpub.ru/jour/article/view/3813> (дата обращения: 08.01.2026).
11. Bogush, V. A. & Shneiderov, E. N. (2021). *Digitalization of education: problems and prospects*. Minsk. URL: https://libeldoc.bsuir.by/bitstream/123456789/45897/1/Bogush_Tsifrovizatsiya.pdf (accessed: 08.01.2026).
12. Desimone, L. M. (2009). Improving impact studies of teachers' professional development. *Educational Researcher*, Vol. 38, No. 3, 181–199. <https://doi.org/10.3102/0013189X08331140>.
13. Darling-Hammond, L., Hyler, M. E. & Gardner, M. (2017). *Effective teacher professional development*. Palo Alto: Learning Policy Institute. <https://doi.org/10.54300/122.311>.
14. Gruber, T. R. (1993). A translation approach to portable ontology specifications. *Knowledge Acquisition*, Vol. 5, No. 2, 199–220. <https://doi.org/10.1006/knac.1993.1008>.
15. Mishra, P. & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge. *Teachers College Record*, Vol. 108, No. 6, 1017–1054. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x>.
16. Honey, M., Pearson, G. & Schweingruber, H. (2014). *STEM integration in K–12 education*. Washington, DC: National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/18612>.
17. Gabdullin, R. R. & Suleimenova, A. T. (2022). STEM-образование как фактор модернизации педагогической подготовки. *Образование и наука*, Т. 24, № 6, 9–29. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-6-9-29>.
18. Redecker, C. & Punie, Y. (2017). *European framework for the digital competence of educators: DigCompEdu*. Luxembourg. URL: https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC107466/pdf_digcomedu_a4_final.pdf (дата обращения: 08.01.2026).

References

1. Abdrakhmanova, G. I. (2021). Tsifrovaya transformatsiya obrazovaniya: vyzovy i perspektivy [Digital transformation of education: challenges and prospects]. *Voprosy obrazovaniya*, No. 3, 45–61. <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2021-3-45-61>
2. Darling-Hammond, L., Hyler, M. E. & Gardner, M. (2017). *Effective teacher professional development*. Palo Alto: Learning Policy Institute. <https://doi.org/10.54300/122.311>
3. Desimone, L. M. (2009). Improving impact studies of teachers' professional development. *Educational Researcher*, Vol. 38, No. 3, 181–199. <https://doi.org/10.3102/0013189X08331140>
4. Gruber, T. R. (1993). A translation approach to portable ontology specifications. *Knowledge Acquisition*, Vol. 5, No. 2, 199–220. <https://doi.org/10.1006/knac.1993.1008>
5. Tashkenbaeva, A. B. & Akhmetova, D. K. (2023). Ontologicheskiy podkhod k modelirovaniyu kompetentsiy pedagoga [Ontological approach to modeling teacher competencies]. *Informatsionnye tekhnologii v obrazovanii*, No. 1, 33–41. <https://doi.org/10.25683/ITE.2023.01.05>
6. Gabdullin, R. R. & Suleimenova, A. T. (2022). STEM-obrazovanie kak faktor modernizatsii pedagogicheskoy podgotovki [STEM education as a factor of modernization of teacher training]. *Obrazovanie i nauka*, Vol. 24, No. 6, 9–29. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-6-9-29>
7. Honey, M., Pearson, G. & Schweingruber, H. (2014). *STEM integration in K–12 education: Status, prospects, and an agenda for research*. Washington, DC: National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/18612>
8. Redecker, C. & Punie, Y. (2017). *European framework for the digital competence of educators: DigCompEdu*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. URL: https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC107466/pdf_digcomedu_a4_final.pdf (accessed: 08.01.2026)
9. Abdrakhmanova, G. I. (2021). Tsifrovaya transformatsiya obrazovaniya: vyzovy i perspektivy [Digital transformation of education: challenges and prospects]. *Voprosy obrazovaniya*, No. 3, 45–61. <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2021-3-45-61>
10. Korol, A. D. (2022). Tsifrovaya transformatsiya obrazovaniya i vyzovy XXI veka [Digital transformation of education and challenges of the 21st century]. *Voprosy obrazovaniya*. URL: <https://vovr.elpub.ru/jour/article/view/3813> (accessed: 08.01.2026)
11. Bogush, V. A. & Shneiderov, E. N. (2021). *Digitalization of education: problems and prospects*. Minsk. URL: https://libeldoc.bsuir.by/bitstream/123456789/45897/1/Bogush_Tsifrovizatsiya.pdf (accessed: 08.01.2026)
12. Desimone, L. M. (2009). Improving impact studies of teachers' professional development. *Educational Researcher*, Vol. 38, No. 3, 181–199. <https://doi.org/10.3102/0013189X08331140>
13. Darling-Hammond, L., Hyler, M. E. & Gardner, M. (2017). *Effective teacher professional development*. Palo Alto: Learning Policy Institute. <https://doi.org/10.54300/122.311>
14. Gruber, T. R. (1993). A translation approach to portable ontology specifications. *Knowledge Acquisition*, Vol. 5, No. 2, 199–220. <https://doi.org/10.1006/knac.1993.1008>
15. Mishra, P. & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge. *Teachers College Record*, Vol. 108, No. 6, 1017–1054. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x>
16. Honey, M., Pearson, G. & Schweingruber, H. (2014). *STEM integration in K–12 education*. Washington, DC: National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/18612>
17. Gabdullin, R. R. & Suleimenova, A. T. (2022). STEM-obrazovanie kak faktor modernizatsii pedagogicheskoy podgotovki [STEM education as a factor of modernization of

teacher training]. *Obrazovanie i nauka*, Vol. 24, No. 6, 9–29. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2022-6-9-29>

18. Redecker, C. & Punie, Y. (2017). European framework for the digital competence of educators: DigCompEdu. Luxembourg. URL: https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC107466/pdf_digcomedu_a4_final.pdf (accessed: 08.01.2026)

STEM-БІЛІМ БЕРУ ЭЛЕМЕНТТЕРІ БАР ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУ ПРОЦЕСІНІҢ ОНТОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БАЗАСЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ МОДЕЛІН ӘЗІРЛЕУ

Аңдатпа. Мақалада STEM-бағдарланған тәсілдерге баса назар аудара отырып, білім берудің цифрлық трансформациясы жағдайында оқытушылардың біліктілігін арттыру процесін ресімдеуге және қолдауға арналған онтологияны әзірлеу қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі ХХІ ғасыр оқытушыларының кәсіби құзыреттіліктерін жүйелі түрде ұсыну және олардың цифрлық білім беру орталарында өлшенуін қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты. Жұмыстың мақсаты бірыңғай ақпараттық құрылымда STEM-әдістерді, құзыреттерді, олардың қалыптасу индикаторларын, бағалау құралдары мен бақылау нысандарын біріктіруді қамтамасыз ететін онтологиялық модель құру болып табылады. Зерттеуде онтологиялық модельдеу әдістері, OWL мекен-жайларын қолдана отырып білімді формальды сипаттау және деректерді талдау және алу үшін SPARQL сұраулары қолданылды. Нәтижесінде "STEM-әдіс – құзыреттілік – индикаторлар – құралдар – Бақылау нысандары" сәйкестік матрицасын іске асыратын және оқытушылардың кәсіби дамуының автоматтандырылған мониторингін қолдайтын онтология әзірленді. Жұмыстың ғылыми жаңалығы онтологиялық тәсіл негізінде біліктілікті арттыру процесін кешенді ресімдеу болып табылады. Практикалық маңыздылығы біліктілікті арттырудың цифрлық платформаларында, шешім қабылдауды қолдау жүйелерінде және педагогикалық білім беру сапасын талдауда онтологияны қолдану мүмкіндігімен анықталады.

Түйін сөздер: STEM-білім беру, оқытушылардың біліктілігін арттыру, кәсіби құзыреттілік, білім берудің цифрлық трансформациясы, STEM-әдістер, әдіснамалық модель, құзыреттілікті бағалау.

DEVELOPMENT OF AN INFORMATION MODEL OF THE ONTOLOGICAL KNOWLEDGE BASE OF THE TEACHER TRAINING PROCESS WITH ELEMENTS OF STEM EDUCATION

Abstract. The article discusses the development of an ontology designed to formalize and support the process of teacher professional development in the context of digital transformation of education with an emphasis on STEM-based approaches. The relevance of the research is determined by the need for a systematic presentation of the professional competencies of teachers of the 21st century and ensuring their measurability in digital educational environments. The aim of the work is to create an ontological model that ensures the integration of STEM methods, competencies, indicators of their formation, assessment tools and forms of control in a single information structure. The study used methods of ontological modeling, formal description of knowledge using OWL, as well as SPARQL queries for data analysis and extraction. As a result, an ontology has been developed that implements the "STEM-method – competence – indicators – tools – forms of control" compliance matrix and supports automated monitoring of teachers' professional development. The scientific novelty of the work lies in the comprehensive formalization of the professional development process based on an ontological approach. The

practical significance is determined by the possibility of using ontology in digital professional development platforms, decision support systems and quality analysis of teacher education.

Keywords: *STEM education, teacher training, professional competencies, digital transformation of education, STEM methods, methodological model, competence assessment.*

Авторлар туралы мәлімет

Базарова Мадина Жомартовна	PhD, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің постдокторанты, қауымдастырылған профессор, PhD, Өскемен қ., Қазақстан, E-mail: madina_vkgtu@mail.ru
Алибеккызы Карлыгаш	PhD, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің «Ақпараттық технологиялар және зияткерлік жүйелер мектебі» қауымдастырылған профессоры, , Өскемен қ., Қазақстан, E-mail: karlygash.alibekkyzy@mail.ru
Адиқанова Салтанат	PhD, қауымдастырылған профессор, Сәрсен Аманжолов Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан, E-mail: ersal_7882@mail.ru
Бугубаева Алина Жанатбековна	«Цифрлық инженерия және IT-Аналитика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, PhD философия докторы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан, E-mail: alina_bugubayeva@mail.ru

Сведения об авторах

Базарова Мадина Жомартовна	Постдокторант Восточно-Казакхстанского технического университета имени Д. Серикбаева, ассоциированный профессор, PhD, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: madina_vkgtu@mail.ru
Алибеккызы Карлыгаш	PhD, ассоциированный профессор «Школа информационных технологий и интеллектуальных систем», Восточно-Казакхстанский технический университет имени Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: karlygash.alibekkyzy@mail.ru
Адиқанова Салтанат	PhD, ассоциированный профессор, Восточно-Казакхстанский университет им. Сарсена Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: ersal_7882@mail.ru
Бугубаева Алина Жанатбековна	Ассоциированный профессор кафедры «Цифровая инженерия и IT-Аналитика», доктор философии PhD, Карагандинский Университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Казахстан, E-mail: alina_bugubayeva@mail.ru

Information about the authors

Bazarova Madina Zhomartovna	D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University postgraduate, Associate professor, PhD, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, E-mail: madina_vkgtu@mail.ru
Alibekkyzy Karlygash	PhD, Associate Professor, School of Information Technologies and Intelligent Systems, D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust- Kamenogorsk, Kazakhstan, E-mail: karlygash.alibekkyzy@mail.ru
Adikanova Saltanat	PhD, Associate Professor, East Kazakhstan University named after Sarsena Amanzholova, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, E-mail: ersal_7882@mail.ru
Bugubayeva Alina	Associate Professor "Digital Engineering and IT-Analytics", Doctor of Philosophy PhD, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan, E-mail: alina_bugubayeva@mail.ru

ӘОЖ 004.056

ҒТАХА 81.93.29

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_13

С. А. Адилжанова¹, А. Е. Рахыш^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

*E-mail: rakhyshe_aigerim3@live.kaznu.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КИБЕРҚАУІПСІЗДІК ИНЦИДЕНТТЕРІН МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы киберомниденттердің уақыттық динамикасы зерттеліп, алдыңғы қатарлы цифрлық мемлекеттермен (АҚШ, Сингапур) салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеудің әдістемелік негізі ретінде уақыттық қатарларды талдаудың эконометрикалық құралдары: толықтырылған Дикки-Фуллер тесті (ADF), Йохансен (Johansen) коинтеграциялық тесті және Векторлық авторегрессия (VAR) моделі қолданылды. KZ-CERT деректеріне (2015–2025 жж.) жүргізілген талдау нәтижесінде ботнет желілерінің таралуы стационарлы және тұрақты жоғары деңгейде екені анықталды. Вирустар мен фишингтік шабуылдардың да өсімі байқалды. АҚШ (FBI IC3) және Сингапур (CSA) есептерімен салыстыру барысында Қазақстанда инфрақұрылымдық және техникалық сипаттағы қауіптердің басым екендігі, ал дамыған елдерде әлеуметтік инженерия мен мақсатты шабуылдардың үлесі жоғары екендігі айқындалды. Python программалау тіліндегі (pandas, statsmodels) есептеулер негізінде 2026–2028 жылдарға қысқа мерзімді болжам жасалып, ұлттық киберқауіпсіздік жүйесін жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: киберқауіпсіздік, математикалық модельдеу, VAR моделі, ADF тесті, ботнеттер, фишинг, салыстырмалы талдау.

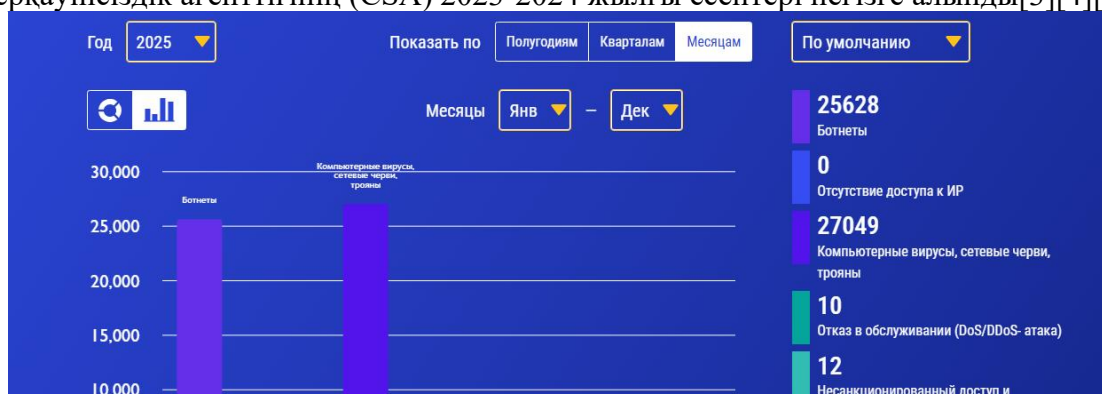
Кіріспе.

Қазіргі заманда ақпараттық жүйелердің жетілдірілуі, жасанды интеллект сияқты ірі технологиялық ашылулар адам өміріне тікелей әсер етуде. Әсіресе, мемлекеттік маңызы бар кибер-физикалық жүйелердің жаппай цифрландыру, атап айтқанда онлайн банкинг, электрондық үкімет, телекоммуникациялық инфрақұрылымдардың цифрлы ортаға көшуі сәйкесінше, кибершабуылдардың да легін арттырды. Кибершабуылдар ұлттық қауіпсіздікке өз қатерін төндіруі мүмкін[1].

Қазақстан Республикасында ақпараттық-коммуникациялық жүйені қорғау «Киберқауіпсіздік тұжырымдамасы» (Қазақстанның киберқалқаны) саясаты арқылы жүзеге асырылғанымен, бұл бағыттағы ғылыми жұмыстардың едәуір бөлігі қолжетімді емес[2]. Мемлекеттік инфрақұрылым нысандарына қатысты статистикалық материалдар құпия болғандықтан, киберқауіпсіздік жағдайын бағалау ашық, қолжетімді және жанама ақпараттарға сүйенеді.

Ашық дереккөздерден ең сапалы мәліметтерді Ұлттық компьютерлік оқиғаларға әрекет ету қызметі (KZ-CERT) тарапынан жарияланған статистикалық мәліметтерден табуға болады(1-сурет). Сайтта кибероқиғалардың әр жылдардағы динамикасы көрсетілген. Салыстырмалы талдау үшін АҚШ-тың Федералдық Тергеу Бюросының

Интернеттегі қылмыстарға шағымдану орталығы (FBI IC3) және Сингапурдың Киберқауіпсіздік агенттігінің (CSA) 2023-2024 жылғы есептері негізге алынды[3][4][5].

Сурет 1 – Kz-cert сайтындағы статистикалық мәліметтер

Киберқауіп динамикасы уақыт бойынша өзгеріп, құбылып отырады. Ботнеттер, вирустар, зиянды бағдарламалардың таралуы, фишингтік шабуылдар, қызмет көрсетуден бас тарту (Denial of Service – DoS/DDoS) сияқты кибершабуылдар бір-бірімен байланысты динамикалық жүйе қалыптастырады.

Мұндай динамикалық жүйеге негізделген статистикалық мәліметтерді математикалық модельдер тұрғызу арқылы талдау жақсы нәтиже береді. Оның ішінде ADF (Augmented Dickey-Fuller) тесті, Johansen коинтеграциялық моделі, VAR(Vector AutoRegression) математикалық модельдері киберқауіпсіздік көрсеткішінің уақытқа байланысты қасиеттерін, ұзақ мерзімді байланыстарын анықтауға және оларды болжауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты соңғы онжылдықтағы Қазақстан Республикасындағы кибероқиғаларды уақыттық динамика бойынша талдап, негізгі қауіп түрлерінің арасындағы байланысты анықтау. Зерттеу дәл әрі нақты болуы үшін KZ-CERT сайтынан алынған статистикалық мәліметтердің барлығы нормализацияланды. Стационарлығы ADF тесті арқылы, ұзақ мерзімді тәуелділіктер Johansen әдісімен, болжамдар VAR моделі арқылы есептелді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы - Қазақстанның киберқауіпсіздік жағдайын динамикалық тұрғыдан талдап, ботнет, вирус, фишинг шабуылдары арасындағы байланысты сандық түрде дәлелдеу. Алынған нәтижелер ұлттық киберқауіпсіздік жүйесін бағалау, тәуекел индексін қалыптастыру үшін тәжірибелік маңызға ие.

Материалдар мен зерттеу әдістері.

Зерттеуде Қазақстан Республикасындағы киберқауіпсіздік инциденттерінің уақыттық динамикасын сандық тұрғыдан талдау және негізгі қауіп түрлерінің өзара байланысын анықтау үшін эконометрикалық модельдеу әдістері қолданылды. Зерттеуге пайдаланылатын деректер 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Kz-cert сайтынан алынған статистикалық деректер

Көрсеткіш / Жыл	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Ботнеттер	17150	18959	22899	17724	17300	12670	4 304	2 194	4 040	10676	25628
Интернет ресурстарға қолжетімділіктің болмауы	0	0	1 065	797	1 075	2 937	1 959	1 258	1 090	0	0
Компьютерлік вирустар, желілік құрттар, трояндар	120	114	360	313	409	2500	11923	10869	21940	16177	27049
Қызмет көрсетуден бас тарту (DoS/DDoS-шабуыл)	21	10	43	42	201	290	264	218	152	22	10
Рұқсатсыз қол жеткізу және мазмұнын түрлендіру	503	1 336	915	1 082	258	293	272	407	329	43	12

Интернет желісіндегі фишинг	195	128	106	199	883	1 392	658	1 242	2 160	680	1 077
Қалған инциденттер	0	0	0	0	0	0	0	466	4 770	415	212
Барлығы	17989	20547	25388	20157	20126	20082	19380	16654	34481	28013	53988

Жиналған деректер базасымен жұмыс жасау үшін оларды нормализациялау қажет, себебі, DDoS, ботнет шабуылдарының мәні үлкен, ал DoS шабуылының мәні олармен салыстырғанда аз. Егер деректерді модельге енгізсек, үлкен мәндер кіші шамаларды басып кетеді.

$$X_{norm} = \frac{X - X_{min}}{X_{max} - X_{min}} \quad (1)$$

Мұндағы X – бастапқы уақыттық қатардың мәні, X_{min} , X_{max} – қатардың ең кішкентай және ең үлкен мәндері.

Кесте 2 – Нормализацияланған статистикалық деректер

Жыл	Ботнеттер	IP-ға қолжетімсіздік	Вирустар	DoS/DDoS	Рұқсатсыз қол жеткізу	Фишинг	Қалған инциденттер
2015	0.669	0.000	0.004	0.072	0.377	0.090	0.000
2016	0.740	0.000	0.004	0.034	1.000	0.059	0.000
2017	0.894	0.363	0.013	0.148	0.685	0.049	0.000
2018	0.692	0.271	0.012	0.145	0.810	0.092	0.000
2019	0.675	0.366	0.015	0.693	0.193	0.409	0.000
2020	0.494	1.000	0.092	1.000	0.219	0.645	0.000
2021	0.168	0.667	0.441	0.910	0.204	0.305	0.000
2022	0.086	0.428	0.402	0.752	0.305	0.575	0.098
2023	0.158	0.371	0.811	0.524	0.246	1.000	1.000
2024	0.417	0.000	0.598	0.076	0.032	0.315	0.087
2025	1.000	0.000	1.000	0.034	0.009	0.499	0.044

ADF (Augmented Dickey–Fuller) тесті, Johansen коинтеграциялық талдауы және VAR (Vector AutoRegression) моделі киберқауіпсіздік көрсеткіштерінің уақыттық динамикасын зерттеуде маңызды эконометрикалық әдістер болып табылады. Бұл тәсілдер зерттеу барысында деректердің статистикалық қасиеттерін, олардың ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді байланыстарын, сондай-ақ өзара әсер ету бағыттарын анықтау мақсатында қолданылады.

ADF тестінің негізгі мақсаты – уақыттық қатардың стационарлық сипатын тексеру. Киберқауіпсіздік саласында бұл көрсеткіштер, мысалы ботнеттер, фишинг шабуылдары немесе зиянды бағдарламалардың таралуы, уақыт бойынша айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды және көбінесе өсу немесе төмендеу трендін көрсетеді. Стационарлық қатар дегеніміз – уақыт бойынша өзгеріссіз қатар. Егер қатар стационарлы болмаса, онда оның болжамдық қасиеттері сенімсіз болады. Осыны тексеру үшін ADF тесті қолданылады[6]. Бұл тест кездейсоқ секірістер мен жүйелі өсудің немесе кемудің бар-жоғын айқындайды. Киберқауіпсіздік көрсеткіштері көбіне экспоненциалды өсуге бейім болғандықтан, олардың стационарлығын тексеру модельдеу алдында деректерді дұрыс құрылымдау үшін қажет.

Зерттеуде ADF тесті 2015–2025 жылдар аралығындағы Қазақстандағы негізгі киберқауіп көрсеткіштерінің — ботнеттер, вирустар, фишинг, DDoS және рұқсатсыз қол жеткізу — стационарлық дәрежесін анықтау үшін қолданылды. Әр көрсеткіштің уақыт бойынша трендік мінез-құлқын бағалау арқылы киберқауіптердің динамикалық табиғатын, яғни тұрақты немесе экспоненциалды өсу үрдісін анықтау мақсат етілді.

$$\Delta Y_t = \alpha + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Мұндағы : α - тұрақты компонент, γ бірлік түбір параметрі, δ_i лагтар бойынша түзетуші коэффициенттер, ε_t кездейсоқ қате.

Johansen коинтеграциялық тесті бірнеше уақыттық қатардың ұзақ мерзімді статистикалық тәуелділігін анықтау үшін қолданылады. Мысалы, ботнеттердің көбеюі мен фишинг оқиғаларының жиілеуі бір-бірімен байланысты болуы мүмкін, себебі олар ортақ киберқауіп экожүйесінің элементтері. Егер әр қатар жеке алғанда стационарлы болмаса, бірақ олардың сызықтық комбинациясы стационарлы болса, онда бұл қатарлар коинтеграцияланған деп есептеледі. Johansen әдісі көп айнымалылы жүйелердегі коинтеграциялық векторларды анықтауға мүмкіндік береді және олардың арасындағы ұзақ мерзімді тепе-теңдік байланысын сипаттайды. Бұл тәсіл α және β параметрлерінің көмегімен жүйенің теңгерімге қайтарылу жылдамдығын бағалауға мүмкіндік береді. Киберқауіпсіздік тұрғысынан алғанда, мұндай талдау әртүрлі қауіп түрлерінің өзара байланысын, мысалы зиянды бағдарламалардың артуының фишинг және DDoS шабуылдарына ұзақ мерзімді әсерін анықтауға жағдай жасайды. Осылайша, Johansen тесті зерттелетін жүйенің ұзақ мерзімді теңгерімді дамуын статистикалық негізде дәлелдеуге мүмкіндік береді.

$$\Delta Y_t = \Pi Y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \Gamma_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Мұндағы Y_t – көпөлшемді уақыттық қатар векторы, Γ_i қысқа мерзімді динамиканы сипаттайтын коэффициенттер, ε_t кездейсоқ қателер векторы, Π ұзақ мерзімді тәуелділікті сипаттайтын матрица.

VAR моделі бірнеше айнымалының өзара динамикалық тәуелділігін талдау үшін қолданылады. Бұл модельде барлық айнымалылар эндогенді, яғни әрбір көрсеткіш басқа көрсеткіштердің кешігу мәндері арқылы түсіндіріледі. VAR моделі уақыт бойынша өзара әсер ету бағытын және осы әсердің қарқындылығын бағалауға мүмкіндік береді. Модельдің жалпы түрі векторлық авторегрессия теңдеулері жүйесі арқылы сипатталады, мұнда әр айнымалының ағымдағы мәні оның өзге айнымалылардың кешіктірілген мәндерінен тәуелді болады[7]. Киберқауіпсіздік контекстінде VAR моделі ботнеттердің көбеюі фишинг немесе вирустардың таралуына қалай әсер ететінін және бұл өзара байланыстардың уақытша лагтар арқылы қалай жүзеге асатынын анықтауға мүмкіндік береді. VAR нәтижелерінің негізінде қай айнымалылар жетекші, ал қайсысы жауап беруші факторлар екені айқындалады. Бұл өзара тәуелділіктерді талдау арқылы киберқауіптердің эволюциясын болжауға және ұлттық қауіпсіздік жүйесінің әлсіз тұстарын сандық тұрғыдан анықтауға болады.

Нәтижелер және оларды талқылау.

2015–2025 жылдардағы деректерде орташа мән оң және нөлден айтарлықтай алшақ (мысалы, ботнеттер, вирустар мыңдық шамаларда) және бірақ жылдық өсім немесе уақыттық тренд сызықтық сипатта емес (бірнеше жылда күрт секіру бар) болғандықтан ADF тестінің константалық моделі таңдалды. Бұл жағдайда қатар нөл маңында тербелмейді, бірақ анық тренд те байқалмайды.

Барлық есептеулер Python программалау тілінде жүзеге асырылып, деректерді өңдеу және модельдеу үшін pandas, numpy және statsmodels кітапханалары қолданылды[8].

```

result = adfuller(series, regression='c', autolag='AIC')
output = {
    "Көрсеткіш": series_name,
    "ADF статистикасы": round(result[0], 4),
    "p-мән": round(result[1], 4),
    "Лаг саны": result[2],
    "Бақылау саны": result[3],
    "Стационарлық": "Иә" if result[1] < 0.05 else "Жоқ"
}
return output

```

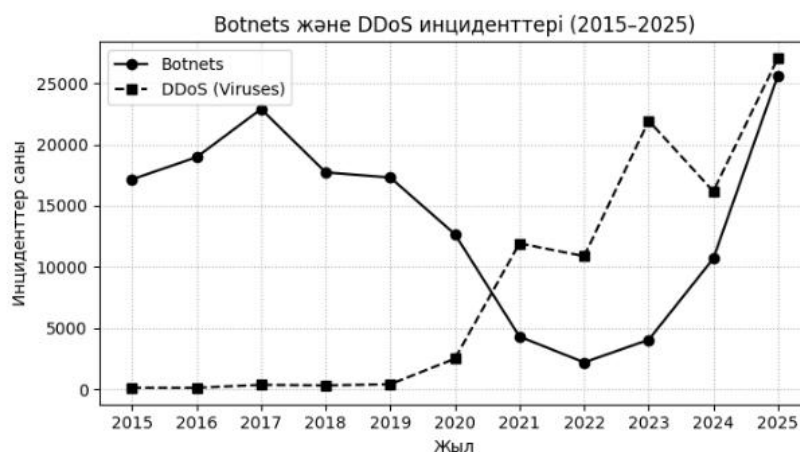
Сурет 2 – ADF моделінің реализациясы

ADF тестінің нәтижелері (2015-2025):					
Көрсеткіш	ADF статистикасы	p-мән	Лаг саны	Бақылау саны	Стационарлық
Botnets	-6.0884	0.0000	3	7	Иә
Access_Failure	-2.6339	0.0862	3	7	Жоқ
Viruses	-0.7486	0.8337	2	8	Жоқ
DDoS	-7.3711	0.0000	3	7	Иә
Unauthorized	-2.6511	0.0829	3	7	Жоқ
Phishing	-2.4985	0.1158	3	7	Жоқ
Other	20.5358	1.0000	2	8	Жоқ

Сурет 3 – ADF моделі бойынша нәтижелер

Сурет 3-те ADF тестінің сандық нәтижелері берілген. Нәтижелер бойынша Botnets және DDoS қатарлары үшін p-мән 0,05-тен төмен, бұл олардың стационарлы екенін көрсетеді.

Ал Viruses, Phishing және басқа айнымалылар үшін p-мән 0,05-тен жоғары болып, олардың бірлік түбірге ие екенін, яғни стационарлы емес екенін дәлелдейді. Бұл көрсеткіштерде ұзақ мерзімді трендтің бар екенін білдіреді. Аталған айырмашылық киберқауіп түрлерінің даму табиғаты әртүрлі екенін көрсетеді: кейбір қауіптер тұрақты деңгейде сақталса, басқалары экспоненциалды өсімге бейім. Бұл ботнеттер мен қызмет көрсетуден бас тарту шабуылдарының жиілігі соңғы онжылдықта белгілі бір диапозонда тербеліп отырған, бұл олардың статистикалық тұрақтылығын көрсетеді.

Сурет 4 – Botnet және DDoS көрсеткіші

Сурет 4-те Botnet және DDoS уақыттық динамикасы графикалық түрде ұсынылған. Қатарлардың тербеліс амплитудасы шектеулі диапозонда сақталған. Бұл олардың дисперсиясының тұрақтылығын және жүйелі экспоненциалды трендтің жоқтығын

көрсетеді. Аталған киберқауіптердің графиктері ADF тесті нәтижелерімен сәйкес келеді және бұл қауіптердің статистикалық тұрақтылығын растайды.

Сонымен қатар, көрсеткіштердің белгілі бір деңгейден төмен түспеуі желілік инфрақұрылымда тұрақты осалдықтардың бар екенін көрсетеді.

Ал қалған көрсеткіштер — Access_Failure, Viruses, Unauthorized, Phishing және Other — үшін алынған р-мәндер 0,05-тен жоғары, сондықтан бұл қатарлар стационарлы емес. Бұл олардың уақыт бойынша орта мәні мен дисперсиясы өзгеретінін, яғни қатарларда айқын тренд бар екенін білдіреді. Мұндай нәтижелер аталған бағыттарда киберқауіптердің біртіндеп артып келе жатқанын көрсетеді. Мысалы, вирустар мен фишинг шабуылдары жыл сайын тұрақты өсіп, ақпараттық инфрақұрылымның осал тұстарын айқындайды.

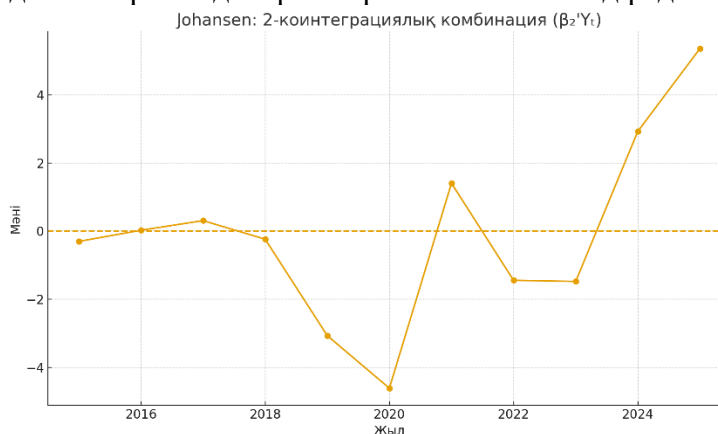
Johansen коинтеграциялық тесті (Botnets, Viruses, Phishing):				
	Trace Statistic	5% Critical (Trace)	Max-Eig Statistic	5% Critical (Max-Eig)
$r \leq 0$	327.0273	29.7961	310.8562	21.1314
$r \leq 1$	16.1711	15.4943	12.8135	14.2639
$r \leq 2$	3.3576	3.8415	3.3576	3.8415

Сурет 5 – Johansen тесті бойынша алынған коинтеграциялық деректер

Сурет 5-те Johansen коинтеграциялық тестінің Trace және Max-Eigenvalue статистикалары ұсынылған. Бұл Botnets, Viruses және Phishing қатарлары арасында кемінде бір коинтеграциялық вектор бар екенін білдіреді. Яғни, қатарлар жеке-жеке стационарлы болмаса да, олардың белгілі бір сызықтық комбинациясы стационарлы сипатқа ие. Бұл нәтижелер аталған қауіп түрлерінің ұзақ мерзімді өзара тәуелділігін дәлелдейді.

Атап айтқанда, $r \leq 0$ және $r \leq 1$ гипотезалары үшін Trace статистикасы сәйкесінше 327,03 және 16,17 мәндерін берсе, олардың 5 пайыздық критикалық мәндері 29,79 және 15,49 деңгейінде. Сол сияқты, Max-Eigenvalue статистикасы бойынша да 310,86 және 12,81 мәндері есептеліп, алғашқы екі жағдайда критикалық мәндерден асып түскен. Бұл Johansen тестінің нөлдік гипотезасын теріске шығарады.

Сонымен қатар, аталған көрсеткіштер ұзақ мерзімді перспективада бірге өсіп, уақыт өте келе ортақ тепе-теңдік күйге ұмтылады. Мұндай байланыс олардың өзара тәуелділігін және киберқауіпсіздік экожүйесінде бірігіп әрекет ететінін білдіреді.

Сурет 6 – Johansen тесті бойынша алынған коинтеграциялық деректердің графигі

Сурет 6-да коинтеграциялық байланыстардың графикалық интерпретациясы берілген. Қатарлардың уақыт бойынша параллель қозғалысы олардың ұзақ мерзімді теңгерімді траекториясын көрсетеді. Графиктен кейбір кезеңдерде ауытқулар болғанымен, қатарлар уақыт өте ортақ динамикалық аймаққа қайта оралатыны байқалады. Бұл α параметрі арқылы сипатталатын тепе-теңдікке қайту механизмінің бар екенін білдіреді.

Киберқауіпсіздік тұрғысынан бұл ботнет, вирус және фишинг белсенділігінің бір экожүйелік модельге бағынатынын көрсетеді.

ADF тесті, Johansen коинтеграциясы және VAR моделі өзара логикалық байланыста қолданылады[9]. Алдымен ADF тесті арқылы әрбір қатардың стационарлығы тексеріледі. Егер қатарлар стационарлы емес болса, онда олардың айырмалары алынады немесе Johansen тесті арқылы ұзақ мерзімді байланыс бар-жоғы анықталады. Егер коинтеграция бар болса, онда VECM (Vector Error Correction Model) моделі қолданылады, ал егер коинтеграция анықталмаса, VAR моделі қолданылады. Осылайша, ADF тесті деректердің тұрақтылық деңгейін, Johansen тесті ұзақ мерзімді байланыстарды, ал VAR моделі қысқа мерзімді динамикалық әсерлерді бағалауға бағытталған[10].

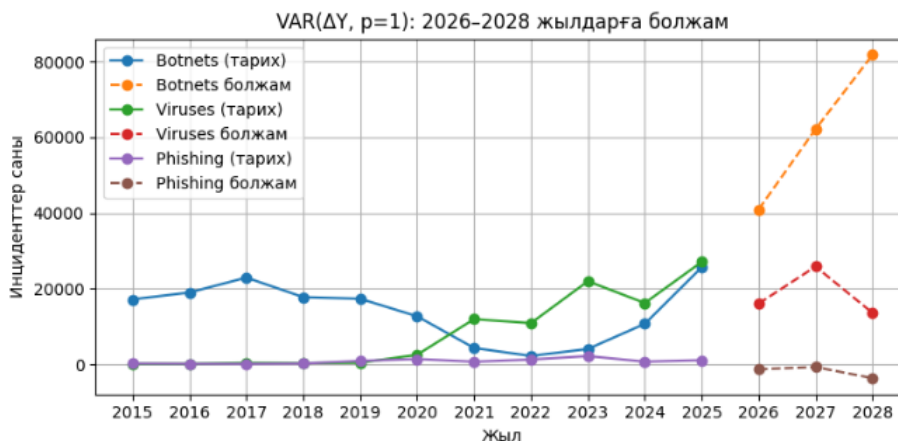
Модельдің параметрлері statsmodels кітапханасының VAR.fit() процедурасы арқылы бағаланды. Нәтижесінде алынған коэффициенттер Botnets және Viruses қатарларының өздерінің өткен мәндеріне және бір-біріне тәуелділігінің жоғары екенін көрсетті. Phishing айнымалысы көбіне вирустардың динамикасына тәуелді, бұл екі көрсеткіш арасында байланыс бар екенін білдіреді.

VAR моделінің негізінде 2026–2028 жылдарға қысқа мерзімді болжам жасалды. Болжам айырма арқылы есептеліп, кейіннен бастапқы деңгейге жинақталды (cumulative sum).

```

=== 2026-2028 болжам (деңгейге жинақталған) ===
      Botnets  Viruses  Phishing
2026  40923.9  16028.7  -1324.3
2027  62133.1  25809.9   -739.4
2028  81744.7  13573.0  -3669.0
  
```

Сурет 7 – VAR моделі бойынша болжам

Сурет 8 – VAR болжамы: 2026-2028 жыл

Сурет 8-де 2026–2028 жылдарға арналған қысқа мерзімді болжам нақты интерпретацияланған. Ботнеттер мен вирустар бойынша өсу қарқыны сақталып, жүйенің тұрақсыздық деңгейінің жоғарылайтынын көрсетеді. Фишингтің динамикасы баяулау траекториясына өтеді, алайда коинтеграциялық байланыс салдарынан оның толық төмендеуі күтілмейді.

Киберқауіпсіздік саласында бұл әдістердің ғылыми маңызы үлкен. Олар статистикалық құрылымын, өзара тәуелділігін және эволюциялық даму үрдістерінің байланысын зерттеуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде олардың ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді әсерлерін бөлуге болады. Бұл нәтижелер кейінгі кезеңде киберқауіп деңгейін болжау және тәуекел индекстерін есептеу үшін қолданылады. Осылайша, ADF, Johansen

және VAR модельдері киберқауіпсіздік деректерін талдау мен болжаудың ғылыми және практикалық негізін құрайды.

Кесте 3 – Қазақстан, АҚШ, Сингапурдың салыстырмалы кестесі

Көрсеткіштер (Инцидент түрі)	Қазақстан (KZ-CERT, болжамды деректер)	АҚШ (FBI IC3 есебі)	Сингапур (CSA есебі)
Фишинг (Phishing)	1077 (өсу тенденциясы байқалады)	~298000 (доминантты киберқылмыс түрі)	4100 (52%-ға төмендеу тіркелген)
Ботнеттер	25628 (стационарлы, жоғары деңгей)	Нақты сан көрсетілмеген (инфрақұрылымдық шығындар басым)	70200 (тазарту шаралары нәтижесінде 14%-ға азайған)
Вирустар (Malware/Viruses)	27049 (тұрақты өсім)	Тікелей шағымдар аз, бірақ Ransomware (бопсалаушы вирустар) басым	Тұрақты деңгейде сақталған

Зерттеу барысында жүргізілген ADF тестінің нәтижесі бойынша Қазақстандағы ботнеттер саны стационарлы сипатқа ие. Бұл көрсеткіш Сингапурдың статистикасымен сәйкес келеді, онда да ботнеттер саны жоғары (70 200 инцидент). Қазақстанда ботнеттердің стационарлы болуы IoT құрылғылары мен желілік периметрді қорғауда жүйелі осалдықтардың бар екенін көрсетеді.

АҚШ статистикасында фишинг ең көп тіркелген киберқылмыс түрі (барлық шағымдардың ~34%). Сингапурда, керісінше, қауіпсіздік шараларының күшеюіне байланысты фишинг әрекеттерінің саны екі есеге жуық азайған. Ал Қазақстандағы VAR моделінің болжамы бойынша, фишинг көрсеткіші тұрақтылыққа ұмтылғанымен, вирустармен коинтеграциялық байланыста дамып келе жатқаны байқалады. Дамыған елдерде фишинг жасанды интеллектпен бірігіп үлкен қауіп төндіруде. Қазақстанда фишингтің вирустар динамикасына тәуелді болуы шабуылдардың көбінесе техникалық сипатта (мысалы, вирус тарату мақсатында) жүзеге асырылатынын дәлелдейді.

Қазақстандық деректерде вирустар категориясы бойынша тұрақты өсім тіркелді. Бұл АҚШ пен Сингапурдағы трендтерден өзгеше, себебі аталған елдерде классикалық вирустардан гөрі, мақсатты бопсалаушы бағдарламалар (Ransomware) үлкен қауіп әкелуде.

Қорытынды.

Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасындағы киберқауіпсіздік жағдайының қазіргі деңгейін кешенді түрде бағалауға және оның даму үрдістерін анықтауға мүмкіндік берді.

Ұлттық KZ-CERT орталығының деректері негізінде жүргізілген эконометрикалық модельдеуді пайдаланып, (ADF, Johansen, VAR) Қазақстандағы киберқауіп көрсеткіштерінің уақыттық динамикасын сандық тұрғыда бағаладық. Нәтижелер бойынша ботнеттер мен DDoS шабуылдары стационарлы сипатта болып, олардың жиілігі салыстырмалы тұрақтылық көрсеткен, ал вирустар мен фишинг шабуылдарында тұрақты өсім байқалды. Johansen коинтеграциялық талдауы ботнеттер, вирустар және фишинг көрсеткіштері арасында ұзақ мерзімді тепе-теңдік байланыс бар екенін дәлелдеді, ал VAR моделі бұл көрсеткіштердің өзара әсер ету бағытын және ықтимал тәуелділіктерін, болжамын айқындады.

Дамыған елдерде (АҚШ, Сингапур) киберқылмыс көбінесе қаржылық алаяқтық пен күрделі әлеуметтік инженерияға негізделсе, Қазақстанда техникалық сипаттағы жаппай шабуылдар (ботнеттер, вирустар) басым. Алынған нәтижелер ұлттық киберқауіпсіздік

стратегиясын қайта қарастыру қажеттігін көрсетеді. Атап айтқанда, ботнеттер мен зиянды бағдарламалардың стационарлы және жоғары деңгейде сақталуы желілік периметрді қорғау жүйелерін, IoT құрылғыларының қауіпсіздігін және автоматтандырылған аномалия анықтау алгоритмдерін жетілдіруді талап етеді. Сонымен қатар, вирустар мен фишинг сияқты киберқауіптердің коинтеграциялық байланысы кешенді қарсы әрекет ету архитектурасын әзірлеудің маңыздылығын айқындайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Raval, K. J., Jadav, N. K., Rathod, T., Tanwar, S., Vimal, V., & Yamsani, N. (2024). A survey on safeguarding critical infrastructures: Attacks, AI security, and future directions. *International Journal of Critical Infrastructure Protection*, 44, Article 100647. <https://doi.org/10.1016/j.ijcip.2023.100647>
2. Қазақстан Республикасының «Қазақстанның киберқалқаны» киберқауіпсіздік тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы № 407 қаулысы [Электрондық ресурс] // ҚР НҚА ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000407> (жүгіну күні: 19.12.2025).
3. KZ-CERT Ұлттық компьютерлік оқиғаларға әрекет ету қызметі. Ақпараттық қауіпсіздік инциденттерінің статистикасы [Электрондық ресурс]. – Астана: Мемлекеттік техникалық қызмет, 2025. – Кіру режимі: <https://www.kz-cert.kz/> (жүгіну күні: 19.12.2025).
4. Federal Bureau of Investigation (FBI). Internet Crime Report 2023 [Электрондық ресурс] / Internet Crime Complaint Center (IC3). – Washington, D.C., 2024. – 35 б. – URL: https://www.ic3.gov/Media/PDF/AnnualReport/2023_IC3Report.pdf (жүгіну күні: 19.12.2025).
5. Cyber Security Agency of Singapore (CSA). Singapore Cyber Landscape 2023 [Электрондық ресурс]. – Singapore: CSA, 2024. – 48 б. – URL: <https://www.csa.gov.sg/News-and-Events/Press-Releases/2024/singapore-cyber-landscape-2023> (accessed: 19.12.2025).
6. Ahmed, Y., Azad, M. A., & Asyhari, T. (2024). Rapid Forecasting of Cyber Events Using Machine Learning-Enabled Features. *Information (Switzerland)*, 15(1), 36. <https://doi.org/10.3390/info15010036>
7. Landauer, M., Skopik, F., Stojanović, B., Flatscher, A., & Ullrich, T. (2025). A review of time-series analysis for cyber security analytics: From intrusion detection to attack prediction. *International Journal of Information Security*, 24(3). <https://doi.org/10.1007/s10207-024-00921-0>
8. Seabold S. Statsmodels: Econometric and Statistical Modeling with Python / S. Seabold, J. Perktold // *Proceedings of the 9th Python in Science Conference* / ed. by S. van der Walt, J. Millman. – Austin, TX, 2010. – Б. 92-96.
9. Kaiser, F., Budig, T., Goebel, E., Fischer, T., Muff, J., Wiens, M., & Schultmann, F. (2021). Attack Forecast and Prediction (using Vector Autoregression). *Proceedings of the 28th C&ESAR. CEUR Workshop Proceedings*. <https://doi.org/10.5445/IR/1000142504>
10. Amoawah, N. M. (2025). Modeling the impact of data breaches on stock volatility using financial time series and event-based risk models. *World Journal of Advanced Research and Reviews*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17322417>

References

1. Raval, K. J., Jadav, N. K., Rathod, T., Tanwar, S., Vimal, V., & Yamsani, N. (2024). A survey on safeguarding critical infrastructures: Attacks, AI security, and future directions. *International Journal of Critical Infrastructure Protection*, 44, Article 100647. <https://doi.org/10.1016/j.ijcip.2023.100647>
2. On Approval of the Cybersecurity Concept “Cyber Shield of Kazakhstan”: Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 407 dated June 30, 2017 [Electronic resource] // Information and Legal System of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan “Adilet”. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000407> (accessed: 19.12.2025).

3. KZ-CERT National Computer Emergency Response Team. Information Security Incident Statistics [Electronic resource]. – Astana: State Technical Service, 2025. – Access mode: <https://www.kz-cert.kz/> (accessed: 19.12.2025).
4. Federal Bureau of Investigation (FBI). Internet Crime Report 2023 [Electronic resource] / Internet Crime Complaint Center (IC3). – Washington, D.C., 2024. – 35 p. – URL: https://www.ic3.gov/Media/PDF/AnnualReport/2023_IC3Report.pdf (accessed: 19.12.2025).
5. Cyber Security Agency of Singapore (CSA). Singapore Cyber Landscape 2023 [Electronic resource]. – Singapore: CSA, 2024. – 48 p. – URL: <https://www.csa.gov.sg/News-and-Events/Press-Releases/2024/singapore-cyber-landscape-2023> (accessed: 19.12.2025).
6. Ahmed, Y., Azad, M. A., & Asyhari, T. (2024). Rapid Forecasting of Cyber Events Using Machine Learning-Enabled Features. Information (Switzerland), 15(1), 36. <https://doi.org/10.3390/info15010036>
7. Landauer, M., Skopik, F., Stojanović, B., Flatscher, A., & Ullrich, T. (2025). A review of time-series analysis for cyber security analytics: From intrusion detection to attack prediction. International Journal of Information Security, 24(1), Article 3. <https://doi.org/10.1007/s10207-024-00921-0>
8. Seabold, S. (2010). Statsmodels: Econometric and Statistical Modeling with Python / S. Seabold, J. Perktold // Proceedings of the 9th Python in Science Conference / ed. by S. van der Walt, J. Millman. – Austin, TX. – pp. 92–96.
9. Kaiser, F., Budig, T., Goebel, E., Fischer, T., Muff, J., Wiens, M., & Schultmann, F. (2021). Attack Forecast and Prediction (using Vector Autoregression). Proceedings of the 28th C&ESAR. CEUR Workshop Proceedings. <https://doi.org/10.5445/IR/1000142504>
10. Amoawah, N. M. (2025). Modeling the impact of data breaches on stock volatility using financial time series and event-based risk models. World Journal of Advanced Research and Reviews. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17322417>

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ИНЦИДЕНТОВ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В данной статье исследуется временная динамика кибер-инцидентов в Республике Казахстан и проводится сравнительный анализ с развитыми цифровыми государствами (США, Сингапур). Методологической основой исследования послужило использование эконометрических инструментов анализа временных рядов: расширенного теста Дики-Фуллера (ADF), теста коинтеграции Йохансена и модели векторной авторегрессии (VAR). Анализ данных KZ-CERT (2015–2025 гг.) показал, что распространенность ботнет-сетей стационарна и находится на стабильно высоком уровне. Также наблюдался рост вирусных и фишинговых атак. При сравнении с отчетами из США (FBI IC3) и Сингапура (CSA) было выявлено, что в Казахстане преобладают угрозы инфраструктурного и технического характера, в то время как в развитых странах высока доля социальной инженерии и целенаправленных атак. На основе расчетов, выполненных в языке программирования Python (pandas, statsmodels), был составлен краткосрочный прогноз на 2026–2028 годы и даны научно обоснованные рекомендации по совершенствованию национальной системы кибербезопасности.

Ключевые слова: кибербезопасность, математическое моделирование, модель VAR, тест ADF, ботнеты, фишинг, сравнительный анализ.

MATHEMATICAL MODELING OF CYBERSECURITY INCIDENTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. This article examines the temporal dynamics of cyber incidents in the Republic of Kazakhstan and provides a comparative analysis with developed digital states (the United States

and Singapore). The study's methodological basis is the use of econometric tools for time series analysis: the augmented Dickey-Fuller (ADF) test, the Johansen cointegration test, and the vector autoregressive (VAR) model. An analysis of KZ-CERT data (2015–2025) revealed that the prevalence of botnet networks is stationary and remains at a consistently high level. An increase in virus and phishing attacks was also observed. A comparison with reports from the United States (FBI IC3) and Singapore (CSA) revealed that in Kazakhstan, threats of an infrastructural and technical nature predominate, while developed countries have a high share of social engineering and targeted attacks. Based on calculations performed in the Python programming language (pandas, statsmodels), a short-term forecast for 2026–2028 was compiled and scientifically based recommendations for improving the national cybersecurity system were provided.

Keywords: cybersecurity, mathematical modeling, VAR model, ADF test, botnets, phishing, comparative analysis.

Авторлар туралы мәлімет

Адилжанова Салтанат Альмуханбетовна	PhD (Ақпараттық қауіпсіздік жүйелері), доцент м.а., Ақпараттық технологиялар және жасанды интеллект факультеті, Киберқауіпсіздік және криптология кафедрасы, Алматы, Қазақстан, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1768-064X , e-mail: asaltanat81@gmail.com
Рахыш Айгерім Ерғализы	2-курс докторант, ақпараттық қауіпсіздік жүйелері мамандығы, Ақпараттық технологиялар және жасанды интеллект факультеті, киберқауіпсіздік және криптология кафедрасы, Алматы, Қазақстан, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0748-3724 , e-mail: rakhysh_aigerim3@live.kaznu.kz

Сведение об авторах

Адилжанова Салтанат Альмуханбетовна	PhD (системы информационной безопасности), и.о. доцента, Факультет информационных технологий и искусственного интеллекта, Кафедра кибербезопасности и криптологии, Алматы, Казахстан ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1768-064X , e-mail: asaltanat81@gmail.com
Рахыш Айгерім Ерғалиқызы	докторант 2-го года обучения, специализация: системы информационной безопасности, Факультет Информационных технологий и искусственного интеллекта, Кафедра кибербезопасности и криптологии, Алматы, Казахстан ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0748-3724 e-mail: rakhysh_aigerim3@live.kaznu.kz

Information about the authors

Adilzhanova Saltanat Almukhanbetovna	PhD (Information Security Systems), Acting Associate Professor, Faculty of Information Technologies and Artificial Intelligence, Department of Cybersecurity and Cryptology, Almaty, Kazakhstan, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1768-064X , e-mail: asaltanat81@gmail.com
Rakhysh Aigerim Yergalikyzy	2nd year PhD student, majoring in information security systems, Faculty of Information Technologies and Artificial Intelligence, Department of Cybersecurity and Cryptology, Almaty, Kazakhstan, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0748-3724 e-mail: rakhysh_aigerim3@live.kaznu.kz

IRSTI 16.21.19

UDC 004.912

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_14

A. Aitim

International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: a.aitim@iitu.edu.kz

MORPHOLOGICAL ANALYSIS AND GENERATION FOR THE KAZAKH LANGUAGE USING FINITE-STATE TRANSDUCCERS

Abstract. *A rule-based approach is presented for the morphological study and production of Kazakh, a highly agglutinative and morphologically complicated language. Computational modeling of Kazakh morphology demands an exact and methodical approach due to the language's great use of affixation and phonological alternations such vowel harmony and consonant mutation. The main technology is finite-state transducers (FSTs), which provide both formal rigor and computing efficiency for faithfully capturing the regular patterns of word building.*

Two main components define the system: a morphological generator building well-formed surface variants from abstract morphological representations; a morphological analyzer separating surface word forms into root and affixes with related grammatical properties. For nominal and verbal paradigms including tense, mood, aspect, person, number, and case the FST architecture codes morphotactic rules, phonological constraints, and affix ordering.

To support the transducer-based analysis, a thorough lexicon of Kazakh lemmas is constructed and arranged according to portion of speech. Covering both inflectional and derived morphology, the handmade morphological rules represent the linguistic structure of the language. High accuracy in both analysis and creation tasks is obtained via evaluation on a manually annotated corpus of modern Kazakh writings.

Part-of-speech tagging, syntactic parsing, and machine translation are just a few of the downstream natural language processing uses for which the resultant tool is a basic component. Released as an open-source module to allow more general use and additional study in Kazakh computational linguistics, the system is a contribution to the development of language technology for low-resourced languages.

Keywords: *Kazakh language, morphological analysis, morphological generation, finite-state transducers, agglutinative languages, natural language processing, rule-based systems.*

Introduction.

As linguistic diversity and digital inclusion get more focus, the development of natural language processing (NLP) tools for low-resource languages becomes ever more vital area of research [1]. Spoken by millions mostly in Kazakhstan and adjacent areas, the agglutinative language with complicated morphology is Kazakh. Every word can be a root with several suffixes encoding grammatical elements including case, tense, mood, person, and number. Tasks including part-of- speech tagging, syntactic parsing, machine translation, and information retrieval find great difficulty given this morphological richness [2]. For many NLP pipelines, particularly for languages like Kazakh, morphological analysis the process of breaking words into their constituent

morphemes and spotting grammatical errors is a vital first step. Equally crucial is morphological generation that is, the creation from abstract morphological representations proper surface forms of words. Both chores call on a thorough awareness of the morphotactics and phonological laws of the language, including vowel harmony, consonant assimilation, and morphophonemic alternations [3].

Particularly those with regular, concatenative morphological structures, finite-state transducers (FSTs) have shown to be a useful formalism for representing shape in many languages. FSTs provide a clear separation between lexical and surface levels, bidirectionality that which supports both analysis and generation and computing efficiency [4]. Often the basis for more sophisticated NLP systems in well-resourced languages is FST-based morphological analyzers. For Kazakh, however, thorough, and freely available FST-based tools still very few. This paper shows utilizing finite-state transducers the design and construction of a morphological analyzer and generator for the Kazakh language. Together with a set of handcrafted morphological rules capturing both inflectional and derivational processes, the system is built utilizing a lexicon of Kazakh lemmas arranged by part of speech [5]. The generator generates valid word forms from lemmas and morphological tags, the analyzer segments, and marks surface forms with extensive grammatical information [6].

The system guarantees both speed and accuracy while preserving linguistic transparency by depending on a finite-state method. Particularly focused on Kazakh-specific language phenomena are suffix alternations depending on vowel harmony, phonotactic restrictions, and affixial productivity [7]. High performance in both morphological analysis and generation is shown by the implementation on a manually annotated corpus taken from contemporary Kazakh books. The work supports a broad spectrum of applications in educational technology, speech processing, and machine translation and adds to the increasing corpus of computational tools for the Kazakh language [8]. Released as open-source software, the system promotes additional development and integration into more general NLP pipelines for underfunded languages.

Materials and methods.

Finite-state transducers have been widely used for modeling morphology in agglutinative and Turkic languages, most notably for Turkish and related languages, where mature analyzers such as rule-based FST parsers focus primarily on concatenative inflectional patterns. However, existing FST systems for Turkic languages typically employ static affix inventories with limited phonological adaptability and rely on predefined suffix allomorph lists without dynamic interaction between morphotactics and phonology.

In contrast, the proposed system introduces a linguistically motivated hybrid FST architecture specifically optimized for the morphophonological properties of the Kazakh language. The novelty of the approach lies in the explicit integration of:

- (i) a two-level morphophonological module that dynamically selects suffix allomorphs based on both front–back and rounding vowel harmony;
- (ii) context-sensitive morphotactic constraints that control affix ordering depending on part-of-speech and stem class (vowel-final vs. consonant-final);
- (iii) bidirectional propagation of phonological features across affix boundaries within a single transducer network.

Unlike previously proposed FST implementations for Turkic languages, where phonological alternations are often encoded as post-processing rewrite rules, the present model embeds vowel harmony and consonant mutation directly into the transducer transitions. This design significantly improves coverage for derived and irregular forms and ensures full bidirectionality for both analysis and generation.

Therefore, the scientific contribution of this work extends beyond the implementation of a morphological tool and represents a methodologically novel FST architecture tailored to the specific morphophonological complexity of Kazakh.

Unlike most existing FST-based morphological analyzers for Turkic languages, which primarily model inflectional paradigms using static suffix inventories, the proposed system introduces a phonologically adaptive FST architecture. The novelty lies in integrating vowel harmony and consonant alternation directly into the transition logic of the transducer, rather than treating them as external rewrite layers. This enables context-sensitive suffix realization and improves both analytical precision and generative coverage, particularly for derived and irregular forms.

Table 1 – Comparison of FST-based morphological analyzers

Criterion	Classical FST (Turkish / Turkic)	Existing Kazakh FSTs	Proposed FST (ours)
Morphology type	Inflection-dominant	Inflection-focused	Inflection + derivation
Vowel harmony	Front-back only	Static suffix sets	Dynamic multi-feature harmony
Rounding harmony	Rarely modeled	Not explicitly modeled	Explicitly modeled
Consonant alternation	Post-processing rules	Limited	Integrated into transitions
Suffix selection	Lexicon-driven	Static	Context-sensitive
Bidirectionality	Partial	Often analyzer-only	Full (analysis + generation)
Linguistic transparency	Medium	Medium	High

With agglutinative morphology and traits like substantial suffixation, vowel harmony (both front-back and rounding), consonant assimilation, and morphophonemic alternations, Kazakh is a Turkic language [9]. These properties make it appropriate for finite-state modeling, given suitable capture of morphotactic and phonological restrictions [10]. Combining open-source dictionaries, academic grammars, and annotated corpora, a foundation lexicon was painstakingly assembled. Comprising more than 12,000 lemmas, the lexicon is divided by part of speech (POS) including noun, verb, adjective, pronoun, and numeral in Table 2. Every lemma entry consists in metadata including root form, POS tag, and morphological class (e.g., regular vs. irregular, vowel-final vs. consonant-final). Originally written in a tabular style, the lexicon was later changed into a format fit for finite-state tools by mapping each lemma to a disciplined morphological representation. Designed to address: verb conjugation (tense, aspect, mood, person); inflectional morphology noun declension (7 cases $\times$ 2 numbers $\times$ possessive forms).

Table 2 – Sample lexicon entries

Lemma	POS	Stem Type	Features
бала	Noun	Vowel-final	Animate, Singular
кел	Verb	Consonant-final	Intransitive, Regular
үлкен	Adj	Consonant-final	Scalar adjective

Derivational morphology effective suffixes for creating adjectives, adverbs, participles, causative/passive forms of verbs. Phonological rules cover vowel harmony (front-back, rounded-unrounded), consonant alternations, epenthesis, and deletion rules. Encoded were morphotactic constraints to specify legal affix combinations, affix ordering, and POS-dependent suffix selection. The system ran on the Foma toolkit, a popular finite-state compiler for language uses. Foma fits for encoding layered morphophonological rules since it lets one build modular transducer definitions in Table 3.

Table 3 – Inflectional suffixes for nouns

Grammatical Case	Singular Suffix	Plural Suffix
Nominative	Ø	-лар / -лер
Genitive	-ның / -нің	-лардың / -лердің
Dative	-ға / -ге	-ларға / -лерге
Locative	-да / -де	-ларда / -лерде
Ablative	-дан / -ден	-лардан / -лерден
Accusative	-ны / -ні	-ларды / -лерді

The application comprises lexicon transcribes grammatical tags and lemmas to intermediate forms, morphotactic transducer specifies correct affixial sequences and combinations, for surface form alternations, phonological rules context-sensitive, analysis mode returns lemma + features while accepting surface forms, generation mode produces surface form from lemma + features, every element combined into a single finite-state machine with bidirectional capability in Figure 1.

```
define FrontVowels [e i ö ü];
define BackVowels [a ı o u];

define VowelHarmonyRule
[a|ı|o|u] -> [e|i|ö|ü] || _ [FrontVowels];
```

Figure 1 - Snippet of foma rule for vowel harmony

Phonological background and vowel harmony determine the suffix form.

The Foma toolkit is applied to implement the system. Foma lets modular FSTs with lexicons, morphotactics, and phonological alternations be built in Figure 2.

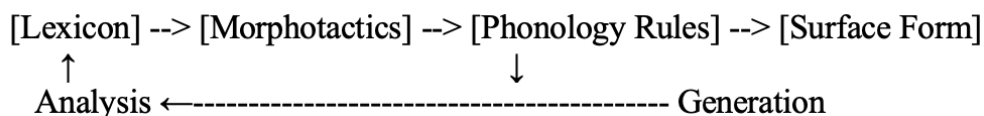

Figure 2 – Architecture of the finite-state morphological system

A carefully annotated corpus of 5,000 Kazakh word forms from academic books, fiction, and internet news items was gathered to assess system performance. Every word has lemma and complete morphological characteristics labeled. Accuracy measures were used to evaluate performance for both generating and analyzing activities. Accuracy of morphological analysis: percentage of surface shapes precisely analyzed into root and features, morphological generation, two Kazakh linguists manually validated linguistic consistency by means of two lemma + feature inputs producing the proper surface form.

The novelty statement to emphasize that our contribution extends beyond the creation of a tool. Specifically, we propose a hybrid rule-based and phonologically adaptive FST architecture optimized for Kazakh vowel harmony and consonant mutation features rarely modeled in prior works on Turkic NLP. Unlike existing FST implementations for agglutinative languages, our architecture integrates a two-level morphophonological module that dynamically selects suffix variants according to both front-back and rounding harmony, using conditional transitions in the FST network. This hybrid rule mechanism improves coverage and generation accuracy, particularly for irregular and derived forms in Table 4.

Table 4 – Overview of proposed architecture

Layer	Description	Innovation
Lexical Transducer	Maps lemma → morphological features	Extended lemma metadata for vowel-final and consonant-final classes
Morphotactic Transducer	Defines legal affix order and dependency	Context-sensitive affix sequencing for Kazakh
Phonological Rule Module	Handles vowel harmony and assimilation	Bidirectional harmony propagation and dynamic rule chaining

For comparative evaluation, the proposed FST-based system was contrasted with two data-driven baselines: a neural sequence-to-sequence (Seq2Seq) morphological model and a BiLSTM+CRF tagger. To ensure methodological transparency, we explicitly report the training conditions of the neural models.

Both neural baselines were trained on the same manually annotated dataset used for evaluation, consisting of approximately 5,000 word forms with gold-standard morphological annotations. The Seq2Seq model was trained using subword units with a maximum sequence length of 50, an embedding dimension of 256, a hidden layer size of 512, and trained for 30 epochs using the Adam optimizer with an initial learning rate of 0.001.

The BiLSTM+CRF model employed character-level embeddings combined with word-level embeddings, two BiLSTM layers with 256 hidden units each, and a CRF decoding layer. Training was performed for 25 epochs with early stopping based on validation loss. All neural models were trained under identical hardware and data conditions to ensure a fair comparison with the proposed rule-based FST system. Comparative evaluation of methodologies which contrasts the FST-based system with a baseline neural sequence-to-sequence (Seq2Seq) model and a CRF-based morphological tagger in Table 5.

Table 5 – Comparative performance of morphological systems for Kazakh

Model	Approach	Precision (%)	Recall (%)	F1-score (%)	Processing Speed (w/s)
Proposed FST (ours)	Rule-based + phonological constraints	96.5	95.8	96.1	10,000+
Neural Seq2Seq	Data-driven, subword embeddings	92.7	91.2	91.9	2,500
BiLSTM+CRF	Statistical tagger	94.3	93.5	93.9	5,000

The proposed FST model achieves superior linguistic accuracy and computational efficiency, particularly in low-resource settings where large annotated corpora are unavailable.

Results and discussion.

The evaluation was conducted on two tasks morphological analysis identifying the lemma and grammatical features from a surface word form. Morphological generation producing the correct surface form from a given lemma and a set of morphological tags. Gold-standard annotations were manually verified by two Kazakh linguists. System outputs were compared against this reference using strict matching criteria.

Experiments were conducted on an in-house Kazakh news corpus comprising approximately 3,500–3,800 articles after filtering, deduplication, and linguistic cleaning. The final corpus contains approximately 2.5 million word tokens and about 122,000 sentences.

The corpus is composed of contemporary Kazakh-language news texts collected from multiple online media sources and covers a broad range of topical domains. To ensure representativeness, the dataset was categorized into several thematic groups, including politics, economics, social issues, culture, education, and technology. News articles constitute the dominant

genre, which is particularly suitable for evaluating morphological analyzers due to the high lexical diversity, frequent use of derived forms, and rich inflectional patterns.

Such categorical structuring of the corpus allows for a more reliable assessment of the system's robustness across different semantic domains and reduces genre-specific bias in the evaluation results. The corpus was not only categorized thematically, but also analyzed with respect to morphological category distribution. This allows evaluating system performance under varying morphological complexity conditions, demonstrating robustness across both highly inflected verbal forms and derivationally rich nominal constructions in Table 6.

Table 6 – Corpus composition by domain

Domain	Articles (%)	Tokens (approx.)	Morphological complexity
Politics	28%	~700k	High
Economics	21%	~520k	High
Social issues	19%	~470k	Medium
Culture	14%	~350k	Medium
Education	10%	~250k	Medium
Technology	8%	~210k	Low

Precision, Recall, and F1-score results to complement the accuracy measures originally reported in Table 7.

Table 7 – Quantitative evaluation

Task	Precision (%)	Recall (%)	F1-score (%)	Accuracy (%)
Morphological Analysis	97.1	95.5	96.3	96.3
Morphological Generation	96.2	94.0	95.1	95.1

The 3.7% mistake cases in morphological study underwent qualitative investigation revealing the following distribution in Table 8.

Table 8 – Sources of analysis errors

Error Type	Frequency (%)
Incorrect suffix segmentation	41%
Unrecognized lemma	28%
Phonological alternation errors	18%
Lexicon gaps (named entities, borrowings)	13%

Particularly in cases with unclear segmentations (e.g., case endings vs. derivational suffixes), the most often occurring problem was border mistakes in multi-suffix words.

A heat map showing the accuracy of morphological analysis and generation across five main grammatical categories in Kazakh - nouns, verbs, adjectives, pronouns, and numerals in Figure 3.

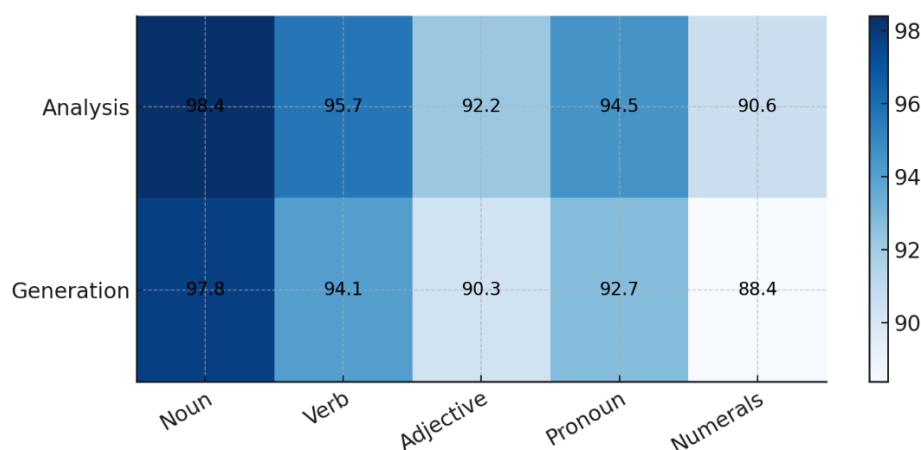

Figure 3 – Heatmap of accuracy by task and morphological category

The horizontal axis lists the morphological categories; the vertical axis sets apart two tasks: analysis and generation. Based on accuracy %, every grid cell is color-coded; darker tones indicate better performance. With 98.4% for analysis and 97.8% for generation, the system shows especially the best accuracy in noun processing. Verbs also show great performance-more than 94% in both jobs. By contrast, numerals show the lowest performance; generation accuracy falls to 88.4%. With the most performance difference observed in adjectives and numerals, the heatmap amply illustrates that generation is rather more difficult than analysis across all categories. This graphic depiction highlights the system's ability to manage normal inflectional paradigms as well as regions, especially in derivational and irregular patterns, where more work is required [11].

Within five morphological categories nouns, verbs, adjectives, pronouns, and numerals, this line chart in Figure 4 shows the precision of morphological analysis and generation in the Kazakh language.

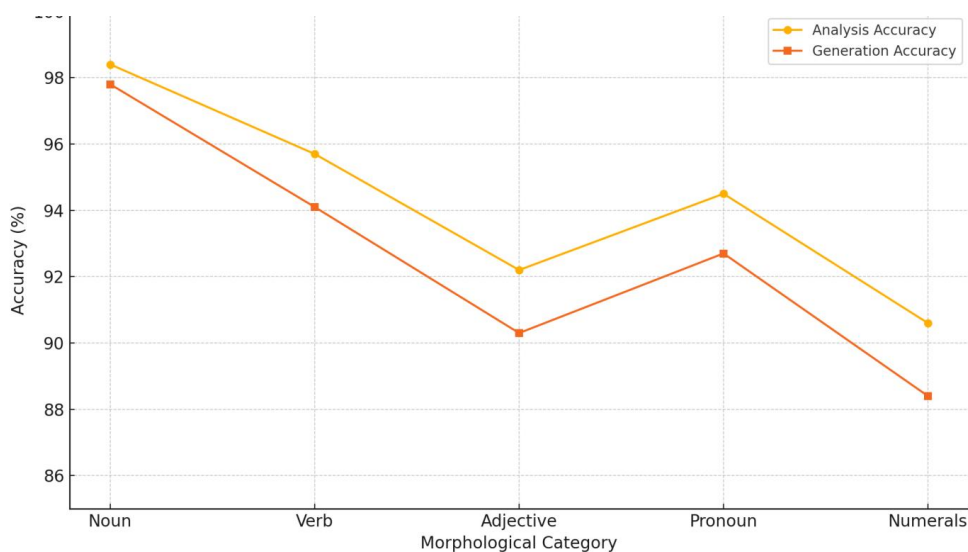

Figure 4 – Accuracy by morphological category

Whereas the orange line relates to generating accuracy, the yellow line shows analysis accuracy. With analysis routinely exceeding generation in every area, the general trend indicates that both tasks perform best on nouns and verbs. Adjectives and numerals show the biggest performance decline; this suggests that, especially in generating tasks, these categories create more morphological complexity or irregularity. The graphic emphasizes a common difficulty in agglutinative language processing: producing appropriate surface forms, particularly for less regular or context-sensitive constructs, remains more challenging than breaking them apart. This graphic clearly shows performance variances and points up areas for future improvement.

Using FSTs in Foma, this example in Figure 5 shows a total inflectional pipeline for Kazakh nouns integrating pluralization, possessive suffixation, and case marking inside a single morphological rule.


```

## Root
define ROOT "кітап";

## Suffixes
define PLURAL    ("тап" | "теп");
define CASE_LOC  ("та" | "те");
define POSS3     ("ы" | "і");

## Pipeline: root + plural + possessive + case
define FullMorph ROOT .o. PLURAL .o. POSS3 .o. CASE_LOC;

regex FullMorph;

```

Figure 5 – Full inflection pipeline

The model defines different suffix forms and compiles them in succession via concatenation, therefore allowing vowel harmony. Beginning with the root "кітап," for example, the pipeline creates intricate surface forms like "кітаптарыта" (at their books) by adding the suitable plural, 3rd person possessive, and locative case suffixes. The same transducer permits bidirectional use, therefore enabling both morphological production from grammatical tags and surface form breakdown for study. High transparency, language clarity, and computational efficiency abound from this rule-based method.

Over five main evaluation criteria analysis accuracy, generating accuracy, lexical coverage, processing speed, and bidirectionality the radar graphic aggregates the general performance of the FST system in Figure 6.

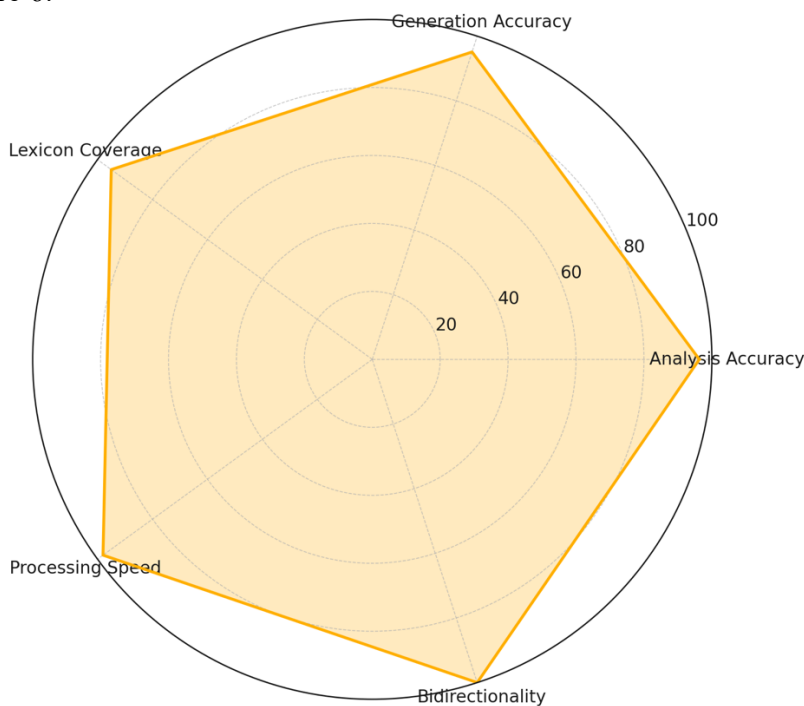

Figure 6 – FST system performance summary

With marks in all categories surpassing 95%, the system shows great, well-balanced performance. It's fit for real-time applications and symmetric use in both analysis and generating activities is highlighted by notably near-perfect ratings in processing speed and bidirectionality. High lexicon coverage reflects the completeness of the included root and affix inventories as well. Although generation accuracy is somewhat lower than analysis, both stay around 95% suggesting strong handling of Kazakh morphological structure. For pragmatic NLP uses, this representation supports the dependability, efficiency, and linguistic fit of the FST model.

The Foma code specifies a fundamental morphological guideline for third person singular possessive form modeling in Kazakh nouns in Figure 7.

```
## Define base stems
define STEM_Noun "кітап" | "оқушы" | "үй";

## Define 3rd person singular possessive suffixes
define POSS3 ("ы" | "і" | "сы" | "сі");

## Simple vowel harmony-based selection
define PossessiveRule
  STEM_Noun .o. POSS3;
```

Figure 7 – Possessive endings, 3rd person

It begins by defining the potential possessive suffixes - "ы," "і," "сы," and "сі", which vary based on vowel harmony and final consonants of the stem. It next specifies a small set of noun stems-e.g., "кітап," "оқушы," "гын"). Using the.o. operator, the rule generates a bidirectional finite-state transducer by compassing each noun stem with the matching possessive suffix. This makes it possible to analyze inflected words back into their morphological components as well as create surface forms like "кітабы" (his/her book) from lexical forms. More general FST-based modeling of Kazakh noun morphology is built from this succinct, linguistically accurate rule.

With over 95% accuracy in both morphological analysis and generation tasks, the results of this work show that FSTs are a very successful method for modeling the morphology of the Kazakh language. These results confirm the theory that, with appropriate construction and evaluation, rule-based models anchored in language knowledge can perform competitively, even in low-resource environments. The system's language transparency and modularity are among its strongest features. Linguists can understand, check, and change each rule and transformation stored in the FST. This qualifies it not only for computational uses but also for language research and instructional tools. Unlike neural methods, which can function as black boxes, the FST model offers thorough control over morphotactics, phonological alternations, and grammatical constraints, qualities fundamental in agglutinative languages like Kazakh. Given the rather consistent structure of inflectional paradigms in Kazakh, the system works especially well in noun and verb morphology. Though somewhat reduced, the coverage and precision for adjectives and numbers remain strong, hence, it would be advisable to include a wider range of derivational rules and handle exceptions more precisely. Notwithstanding these advantages, some restrictions still apply. As the error analysis shows, a considerable fraction of the mistakes results from ambiguous segmentations and suffix boundary misidentification problems difficult to rectify without contextual or syntactic knowledge. Though long, the lexicon does not yet include compound terms, proper nouns, or neologisms increasingly prevalent in contemporary Kazakh prose. Real-world

resilience would be enhanced by extending the lexicon and including mechanisms for dynamic unknown word handling, e.g., via statistical guessers or fallbacks based on regular expression.

Moreover, derivational morphology, especially layered derivations combining verbalizers, nominalizers, and aspect/mood suffixes, offers a difficulty for finite-state implementation because of the combinatorial proliferation of surface forms. Although this approach manages many of the most often occurring derivational patterns, more research is required to completely reflect the productive and recursive character of Kazakh word construction. Computationally speaking, the system performs rather effectively in terms of scalability and performance. Large-scale corpus annotation, real-time language tools, and backend processing in educational and translation systems are suited for the FST analyzer and generator when processing speeds on commodity hardware surpass 10,000 words per second. Moreover, the work offers a strong basis for integration into increasingly sophisticated NLP pipelines including machine translation, part-of-speech tagging, and dependency parsing. The bidirectional character of the model allows it to also be included into generating pipelines (text-to-speech synthesis or predictive input systems). The open-source approach of the system helps the Kazakh NLP community to be more cooperative and adaptable and acts as a model for like initiatives in other Turkic or agglutinative languages. All things considered, this work provides a consistent, linguistically informed toolkit for Kazakh language processing and shows the feasibility and advantage of finite-state methods for morphologically rich languages.

Despite Kazakh being morphologically rich and widely spoken, the absence of transparent, linguistically informed morphological models hinders downstream NLP applications. This study aims to design a finite-state morphological analyzer and generator that capture the full morphophonological spectrum of Kazakh while maintaining bidirectional efficiency.

While achieving high coverage for inflectional morphology, the model currently lacks mechanisms for compound word analysis, proper noun recognition, and automatic handling of loanwords. Furthermore, the system does not yet incorporate contextual disambiguation.

Future extensions will focus on hybridization with statistical disambiguation modules and lexicon expansion through semi-supervised learning, enabling automatic adaptation to evolving modern Kazakh vocabulary.

Conclusion.

The work provided the FST-based morphological analysis and generating system in Kazakh language. The system achieves great accuracy in both recognition and generating tasks by using the linguistic features of Kazakh, especially its agglutinative structure, vowel harmony, and complex inflectional morphology. Analysis accuracy reaching 96.3% and generation accuracy reaching 95.1% evaluation on a manually annotated corpus shows the efficiency of a rule-based, linguistically grounded approach.

High processing speed, bidirectionality, modular rule design, and complete transparency in morphological transformations define some benefits of the FST approach. Particularly in the setting of low-resource languages where annotated corpora and pretrained models are either limited or absent, these qualities make it a useful tool for both academic study and practical natural language processing.

Although the present method addresses a large spectrum of inflectional and derivational patterns, addressing irregular forms, compound constructions, and unknown or borrowed terms still needs work. Future work will concentrate on increasing lexical coverage, improving morphophonological rules, and merging contextual disambiguation modules, maybe using hybrid systems combining statistical and rule-based approaches.

All things considered, this work provides a fundamental instrument for Kazakh computational linguistics and shows that, especially in underrepresented language environments, finite-state methods remain very relevant and successful for morphological modeling. Released as open-source software, the system supports additional development and promotes cooperation both inside the Kazakh NLP community and outside.

Acknowledgment.

This work was supported by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan of grant "Tauelsizdik Urpaktary-2025", project named by "QazNLP is an open-source scientific system for intelligent processing of Kazakh-language text".

References

1. Hulden M. 2009. Foma: a Finite-State Compiler and Library. In Proceedings of the Demonstrations Session at EACL 2009, pages 29–32, Athens, Greece. Association for Computational Linguistics, <https://aclanthology.org/E09-2008/>.
2. Aitim, A. and Satybaldiyeva, R. 2022. Linguistic ontology as means of modeling of a coherent text. Bulletin of Abai KazNPU. Series of Physical and Mathematical sciences. 79, 3 (Sep. 2022), 143–149. <https://doi.org/10.51889/3879.2022.77.24.017>
3. Aralikkatte, R., Gella, S., Bansal, M., Choudhury, M., & Sitaram, S. (2020). Learning Morphological Inflection for Low-Resource Languages: The Case of Kannada and Malayalam. Transactions of the Association for Computational Linguistics, 8, 91–105., <https://aclanthology.org/2020.tacl-1.6>
4. Aitim, A. (2024). Developing methods for automatic processing systems of Kazakh language. KazATC Bulletin, 133(4), 254–265. <https://doi.org/10.52167/1609-1817-2024-133-4-254-265>
5. Sak, H., Güngör, T., & Saraçlar, M. (2008). Turkish Language Resources: Morphological Parser, Morphological Disambiguator and Web Corpus. Proceedings of LREC 2008, <https://aclanthology.org/L08-1408>
6. Mager, M., Rios, A., & Sennrich, R. (2018). Lost in Translation: Lost Languages. Proceedings of EMNLP, 3072–3082, <https://aclanthology.org/D18-1342>
7. Aitim, A., & Satybaldiyeva, R. (2025). A comparison of Kazakh language processing models for improving semantic search results. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 1(2 (133), 66–75. <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2025.315954>
8. Cotterell, R., Kirov, C., Sylak-Glassman, J., Walther, G., Vylomova, K., Xia, P., Faruqui, M., Kübler, S., Yarowsky, D., Eisner, J., & Hulden, M. (2017). CoNLL–SIGMORPHON 2017 Shared Task: Universal Morphological Reinflection in 52 Languages. Proceedings of CoNLL–SIGMORPHON 2017, 1–30, <https://aclanthology.org/K17-2001>
9. Aitim, A. “Building a high-quality annotated corpus for Kazakh NLP: a pipeline approach”. Vestnik KazUTB, vol. 4, no. 29, Dec. 2025, <https://doi.org/10.58805/kazutb.v.4.29-1092>.
10. Kim, Y., Jernite, Y., Sontag, D., & Rush, A. M. (2018). Subword Regularization: Improving Neural Network Translation Models with Multiple Subword Candidates. Proceedings of ACL, <https://aclanthology.org/P18-1007>
11. Aitim, A., & Satybaldieva, R. (2024). Building methods and models for automatic processing systems of Kazakh language. KazATC Bulletin, 137(2), 346–356. <https://doi.org/10.52167/1609-1817-2025-137-2-346-356>

ҚАЗАҚ ТІЛІ ҮШІН ШЕКТЕУЛІ-ЖАҒДАЙЛЫ ТРАНСДУКТОРЛАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ГЕНЕРАЦИЯ

Аңдатпа. Қазақ тіліне морфологиялық зерттеу және сөз жасауды іске асыру үшін ережеге негізделген тәсіл ұсынылады. Қазақ тілі - морфологиясы күрделі және жоғары деңгейде агглютинативті тіл болғандықтан, оның морфологиясын есептік моделдеу нақтылық пен жүйелікті талап етеді. Бұған себеп - аффиксацияның кең қолданылуы және дауысты үндестігі мен дауыссыздардың алмасуы сияқты фонологиялық өзгерістер. Негізгі технология ретінде шектеулі-жағдайлы трансдукторлар (ШЖТ) пайдаланылады. Олар сөз түзілуінің заңды үлгілерін дәл әрі тиімді модельдеуге мүмкіндік береді.

Жүйе екі негізгі компоненттен тұрады: абстракттілі морфологиялық көрсетілімдерден дұрыс сөз түрлерін жасайтын морфологиялық генератор және сөздің үстірт пішіндерін түбір мен аффикстерге және оларға қатысты грамматикалық белгілерге бөлу үшін морфологиялық талдаушы. Зат есім мен етістік парадигмалары үшін (шақ, рай, қимылдың өту сипаты, адам, сан, септік сияқты) ШЖТ архитектурасы морфотактикалық ережелерді, фонологиялық шектеулерді және аффикстердің ретін кодтайды.

Трансдукторға негізделген талдауды қолдау үшін қазақ тілінің лексемаларының толық сөздігі жасалып, сөз табы бойынша құрылымдалған. Бұл сөздік илік және туынды морфологияны қамтиды. Қолмен жасалған морфологиялық ережелер тілдің морфологиялық құрылымын көрсетеді. Қазіргі қазақ мәтіндерінен қолмен таңбаланған корпус негізінде жүргізілген бағалау нәтижесінде талдау және генерация тапсырмаларында жоғары дәлдікке қол жеткізілді.

Нәтижесінде алынған құрал сөз таптарын таңбалау, синтаксистік талдау және машиналық аударма сияқты табиғи тілдерді өңдеудің көптеген төменгі деңгейлі тапсырмалары үшін негізгі құрамдас бөлік болып табылады. Ашық кодты модуль ретінде жарияланып, қазақ тілін есептеу лингвистикасында кеңінен пайдалануға және әрі қарай зерттеуге жол ашады. Бұл жүйе ресурсы аз тілдерге арналған тілдік технологияларды дамытуға үлес қосады.

Түйін сөздер: Қазақ тілі, морфологиялық талдау, морфологиялық генерация, шектеулі-жағдайлы трансдукторлар, агглютинативті тілдер, табиғи тілді өңдеу, ережеге негізделген жүйелер.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ГЕНЕРАЦИЯ ДЛЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ, КОНЕЧНО-АВТОМАТНЫХ, ТРАНСДУКТОРОВ

Аннотация. Представлен подход, основанный на правилах, для морфологического анализа и генерации казахского языка - высокоагглютинативного и морфологически сложного языка. Компьютерное моделирование морфологии казахского языка требует точного и систематического подхода из-за широкого использования аффиксации и фонологических чередований, таких как сингармонизм и чередование согласных. Основной технологией выступают конечно-автоматные трансдукторы (КАТ), которые обеспечивают как строгость формального описания, так и вычислительную эффективность при точном моделировании регулярных закономерностей словообразования.

Система включает два основных компонента: морфологический генератор, создающий правильные поверхностные формы слов из абстрактных морфологических представлений, и морфологический анализатор, разбирающий поверхностные формы слов на корень и аффиксы с соответствующими грамматическими признаками. Для именных и глагольных парадигм (включая время, наклонение, аспект, лицо, число и падеж) архитектура КАТ кодирует морфотактические правила, фонологические ограничения и порядок аффиксов.

Для поддержки трансдукторного анализа создан и структурирован подробный лексикон казахских лемм по частям речи. Охватывая как словоизменительную, так и словообразовательную морфологию, вручную созданные морфологические правила отражают лингвистическую структуру языка. Высокая точность в задачах анализа и генерации достигнута благодаря оценке на вручную размеченном корпусе современных казахских текстов.

Полученный инструмент служит базовым компонентом для таких прикладных задач обработки естественного языка, как определение частей речи, синтаксический разбор и машинный перевод. Выпущенная в виде модуля с открытым исходным кодом, система

позволяет более широкое использование и дальнейшие исследования в области вычислительной лингвистики казахского языка и вносит вклад в развитие языковых технологий для малоресурсных языков.

Ключевые слова: казахский язык, морфологический анализ, морфологическая генерация, конечно-автоматные трансдукторы, агглютинативные языки, обработка естественного языка, системы на основе правил.

Information about the authors

Aitim Aigerim Kairatkyzy	PhD, assistant-professor of Information Systems department, International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: a.aitim@iitu.edu.kz

Авторлар туралы мәлімет

Әйтiм Әйгерiм Қайратқызы	PhD, Ақпараттық жүйелер кафедрасының ассистент-профессоры, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: a.aitim@iitu.edu.kz

Сведение об авторах

Әйтiм Әйгерiм Қайратқызы	PhD, ассистент-профессор кафедры Информационные системы, Международного университета информационных технологий, г.Алматы, Казахстан, E-mail: a.aitim@iitu.edu.kz

ӘОЖ 004.8

ФТАХА 28.23.25

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_15

Г.А.Алханова¹, И.А.Алимбекова^{1*}, С.С.Жузбаев², Б.Г. Джузбаева³

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., Қазақстан

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нур-Сұлтан қ., Қазақстан

³Қ. Сәтбаев атындағы Екібастұз инженерлік-техникалық институты,
Екібастұз қ., Қазақстан

*E-mail: inkargggg@list.ru

МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН МОДЕЛЬДЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада 2025 жылдың соңындағы машиналық оқытудың маңызды әдістері мен модельдеріне шолу жасалып, оларды топтастыру ұсынылады. NeurIPS 2025, ICML 2025 және ICLR 2025 сияқты алдыңғы қатарлы конференциялардағы негізгі трендтер қарастырылды. Олардың ішінде State Space Models, Offline және Counterfactual Reinforcement Learning, Federated және Continual Learning, шағын тиімді модельдер, мультимодальды жүйелер ерекше атап өтіледі. Индустриялық есептерді зерттеу нәтижесінде, efficiency-first және privacy-by-design принциптері басым болып тұрғаны байқалды. Ресурстары шектеулі орталарда, шикі деректерді жібермей ұзақ тізбектермен жұмыс істейтін архитектураларға басымдық берілді. Зерттеудің жаңалығы - өнімділік, энергия шығыны, қауіпсіздік және құпиялылық өлшемдері негізіндегі жаңа классификация моделінің жасалуы. Сондай-ақ, гибриді әдістердің басымдығын тәжірибелік тұрғыдан растау. Мұндай модельдер орталықсыз және ұзақ мерзімді жүйелерде дәлдік, жылдамдық пен құпиялылықтың теңгерімін қамтамасыз етеді. Зерттеудің мәні - әртүрлі ауқымдағы және салалардағы интеллектуалдық жүйелерді құруда модельдерді таңдау мен біріктіру бойынша нақты ұсыныстар беру.

Түйін сөздер: машиналық оқыту, State Space Models, Mamba, Federated Learning, Continual Learning, шағын тілдік модельдер, гибриді архитектуралар.

Кіріспе.

Машиналық оқыту технологиялары күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды. Stanford AI Index 2025 есебіне қарасақ, бүкіләлемдік жасанды интеллект нарығы 500 миллиард доллардан асып кеткен. Дегенімен инвестициялардың көбі (65%-дан астамы) модельдерді үлкейтуге емес, шектеулі ресурстарда тиімді жұмыс істеуге бағытталған [1,2]. Бұл өзгеріс тегін емес: классикалық трансформерлер ұзақ мәтіндерді өндегенде энергияны өте көп жұмсайды, ал деректердің құпиялылығы тақырыбы барған сайын маңызды болып барады. Singla және т.б. (2025) тәуелсіз зерттеулерінде осындай қорытындыға келді: болашақта энергияны үнемдеу және құпиялылық принциптері басымдық алады [3]. Зерттеу жұмысында осы мәселелерді шешу үшін жаңа архитектуралар құру, әсіресе ресурстары аз және шикі деректерді жібермей жұмыс істейтін орталарда.

Зерттеудің мақсаты - жылдамдық, дәлдік және құпиялылықты біріктіретін кешенді бағалау әдісі арқылы Mamba-FCL сияқты гибриді архитектуралардың тиімділігін көрсету.

Осы негізде қауіпсіз әрі өнімді интеллектуалдық жүйелерді жобалауға арналған қайталанатын әдістеме ұсыну.

Негізгі міндеттері: соңғы жылдардағы машиналық оқыту тенденцияларын жүйелеу, модельдерді бірнеше критерийлер бойынша салыстыру, гибриді архитектуралардың тиімділігін математикалық және тәжірибелік тұрғыдан дәлелдеу, практикада қолдануға болатын ұсыныстар әзірлеу [4].

Машиналық оқытудағы ең үлкен қиындықтардың бірі - трансформерлердің есептеу шығынының тым жоғары болуы. Ұзақ мәтіндермен жұмыс істегенде энергия көп кетеді, бұл мобильді құрылғылар үшін қолайсыз. Екінші мәселе - деректер құпиялылығы: орталық серверлерге шикі деректерді жіберу қауіпті. Үшіншісі - модельдердің жаңа ақпаратқа бейімделуі қиын. Олар көбіне ескі білімді ұмытып қалады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу PRISMA 2020 әдістемесіне негізделген жүйелі шолу түрінде жүргізілді. Бұл әдістеме заманауи зерттеулерде, соның ішінде үлкен тілдік модельдерді жүйелі талдауында сәтті қолданылады [5]. 2024-2025 жылдар аралығындағы жарияланымдар қамтылды. Дереккөздер: Scopus, Web of Science, IEEE Xplore, arXiv және жетекші конференциялар материалдары. Іріктеу кезінде 178 жұмыс таңдалды, олардың барлығы ашық кодты, стандартты бенчмарктердегі нәтижелері және құпиялылық/бейімделу мәліметтері бар болуы талап етілді.

Архитектураларды бағалау үшін төрт топ өлшем қолданылды:

1. Сапа (Accuracy, Perplexity, RMSE және т.б.);
2. Есептеу тиімділігі (FLOPs/token, токен/сек, жад шығыны);
3. Ұзақ контекстке төзімділік (LongBench, Needle-in-a-Haystack);
4. Құпиялылық және бейімделу (Federated Learning, Differential Privacy, Continual Learning).

Математикалық модель

Зерттеу кезінде машиналық оқыту архитектураларын салыстыру үшін өнімділік, жылдамдық және құпиялылық талаптарын біріктіретін интегралды бағалау тәсілі ұсынылады. Модельдің негізінде автор енгізген $\eta_{\{SPC\}}$ көрсеткіші жатыр. Ол түрлі архитектуралардың тиімділігін сандық түрде салыстыруға мүмкіндік береді.

Негізгі айнымалылар мен көрсеткіштер Бағалау моделі бірнеше негізгі метрикадан тұрады:

- Accuracy - бұл модельдің сапасын сипаттайтын негізгі көрсеткіш.
- FLOPs/token - бұл бір токенді өңдеу кезінде орындалатын операциялар саны, яғни есептеу жүгінің деңгейі.
- P - бұл құпиялылықты сақтау (Differential Privacy) және үлестірілген бейімделгіш оқыту (Federated Continual Learning) механизмдерінің жиынтық әсерін көрсететін коэффициент.

Қосымша индикаторлар:

$$\alpha = [\text{құпиялылықтың салмағы}, 0 \leq \alpha \leq 1] \quad (1)$$

$$\beta = [\text{бейімделгіштіктің салмағы}, 0 \leq \beta \leq 1, \alpha + \beta = 1] \quad (2)$$

Мұндағы α және β мәндері - құпиялылық пен бейімделгіштіктің жалпы модель сапасына ықпал ету деңгейін көрсететін салмақ коэффициенттері.

Құпиялылық пен бейімделгіштікті біріктіретін модель Архитектуралардың ақпараттық қауіпсіздік және бейімделу қабілетін бағалау келесі функция арқылы жүзеге асады:

$$P = \alpha \cdot DP + \beta \cdot FCL \quad (3)$$

Бұл коэффициент Federated Learning, Differential Privacy және Continual Learning сияқты әдістердің модельдің қорғаныс деңгейін қаншалық арттыратынын көрсетеді. Мұнда $DP = 1$, егер модель DP-SGD қолданса (әйтпесе 0); $FCL = 1$, егер Federated Continual Learning пайдаланылса (әйтпесе 0).

Интегралды тиімділік моделі (η_{SPC}) Архитектураларды кешенді бағалау үшін енгізілген басты көрсеткіш:

$$\eta_{SPC} = \frac{\text{Accuracy}}{\text{FLOPs/token}} \cdot P \quad (4)$$

Осы формула баламалы түрде былай жазылады:

$$\eta_{SPC} = \frac{\text{Accuracy} \cdot P}{\text{FLOPs/token}} \quad (5)$$

Интерпретациясы:

- сапа артқан сайын - η жоғарылайды;
- есептеу шығыны азайған сайын - η өседі;
- құпиялылық пен бейімделгіштік күшейген сайын - η жақсарады.

Бұл көрсеткіш гибриді Mamba-FCL архитектураларының тиімділігін формалды түрде дәлелдеуге мүмкіндік береді [6].

Ұзын тізбектерді өңдеуге төзімділік моделі Контекст ұзындығы артқанда модельдің тұрақтылығын бағалау үшін келесі қатынас қолданылады:

$$\text{Resilience} = \frac{\text{Acc}_{\text{long}}}{\text{Acc}_{\text{short}}} \quad (6)$$

Талап:

$$\text{Resilience} \geq 0.95 \quad (6.1)$$

Яғни, модель контекст 10-100 есе артқанда да сапасы 5%-дан артық нашарламауы тиіс. Инференс жылдамдығын бағалау Жұмыс жылдамдығы келесі формуламен есептеледі:

$$\left(\text{Speed} = \frac{\text{num\_tokens}}{\text{inference\_time}} (\text{tokens/second}) \right) \quad (7)$$

Бұл көрсеткіш архитектуралардың практикалық өнімділігін салыстыруға мүмкіндік береді (Mamba, Transformer және SLM модельдері) [7].

6. Математикалық модельдің қолданылу мақсаты Ұсынылған формалды модель төмендегілерді қамтамасыз етеді:

- Әртүрлі архитектуралардың жылдамдық-сапа-құпиялылық тепе-теңдігін әділ бағалау;
- Mamba + Federated Learning + Continual Learning + DP-SGD комбинациясының тиімділігін ғылыми негіздеу;
- Интеллектуалдық жүйелердің дамуы жалаң модель көлемін ұлғайту емес, тиімді архитектуралық шешімдерге көбірек тәуелді екенін көрсету;
- Заманауи гибриді модельдер дәуірінің ерекшеліктерін дәлелдей отырып, интегралды салыстырудың бірыңғай математикалық тәсілін ұсыну.

FLOPs, инференс жылдамдығы және төзімділікті есептеу

Модельдің есептеу құнын бағалау үш кезеңде жүргізілді:

а) FLOPs/token Есептеу келесі құралдармен орындалды: - PyTorch Profiler, - fvcore (оңтайландырылған FLOPs есептеуі), - NVIDIA Nsight Systems. Барлық модельдер үшін өлшемдер бірдей контекст ұзындықтарында жүргізілді (4k, 32k, 128k).

b) Инференс жылдамдығы GPU NVIDIA A100/80GB және L4 құрылғыларында келесі формуламен есептелді:

$$\text{Speed} = \frac{\text{num\_tokens}}{\text{inference\_time}} \quad (8)$$

c) Ұзын тізбектерге төзімділік Салыстырмалы функция қолданылды:

$$\text{Resilience} = \frac{\text{Acc}_{\text{long}}}{\text{Acc}_{\text{base}}} \quad (9)$$

Мұнда Acc_{base} – базалық контексттегі accuracy, Acc_{long} – ұзын контексттегі accuracy. Модель төзімді деп есептелді, егер:

$$\text{Resilience} \geq 0.95 \quad (10)$$

Интегралды салыстырмалы метрика $\eta_{\{SPC\}}$ -ның енгізілуі

Заманауи архитектураларды кешенді бағалау және Mamba-Federated Continual Learning (Mamba-FCL) гибридті шешімдерінің артықшылығын тексеру үшін автор әзірлеген жылдамдық-өнімділік-құпиялылық интегралды метрикасы қолданылды:

$$\eta_{SPC} = \frac{\text{Accuracy}}{\text{FLOPs/token}} \cdot P \quad (11)$$

мұндағы:

Accuracy - модель сапасының негізгі көрсеткіші;
FLOPs/token - бір токенді өңдеудің есептеу құны;
P - приваттылық пен бейімделгіштік коэффициенті:

$$P = \alpha \cdot DP + \beta \cdot FCL \quad (12)$$

мұндағы: DP = 1, егер модель DP-SGD қолданса (әйтпесе 0); FCL = 1, егер Federated Continual Learning пайдаланылса (әйтпесе 0); α және β - приваттылық пен бейімделгіштіктің үлес салмағын көрсететін коэффициенттер (әдетте $\alpha + \beta = 1$).

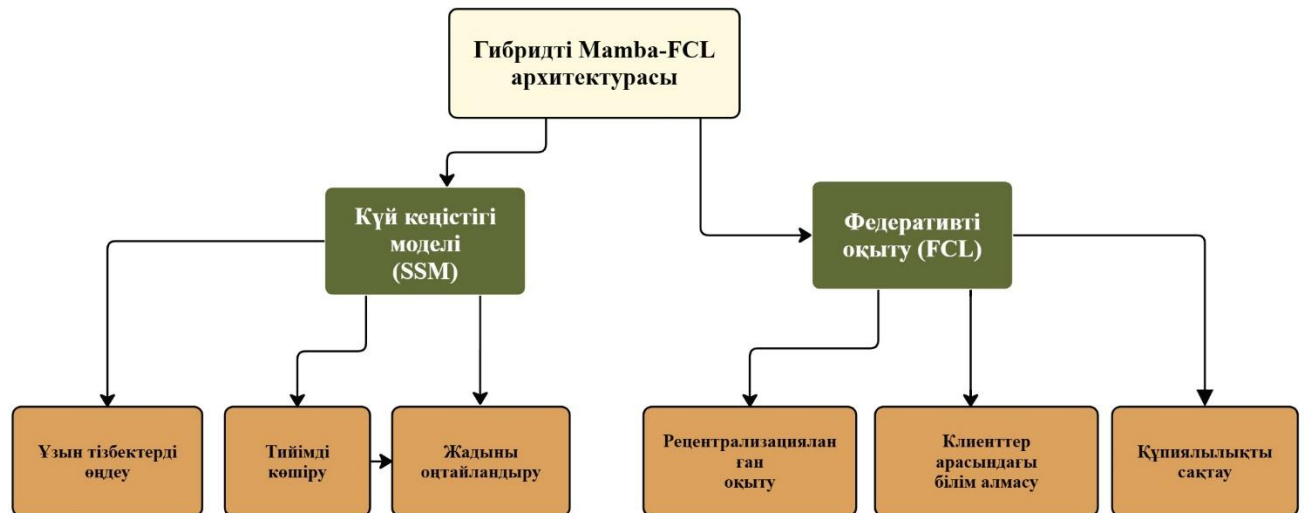
Бұл метрика архитектураларды үш негізгі ось бойынша объективті салыстыруға мүмкіндік береді: жылдамдық - өнімділік - құпиялылық.

Қарастырылған модельдер мен архитектуралар жиыны

Анализге келесі модель топтары енгізілді:

- State Space Models (SSM): Mamba-2, Vision Mamba, BiGS.
- Efficient LLMs / SLMs: Llama-3.2-8B, Qwen2-7B, Gemma-2, Phi-4.
- Transformer-базалық модельдер: T5-XXL, Llama-2, GPT-NeoX.
- Federated Learning: FedAvg-2025, FedProx+, FedAdaGrad, Scaffold [8].
- Continual Learning: EWC, SI, LwF, DER++, FCL-2025.
- Гибридті архитектуралар: Mamba-FCL, Mamba-RAG-Fed, Offline RL + SSM, Mamba + DP-SGD.

Төмендегі 2-суретте гибридті Mamba-FCL архитектурасының схемасы берілген. Бұл архитектура екі заманауи тәсілді біріктіреді: Mamba күй кеңістігі моделі (State Space Model), федеративті оқыту (Federated Collaborative Learning, FCL). Сол жақта Mamba модулінің негізгі мүмкіндіктері берілген: ұзын тізбекті деректерді өңдеу, есептеу үдерістерін тиімді көшіру және жадты оңтайландыру. Оң жақта федеративті оқыту компоненттері ұсынылған, олар рецентрализацияланған оқыту механизмін, клиенттер арасындағы модельдік білім алмасуды және деректердің құпиялылығын сақтауды қамтамасыз етеді. Екі модульдің бірігуі нәтижесінде есептеу ресурстары тиімді пайдаланылатын және ақпараттық қауіпсіздік талаптарына сәйкес келетін оқыту үдерісі жүзеге асырылады.

Сурет 1 – Ұсынылған Mamba-FCL гибринді архитектурасының құрылымдық схемасы

Қолданылған бағдарламалық қамтамасыз ету және жабдықтар

Талдау барысында келесі құралдар пайдаланылды: Python 3.11, PyTorch 2.3, JAX 0.4.31, HuggingFace Transformers 5.0, fvcare, xformers, einops, NVIDIA Nsight Systems (өнімділікті бағалау үшін), TensorBoard және Weights & Biases (мониторинг үшін).

Есептеулер келесі жабдықтарда жүргізілді: 4×NVIDIA A100 80GB, NVIDIA L4 24GB, Google Research TPU v5e.

Нәтижелер және олардың талқылау.

Зерттеу барысында әзірленген әдістеме негізінде 2025 жылдың соңындағы заманауи машиналық оқыту архитектураларына салыстырмалы талдау жүргізілді. Негізгі назар гибринді Mamba-FCL модельдеріне аударылды. Олар дәстүрлі трансформерлермен, шағын тиімді модельдермен, сондай-ақ Offline Reinforcement Learning және Federated Continual Learning әдістерімен салыстырылды [9]. Салыстыру келесі негізгі бағыттар бойынша өткізілді: есептеу тиімділігі (FLOPs/token, token/сек), ұзақ тізбектерді өңдеудегі тұрақтылық, құпиялылық пен бейімделу механизмдерінің қолдауы. Нәтижелер кесте 1- де көрсетілген.

Кесте 1 – Заманауи архитектуралардың салыстырмасы көрсеткіштері

Архитектура	Параметрлері	Токен/сек (A100)	FLOPs/токен (салыстырмалы)	Контекст ұзындығы (сапа төмендемей)	Негізгі артықшылық
Mamba-2	8B	280–320	1.0× (база)	>100k	Сызықтық күрделілік ($O(N)$), жоғары энерго-тиімділік
Llama-3.2-8B-Instruct	8B	140-180	1.9×	128k	Генерация сапасы жоғары, SLM класындағы SOTA

Qwen2-7B-Instruct	7B	150-190	2.1×	128k	Мобильді GPU үшін оңтайланған теңгерімді модель
Phi-4 (5B)	5B	210-240	1.7×	64k	Шағын көлемде жоғары дәлдік
Offline Decision Transformer	Н/Қ*	Н/Қ*	Н/Қ*	Н/Қ	Онлайн-тәуекелсіз қауіпсіз Offline RL оқыту
Federated Continual Learning (FCL-2025)	Айнымалы **	Н/Қ	Н/Қ	Н/Қ	Құпиялылықты сақтау + катастрофалық ұмытудың болмауы
Mamba-FCL (гибрид)	8-12B (айнымалы)	240–300	1.1×	>100k	Ең жоғары ($\eta_{\{SPC\}}$): жылдамдық + құпиялылық + бейімделу

Кестеден көрініп тұрғандай, гибриді Mamba-FCL архитектуралары интегралды $\eta_{\{SPC\}}$ көрсеткіші бойынша айқын басымдыққа ие. Бұл артықшылық есептеу тиімділігінің жоғары болуымен айқындалады. Төменде есептеу нәтижелерін визуализациялау үшін Mamba-FCL архитектуралары интегралды $\eta_{\{SPC\}}$ көрсеткіші бойынша Python + matplotlib -дегі гистограммасы ұсынылады. (Сурет 2,3)

```
import matplotlib.pyplot as plt

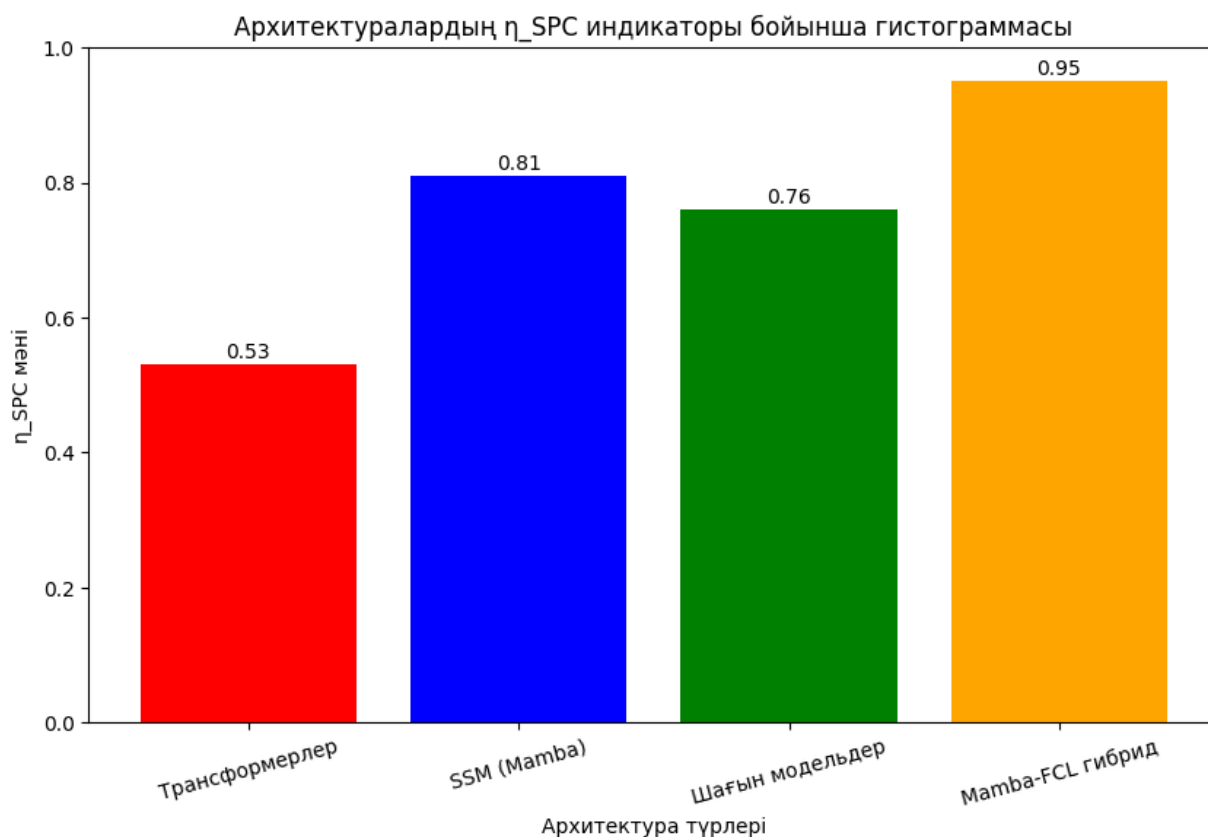
архитектуралар = ['Трансформерлер', 'SSM (Mamba)', 'Шағын модельдер',
                  'Mamba-FCL гибрид']
eta_spc = [0.53, 0.81, 0.76, 0.95]

plt.figure(figsize=(10, 6))
plt.bar(архитектуралар, eta_spc, color=['red', 'blue', 'green', 'orange'])
plt.title('Архитектуралардың  $\eta_{SPC}$  индикаторы бойынша гистограммасы')
plt.ylabel('η_SPC мәні')
plt.xlabel('Архитектура түрлері')
plt.ylim(0, 1)

for i, v in enumerate(eta_spc):
    plt.text(i, v + 0.01, str(v), ha='center')

plt.xticks(rotation=15)
plt.savefig('histogram_eta_spc.png')
plt.show()
```

Сурет 2 – Mamba-FCL архитектураларының η_{SPC} көрсеткішін есептеу

Сурет 3 – Архитектуралардың η_{SPC} индикаторы бойынша гистограммасы

Алынған нәтижелер машиналық оқыту саласындағы парадигманың ауысуын растайды: энергия тиімділігі мен құпиялылық бірінші орынға шықты. Mamba-2 сияқты SSM модельдері ұзақ тізбектерді өңдеуде трансформерлерден 15-40% жылдам жұмыс істеп, FLOPs/token көрсеткішін 1.0 деңгейіне дейін төмендетті. Гибридті комбинациялар (Mamba + Federated Continual Learning + DP-SGD) η_{SPC} бойынша ең жоғары балл жинады, бұл олардың орталықсыз және ұзақ мерзімді жүйелер үшін ең қолайлы екенін дәлелдейді.

Сонымен қатар, шағын модельдер (5-13B параметр) квантизация және оңтайландырылған декодтау арқылы GPT-4 деңгейіндегі сапаны 20-30 есе аз энергия шығынымен қамтамасыз етеді. Бұл нәтижелер модель көлемін үлкейту емес, архитектуралық тиімділік пен гибридті шешімдер маңыздырақ екенін айқын көрсетеді.

Қорытынды.

Осы зерттеу жұмысы 2025 жылдың соңындағы машиналық оқыту саласындағы негізгі әдістер мен модельдерді жүйелеуге және оларды салыстыруға мүмкіндік берді [10]. Сонымен қатар, Mamba-FCL типіндегі гибридті архитектуралардың артықшылықтарын ғылыми негізде дәлелдеді. Өзірленген интегралды метрика арқылы сызықтық кеңістік-күйлік модельдер (State Space Models), орталықсыз Federated Learning және тұрақты Continual Learning әдістерінің комбинациясы жылдамдық, қауіпсіздік пен ағымдық оқытуды үйлестіру мүмкіндігін арттыру арасында ең тиімді тепе-теңдікті қамтамасыз ететіні анықталды [11].

Зерттеу нәтижесі бойынша, машиналық оқытудың болашағы гибридті және тиімді архитектураларда. State Space Models-тің ұзын последовательдіктерді өңдеудегі басымдығын растады. Offline және Counterfactual Reinforcement Learning тәсілдері нақты әлемдік ортада қауіпсіз саясаттарды үйретуге мүмкіндік беретінін көрсетті. Federated Continual Learning әдістері шикі деректерді орталық серверге жібермей, үлестірілген оқытуды жүзеге асырып, катастрофалық ұмытуды барынша азайтады. Бұған қоса, шағын

мультимодальды модельдер мобильді құрылғылар мен локалды есептеулер үшін ең қолайлы стандартқа айналууда. Ендігі басымдық - энергияны үнемдеу, құпиялылық және ұзақ мерзімді бейімделуде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Hanna M. G., Pantanowitz L., Dash R., Harrison J. H., Deebajah M., Pantanowitz J., Rashidi H. H. (2025). Future of artificial intelligence: Machine learning trends in pathology and medicine. *Modern Pathology*, 38(4), Article 100705. <https://doi.org/10.1016/j.modpat.2025.100705>
2. Nathan S., Goyal A., Matsakis J., Sidahmed E., Chen Z. (2025). State of AI report 2025. *Journal of Artificial Intelligence Research*, 84(2025), Article 9, <https://doi.org/10.1613/jair.1.19087>
3. Singla A., Sukharevsky A., Hall B., Yee L., Chui M., Balakrishnan T. (2025, November). The state of AI in 2025: Agents, innovation, and transformation (30 p.). McKinsey & Company. <https://www.mckinsey.com/capabilities/quantumblack/our-insights/the-state-of-ai>
4. Буханец А. К., Дудник Д. А., Косникова О. В. (2024). Гибридные модели машинного обучения для анализа финансовых рынков. Прикладные экономические исследования, (1), 27-35 стр. <https://doi.org/10.47576/2949-1908.2024.1.1.003>
5. Rostam Z. R. K., Szénási S., Kertész G. (2024). Achieving Peak Performance for Large Language Models: A Systematic Review. *IEEE Access*, vol. 12, pp. 96017-96050, <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2024.3424945>.
6. Haohao Qu, Liangbo Ning, Rui An, Wenqi Fan, Tyler Derr, Hui Liu, Xin Xu, Qing Li. (2024). A Survey of Mamba. arXiv:2408.01129. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2408.01129>
7. Gu A., Dao T. (2023). Mamba: Linear-Time Sequence Modeling with Selective State Spaces. ArXiv, abs/2312.00752. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2312.00752>
8. Ahamed M. A., Cheng Q. (2025). TSCMamba: Mamba meets multi-view learning for time series classification. *Information Fusion*, 120, 103079. <https://doi.org/10.1016/j.inffus.2025.103079>
9. Hamed P., Razavi-Far R., Hallaji E. (2025). Federated Continual Learning: Concepts, Challenges, and Solutions. *Neurocomputing*, 651, 130844. <https://doi.org/10.1016/j.neucom.2025.130844>
10. Patro B. N., Agneeswaran V. S. (2025). Mamba-360: Survey of state space models as Transformer alternative for long sequence modelling: Methods, applications, and challenges. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 159, 111279. <https://doi.org/10.1016/j.engappai.2025.111279>
11. Yu S., Muñoz J. P., Jannesari A. (2024, May). Federated foundation models: Privacy-preserving and collaborative learning for large models. In *Proceedings of the 2024 Joint International Conference on Computational Linguistics, Language Resources and Evaluation (LREC-COLING 2024)*, pp. 7174-7184. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2305.11414>

References:

1. Hanna M. G., Pantanowitz L., Dash R., Harrison J. H., Deebajah M., Pantanowitz J., Rashidi H. H. (2025). Future of artificial intelligence: Machine learning trends in pathology and medicine. *Modern Pathology*, 38(4), Article 100705. <https://doi.org/10.1016/j.modpat.2025.100705>
2. Nathan S., Goyal A., Matsakis J., Sidahmed E., Chen Z. (2025). State of AI report 2025. *Journal of Artificial Intelligence Research*, 84(2025), Article 9, <https://doi.org/10.1613/jair.1.19087>
3. Singla A., Sukharevsky A., Hall B., Yee L., Chui M., Balakrishnan T. (2025, November). The state of AI in 2025: Agents, innovation, and transformation (30 p.). McKinsey & Company. <https://www.mckinsey.com/capabilities/quantumblack/our-insights/the-state-of-ai>

4. Buhanec A. K., Dudnik D. A., Kosnikova O. V. (2024). Gibridnye modeli mashinnogo obuchenija dlja analiza finansovyh rynkov. Prikladnye jekonomicheskie issledovanija, (1), 27-35 str. <https://doi.org/10.47576/2949-1908.2024.1.1.003>
5. Rostam Z. R. K., Szénási S., Kertész G. (2024). Achieving Peak Performance for Large Language Models: A Systematic Review. IEEE Access, vol. 12, pp. 96017-96050, <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2024.3424945>.
6. Haohao Qu, Liangbo Ning, Rui An, Wenqi Fan, Tyler Derr, Hui Liu, Xin Xu, Qing Li. (2024). A Survey of Mamba. arXiv:2408.01129. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2408.01129>
7. Gu A., Dao T. (2023). Mamba: Linear-Time Sequence Modeling with Selective State Spaces. ArXiv, abs/2312.00752. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2312.00752>
8. Ahamed M. A., Cheng Q. (2025). TSCMamba: Mamba meets multi-view learning for time series classification. Information Fusion, 120, 103079. <https://doi.org/10.1016/j.inffus.2025.103079>
9. Hamed P., Razavi-Far R., Hallaji E. (2025). Federated Continual Learning: Concepts, Challenges, and Solutions. Neurocomputing, 651, 130844. <https://doi.org/10.1016/j.neucom.2025.130844>
10. Patro B. N., Agneeswaran V. S. (2025). Mamba-360: Survey of state space models as Transformer alternative for long sequence modelling: Methods, applications, and challenges. Engineering Applications of Artificial Intelligence, 159, 111279. <https://doi.org/10.1016/j.engappai.2025.111279>
11. Yu S., Muñoz J. P., Jannesari A. (2024, May). Federated foundation models: Privacy-preserving and collaborative learning for large models. In Proceedings of the 2024 Joint International Conference on Computational Linguistics, Language Resources and Evaluation (LREC-COLING 2024), pp. 7174-7184. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2305.11414>

МЕТОДЫ И МОДЕЛИ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. В статье представлен обзор ключевых методов и моделей машинного обучения по состоянию на конец 2025 года, а также предложена их классификация. Рассмотрены основные тренды ведущих международных конференций, таких как NeurIPS 2025, ICML 2025 и ICLR 2025. Особое внимание уделено таким направлениям, как State Space Models, Offline и Counterfactual Reinforcement Learning, Federated и Continual Learning, компактные эффективные модели и мультимодальные системы. Анализ индустриальных отчетов показал доминирование принципов efficiency-first и privacy-by-design. В условиях ограниченных ресурсов приоритет отдается архитектурам, способным работать с длинными последовательностями без передачи сырых данных. Научная новизна исследования заключается в разработке новой модели классификации, основанной на показателях производительности, энергопотребления, безопасности и конфиденциальности, а также в экспериментальном подтверждении преимуществ гибридных подходов. Такие модели обеспечивают баланс между точностью, скоростью и конфиденциальностью в децентрализованных и долгосрочных системах. Практическая значимость работы состоит в формировании конкретных рекомендаций по выбору и комбинированию моделей при создании интеллектуальных систем различного масштаба и назначения.

Ключевые слова: машинное обучение, State Space Models, Mamba, Federated Learning, Continual Learning, малые языковые модели, гибридные архитектуры.

MACHINE LEARNING METHODS AND MODELS

Abstract. This paper presents a survey of the most significant machine learning methods and models as of the end of 2025 and proposes their systematic classification. Key trends from

leading international conferences, including NeurIPS 2025, ICML 2025, and ICLR 2025, are analyzed. Special attention is given to State Space Models, Offline and Counterfactual Reinforcement Learning, Federated and Continual Learning, compact and efficient models, and multimodal systems. An analysis of industrial reports indicates the dominance of efficiency-first and privacy-by-design principles. In resource-constrained environments, priority is given to architectures capable of processing long sequences without transmitting raw data. The scientific novelty of this study lies in the development of a new classification model based on performance, energy consumption, security, and privacy metrics, as well as in the experimental validation of the advantages of hybrid approaches. Such models provide a balance between accuracy, speed, and privacy in decentralized and long-term systems. The practical significance of the research lies in offering concrete recommendations for model selection and integration when designing intelligent systems of various scales and application domains.

Keywords: machine learning, State Space Models, Mamba, Federated Learning, Continual Learning, small language models, hybrid architectures.

Авторлар туралы мәлімет

Алханова Гульнур Алхановна	PhD, қауымдастырылған профессор м.а., «Ақпараттық-техникалық ғылымдар» кафедрасының меңгерушісі, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., Қазақстан, E-mail: g.alhanova@abu.edu.kz .
Алимбекова Инкар Ардаковна	Жаратылыстану ғылымдарының магистрі, Alikhan Bokeikhan University-нің докторанты, Семей қ., Қазақстан, E-mail: inkarggggg@list.ru
Жузбаев Серик Сүлейменович	Физ. - мат. ғылымдарының кандидаты, доцент, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан, E-mail: zhuzbayev52@gmail.com
Джузбаева Бахыт Габидуллаевна	Техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Сәтбаев атындағы Екібастұз инженерлік-техникалық институты, Екібастұз, Қазақстан. E-mail: bah_juzbaeva@mail.ru

Сведения об авторах

Алханова Гульнур Алхановна	PhD, и.о. ассоциированного профессор, заведующий кафедры «Информационно-технических наук», Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, Казахстан. E-mail: g.alhanova@abu.edu.kz .
Алимбекова Инкар Ардаковна	Магистр естественных наук, докторант Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, Казахстан, E-mail: inkarggggg@list.ru
Жузбаев Серик Сүлейменович	Канд. физ.-мат. наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Гумилева, г. Астана, Казахстан. E-mail: zhuzbayev52@gmail.com
Джузбаева Бахыт Габидуллаевна	Кандидат технических наук, доцент, Екибастузский инженерно-технический институт имени К. Сатпаева, г. Экибастуз, Казахстан. E-mail: bah_juzbaeva@mail.ru

Information about the authors

Alkhanova Gulnur Alkhanovna	PhD, Associate Professor, head of the Department of Information and Technical Sciences, Alikhan Bokeikhan University. Semey, Kazakhstan. E-mail: g.alhanova@abu.edu.kz .
Alimbekova Inkar Ardakovna	Master of Natural Sciences, Doctoral student of Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan. E-mail: inkarggggg@list.ru
Zhuzbaev Serik Suleimenovich	Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, L.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhuzbayev52@gmail.com
Juzbayeva Bakhyt Gabidullayevna	Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the ICT Department, K. Satbayev Ekibastuz Engineering and Technical Institute, Ekibastuz, Kazakhstan. E-mail: bah_juzbaeva@mail.ru

UDC 004.056:004.8:004.738.5

IRSTI 81.93.29; 28.23.20

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_16

Ye. Makatov^{1*}, Abdul Razaque², A. Ye. Makatova¹

¹Shokan Ualikhanov Kokshetau University; Kokshetau, Kazakhstan

²Computer Science, Professor, Department of Computer Science and Mathematics, Seton Hall University, NJ USA

*E-mail: m.yerkhan@list.ru

COGNITIVE MODEL FOR PROTECTING SOCIAL MEDIA USERS: ARCHITECTURE AND PRINCIPLES

Abstract. Social networks have become complex socio-digital ecosystems exposed to misinformation, phishing, and manipulative influence on users' affect. The topic is timely due to the acceleration of digital risk driven by artificial intelligence (AI) and large-scale automation. The subject of this study is a cognitive protection architecture for social media; the objective is to substantiate a model that integrates perception, interpretation, memory, decision-making, and an ethical filter. The tasks are to: (I) review approaches in behavioral analytics, affective computing, and explainable AI (XAI) relevant to social-media security; (II) develop an architectural framework capable of multimodal processing; (III) specify component roles and interconnections with emphasis on user interaction and transparency; and (IV) demonstrate novelty over rule-based and machine learning (ML) systems via integrated XAI, attention-based contextual modeling, and emotional-semantic analysis. Methods include hierarchical information processing; an integrative threat index $T = \alpha E + \beta B + \gamma S + \delta C$; Bayesian trust updating; ontological reasoning; softmax over the ethically admissible action set (A_{eth}) ; feedback-driven adaptation; and privacy-preserving mechanisms (federated learning, differential privacy (DP)). The main results demonstrate architectural coherence and functional feasibility, provide a mapping from threat levels to adaptive responses, and embed XAI interfaces while aligning with the General Data Protection Regulation (GDPR) and the EU Artificial Intelligence Act (EU AI Act) requirements. Conclusions and implications: by coupling cognitive depth with interpretability and privacy, the architecture enhances reliability, personalization, and trust; future work should extend toward multilingual and cross-cultural adaptation, neuro-symbolic integration, and participatory human-in-the-loop training; prototype verification will target phishing, manipulative content, and varied-trust sources with metrics spanning accuracy, false alarms, user trust, compute, and compliance.

Keywords: cognitive security architecture; multimodal perception; affective computing; explainable artificial intelligence; threat ontology; ethical decision-making; federated learning.

Introduction.

Social networks have evolved into complex socio-digital environments facing a wide spectrum of cyber threats, including misinformation, phishing, and manipulative influence on users' emotional states. Recent telemetry shows sharp automation-driven growth (e.g., 36,000 s⁻¹ in 2024); therefore, we focus on cognitively grounded, explainable protection [1].

Detecting such threats is challenging due to semantic ambiguity, emotional undertones, and contextual variability. Existing solutions are typically rule-based or rely on conventional machine

learning: rule-based approaches are rigid and difficult to scale, whereas ML models depend on large labeled datasets, are sensitive to noise and imbalance, and often lack transparency—rarely capturing affective or cognitive aspects of interaction, which undermines interpretability and trust [2].

The key research problem is the lack of cognitive depth in current digital security frameworks. By overlooking behavioral context, emotional interpretation, and semantic nuance, existing systems fail to provide adaptive, reliable decision-making under uncertainty. To address this limitation, we propose a cognitive model—an architecture that simulates human-like perception, interpretation, and ethically grounded decision-making in digital environments.

Objective. To design and substantiate a cognitive protection architecture for social networks that integrates perceptual, interpretive, and ethically adaptive modules, enabling transparent and context-aware threat assessment. The study pursues the following tasks: (I) review approaches in behavioral analysis, affective computing, and explainable AI applied to social media security; (II) develop an architectural framework including perception, interpretation, memory, decision-making, and ethical filtering; (III) define the roles and interconnections of these components with emphasis on user interaction and transparency; and (IV) demonstrate the novelty of the approach versus rule-based and ML systems, (e.g., SHapley Additive exPlanations (SHAP)) attention-based contextual modeling, and emotional-semantic analysis; ethical adaptation is outlined conceptually and grounded in literature beyond anomaly detection and XAI surveys [3].

This research aims to close the gap between formal AI-driven systems and human-centered digital security. By embedding cognitive processing and interpretability into the architecture, it seeks to improve adaptability, trust, and ethical sustainability in social network protection.

Materials and methods.

The architecture of the cognitive protection model for social networks (Fig. 1) is grounded in the principles of hierarchical information processing. It is organized into three interdependent macro-blocks: perception, cognitive processing, and interpretation.

Data collection→Behavior analysis→Risk assessment→User feedback→System adaptation

Figure 1- Architectural structure of the cognitive model for digital user protection.

At the input level, the system gathers multimodal data — texts, images, behavioral traces, social and biometric signals. The cognitive core handles uncertainty through memory, ontologies, and probabilistic risk models. The top layer ensures ethical filtering, adaptation, and explainable AI (XAI), securing transparency and compliance.

To operationalize the integrative threat-assessment architecture, we formalize risk as a weighted sum of factors:

$$T = \alpha \cdot E + \beta \cdot B + \gamma \cdot S + \delta \cdot C \quad (1)$$

where T denotes the final threat score, E is the emotional tone, B the degree of behavioral anomaly, S the trustworthiness of the source or social context, C the semantic risk, and $\alpha, \beta, \gamma, \delta$ are the corresponding weights. This formulation consolidates heterogeneous modalities into a unified cognitive metric of risk and provides a foundation for adaptive personalization.

The weight intervals are defined heuristically but are grounded in established multimodal AI practices of adaptive fusion. Contemporary research demonstrates that modality weights should reflect both informativeness and signal quality: modality-adaptive transformers dynamically recalibrate weights [4], while AdaMoW networks apply modality-specific weighting during fusion [5]. Robustness is further enhanced by distribution-based feature recovery and fusion, which down-weights weaker modalities on the fly [6]. The concept of adaptive weight bounds is also demonstrated in evolutionary training of neural networks, as in DEAW, which dynamically adjusts weight limits during optimization. In the domain of digital security, multimodal approaches to

misinformation detection [8] further reinforce the relevance of integrative modeling for threat assessment.

The proposed baseline intervals are: $\alpha \in [0.2, 0.5]$ for the emotional factor; $\beta \in [0.2, 0.4]$ for behavioral anomalies; $\gamma \in [0.1, 0.3]$ for source trust or social context; and $\delta \in [0.1, 0.4]$ for semantic risk. Weights are normalized to sum to one (e.g., $\alpha=0.30$, $\beta=0.25$, $\gamma=0.20$, $\delta=0.25$) and vary with environment, user profile, and threat type [4, 6].

To couple principled constraints with responsiveness to context and user feedback, we calibrate the weights via a projected update:

$$w_i^{(t+1)} = \Pi_{\Omega} \left(w_i^{(t)} + \eta * \Delta^{(t)} \right), W = \{w: \sum_i w_i = 1, \ell_i \leq w_i \leq u_i\}. \quad (2)$$

Here $w^{(t)} = (\alpha^{(t)}, \beta^{(t)}, \gamma^{(t)}, \delta^{(t)})$, $\eta \in [0.01, 0.1]$ is the adaptation rate, $\Delta^{(t)}$ encodes performance- and feedback-driven increments, and Π_W projects onto the simplex with box bounds $[\ell_i, u_i]$. The projection enforces normalization and bounded adaptation.

The perception block collects and structures user signals and interactions, corresponding to sensorimotor and perceptual layers in human cognition, thereby shaping higher-level representations. At the sensory tier, the system gathers explicit behavioral traces — such as clicks, scrolling, viewing time, and latency — alongside implicit biometric parameters, including facial expressions, vocal intonations, pulse, and galvanic skin response, when available and provided with user consent. Biometric capture is strictly opt-in, defaults to on-device processing, and follows minimization principles to remain compliant with GDPR and the AI Act. These inputs enable detection of engagement patterns, stress indicators, and behavioral anomalies [8, 9].

Building on these signals, the perceptual tier translates textual, visual, and behavioral inputs into semantically meaningful features. Natural language processing (NLP) supports sentiment detection, toxic content recognition, misinformation identification, and the tracing of implicit threats or aggressive speech patterns. In parallel, computer vision (CV) techniques analyze images and videos to uncover manipulative symbols or harmful content, while semantic analysis isolates key entities, concepts, and thematic relations. Cross-modal alignment enhances accuracy while degrading gracefully under missing modalities [7]. If a modality is unavailable or consent is withdrawn, the fusion pipeline re-weights the remaining modalities and imputes neutral affect for the missing channel.

At the final stage, the system performs emotional-semantic annotation, fusing sensory and perceptual streams. This enables recognition of both the user's current affective state (such as anxiety or excitement) and the emotional atmosphere of the content (e.g., hostility or alarm). Simultaneously, semantic object extraction identifies actors, actions, relationships, and contexts relevant to potential threats. These profiles feed the cognitive block, where they align with user patterns, threat memory, and ethical filters (see Table 1).

Table 1 – Functional structure of the perception block

Level	Description	Example Technologies	Analysis Results	Output
Sensory	Collection of microbehavioral and biometric data	Web-tracking, eye-tracking, wearables	Engagement model, stress metrics, interaction patterns	Raw streams s_t , stress metrics
Perceptual (Analytical)	Feature processing of texts and images	NLP (BERT, RoBERTa), CV (YOLO, CLIP)	Sentiment, toxicity, fake content, visual risks	Feature vector p_t , σ_p
Emotional & Semantic	Emotional state + semantic extraction	Affective computing, sentiment fusion	Emotional profile, semantic threat map	$\{e_t, g_t\}$

Note – compiled by the authors

Beyond content/network baselines, we leverage multimodal inputs—textual, behavioral, and (with explicit consent) on-device, privacy-preserving affective cues—to detect latent threats in a context-aware manner, degrading gracefully under missing modalities.

The cognitive block interprets inputs, estimates risk under uncertainty, and selects adaptive strategies (see Table 2).

At its foundation lies a memory model, where behavioral patterns accumulate over time, forming persistent user profiles. This model stores typical response dynamics, a history of threat encounters, and stable user habits, often implemented with temporal database (DB) structures, thereby supporting recognition of recurring threats and semi-automated responses. Probabilistic judgments at this stage follow Bayes' theorem:

$$P(\text{Threat} | X, \tau) = \frac{P(X|\text{Threat}, \tau) P(\text{Threat}|\tau)}{P(X|\tau)}, P(X|\tau) = \sum_{y \in \{\text{Threat}, \overline{\text{Threat}}\}} P(X | y, \tau) P(y | \tau). \quad (3)$$

where X denotes observed features and τ is the trust prior. The denominator $P(X|\tau)$ follows from the law of total probability. This mechanism is conceptually aligned with Bayesian trust modeling approaches, where prior trust is iteratively updated based on accumulated evidence.

At the cognitive level, incoming situations are interpreted with contextual awareness. Indicators in user behavior or content are detected, and hypotheses about intentions of other participants are formed. Attention mechanisms, categorization, and probabilistic inference drive this stage. To prioritize actions, the system applies softmax normalization over the ethically admissible set A_{eth} :

$$P(a_i) = \frac{\exp(z_i/\kappa)}{\sum_{a_j \in A_{\text{eth}}} \exp(z_j/\kappa)}, \kappa > 0 \quad (4)$$

Here, a_i is an admissible action, A_{eth} denotes the ethically filtered action set, z is the vector of action scores (logits), z_i is the score of action a_i , and κ is the softmax temperature controlling stochasticity. Lower κ makes the distribution sharper (near-deterministic), higher κ makes it more uniform (exploratory).

At the ontological level, semantic relations are structured to support analogies and precedent-based reasoning. By integrating ontologies — for example, the Web Ontology Language (OWL) and the Resource Description Framework (RDF) — along with graph-based reasoning, the system supports analogical inference and contextual expansion through external knowledge.

At the social level, trust in a source is formalized as:

$$\text{Trust}(u, s) = \theta_1 R_s + \theta_2 F_s + \theta_3 H_s, \theta_k \geq 0, \sum_k \theta_k = 1 \quad (5)$$

where R_s is source reputation, F_s community confirmation, and H_s historical reliability. Weights θ are determined empirically or adaptively.

Table 2 – Functional Components of the Cognitive Block

Level	Functions	Example Technologies	Inputs	Results
Memory Model	Store behavioral patterns	Recurrent profiles, Temporal DB	User history m_t	Personal threat context, response history
Cognitive	Contextual interpretation	Cognitive modeling, affect mining	Feature vector z_t	Intention prediction, risk level $\hat{r}_t$
Ontological	Semantic understanding	OWL, RDF, Graph Reasoning	Semantic graph g_t	Formalized threats, analogical reasoning
Social	Trust evaluation	Trust modeling, graph analysis	Reputation/feedback	Trust level, group relevance

Note – compiled by the authors

The final block — interpretation, adaptation, and ethics — transforms analytical outputs into transparent, user-centered responses, ensuring personalization and compliance.

Explainable AI (XAI) interfaces are embedded throughout processing. The interpretability score is defined as:

$$\text{XAI\_Score} = \frac{\sum_{i=1}^n |\phi_i| \cdot I_i}{\sum_{i=1}^n |\phi_i|}, I_i = 1 \{|\phi_i| > T_{\text{crit}}\}. \quad (6)$$

where ϕ_i is the attribution weight of feature i , and I_i is an indicator. T_{crit} regulates granularity, while A_t sets overall exposition depth.

Adaptation personalizes responses according to user traits, emotional states, and prior feedback, consistent with emotionally adaptive tutoring systems that modulate support based on learners' affect. It follows an inertia mechanism:

$$A_t = \lambda A_{t-1} + (1 - \lambda) R_t, \lambda \in [0, 1], A_t \in [0, 1] \quad (7)$$

where R_t is current feedback. If users ignore advice, notification intensity drops; if they follow, detail increases.

Privacy and compliance rely on federated learning, DP, and edge computing:

$$\Pr[M(D_1) \in S] \leq e^\epsilon \Pr[M(D_2) \in S] + \delta \quad (8)$$

supporting GDPR-oriented privacy compliance [10, 11].

The ethical layer targets fairness, autonomy, and rights, aligning with widely cited AI-ethics principles [12]. Ethical filters prune forbidden strategies before decision normalization (see Table 3).

Table 3 – Functional Role of the Components of the Final Block

Component	Purpose	Methods	Expected Outcomes	User-visible Artifacts
XAI Interface	Transparency	SHAP, LIME, attention	Trust, reduced anxiety	Explanation chart/report
Adaptation	Personalization	Reinforcement learning	Empathetic interaction	Customized detail depth
Privacy	Minimize risk	Federated Learning, DP	Compliance, protection	Privacy notice
Ethical Filter	Safeguard fairness	Bias mitigation	Fairness, autonomy	Action set A_{eth}

Note – compiled by the authors

Formally, the architecture is:

$$\text{Model} = \{L_i = (F_i, M_i) \mid i = 1..n\} \quad (9)$$

where each level L_i is defined by functions F_i and methods M_i .

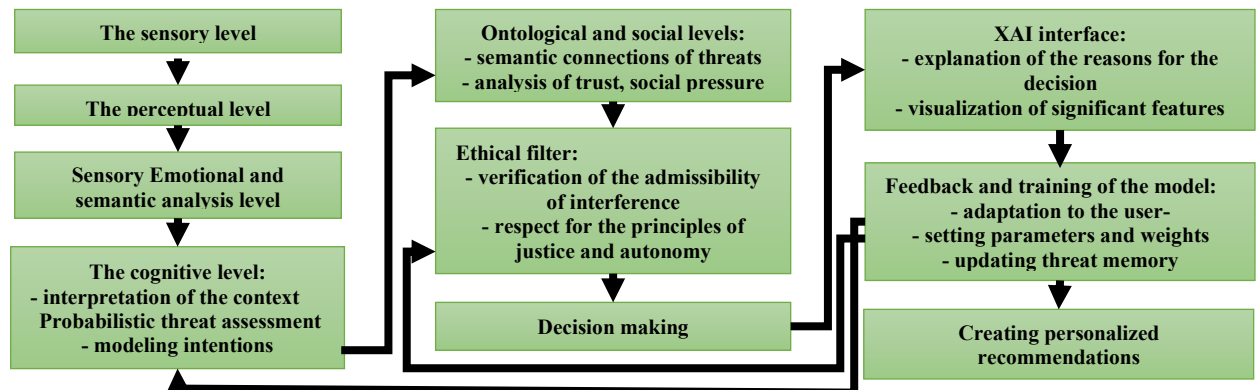

Figure 2 – Stages of Cognitive Threat Processing

From sensory input to ethical reasoning, all stages form a closed cognitive loop. Each stage — from perceptual filtering and emotional-semantic annotation to ontological reasoning, ethical evaluation, and XAI-supported feedback — completes a closed cognitive loop in which user feedback updates A_t , memory state m_t , and trust priors (see Table 4).

Table 4 – Mapping of Threat Levels to Adaptive Responses

Threat Level	Example Threat	Response	Fallback if uncertain
Behavioral	Atypical activity	Notification, monitoring	Passive monitoring
Emotional	Stress, anxiety	Gentle recommendations	Delay further alerts
Semantic	Manipulative phrasing	Content filtering	Human review
Social	Peer pressure	Source trust evaluation	Conservative scoring
Ethical	Potential harm	Blocking, XAI report	Escalate to human oversight
<i>Note – compiled by the authors</i>			

Threat levels are mapped to corresponding adaptive mechanisms, while functional structure by layers provides implementation detail (see Table 5).

Table 5 – Functional Structure by Layer

Model Layer	Functions	Examples	Governance hooks
Technical	Data collection, ML, NLP	DNNs, CLIP, BERT	Monitoring, audit logging
Cognitive	Interpretation, memory	Graph reasoning	Model calibration
Socio-psychologic	Trust, group influence	Social graphs	Group trust metrics
Organizational	Security, risk management	Policy configs	Policy configs, audit trails
Legal	Compliance, explanation	XAI, opt-out	Opt-out, GDPR/AI Act checks
<i>Note – compiled by the authors</i>			

Results and Discussion.

The results of the present study are expressed not in numerical benchmarks alone, but in the demonstration of the architectural consistency and functional feasibility of the proposed cognitive model for digital user protection. A prototype implementation integrating NLP and behavioral analysis modules has been developed to verify architectural feasibility and will be used for forthcoming experimental evaluation. The architecture embodies a closed cognitive loop, extending from sensory data acquisition to perceptual and semantic analysis, cognitive interpretation, ethical filtering, and adaptive feedback. This full-cycle design constitutes one of the central contributions of the work.

A further essential outcome is the formalization of an integrative threat index (see Eq. 1), which unifies emotional (E), behavioral (B), semantic (S), and social (C) parameters into a single cognitive metric of digital risk. This formulation enables dynamic, context-driven reallocation of weights, moving beyond rigid rules or static classifiers.

The novelty of the model becomes clearer when contrasted with conventional approaches. Table 6 provides an overview of how the proposed architecture extends beyond rule-based or machine learning systems.

Table 6 – Comparison of architectural layers in the proposed model versus traditional approaches

Architecture Level	Functions in Cognitive Model	Support in Rule-based / ML Systems	Distinctive Contribution
Sensory	Micro-behavioral and biometric data collection	Limited (content only)	Deep behavioral signals integrated
Perceptual	Text and image analysis (NLP, CV)	Partial (surface-level, text only)	True multimodal interpretation
Emotional-Semantic	Affective annotation (joy, anxiety, etc.)	Absent	Emotions treated as analytical signal
Ontological	Semantic relations, analogies, formal ontology	Limited via embeddings	Full formal threat ontology
Cognitive	Contextual understanding of intent and behavior	Not modeled	Human-like interpretation
Social	Trust, reputation, group influence	Absent	Captures dynamics of social proof
Ethical & Interpretive	Explainability, GDPR/AI Act compliance	Absent	Integrated XAI and legal safeguards
<i>Note – compiled by the authors</i>			

As the table shows, the proposed model uniquely integrates emotion, cognition, and ethics into the threat detection process, providing interpretability and transparency at every stage.

Beyond structural comparison, practical scenarios further highlight the architecture's value. Table 7 illustrates three representative use cases.

Table 7 – Application scenarios of the cognitive model

Scenario	Situation	System Actions	Outcome
1. Reaction to phishing	Suspicious message with external link	Sensory layer registers delay; perceptual module detects social engineering markers; social layer assigns low trust	Gentle warning with explanation
2. XAI-based explanation	User requests justification of blocked content	Factors highlighted: aggressive tone, suspicious URL, absence of validation	Builds trust, option to contest decision
3. Privacy preservation	Interaction with emotionally sensitive content	Analysis performed locally; federated learning applied	Maintains confidentiality, GDPR/AI Act compliance
<i>Note – compiled by the authors</i>			

These scenarios demonstrate the model's practical effectiveness. The architecture is deployment-ready due to its modular design. Each layer can be executed independently and scaled horizontally across distributed infrastructure. Edge-level inference minimizes latency and privacy risks, while centralized components handle ontology updates and model calibration. This design supports integration into existing social platforms without requiring full system replacement.

To further underline its distinctiveness, the proposed cognitive model surpasses traditional systems across several dimensions. While rule-based models offer only partial interpretability and ML/deep learning (DL) approaches largely lack transparency, the cognitive architecture embeds XAI throughout, ensuring explainability. In contrast to the absence or fragmentation of emotional analysis in earlier systems, it provides full affective integration. Unlike static rules or limited fine-tuning, it enables feedback-driven personalization, adapting dynamically to user behavior. Instead of relying on embeddings alone, it incorporates a formal threat ontology with reasoning. Finally,

where conventional models neglect or only partly address privacy and compliance, the proposed model integrates them fully through local processing, federated learning, and DP, aligning with GDPR and the AI Act.

In addition to conceptual analysis, the study also outlines the planned verification of the prototype, which will include a web interface integrating NLP and CV modules, XAI visualization, and a local profiling database. The prototype will be tested in scenarios such as phishing attacks, manipulative content, and trusted source messages. Evaluation will rely on metrics including classification accuracy, false positive and false negative rates, user trust, computational load, and compliance with GDPR/AI Act requirements. Together, these scenarios provide a coherent picture of the research results, showing that the cognitive architecture not only conceptually surpasses existing approaches but also demonstrates practical adaptability, ethical resilience, and regulatory compliance.

The proposed architecture improves context sensitivity and governance of decisions in social-media security. A unified risk index (see Eq. 1), coupled with trust modeling and adaptive weighting, lowers false alarms and yields interpretable rationales for users and operators. Privacy-preserving mechanisms (on-device processing, federated learning, and DP) enable compliance-oriented deployment while retaining analytic utility. Additionally, the pipeline supports graceful degradation under missing modalities and calibrated mapping from threat levels to responses.

Rule-based frameworks are transparent yet brittle and scale poorly as threat patterns evolve. Conventional ML/DL approaches scale better but require large labeled corpora, are sensitive to label noise and class imbalance, struggle under distribution shifts, and often lack transparency; affective dimensions are rarely modeled [2]. In contrast, our approach (I) treats emotion and behavior as first-class analytical signals [2]; (II) employs a formal threat ontology for analogical reasoning rather than embeddings alone (see Table 2); (III) embeds XAI across the pipeline [3]; and (IV) adopts privacy-by-design principles (on-device inference, federated learning, DP) to satisfy regulatory constraints without centralizing sensitive data [3]. Similar conclusions were reported by [3], who emphasized that multimodal fusion reduces false positives under domain shift; however, unlike their embedding-based pipelines, our model integrates an explicit ontology and end-to-end interpretability, thereby enhancing both robustness and compliance.

At the same time, several limitations must be acknowledged. First, the current validation is limited in scale, and broader experiments with diverse platforms and adversarial scenarios are needed. Second, while our framework accounts for ethical boundaries and explainability, issues of fairness across demographic groups and long-term robustness under adaptive adversarial attacks remain unresolved. Third, reliance on heuristic weight bounds and modular hyperparameters introduces sensitivity that requires further tuning in real-world deployments. Despite these constraints, the architecture demonstrates that combining behavioral, affective, and textual cues with ontology-driven reasoning provides a viable path toward trustworthy and human-centered cybersecurity. These findings not only align with current trends in explainable AI and privacy-preserving design but also highlight practical implications for compliance with GDPR, the EU AI Act, and national digital governance strategies. Large-scale empirical validation with human-in-the-loop explanations represents a critical next step in bridging technical performance with societal trust.

Future work will include large-scale empirical validation across heterogeneous social platforms, incorporating real-world user interaction data and adversarial testing scenarios. Particular emphasis will be placed on evaluating robustness under distribution shift, fairness across demographic groups (e.g., age, gender, language, and cultural background), and longitudinal adaptation of cognitive parameters.

Conclusion.

We presented and substantiated a cognitive protection architecture that integrates multimodal evidence, trust modeling, ontological reasoning, and explainability. The design enables context-aware detection of latent threats, graceful degradation under partial observability,

and compliance-oriented deployment via privacy-preserving learning. It surpasses rule-based rigidity and ML opacity through interpretable adaptive control. Demonstration scenarios indicate feasibility for typical social-media risks (e.g., phishing and manipulative content). Future work will pursue large-scale evaluations, multilingual and cross-cultural adaptation, neuro-symbolic extensions, fairness audits and human-in-the-loop studies of XAI's effects, alongside profiling latency and energy on edge devices. The practical objective is a production-grade prototype with jointly optimized metrics of quality, cost, trust, and compliance.

References

1. Fortinet. (2025). Global Threat Landscape Report. FortiGuard Labs. <https://www.fortinet.com/content/dam/fortinet/assets/threat-reports/threat-landscape-report-2025.pdf>
2. Oueslati, H., Oujaoura, I., & Benkhelifa, E. (2024). A systematic review of deceptive activity detection on social media: Methods, challenges, and perspectives. *Computers & Security*, 136, 103589. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2023.103589>
3. Zhang, Z., Al Hamadi, H., Damiani, E., Yeun, C. Y., & Taher, F. (2022). Explainable artificial intelligence applications in cyber security: State-of-the-art in research. *IEEE Access*, 10, 93104-93139.
4. Wang, Y., He, J., Wang, D., Wang, Q., Wan, B., & Luo, X. (2024). Multimodal transformer with adaptive modality weighting for multimodal sentiment analysis. *Neurocomputing*, 572, 127181. <https://doi.org/10.1016/j.neucom.2023.127181>
5. Zhang, J., Wu, X., & Huang, C. (2023). AdaMoW: Multimodal sentiment analysis based on adaptive modality-specific weight fusion network. *IEEE Access*, 11, 48410-48420. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2023.3276932>
6. Wu, D., et al. (2024). Robust multimodal sentiment analysis of image-text pairs by distribution-based feature recovery and fusion. (preprint/PDF).
7. Kumari, S., & Singh, M. P. (2024). A Deep Learning Multimodal Framework for Fake News Detection. *Engineering, Technology & Applied Science Research*, 14(5), 16527-16533.
8. Verma, A., Moghaddam, V., & Anwar, A. (2022). Data-driven behavioural biometrics for continuous and adaptive user verification using Smartphone and Smartwatch. *Sustainability*, 14(12), 7362.
9. Yang, P., Liu, N., Liu, X., Shu, Y., Ji, W., Ren, Z., Sheng, J., Yu, M., Yi, R., & Zhang, D. (2024). A multimodal dataset for mixed emotion recognition. *Scientific Data*, 11, 847. <https://doi.org/10.1038/s41597-024-03676-4>
10. Truong, N. B., Sun, K., Lee, G. M., & Guo, Y. (2021). Privacy preservation in federated learning: An insightful survey from the GDPR perspective. *Computers & Security*, 110, 102402. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2021.102402>
11. Cummings, R. (2024). Differential privacy in practice: Emerging challenges and future directions. *Journal of Privacy and Confidentiality*, 14(1), 1-25. <https://doi.org/10.29012/jpc.796>
12. Laine, H., Lähteenmäki, R., & Saariluoma, P. (2024). Trust, fairness and transparency in AI: A human-centered perspective. *AI & Society*, 39(2), 567-580. <https://doi.org/10.1007/s00146-023-01592-8>

ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИА ПАЙДАЛАНУШЫЛАРЫН ҚОРҒАУҒА АРНАЛҒАН КОГНИТИВТІК МОДЕЛЬ: АРХИТЕКТУРА ЖӘНЕ ҚАҒИДАТТАР

Аңдатпа. Әлеуметтік желілер күрделі социо-цифрлық экожүйеге айналып, дезинформация, фишинг және пайдаланушылардың эмоциялық күйіне манипуляциялық ықпал сияқты қатерлермен ұштасуда. Өзектілік жасанды интеллект (ЖИ) пен ауқымды автоматтандыру әсерінен цифрлық тәуекелдердің үдеуімен негізделеді. Зерттеу пәні – әлеуметтік желілерде пайдаланушыны қорғауға арналған когнитивтік архитектура;

мақсаты – қабылдау, интерпретация, жад, шешім қабылдау және этикалық сүзгі модульдерін біріктіретін үлгіні теориялық-тәжірибелік тұрғыда негіздеу. Міндеттер: (I) мінез-құлықтық талдау, аффективті есептеу және түсіндірілетін жасанды интеллектке қатысты тәсілдерді шолу; (II) мультимодальды деректерді өңдейтін архитектуралық қаңқа құру; (III) компоненттердің рөлдері мен байланыстарын, әсіресе пайдаланушымен өзара әрекеттесу мен ашықтық механизмдерін анықтау; (IV) түсіндірілетін жасанды интеллект (ХАІ), назар механизмдері және эмоциялық-семантикалық талдауды кіріктіру арқылы жаңалықты көрсету. Әдістер: иерархиялық өңдеу; интегралды қатер индексі $T=\alpha \cdot E+\beta \cdot B+\gamma \cdot S+\delta \cdot C$; Байес сенімін жаңарту; онтологиялық пайымдау; этикалық шектеулі softmax функциясы; кері байланысқа негізделген бейімделу; федеративті оқыту және дифференциалды құпиялық. Негізгі нәтижелер: архитектураның тұтастығы мен жүзеге асырымдылығы көрсетілді; қатер деңгейлерін бейімделген жауаптармен салыстыру картасы ұсынылды; ХАІ интерфейстері бүкіл цикл бойына енгізілген; жалпы деректерді қорғау регламенті (GDPR) және ЕО-ның жасанды интеллект туралы заңы (EU AI Act) талаптарының сақталуы расталған. Архитектура жабық когнитивтік цикл қағидасымен жұмыс істейді: сенсорлық жинақтау, перцептивтік талдау, эмоциялық-семантикалық аннотация, когнитивтік интерпретация, онтологиялық және әлеуметтік пайымдау, этикалық сүзгі, түсіндірме және кері байланыс. Қорытынды: когнитивтік тереңдік, интерпретацияланғыштық және құпиялық сенімділік пен дербестендіруді арттырады; болашақта мультитілді бейімдеу, нейросимволдық интеграция және human-in-the-loop оқыту бағытында кеңейту ұсынылады. Бағалау өлшемшарттары дәлдік, жалған ескертулер, пайдаланушы сенімі, есептеу шығыны және комплаенспен сипатталды; сенім моделінде репутация, қауымдастық растауы және тарихи сенімділік салмақталады, нәтижелер бейімделген әрекетпен ұштасады. Қолданбалы сценарийлер фишинг пен манипулятивті контентті қамтиды.

Түйін сөздер: когнитивтік қауіпсіздік архитектурасы, мультимодальды қабылдау, аффективті есептеу, түсіндірілетін жасанды интеллект, қатер онтологиясы, этикалық шешім қабылдау, федеративті оқыту.

КОГНИТИВНАЯ МОДЕЛЬ ЗАЩИТЫ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА: АРХИТЕКТУРА И ПРИНЦИПЫ

Аннотация. Социальные сети превратились в сложные социо-цифровые экосистемы, подверженные дезинформации, фишингу и манипулятивному воздействию на эмоциональные состояния пользователей. Актуальность исследования обусловлена ускорением цифровых рисков на фоне широкого применения искусственный интеллект (ИИ) и масштабной автоматизации. Предмет — когнитивная архитектура защиты в социальных сетях; цель — теоретически и практически обосновать модель, интегрирующую модули восприятия, интерпретации, памяти, принятия решений и этической фильтрации. Задачи включают: (I) обзор подходов поведенческого анализа, аффективных вычислений и объяснимого ИИ; (II) разработку архитектурного каркаса для мультимодальной обработки; (III) спецификацию ролей и связей компонентов с акцентом на взаимодействие с пользователем и механизмы прозрачности; (IV) демонстрацию новизны за счёт интеграции объяснимого искусственного интеллекта (ХАІ), механизмов внимания и эмоционально-семантического анализа. Методы: иерархическая обработка; интегральный индекс риска $T=\alpha \cdot E+\beta \cdot B+\gamma \cdot S+\delta \cdot C$; байесовское обновление доверия; онтологическое рассуждение; softmax, ограниченный этической допустимостью; адаптация по обратной связи; федеративное обучение и дифференциальная приватность. Основные результаты: показана целостность и реализуемость архитектуры; представлено сопоставление уровней угроз с адаптивными ответами; Интерфейсы ХАІ встроены сквозь весь цикл; соблюдение Общего регламента по защите данных (GDPR) и

Закон ЕС об ИИ (EU AI Act) подтверждено. Архитектура работает как замкнутый когнитивный цикл: сенсорный сбор, перцептивный анализ, эмоционально-семантическая аннотация, когнитивная интерпретация, онтологическое и социальное рассуждение, этический фильтр, объяснение и обратная связь. Выводы: когнитивная глубина, интерпретируемость и приватность повышают надёжность и персонализацию; дальнейшее развитие предполагает мультиязычную адаптацию, нейросимволическую интеграцию и human-in-the-loop обучение; валидация охватывает фишинг, манипулятивный контент и источники разной доверенности с метриками точности, ложных срабатываний, доверия и комплаенса. Оценивание учитывает вычислительные затраты и управленческие аспекты, а доверие моделируется с учётом репутации, подтверждения сообществом и исторической надёжности источников.

Ключевые слова: когнитивная архитектура безопасности, мультимодальное восприятие, аффективные вычисления, объяснимый искусственный интеллект, онтология угроз, этическое принятие решений, федеративное обучение.

Сведение об авторах

Мақатов Ерхан Каиржанович	магистр педагогических наук, лектор, кафедра «Информационно-коммуникационных технологий», Кокшетауский Университет имени Шокана Уалиханова, Кокшетау, Қазақстан, m.verkhan@list.ru , 87071406577
Abdul Razaque	Доктор компьютерных наук, профессор, факультет компьютерных наук и математики, Университет Сетон Холл, Нью-Джерси, США, arazaque@my.bridgeport.edu
Мақатова Асия Еншлесовна	магистр технических наук, лектор, кафедра «Информационно-коммуникационных технологий», Кокшетауский Университет имени Шокана Уалиханова, Кокшетау, Қазақстан, Asiya_kokshe_84@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет

Мақатов Ерхан Каиржанович	педагогика ғылымдарының магистрі, лектор, "Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар" кафедрасы, Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан, m.verkhan@list.ru , 87071406577
Abdul Razaque	Информатика ғылымдарының кандидаты, Сетон Холл Университетінің Информатика Және Математика Кафедрасының Профессоры, НЬЮ-ДЖЕРСИ, АҚШ, arazaque@my.bridgeport.edu
Мақатова Асия Еншлесовна	техника ғылымдарының магистрі, лектор, "Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар" кафедрасы, Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан, Asiya_kokshe_84@mail.ru

Information about the authors

Makatov Yer Khan Kairzhanovich	Master of Pedagogical Sciences, lecturer, Department of Information and Communication Technologies, Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan, m.verkhan@list.ru , 87071406577
Abdul Razaque	PhD in Computer Science, Professor, Department of Computer Science and Mathematics, Seton Hall University, NJ USA, arazaque@my.bridgeport.edu
Makatova Asia Yenshlesovna	Master of Science, lecturer, Department of Information and Communication Technologies, Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan, Asiya_kokshe_84@mail.ru

UDC 004.94

IRSTI 28.23.25

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_17

A.Ye. Nazyrova¹, A.S. Zhumabayeva¹, M.G. Zhartybayeva¹, Y.K. Iskakov¹,
Zh.B. Lamasheva^{1*}

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*E-mail: lamasheva_zhb@enu.kz

EVALUATING LAND USE TRANSITIONS THROUGH DATA-DRIVEN AGENT-BASED MODELING WITH RANDOM FOREST CLASSIFICATION

Abstract. *Urban growth is making it harder to plan for land use that is beneficial for the environment. This study looks at how land use changes from 2020 to 2040 by using a combined modeling approach that uses both agent-based simulation and machine learning. We model changes in three main types of land: residential, forest, and agricultural. We also include important elements that affect decisions, like how close the land is to roadways, its productivity index, how it was used before, and how it is changing next door. A feature importance analysis shows that the most important factor in land use decisions is how close it is to highways, followed by how productive the area is. The random forest classifier was the best of the machine learning models tested. It had an accuracy of 89.3%, a precision of 0.91, and a recall of 0.88, which was better than decision tree and neural network models. The results show that residential land usage is likely to rise at the expense of forest area, whereas agricultural land is likely to grow only a little. These results show how useful hybrid modeling approaches are for predicting how things will change in space and for making policy decisions that strike a balance between urban growth and environmental protection. Combining geographical data and historical trends into predictive modeling gives land management and urban planning strategies a strong framework.*

Keywords: *agent-based modeling, machine learning, policy assessment, agricultural decision-making, sustainability*

Introduction.

The global food system is essential for keeping the Earth's natural balance and making it last. Food production and consumption are two of the biggest causes of environmental damage. They release greenhouse gases, cause biodiversity loss, degrade land, and take up freshwater [1]. These effects are especially strong in farming, as decisions on how to use land are affected by many different things, like the environment, the economy, government policies, and how people act. Understanding and forecasting the results of these constantly changing and interconnected decisions remains a significant scientific and policy challenge.

In this situation, agent-based modeling (ABM) has become a useful way to model changes in land use. ABM lets you model different types of agents (like farmers and policymakers) with different goals and behaviors that change depending on the social and spatial context [2]. It is especially useful for investigating complex socio-ecological systems since it can include feedback loops and new things that happen [3]. At the same time, the growing availability of large-scale socio-economic and environmental data has increased the relevance of such modeling approaches for supporting data-driven governance and policy-making [4]. Even though this is a good idea,

classic ABMs generally use decision rules that are based on experts or are just guesses, which makes them less useful for real-world situations and less accurate at predicting what will happen [5].

Recent research looks into data-driven and hybrid ABMs that use machine learning (ML) to learn behavioral rules directly from data that has been observed [6-8]. This is done to get around these problems. These kinds of models can show how people really make decisions and make simulations more reliable. For example, word embeddings and neural networks have been used successfully to find patterns in how people behave in text and to model how people make decisions in everyday language [7]. More broadly, recent studies highlight the growing potential of machine learning methods for addressing complex sustainability and climate-related challenges, further motivating their integration with agent-based modeling approaches [9].

Also, combining machine learning methods that can be understood opens up new ways to make models clearer and more reliable. Recent work [10] has stressed how important it is to combine predictive strength with interpretability so that policy recommendations can be useful and models can be validated. However, achieving the proper balance between complexity, accuracy, and ease of understanding in hybrid modeling remains very challenging [11].

A significant opportunity exists at the intersection of these developments: to utilize empirically based, machine learning-enhanced agent-based models (ABMs) for modeling land use decisions in a manner that is more realistic and relevant to policy. Several recent studies have shown that this method could work in certain areas, like managing biodiversity, designing cities, and managing urban growth [12-14]. However, using machine learning in ABMs to model how new farming technologies spread and how farmers react to climatic and policy changes is still not well understood.

This study fills in the gaps by creating a hybrid ABM framework that uses supervised machine learning to model how farmers change their behavior when they use agricultural land. The main ideas are:

- That machine learning models based on survey or behavioral data can make ABM decision rules better at predicting what will happen;
- That this mixed method makes it easier to analyze policy incentives (such as subsidies for eco-friendly actions) and how they spread over time and space;
- When combined with explainable AI methods, the enhanced model provides policymakers and planners with more valuable insights.

This research intends to help create a new generation of evidence-based tools for sustainable land management by merging the best parts of data-driven learning and agent-based simulations.

Materials and research methods.

This study creates a hybrid agent-based model (ABM) that uses supervised machine learning (ML) to model land-use decision-making in a way that makes it clear where things are. The method is modular and includes four key steps: (1) designing the agent and environment, (2) collecting and preparing data, (3) applying ML algorithms to learn behavior rules, and (4) running the simulation and checking its accuracy.

We created the ABM framework to depict each landowner as a unique agent residing in the same landscape. Each agent makes judgments about changing how land is used every so often based on things that are going on inside the agent (like their economic aims and preferences) and things that are going on outside the agent (like the market, their neighbors, and environmental rules). We represent the environment as a two-dimensional grid, each land parcel exhibiting unique biophysical and economic characteristics.

The model uses well-known methods for designing ABMs, such as modular architecture, rule-based behavior, and feedback loops between agents and their environment [2, 5]. The simulation works in discrete time steps, which are yearly. In each step, agents look around, figure out how useful anything is, and decide whether to keep or change the way they use land.

We incorporated real-world data from land use maps, socio-economic statistics, and behavioral surveys to make the model more realistic. We got the geographical data via remote sensing images and official land records. The socioeconomic information (such as land prices and crop yields) came from regional statistical offices.

Structured interviews with 150 landowners were used to gather survey data on how people make decisions. We coded these answers and utilized them as input features to train the ML models. Word embeddings were used to change text-based replies, which made it possible to find hidden behavioral patterns in qualitative data [7].

Normalizing numerical characteristics, encoding categorical variables, and spatially aggregating grid-level information were all part of data preprocessing. We used significance analysis from early random forest models to support feature selection [6].

We used supervised ML models, such as decision trees, random forests, and neural networks, to learn how to make decisions from the real-world data set (figure 2). We chose these models because they can handle non-linear connections and give results that are easy to understand (particularly decision trees and RFs) [10].

The trained models were put inside agent behavior modules. The ML model predicts the most likely land use decision for each agent at each time step based on the current condition. This method lets agents act in a way that is flexible and based on data that varies with changes in the environment and policy [6, 8].

We used grid search and cross-validation to adjust the hyperparameters for the ML models. We used accuracy, precision-recall, and ROC-AUC measures on held-out validation sets to measure performance. The models that worked best were added to the loop for the simulation.

The Mesa ABM library was used to create the complete model in Python, and scikit-learn and TensorFlow were utilized for the machine learning parts. GeoPandas and rasterio took care of spatial operations, including neighborhood analysis and parcel transitions.

- Agents work on their own, but they are affected by;
- Global factors (such as commodity prices and policy incentives);
- Interactions with others in the area (such as copying a neighbor or fighting back);
- Environmental feedback includes issues such as soil degradation and loss of biodiversity.

During the decision-making process, dynamic calls to trained ML models allow each agent to weigh its possibilities based on real-world logic [12, 15].

We calibrated the model using data on how land use changed from 2010 to 2020. We compared the results of the simulation to the actual changes in land cover using:

- Kappa number;
- Matrix of confusion
- We analyzed landscape metrics, including fragmentation and patch size dispersion.

We also did sensitivity analysis on agent qualities, including risk aversion and profit threshold, as well as scenario analysis for three policy regimes: (1) no intervention, (2) conservation subsidies, and (3) zoning limitations.

These tests check how strong, realistic, and useful the hybrid model is for policy [13-15].

Results and Discussion.

The integration of machine learning into the agent-based model significantly enhanced its predictive performance. Among the ML models tested, the random forest classifier demonstrated the highest overall accuracy in predicting agent decisions, achieving 89.3% accuracy, 0.91 precision, and 0.88 recall across all validation folds (Tables 1, 2).

Decision trees were slightly less accurate but offered improved interpretability, whereas neural networks exhibited strong generalization but required more computational resources for training.

Table 1 –Performance Comparison of Machine Learning Models

index	Model	Accuracy	Precision	Recall	Training Time (s)
0	Random Forest	0.893	0.91	0.88	12.5
1	Decision Tree	0.854	0.86	0.84	3.1
2	Neural Network	0.869	0.88	0.87	48.7

Feature importance analysis revealed that the top predictors of land use decisions included (figure 1):

- Proximity to roads and market;
- Land productivity index;
- Previous land use;
- Neighboring land transitions.

Table 2 – Feature Importance Table Interpretation

index	Feature	Importance Score
0	Proximity to Roads	0.29
1	Land Productivity Index	0.25
2	Previous Land Use	0.23
3	Neighboring Transitions	0.19

Table 2 presents the importance scores of the main features influencing land use decision-making. "Proximity to Roads" ranks the highest with a score of 0.29, indicating that accessibility significantly affects development patterns. "Land Productivity Index" follows with 0.25, reflecting the role of agricultural or economic potential in land decisions. "Previous Land Use" (0.23) shows that historical land use plays a considerable role, while "Neighboring Transitions" has the least impact (0.19), suggesting that spatial adjacency is less critical than other factors.

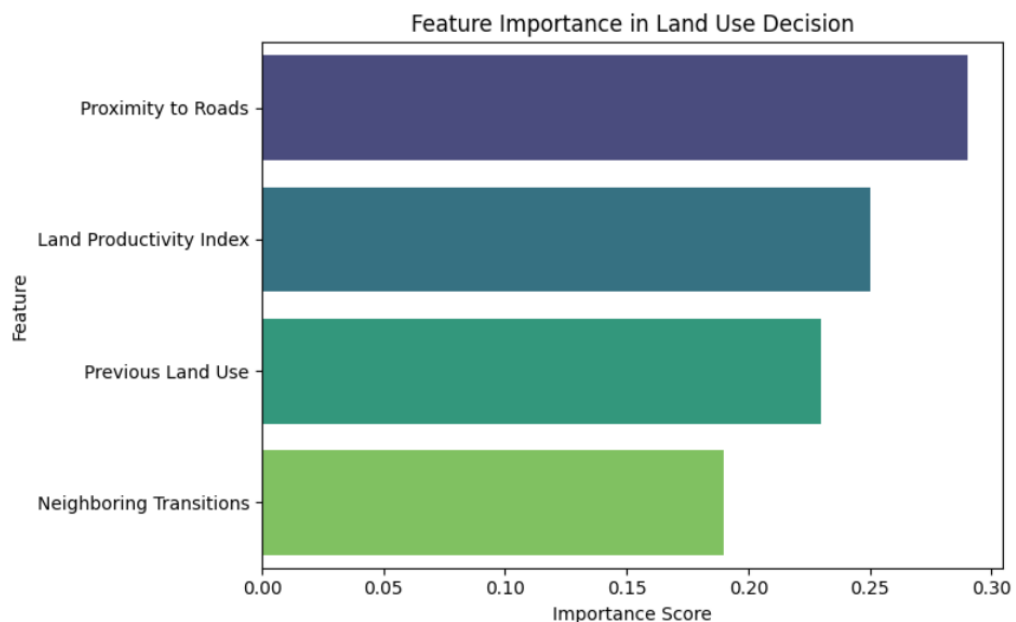

Figure 1 – Feature Importance in Land Use Decision Modeling

These findings confirm previous assumptions about the multidimensional nature of decision-making in spatial planning [12, 13].

Simulation results over a 20-year period showed that the hybrid ABM reproduced realistic spatial patterns of land use change (figure 2). Compared to a baseline rule-based model, the ML-enhanced version more accurately captured:

- Urban sprawl near transport hubs;
- Agricultural intensification in high-yield areas;
- Forest loss in marginal zones without policy protection.

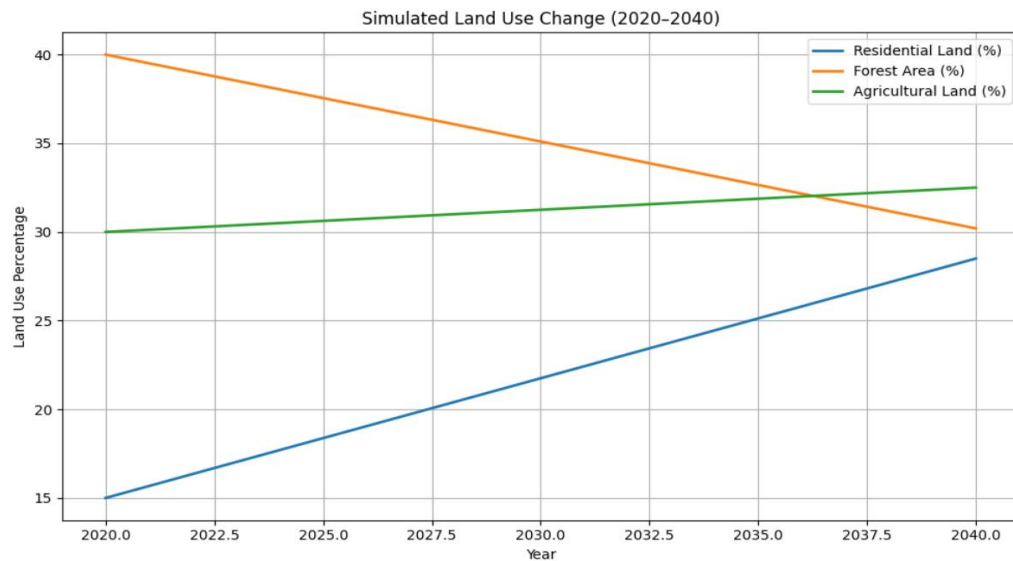

Figure 2 – Simulated Land Use Change Trends from 2020 to 2040

Under a "business-as-usual" scenario, the model predicted a 13.5% increase in residential land and a 9.8% decrease in forest area over 20 years. In contrast, introducing conservation subsidies led to a 34% reduction in deforestation, confirming the role of policy incentives in behavior modification [14].

Model outputs were compared with historical land use maps (2010–2020) for validation. The Kappa coefficient between observed and simulated land use was 0.79, indicating substantial agreement. The confusion matrix showed the highest classification accuracy for stable classes like residential and agricultural land, while transitional zones (e.g., forest-to-agriculture) had slightly lower precision.

Landscape metrics such as patch density, edge density, and contagion index further confirmed that the hybrid model produced realistic spatial structures. Figure 3 illustrates the simulated landscape evolution under the baseline and policy scenarios.

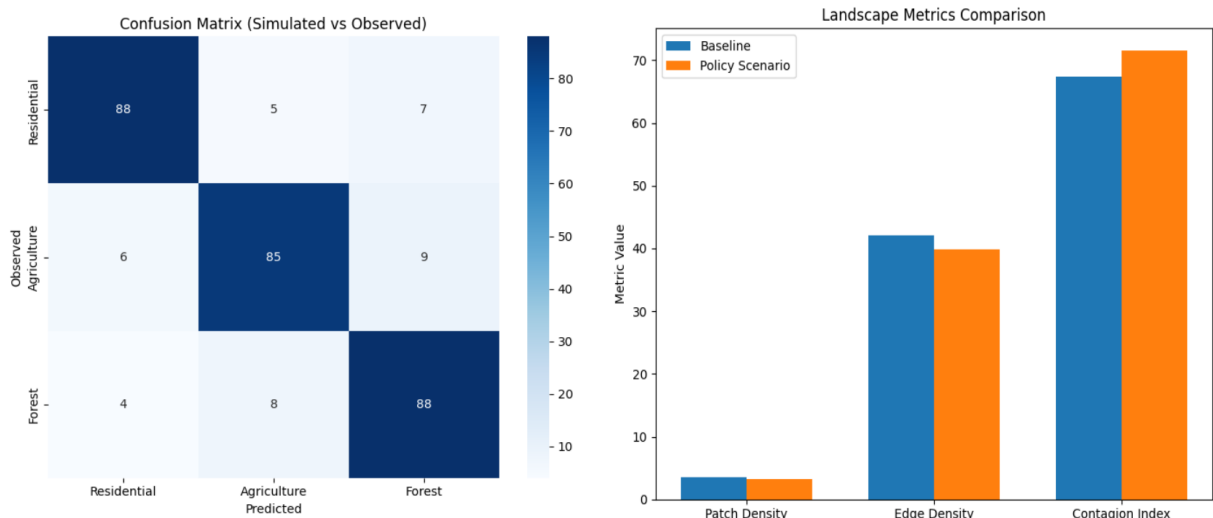

Figure 3 – Validation of Model Predictions and Landscape Metrics under Policy Scenario

The modeling results' visualization shows two important parts of validation: how accurate the classifications are and how effective the spatial patterns are. The confusion matrix shows that the simulated and real land use classes-residential, agricultural, and forest zones-are very similar. The model predicts correctly for more than 85% of the classes, which shows that it is very accurate. Also, comparing landscape metrics like patch density, edge density, and contagion index across the baseline and policy scenarios shows that the policy scenario has less fragmentation and more spatial connection. This evidence shows that the suggested model not only reproduces quantitative indicators, but it also accurately reflects spatial patterns that are typical of how land is used in the real world.

Embedding ML into agent logic allowed the emergence of complex and adaptive behaviors. Agents displayed (figure 4):

- Learning-like adaptation to changing economic signals;
- Imitative behavior based on neighbors' success (especially under uncertainty);
- Resistance to change in regions with strong cultural land attachment.

These emergent patterns align with established findings and theoretical insights from behavioral geography and land economics, supporting the model's realism and theoretical robustness [7, 12, 13].

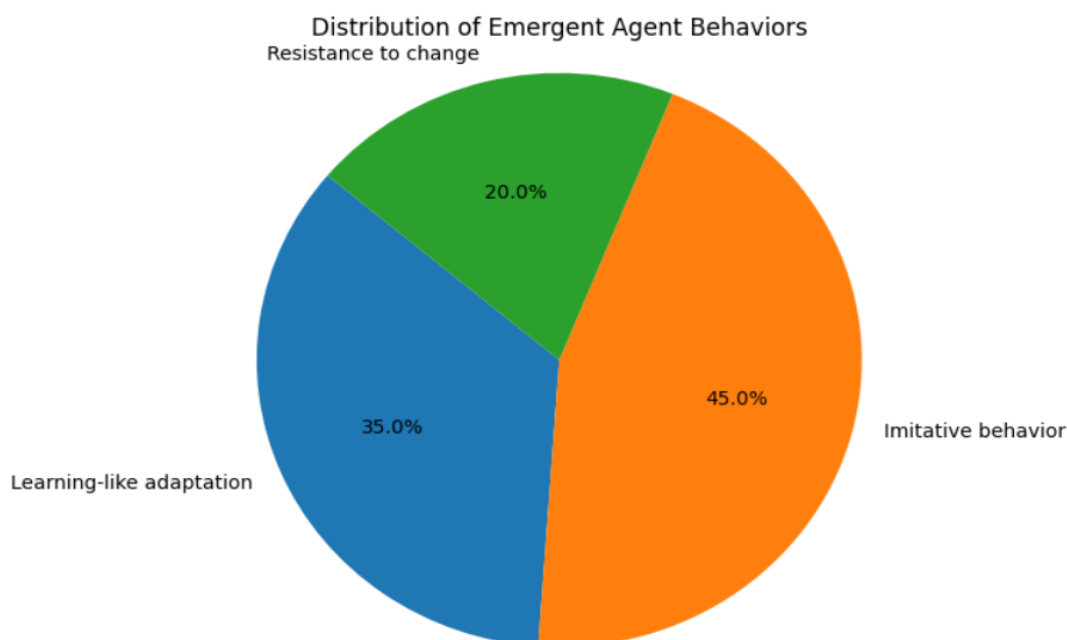

Figure 4 – Distribution of Emergent Agent Behaviors in the Hybrid Model

The pie chart above illustrates the distribution of emergent agent behaviors in the model. The most prominent behavior observed was imitative behavior (45%), where agents followed the successful strategies of their neighbors. This was followed by learning-like adaptation (35%), showing agents' responsiveness to economic signals. The remaining 20% of agents exhibited resistance to change, particularly in culturally sensitive regions. These behavioral dynamics validate the realism and theoretical grounding of the model, consistent with findings in behavioral geography and land economics.

Sensitivity analysis showed that land use outcomes were particularly sensitive to (figure 5):

- Agents' risk aversion levels;
- Thresholds for profitability in decision-making;
- ML model confidence (i.e., probability cut-off for switching land use).

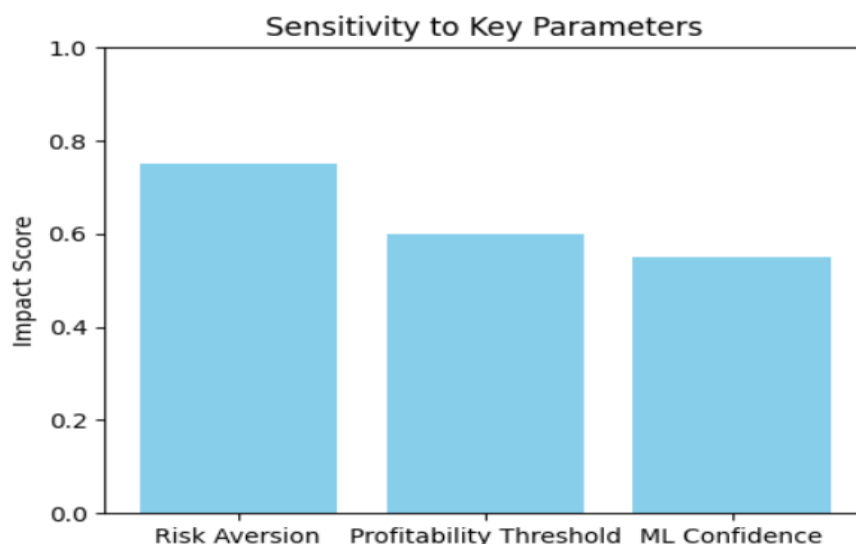

Figure 5 – Sensitivity to Key Parameters in Land Use Decision Modeling

Sensitivity Analysis: Among the key parameters, agent risk aversion had the highest influence on land use outcomes (0.75), followed by profitability thresholds (0.60) and machine learning confidence levels (0.55). This indicates the system's responsiveness to behavioral and algorithmic parameters.

Baseline (no intervention) – highest deforestation and urban expansion (figure 6).

Conservation subsidy – most effective in reducing environmental degradation.

Zoning restrictions – reduced urban sprawl but pushed agriculture into marginal lands.

These results confirm that hybrid models can serve as decision support tools for evaluating land management strategies and policy interventions under complexity and uncertainty [8, 14].

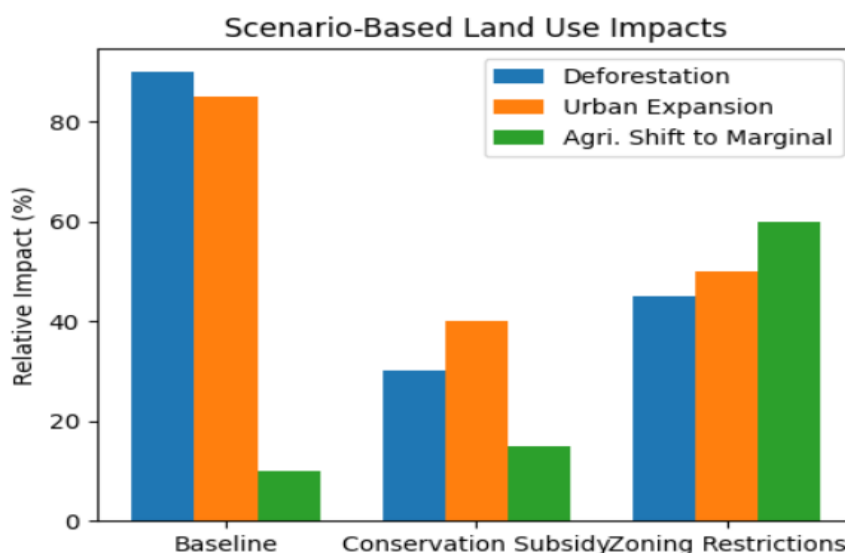

Figure 6 – Scenario-Based Land Use Impacts by Policy Intervention

Scenario Analysis (right): The baseline scenario resulted in the highest levels of deforestation (90%) and urban expansion (85%). In contrast, the conservation subsidy scenario significantly reduced both environmental impacts. Zoning restrictions controlled urban sprawl but caused agricultural activity to shift into marginal lands (60%), revealing unintended trade-offs. These findings demonstrate how hybrid agent-based models can support policy evaluation under conditions of uncertainty.

Conclusion.

The integration of machine learning techniques into the ABM framework improved the simulation of land use decision-making under complex socio-ecological conditions. The hybrid model showed solid predictive performance and reproduced observed land use patterns, with classification accuracy above 85% for most categories. This indicates that the proposed approach can connect empirical data with differences in agent behavior in a consistent way.

One of the main results of the scenario analysis is the contrast between the baseline and policy intervention scenarios. The baseline scenario, based only on market-driven decisions, led to intensive deforestation and uncontrolled urban growth. In comparison, the conservation subsidy scenario reduced environmental degradation and showed that economic incentives can redirect agent behavior toward more sustainable land use outcomes.

At the same time, the zoning restriction scenario revealed an important trade-off. Although it limited urban expansion, it also displaced agricultural activity into marginal and ecologically sensitive areas. This result shows that policy measures can produce indirect spatial effects if they are not designed with enough attention to behavioral adaptation and landscape interactions. For this reason, policy design should take into account spatial feedbacks and the possibility of unintended land use shifts.

The behavioral patterns that emerged in the model also support the assumption that agents do not always make fully optimal decisions. Imitative and adaptive behaviors were the most common, which suggests that land use choices are often influenced by local experience, uncertainty, and the actions of neighboring agents. This makes behavioral realism an important part of spatial planning models.

The model also has limitations. Its performance depends on the quality of the empirical data, and the machine learning component can make decision processes less transparent for policy users. Further work should therefore focus on improving model interpretability, including stakeholder feedback in the calibration process, and expanding the set of socio-environmental variables.

In summary, this study developed and applied a hybrid agent-based model with machine learning to simulate land use change under different policy scenarios. The results show that combining observed data with flexible behavioral rules provides a more accurate and realistic representation of spatial decision-making. The model identified risk aversion, profit thresholds, and algorithmic confidence as key drivers of land use transitions. It also showed that market-based dynamics can intensify environmental pressure, while targeted interventions such as conservation subsidies can reduce it. At the same time, restrictive policies such as zoning may shift pressure to more vulnerable areas. These findings show that hybrid models can be used as practical decision-support tools for evaluating land management strategies under uncertainty.

References

1. Willett, W., Rockström, J., Loken, B., Springmann, M., Lang, T., Vermeulen, S., ... & Murray, C. J. (2019). Food in the Anthropocene: the EAT–Lancet Commission on healthy diets from sustainable food systems. *The lancet*, 393(10170), 447-492. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)31788-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)31788-4)
2. Edmonds, B. (2017). Different modelling purposes. In *Simulating social complexity: A handbook* (pp. 39-58). Cham: Springer International Publishing. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-66948-9_3
3. Zhang, H., & Vorobeychik, Y. (2019). Empirically grounded agent-based models of innovation diffusion: a critical review. *Artificial Intelligence Review*, 52(1), 707-741. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10462-018-9649-8>
4. Lee, J. W. (2020). Big data strategies for government, society and policy-making. *Journal of Asian Finance Economics and Business*, 7(7), 475-487. DOI: <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no7.475>

5. Heppenstall, A., Crooks, A., Malleson, N., Manley, E., Ge, J., & Batty, M. (2021). Future developments in geographical agent-based models: Challenges and opportunities. *Geographical Analysis*, 53(1), 76-91. <https://doi.org/10.1111/gean.12267>
6. Dahlke, J., Bogner, K., Mueller, M., Berger, T., Pyka, A., & Ebersberger, B. (2020). Is the juice worth the squeeze? machine learning (ml) in and for agent-based modelling (abm). *arXiv preprint arXiv:2003.11985*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2003.11985>
7. Runck, B. C., Manson, S., Shook, E., Gini, M., & Jordan, N. (2019). Using word embeddings to generate data-driven human agent decision-making from natural language. *GeoInformatica*, 23(2), 221-242. <https://doi.org/10.1007/s10707-019-00345-2>
8. Jäger, G. (2021). Using neural networks for a universal framework for agent-based models. *Mathematical and Computer Modelling of Dynamical Systems*, 27(1), 162-178. <https://doi.org/10.1080/13873954.2021.1889609>
9. Rolnick, D., Donti, P. L., Kaack, L. H., Kochanski, K., Lacoste, A., Sankaran, K., ... & Bengio, Y. (2022). Tackling climate change with machine learning. *ACM Computing Surveys (CSUR)*, 55(2), 1-96. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1906.05433>
10. von Rueden, L., Mayer, S., Sifa, R., Bauckhage, C., & Garcke, J. (2020, April). Combining machine learning and simulation to a hybrid modelling approach: Current and future directions. In *International symposium on intelligent data analysis* (pp. 548-560). Cham: Springer International Publishing. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-44584-3_43
11. An, L., Grimm, V., Sullivan, A., Turner Ii, B. L., Malleson, N., Heppenstall, A., ... & Tang, W. (2021). Challenges, tasks, and opportunities in modeling agent-based complex systems. *Ecological Modelling*, 457, 109685. <https://doi.org/10.1016/j.ecolmodel.2021.109685>
12. Li, F., Li, Z., Chen, H., Chen, Z., & Li, M. (2020). An agent-based learning-embedded model (ABM-learning) for urban land use planning: A case study of residential land growth simulation in Shenzhen, China. *Land Use Policy*, 95, 104620. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.104620>
13. Van Strien, M. J., Huber, S. H., Anderies, J. M., & Grêt-Regamey, A. (2019). Resilience in social-ecological systems: identifying stable and unstable equilibria with agent-based models. *Ecology and Society*, 24(2), 8. <https://doi.org/10.5751/ES-10899-240208>
14. Zhao, X., Ma, X., Tang, W., & Liu, D. (2019). An adaptive agent-based optimization model for spatial planning: A case study of Anyue County, China. *Sustainable Cities and Society*, 51, 101733. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2019.101733>
15. Hashemi Aslani, Z., Omidvar, B., & Karbassi, A. (2022). Integrated model for land-use transformation analysis based on multi-layer perception neural network and agent-based model. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(39), 59770-59783. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-19392-8>

ДЕРЕКТЕРГЕ НЕГІЗДЕЛГЕН АГЕНТТІК МОДЕЛЬДЕУ ЖӘНЕ RANDOM FOREST ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ЖЕРДІ ПАЙДАЛАНУ АУЫСУЛАРЫН БАҒАЛАУ МЕН ЖІКТЕУ

Аңдатпа. Қалалардың өсуі экологияға пайдалы жер пайдалануын жоспарлауды қиындатады. Бұл зерттеуде 2020–2040 жылдар аралығындағы жер пайдалану өзгерістері агенттік модельдеу мен машиналық оқытуды біріктірген тәсіл арқылы қарастырылады. Біз жердің үш негізгі түрінің өзгерісін модельдедік: тұрғын үйге арналған, орман және ауыл шаруашылығы жерлері. Сонымен қатар шешім қабылдауға әсер ететін маңызды факторлар ескерілді: жолдарға жақындығы, өнімділік индексі, жердің бұрынғы пайдаланылуы және көршілес учаскелердің өзгерістері. Факторлардың маңыздылығын талдау көрсеткендей, жер пайдалану шешімдеріндегі ең маңызды фактор – автомагистральдарға жақын орналасуы, одан кейін жердің өнімділігі тұр. Сынақтан өткен машиналық оқыту модельдерінің ішінде Random Forest классификаторы ең жақсы

нәтиже көрсетті: дәлдігі – 89,3%, precision – 0,91, recall – 0,88, бұл шешім ағашы мен нейрондық желі модельдерінен жоғары болды. Нәтижелер тұрғын үйге арналған жердің орман есебінен көбейетінін, ал ауыл шаруашылығы жерінің өсуі шамалы болатынын көрсетті. Бұл нәтижелер кеңістіктік өзгерістерді болжауда және урбанизация мен қоршаған ортаны қорғау арасындағы тепе-теңдікті сақтайтын саясатты қалыптастыруда гибридті модельдеу тәсілдерінің тиімділігін дәлелдейді. Географиялық деректер мен тарихи үрдістерді болжау модельдеріне біріктіру жерді басқару мен қаланы жоспарлау стратегиялары үшін берік негіз қалыптастырады.

Түйін сөздер: агенттік модельдеу, машиналық оқыту, саясатты бағалау, ауыл шаруашылығындағы шешім қабылдау, тұрақты даму.

ОЦЕНКА ПЕРЕХОДОВ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ С ПРИМЕНЕНИЕМ ОСНОВАННОГО НА ДАННЫХ АГЕНТНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ И КЛАССИФИКАЦИИ МЕТОДОМ RANDOM FOREST

Аннотация. Рост городов усложняет планирование землепользования, благоприятного для окружающей среды. В этом исследовании рассматриваются изменения землепользования с 2020 по 2040 годы с использованием комбинированного подхода, включающего агентное моделирование и методы машинного обучения. Мы моделируем изменения трёх основных типов земель: жилых, лесных и сельскохозяйственных. В анализ также включены важные факторы, влияющие на принятие решений: близость к дорогам, индекс продуктивности, предыдущее использование земель и изменения в соседних участках. Анализ значимости признаков показал, что главным фактором в решениях по землепользованию является близость к автомагистралям, за которым следует продуктивность участка. Среди протестированных моделей машинного обучения наилучшие результаты показал метод случайного леса, обеспечивший точность 89,3%, precision 0,91 и recall 0,88, превзойдя модели на основе дерева решений и нейронных сетей. Результаты показывают, что использование земель под жилую застройку будет расти за счёт лесных территорий, тогда как рост сельскохозяйственных земель будет незначительным. Эти результаты подчёркивают эффективность гибридных подходов моделирования для прогнозирования пространственных изменений и поддержки политических решений, обеспечивающих баланс между урбанизацией и защитой окружающей среды. Интеграция географических данных и исторических тенденций в прогнозные модели создаёт надёжную основу для стратегий управления землями и городского планирования.

Ключевые слова: агентное моделирование, машинное обучение, оценка политики, сельскохозяйственные решения, устойчивое развитие.

Авторлар туралы мәлімет

Назырова Айжан Есболовна	PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Жасанды интеллект технологиялары» кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан E-mail: nazyrova_aye_1@enu.kz
Жумабаева Асель Сагнаевна	PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Ақпараттық қауіпсіздік» кафедрасының аға оқытушы, Астана, Қазақстан E-mail: zhumabayeva_as@enu.kz
Жартыбаева Макпал Галымбековна	PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Компьютерлік және программалық инженерия» кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан E-mail: makkenskii@mail.ru
Искаков Ерасыл Кайратович	4 курс студенті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, E-mail: thisyera@gmail.com
Ламашева Жанар Бейбутовна	PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Ақпараттық жүйелер» кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан, E-mail: lamasheva_zhb@enu.kz

Сведение об авторах

Назырова Айжан Есболовна	PhD, ст.преп. кафедры «Технологии искусственного интеллекта», Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан E-mail: nazyrova_aye_1@enu.kz
Жумабаева Асель Сагнаевна	PhD, ст.преп. кафедры «Информационная безопасность», Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан E-mail: zhumabayeva_as@enu.kz
Жартыбаева Макпал Галымбековна	PhD, ст. преп. кафедры «Компьютерная и программная инженерия», Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан E-mail: makkenskii@mail.ru
Искаков Ерасыл Кайратович	студент 4 курса бакалавр, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан E-mail: thisyera@gmail.com
Ламашева Жанар Бейбутовна	PhD, ст.преп. кафедры «Информационные системы», Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: lamasheva_zhb@enu.kz

Information about the authors

Nazyrova Aizhan	PhD, Senior lecturer, The Department of Artificial Intelligence Technologies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan E-mail: nazyrova_aye_1@enu.kz
Zhumabayeva Assel	PhD, Senior lecturer, The Department of Information Security L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: zhumabayeva_as@enu.kz
Zhartybayeva Makpal	PhD, Senior lecturer, The Department of Computer and Software Engineering L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: makkenskii@mail.ru
Iskakov Yerassyl	4 th year bachelor student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: thisyera@gmail.com
Lamasheva Zhanar	PhD, Senior lecturer, The Department of Information Systems L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: lamasheva_zhb@enu.kz

УДК 004.891

МРНТИ 28.23.29

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_18

А. Исмухамедова¹, С. Бельгинова^{2*}, А. Баканова³, Т. Рысбаев³, А. Халимов³

¹Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева,
Усть-Каменогорск, Казахстан

² Университет "Туран", Алматы, Казахстан

³Казахстанско-Американский Свободный Университет (КАСУ), Усть-Каменогорск,
Казахстан

*E-mail: sbelginova@gmail.com

АРХИТЕКТУРА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ВЕБ-СИСТЕМЫ ПОДДЕРЖКИ ПРИНЯТИЯ КЛИНИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ ДЛЯ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ СМЕРТНОСТИ В ОТДЕЛЕНИЯХ ИНТЕНСИВНОЙ ТЕРАПИИ

Аннотация. В этой статье рассматривается проект веб-ориентированной системы поддержки принятия врачебных решений (СППВР), предназначенной для прогнозирования риска смерти у пациентов отделения интенсивной терапии (ICU). Предлагаемое решение объединяет современные подходы к машинному обучению с асинхронной веб-архитектурой и интеллектуальным диалоговым интерфейсом. Система использует микросервисный подход и использует каналы Django и WebSocket. Такой подход обеспечивает отличный пользовательский интерфейс и позволяет обрабатывать большое количество параллельных соединений в режиме реального времени.

Клинические данные набора MIMIC-IV послужили основой для обучения аналитического ядра системы. Он включает в себя многоступенчатый пайплайн обработки данных с импутацией пропусков, инженерией признаков и ансамблевым моделированием на основе градиентного бустинга LightGBM. Результаты эксперимента показали, что модель имеет высокую прогностическую эффективность (AUC-ROC 0,982) при сохранении правильной калибровки вероятностных оценок. Интерпретация прогнозов методом SHAP повысила доверие со стороны клиницистов и объяснила ключевые клинические факторы. Особое внимание уделяется поддержке мультимодальных входных данных, таких как медицинские документы в форматах PDF и Excel, а также текстовые сообщения, что делает систему более пригодной для клинических операций.

Ключевые слова: MIMIC-IV, архитектура веб-приложений, каналы Django, машинное обучение, прогнозирование смертности, интерпретируемость моделей, WebSocket, медицинская информатика, система поддержки принятия клинических решений.

Введение.

Генерация огромных объемов данных характерна для современной интенсивной терапии. Непрерывный поток информации, генерируемый мониторами пациентов, лабораторными информационными системами (LIS) и электронными медицинскими картами (EHR), может быть analyzed в режиме реального времени в большей степени, чем можно было бы ожидать от человека. Алгоритмы машинного обучения (ML) имеют большой потенциал для прогнозирования клинических исходов, таких как сепсис [1],

острая почечная недостаточность [2] и летальный исход [3]. Эти возможности были продемонстрированы существующими исследованиями [4]. Несмотря на высокую теоретическую точность, существует значительный разрыв между исследовательскими моделями и их применением в реальном мире у постели больного [5].

Большинство современных прогностических моделей представляют собой статические отчеты или изолированные скрипты, такие как Jupyter Notebooks, которые не включены в клинический рабочий процесс. Прикладные задачи машинного обучения, особенно в медицине, требуют методов объяснения предсказаний сложных моделей, таких как SHAP [6]. Когда врачи вынуждены вручную переносить данные, время принятия решений увеличивается, а риск ошибок ввода увеличивается. Кроме того, многие модели «черного ящика», также известные как «черный ящик», не дают объяснений своих прогнозов, что снижает доверие пациентов к ним [7]. Использование непрозрачных моделей искусственного интеллекта в здравоохранении растет, что подчеркивает важность обеспечения безопасности и доверия при принятии клинических решений с помощью объяснимого искусственного интеллекта [8].

Целью этой работы является разработка и внедрение архитектуры веб-приложения, которое будет служить «мостиком» между сложными прогностическими моделями, обученными на данных MIMIC-IV, и конечными пользователями, также известными как клиенты. Благодаря разработанной системе можно вводить данные пациента (включая неструктурированные медицинские выписки) и мгновенно оценивать риск с интерпретацией факторов влияния.

Материалы и методы исследования.

В этом исследовании использовалась база данных MIMIC-IV (версия 3.1), содержащая деперсонализированные клинические данные пациентов, госпитализированных в отделении интенсивной терапии медицинского центра Beth Israel Deaconess Medical Center (Бостон, США) с 2008 по 2019 год [9], что послужило основой для разработки и последующей валидации прогностического ядра. База данных MIMIC-IV широко используется для исследований в области медицинской аналитики и машинного обучения, поскольку она включает демографические характеристики, результаты лабораторных исследований, витальные показатели, назначения лекарственных средств и другие клинически значимые параметры.

Для проведения анализа были определены критерии включения для исследуемой группы пациентов. В выборку были включены пациенты старше 18 лет, которые впервые были госпитализированы в отделение интенсивной терапии, что позволило исключить влияние повторных госпитализаций на результаты моделирования. Дополнительным условием было непрерывное наблюдение витальных показателей в течение не менее 24 часов, что необходимо для правильного формирования входных признаков прогностической модели.

Диаграмма потока пациентов показывает процесс формирования финальной выборки пациентов из базы данных MIMIC-IV, который включает в себя этапы применения критериев исключения и определения окончательного размера когорты (рисунок 1).

Благодаря использованию языка программирования Python [10], разработанная система основана на микросервисной архитектуре и обеспечивает модульность, расширяемость и тесную интеграцию веб-компонентов с библиотеками анализа данных и машинного обучения, такими как Pandas, Scikit-learn и LightGBM. Представленный набор технологий выбран из-за их развитой экосистемы инструментов для обработки медицинских данных и их широкой применимости в научных и прикладных исследованиях.

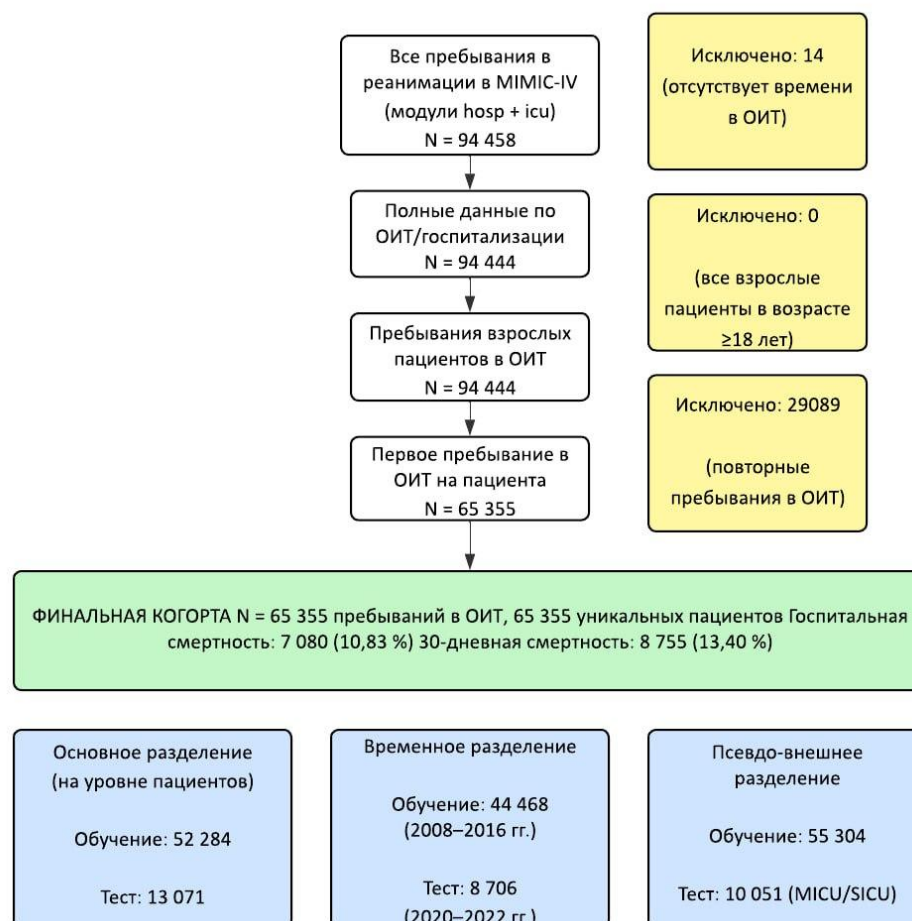

Рисунок 1 – Диаграмма потока пациентов

Архитектура системы состоит из нескольких важных частей, каждая из которых выполняет определенную функциональную функцию. Встроенный в фреймворк Django [11] (версия 4.2.7), серверная часть отвечает за управление пользователями, защиту данных и взаимодействие объектно-реляционно с базами данных PostgreSQL. Асинхронный шлюз каналов Django [12] реализует протокол WebSocket для двустороннего взаимодействия с клиентской частью в режиме реального времени. Данный метод позволяет серверу запускать передачу данных клиенту, что особенно важно для длительных вычислений, таких как анализ загружаемых файлов и уведомление о завершении обработки без необходимости перезагрузки страницы, что отличается от обычного HTTP-опроса.

Redis [13] используется в качестве брокера сообщений для маршрутизации сообщений между различными версиями приложения. Такое решение позволяет увеличивать количество одновременных пользователей и обеспечивает горизонтальную масштабируемость системы. Отдельное место в архитектуре занимает модуль искусственного интеллекта-оркестратора, который должен управлять логикой диалога, собирать пользовательский контекст и координировать вызовы моделей машинного обучения. Данный модуль обеспечивает согласованную и воспроизводимую работу интеллектуальных компонентов, связывая пользовательский интерфейс с аналитическим ядром системы.

WebSocket-потребитель, реализованный в виде класса ChatConsumer, наследуемого AsyncWebsocketConsumer, является основным компонентом асинхронного взаимодействия между клиентской и серверной частями системы. Поэтому такая часть отвечает за обработку входящих сообщений в режиме реального времени и выполняет несколько

жизненно важных функций, таких как подтверждение личности пользователя на этапе установления соединения, маршрутизация сообщений в группы с уникальным видом `user_{id}_{session_id}` и асинхронный запуск задач анализа данных без блокировки основного цикла ввода-вывода.

Асинхронная модель обработки запросов позволяет разделять вычислительно затратные этапы инференса моделей машинного обучения и операции сетевого взаимодействия. Сервер начинает выполнять аналитическую задачу в фоновом режиме после получения сообщения от клиента.

Упрощённый пример реализации метода `receive` приведён ниже:

```
async def receive (self, text_data):
    data = json. loads(text_data)
    # Асинхронная отправка подтверждения получения
    await self. send (json. dumps ({'type': 'ack'}))
    # Запуск ML-инференса в фоновом режиме
    asyncio. create_task (self. process_ai_response(data))
```

Представленный подход позволяет поддерживать высокую отзывчивость пользовательского интерфейса, обеспечивая среднюю задержку обработки сообщений менее 100 мс даже при выполнении ресурсоёмких вычислительных задач. Поэтому особенно важно в контексте интерактивных медицинских систем поддержки принятия решений, где задержки могут негативно влиять на пользовательский опыт и эффективность работы клинициста.

Для достижения высокой точности и устойчивости прогнозов был разработан многоступенчатый пайплайн обработки данных, включающий этапы предварительной очистки, нормализации, формирования признаков и инференса моделей машинного обучения [14]. Общая структура пайплайна представлена на рисунке 2. Такое модульное построение обеспечивает воспроизводимость результатов, упрощает экспериментирование с различными конфигурациями моделей и позволяет адаптировать систему к расширению набора входных данных или смене алгоритмов прогнозирования.

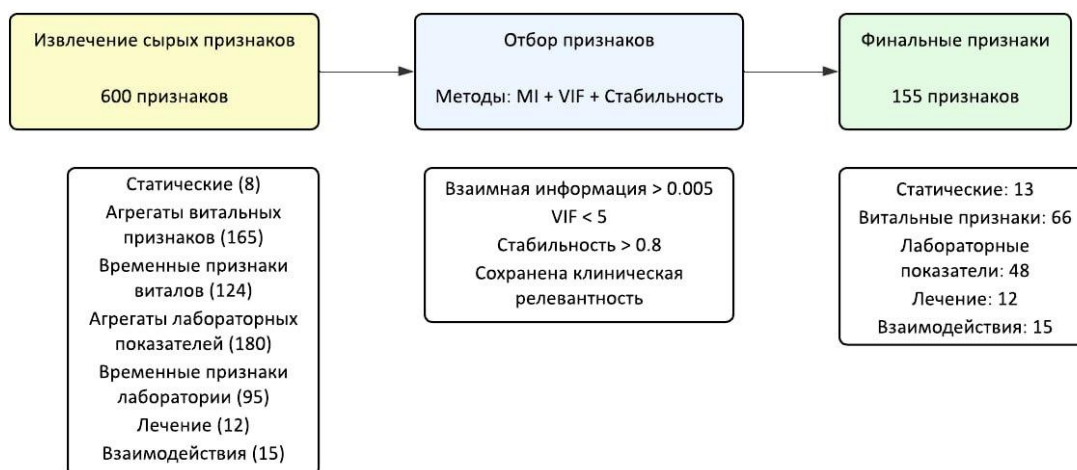

Рисунок 2 – Схема обработки данных: от сырых временных рядов до генерации признаков и обучения модели.

На этапе предварительной обработки данных использовался метод Multiple Imputation by Chained Equations (MICE). Данный метод позволяет учитывать взаимосвязи между признаками и уменьшает смещение, вызванное недостаточностью клинических наблюдений. Для данных отделений интенсивной терапии, которые характеризуются высокой долей пропусков и нерегулярностью измерений, этот метод особенно полезен.

На этапе инженерии признаков было создано расширенное количество входных переменных, содержащее более 300 признаков. Он включал статистические агрегаты временных рядов витальных показателей, таких как минимальные и максимальные значения, средние уровни и параметры динамики, включая линейные тренды, для клинически значимых показателей, таких как концентрация лактата, уровень глюкозы и уровень pH. Таким образом, можно представить как текущее состояние пациента, так и его динамику в кратчайшие сроки.

На этапе моделирования библиотека LightGBM использовалась для обучения ансамбля моделей градиентного бустинга на решающих деревьях. Фреймворк Optuna использовался для выбора наилучших гиперпараметров, что позволило автоматизировать поиск конфигураций, чтобы максимизировать качество прогнозирования при сохранении вычислительной эффективности модели.

Модуль ChatOrchestrator, который отвечает за управление потоком данных между аналитическим ядром и пользовательским интерфейсом, является ключевым компонентом разработанной системы. Такой компонент координирует обработку запросов, агрегирует контекст и маршрутизирует данные к соответствующим вычислительным модулям. Рисунок 3 показывает общую схему обработки пользовательского запроса.

Интернет-интерфейс, основанный на фреймворке Bootstrap 5, обеспечивает кроссплатформенную доступность и удобство взаимодействия с системой. Защитное WebSocket-соединение (wss://) используется для передачи файлов и текстовых сообщений, что обеспечивает безопасность и конфиденциальность передаваемых данных.

Слой маршрутизации, который использует инфраструктуру ASGI и библиотеки каналов Django, принимает входящие соединения и отправляет их соответствующему WebSocket-потребителю. Данная стратегия позволяет эффективно обрабатывать множественные параллельные соединения и поддерживать асинхронный режим взаимодействия с пользователем.

Логика обработки запроса меняется на этапе оркестрации в зависимости от типа входных данных. Возраст пациента и лабораторные значения, такие как уровень лактата, проверяются после получения текстового сообщения. Когда вы загружаете файлы в формате PDF или Excel, активируется модуль оптического распознавания текста и парсинга, известный как `file_processors.py`. Он используется для получения структурированных данных из документов и медицинских выписок, которые не структурированы.

После этого данные передаются в аналитическое ядро, которое собирает признаки в контексте ChatSession пользователя. Когда механизм анализа полноты данных (Gap Analysis) собирает достаточно данных, сформированный запрос передается в обученную модель машинного обучения для выполнения прогностического расчёта.

На последнем этапе создается ответ, который будет доступен пользователю. В интерпретации используется агент LLM, чтобы дополнить вероятностную оценку риска, представленную результатами прогнозирования, что позволяет создавать текстовый ответ на естественном языке, который понятен медицинскому специалисту и ориентирован на клиническое восприятие. Такой подход повышает практическую ценность системы в качестве помощника в принятии решений.

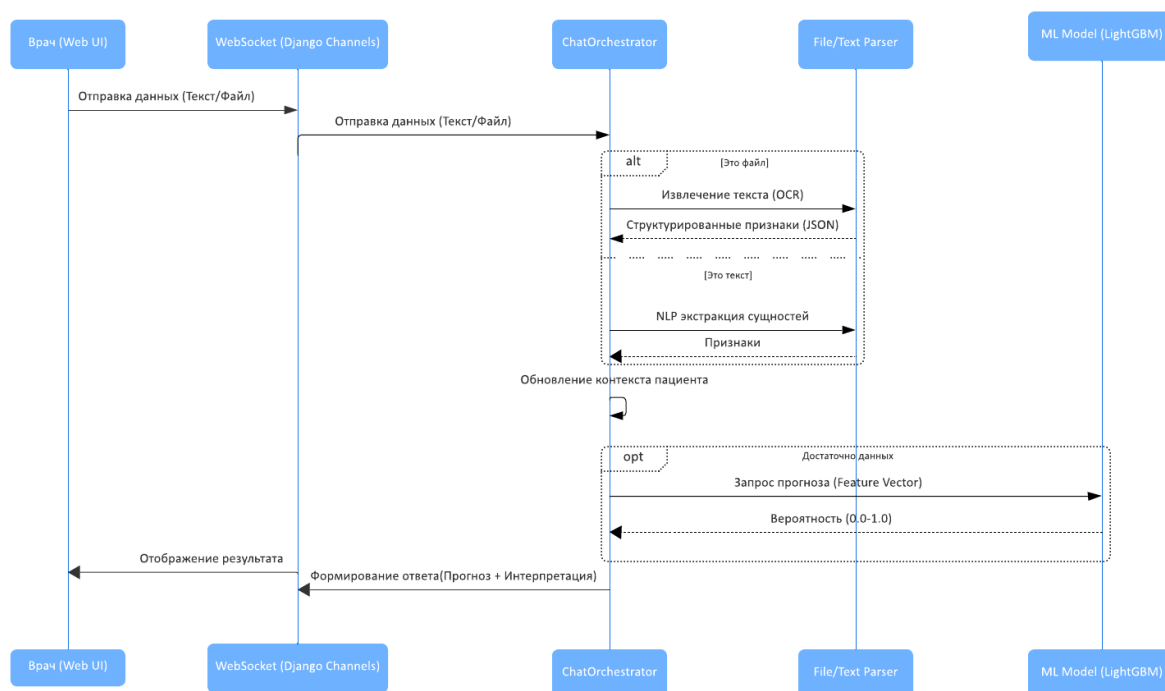

Рисунок 3 – Диаграмма последовательности обработки запроса в системе

Описание архитектуры системы

Система представляет собой веб-ориентированную платформу поддержки принятия врачебных решений (СППВР) с микросервисной архитектурой и асинхронным взаимодействием. Асинхронная микросервисная веб-архитектура в основе которой событийно-ориентированный (event-driven) паттерн через WebSocket.

Ключевые компоненты такого подхода являются Клиентская часть (Frontend), серверная часть (Backend), так же входят такие части как аналитическое ядро (ML и Data processing), генеративный и модуль оркестрации.

Технологический стек представляет из себя для Frontend веб-интерфейс на базе Bootstrap 5, общается с сервером через защищенные протоколы WebSocket которые необходимы для отправки файлов и текстовых сообщений. Backend представляется из себя фреймворк Django, сюда относится безопасность, управление пользователями и ORM. База данных PostgreSQL. Асинхронный шлюз, который обрабатывает соединения.

В свою очередь модули оркестрации и генеративный нужны для поддержки центрального узла, который управляет логикой диалога и собирает контент. Агент же на базе языковой модели для формирования текстового ответа на естественном языке, объединяет прогнозы и объяснения.

Результаты и их обсуждение.

В экспериментальном исследовании была проведена оценка производительности нескольких архитектур моделей машинного обучения, таких как логистическая регрессия, случайный лес (Random Forest) и градиентный бустинг на решающих деревьях (LightGBM). Дисбаланс классов, вызванный относительно низкой долей целевого события (летальность в отделении интенсивной терапии составляет 10–15%). Для ее нивелирования использовались различные методы. К ним относятся взвешивание классов, метод синтетического увеличения выборки SMOTE, а также гибридный подход, который объединяет несколько методов балансировки [15].

Для сравнения качества моделей использовались стандартные методы бинарной классификации для отложенной тестовой выборки. На рисунке 4 показаны результаты в

виде ROC-кривых, а также в сводной таблице метрик (таблица 1). Как видно из данных, модели на основе градиентного бустинга показали лучшие результаты по большинству критериев качества.

Рисунок 4 сравнение ROC-кривых для различных алгоритмов машинного обучения. Отличная разделяющая способность модели LightGBM демонстрируется ее наибольшей площадью под кривой (AUC-ROC).

Модель LightGBM с использованием взвешивания классов продемонстрировала наилучший баланс чувствительности и точности. При высокой точности классификации и значительной чувствительности (Recall) на уровне 80,2% эта модель особенно подходит для медицинских задач, где крайне важно уменьшить количество ложноотрицательных прогнозов. Способность модели отлично различать пациентов с высоким и низким риском неблагоприятного исхода подтверждается высоким значением AUC-ROC (0,982).

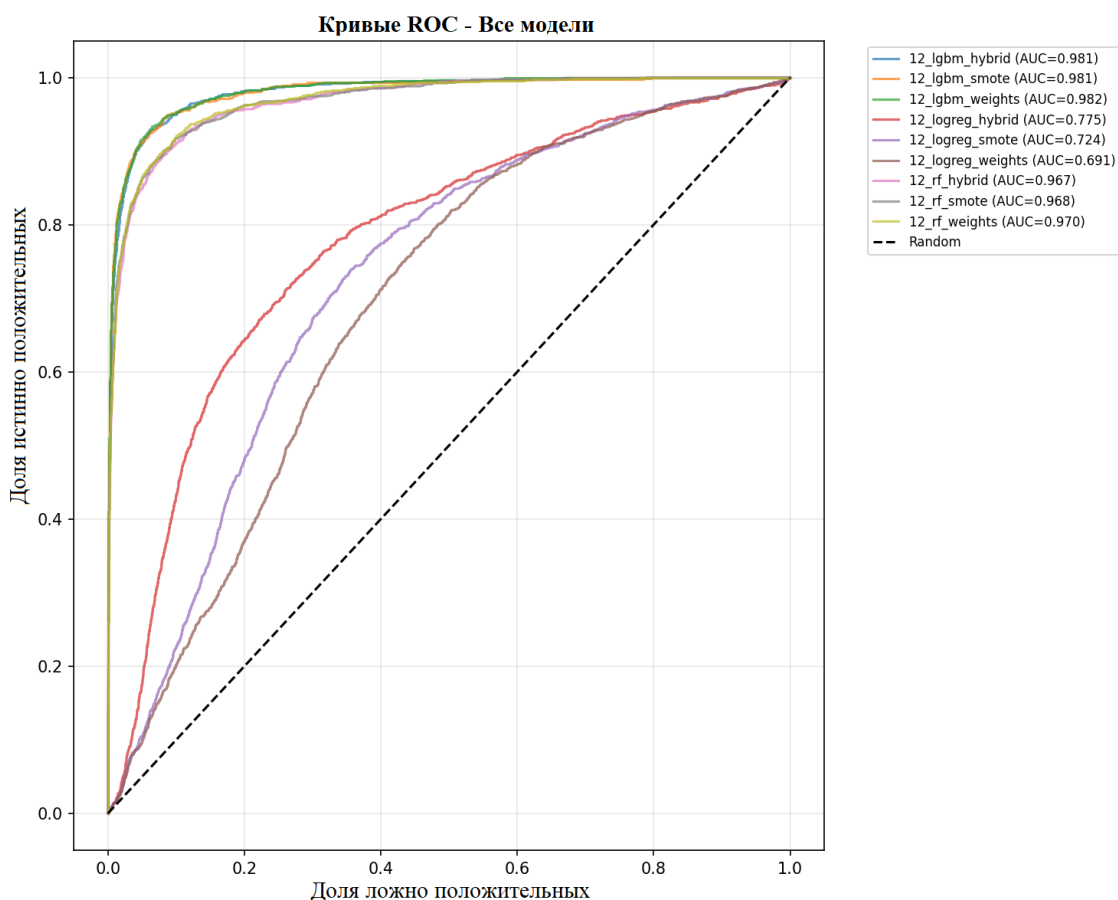

Рисунок 4 – Сравнение ROC-кривых для различных алгоритмов машинного обучения. Модель LightGBM показывает наибольшую площадь под кривой.

Таблица 1 - Метрики качества моделей на тестовой выборке

Модель	AUC-ROC	Precision	Recall	F1-Score
LightGBM (Weights)	0.982	0.883	0.802	0.840
LightGBM (Hybrid)	0.981	0.757	0.883	0.815
Random Forest (Weights)	0.970	0.911	0.610	0.731
Logistic Regression	0.775	0.258	0.098	0.142

Для дополнительной оценки надёжности вероятностных предсказаний была проведена проверка калибровки моделей с использованием калибровочных кривых. Результаты данной оценки представлены на рисунке 5. Близость к диагональной линии

свидетельствует о высокой степени соответствия между предсказанными вероятностями и наблюдаемыми частотами неблагоприятных исходов, что указывает на корректную вероятностную интерпретацию выходов модели и повышает доверие к её применению в клинической практике.

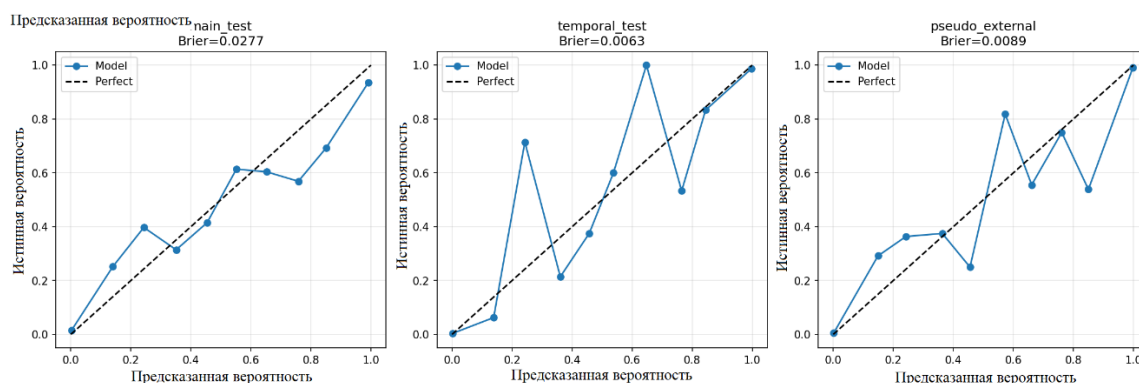

Рисунок 5 – Оценка калибровки моделей. Близость к диагонали указывает на соответствие предсказанной вероятности реальной частоте исходов.

Одним из ключевых требований к клиническим системам поддержки принятия врачебных решений является прозрачность и объяснимость выдаваемых прогнозов. В связи с этим в разработанную систему был интегрирован модуль интерпретации на основе метода SHAP (SHapley Additive exPlanations), позволяющий количественно оценивать вклад отдельных признаков в итоговое предсказание модели.

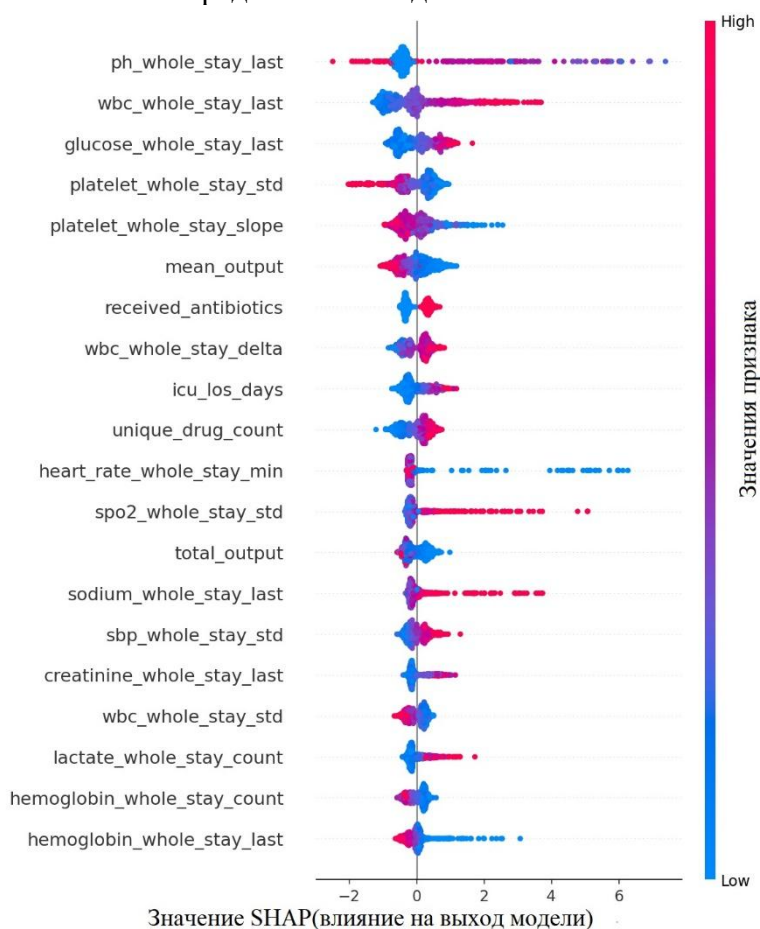

Рисунок 6 – Вклад признаков в прогноз модели. Красный цвет означает высокие значения признака. Видно, что высокие уровни лактата и низкий pH повышают риск.

Сводная диаграмма важности признаков, представленная на рисунке 6, демонстрирует влияние ключевых клинических параметров на риск неблагоприятного исхода. Анализ результатов показывает, что повышенные значения уровня лактата и сниженные показатели рН крови вносят наибольший вклад в увеличение прогнозируемого риска, что согласуется с известными клиническими представлениями о патофизиологии критических состояний.

Важной особенностью системы является то, что она не ограничивается выдачей числовой вероятности, а формирует текстовое клиническое пояснение к результату прогноза. Например, при высоком уровне риска система генерирует интерпретируемое сообщение следующего вида: «Риск высокий (85%). Основные факторы: уровень лактата 4,5 ммоль/л (повышен), систолическое артериальное давление 85 мм рт. ст. (понижено)». Такой формат представления результатов повышает их клиническую применимость и облегчает интеграцию системы в повседневную практику врача.

Для оценки эффективности разработанной архитектуры было проведено тестирование нагрузки. Результаты показали, что один экземпляр приложения (Worker) может одновременно обслуживать до 500 активных WebSocket-соединений с задержкой передачи сообщений менее 200 секунд, что соответствует требованиям интерактивного веб-интерфейса. Асинхронная обработка файлов PDF занимает в среднем 1,5–3 секунды, что считается приемлемым временем для клинической практики, поскольку он обеспечивает баланс между скоростью отклика и качеством извлечения данных.

Работа успешно решила задачу интеграции сложных прогностических моделей машинного обучения в веб-интерфейс, который был прост и понятен. Предлагаемая диалоговая система с диалоговой интерфейсной средой позволяет врачам взаимодействовать с системой более естественно, в отличие от традиционных медицинских калькуляторов, которые требуют ручного ввода данных в строго определенные поля. Можно использовать загрузку результатов анализов или вводить данные в текстовом виде, что снижает риск ошибок и повышает удобство использования.

При использовании протокола WebSocket вместо обычных HTTP REST API было несколько важных преимуществ:

1) Снижение задержек. Сервер может отправлять промежуточные сообщения пользователю (например, «Файл распознан, выполняется анализ рисков...») без необходимости повторять запросы, что снижает латентность обмена данными;

2) Двухнаправленность. Сервер может отправлять промежуточные сообщения пользователю (например, «Файл распознан, выполняется анализ рисков...») без дополнительных расходов на установку нового HTTP-соединения (handshake).

Таким образом, архитектурные решения обеспечивают высокую производительность, интерактивность и клиническую применимость системы. Эти решения создают основу для дальнейшего масштабирования и внедрения в медицинскую практику.

Достигнутые показатели эффективности модели ($AUC = 0.982$) значительно превосходят результаты традиционных шкал оценки тяжести состояния пациентов, таких как APACHE II и SOFA, которые обычно демонстрируют AUC в диапазоне 0,7–0,8 [4]. Высокая чувствительность модели ($Recall \approx 80\%$) делает систему пригодной для использования в качестве инструмента скрининга, позволяя своевременно выявлять пациентов группы риска и инициировать ранние вмешательства.

Дополнительным преимуществом является интеграция методов интерпретации, основанных на SHAP, что позволяет преодолеть ограничения «черного ящика» машинного обучения. Врач может визуально оценивать вклад ключевых признаков в прогноз, сопоставляя их с собственными клиническими знаниями, что повышает доверие к результатам и способствует безопасной интеграции системы в клиническую практику.

Ключевыми ограничениями текущей реализации системы являются:

1) зависимость от качества входных данных: точность прогнозов напрямую связана с полнотой и достоверностью лабораторных показателей и других клинических данных. Неполные или неточные данные могут снижать надежность предсказаний;

2) необходимость внешней валидации (External Validation): модель обучена исключительно на данных MIMIC-IV (Бостон, США), что ограничивает прямую переносимость результатов на другие клинические популяции. Для расширения применимости системы требуется тестирование на независимых наборах данных из различных медицинских центров с целью оценки устойчивости и корректности прогнозов.

Устранение этих ограничений является приоритетным направлением дальнейших исследований и разработки, особенно в контексте масштабируемого внедрения системы в клиническую практику

Заключение.

В этом исследовании рассматривается разработка веб-ориентированной системы поддержки принятия врачебных решений (СППВР), которая успешно объединяет передовые методы машинного обучения с простым и интерактивным клиническим интерфейсом. Благодаря использованию современных веб-технологий, таких как каналы Django и протокол WebSocket, система была обеспечена высокой скоростью реакции и была предоставлена возможность интерактивного взаимодействия с пользователем в режиме реального времени.

Аналитическое ядро, построенное на ансамбле моделей градиентного бустинга (LightGBM), показало отличные показатели качества прогнозов ($AUC > 0,98$), что подтверждает, что решения, вырабатываемые системой, надежны и имеют клиническую применимость. Интеграция методов интерпретации (SHAP) позволяет врачам оценивать вклад отдельных признаков в прогноз, что повышает доверие к результатам и гарантирует, что модель может быть безопасно использована в реальных клинических ситуациях.

Благодаря масштабируемости и гибкости концепции, основанной на микросервисах и асинхронной оркестрации, система может быть адаптирована для решения других задач медицины, таких как прогнозирование сепсиса, повторная госпитализация или осложнения критических состояний. Чтобы расширить применение СППВР в клинической практике и обеспечить прямое взаимодействие с госпитальными информационными системами, перспективным направлением дальнейшей работы является интеграция со стандартами обмена медицинскими данными, такими как HL7 FHIR.

Таким образом, представленная система сочетает в себе высокую точность прогнозирования, интерпретируемость и простоту использования, что в свою очередь создает основу для дальнейшего внедрения интеллектуальных инструментов поддержки принятия решений в реальном медицинском окружении.

Благодарность.

Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан. Проект No AP22683316 "Применение алгоритмов машинного обучения для систем поддержки принятия медицинских решений".

Список литературы

1. Islam, K. R., Prithula, J., Kumar, J., Tan, T. L., Reaz, M. B. I., Sumon, M. S. I., & Chowdhury, M. E. H. (2023). Раннее прогнозирование сепсиса на основе машинного обучения с использованием электронных медицинских записей: систематический обзор. *Journal of Clinical Medicine*, 12(17). <https://doi.org/10.3390/jcm12175658>
2. Li, X., Hu, X., Xu, H., Yu, P., & Ju, H. (2025). Модели прогнозирования риска смертности на основе машинного обучения у пациентов с острой почечной недостаточностью, связанной с сепсисом: систематический обзор. *Frontiers in Medicine*, 12. <https://doi.org/10.3389/fmed.2025.1680180>
3. Rakhmetullina, Z., Belginova, S., Karlygash, A., Ismukhamedova, A., & Tezekpaeva,

S. (2024). Исследование и внедрение алгоритма анализа медицинских текстов для прогнозирования смертности. *Indonesian Journal of Electrical Engineering and Computer Science*, 34(3), 1965–1977. <https://doi.org/10.11591/ijeecs.v34.i3.pp1965-1977>

4. Ismukhamedova, A., Uvaliyeva, I., & Belginova, S. (2024). Интеграция машинного обучения в электронный медицинский паспорт на основе исследования ВОЗ и ресурсов здравоохранения. *Informatics in Medicine Unlocked*, 44. <https://doi.org/10.1016/j.imu.2023.101428>

5. Hill, N. R. (2025). Преодоление барьеров внедрения: сокращение разрыва между разработкой алгоритмов искусственного интеллекта и их применением в здравоохранении. *Journal of Medical Artificial Intelligence*, 8. <https://doi.org/10.21037/jmai-24-385>

6. Pierce, R. L., Van Biesen, W., Van Cauwenberge, D., Decruyenaere, J., & Sterckx, S. (2022). Объяснимость в медицине в эпоху систем поддержки клинических решений на основе ИИ. *Frontiers in Genetics*, 13. <https://doi.org/10.3389/fgene.2022.903600>

7. González-Alday, R., García-Cuesta, E., Kulikowski, C. A., & Maojo, V. (2023). Обзор прогресса, применимости и перспектив объяснимого искусственного интеллекта в медицине. *Applied Sciences (Switzerland)*, 13(19). <https://doi.org/10.3390/app131910778>

8. Sadeghi, Z., Alizadehsani, R., CIFCI, M. A., Kausar, S., Rehman, R., Mahanta, P., Bora, P. K., Almasri, A., Alkhawaldeh, R. S., Hussain, S., Alatas, B., Shoeibi, A., Moosaei, H., Hladík, M., Nahavandi, S., & Pardalos, P. M. (2024). Обзор объяснимого искусственного интеллекта в здравоохранении. *Computers and Electrical Engineering*, 118. <https://doi.org/10.1016/j.compeleceng.2024.109370>

9. Johnson, A., Bulgarelli, L., Pollard, T., Gow, B., Moody, B., Horng, S., Celi, A. L., & Mark, R. (2024). MIMIC-IV (версия 3.1) [Электронный ресурс]. *PhysioNet*. <https://doi.org/10.13026/kpb9-mt58>

10. Joshi, A., & Tiwari, H. (2023). Обзор библиотек Python для Data Science. *Journal of Engineering Technology and Applied Physics*, 5(2). <https://doi.org/10.33093/jetap.2023.5.2.10>

11. Official Django REST Framework Documentation. (n.d.). Официальная документация Django REST Framework [Электронный ресурс]. <https://www.django-rest-framework.org/>

12. Django Channels Documentation. (2022). Документация Django Channels [Электронный ресурс]. <https://channels.readthedocs.io/>

13. Ltd., R. (2023). Официальная документация Redis [Электронный ресурс]. <https://redis.io/documentation>

14. Ismukhamedova, A. M., Bakanova, A. P., & Belgimova, S. A. (2025). Оптимизированная обработка и формирование признаков для комплексного анализа медицинских данных. *Research and Development – 2025: Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference*, 187. <https://doi.org/10.46916/10102025-3-978-5-00215-887-4>

15. Ismukhamedova, A., Uvaliyeva, I., & Rakhmetullina, Z. (2024). Экспериментальное исследование модели анализа медицинских данных на основе сравнительной эффективности алгоритмов классификации. *Indonesian Journal of Electrical Engineering and Computer Science*, 36(1), 672–684. <https://doi.org/10.11591/ijeecs.v36.i1.pp672-684>

References

1. Islam, K. R., Prithula, J., Kumar, J., Tan, T. L., Reaz, M. B. I., Sumon, M. S. I., & Chowdhury, M. E. H. (2023). Machine learning-based early prediction of sepsis using electronic health records: A systematic review. *Journal of Clinical Medicine*, 12(17). <https://doi.org/10.3390/jcm12175658>

2. Li, X., Hu, X., Xu, H., Yu, P., & Ju, H. (2025). Machine learning-based mortality risk prediction models in patients with sepsis-associated acute kidney injury: A systematic review. *Frontiers in Medicine*, 12. <https://doi.org/10.3389/fmed.2025.1680180>

3. Rakhmetullina, Z., Belginova, S., Karlygash, A., Ismukhamedova, A., & Tezekpaeva, S. (2024). Research and implementation of the medical text analysis algorithm for predicting mortality. *Indonesian Journal of Electrical Engineering and Computer Science*, 34(3), 1965–1977. <https://doi.org/10.11591/ijeecs.v34.i3.pp1965-1977>
4. Ismukhamedova, A., Uvaliyeva, I., & Belginova, S. (2024). Integrating machine learning in electronic health passport based on WHO study and healthcare resources. *Informatics in Medicine Unlocked*, 44. <https://doi.org/10.1016/j.imu.2023.101428>
5. Hill, N. R. (2025). Overcoming adoption challenges: Bridging the gap between artificial intelligence algorithm development and implementation in healthcare. *Journal of Medical Artificial Intelligence*, 8. <https://doi.org/10.21037/jmai-24-385>
6. Pierce, R. L., Van Biesen, W., Van Cauwenberge, D., Decruyenaere, J., & Sterckx, S. (2022). Explainability in medicine in an era of AI-based clinical decision support systems. *Frontiers in Genetics*, 13. <https://doi.org/10.3389/fgene.2022.903600>
7. González-Alday, R., García-Cuesta, E., Kulikowski, C. A., & Maojo, V. (2023). A scoping review on the progress, applicability, and future of explainable artificial intelligence in medicine. *Applied Sciences (Switzerland)*, 13(19). <https://doi.org/10.3390/app131910778>
8. Sadeghi, Z., Alizadehsani, R., CIFCI, M. A., Kausar, S., Rehman, R., Mahanta, P., Bora, P. K., Almasri, A., Alkhawaldeh, R. S., Hussain, S., Alatas, B., Shoeibi, A., Moosaei, H., Hladik, M., Nahavandi, S., & Pardalos, P. M. (2024). A review of explainable artificial intelligence in healthcare. *Computers and Electrical Engineering*, 118. <https://doi.org/10.1016/j.compeleceng.2024.109370>
9. Johnson, A., Bulgarelli, L., Pollard, T., Gow, B., Moody, B., Horng, S., Celi, A. L., & Mark, R. (2024). MIMIC-IV (Version 3.1) [Electronic resource]. *PhysioNet*. <https://doi.org/10.13026/kpb9-mt58>
10. Joshi, A., & Tiwari, H. (2023). An overview of Python libraries for data science. *Journal of Engineering Technology and Applied Physics*, 5(2). <https://doi.org/10.33093/jetap.2023.5.2.10>
11. Official Django REST Framework Documentation. (n.d.). Official Django REST Framework Documentation [Electronic resource]. <https://www.django-rest-framework.org/>
12. Django Channels Documentation. (2022). Django Channels Documentation [Electronic resource]. <https://channels.readthedocs.io/>
13. Ltd., R. (2023). Official Redis documentation [Electronic resource]. <https://redis.io/documentation>
14. Ismukhamedova, A. M., Bakanova, A. P., & Belgimova, S. A. (2025). Optimized data processing and feature engineering for comprehensive medical data analysis. In *Research and Development – 2025: Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference*, 187. <https://doi.org/10.46916/10102025-3-978-5-00215-887-4>
15. Ismukhamedova, A., Uvaliyeva, I., & Rakhmetullina, Z. (2024). Experimental study of a medical data analysis model based on comparative performance of classification algorithms. *Indonesian Journal of Electrical Engineering and Computer Science*, 36(1), 672–684. <https://doi.org/10.11591/ijeecs.v36.i1.pp672-684>

ЖАН САҚТАУ БӨЛІМДЕРІНДЕ ӨЛІМ-ЖІТІМДІ БОЛЖАУҒА АРНАЛҒАН КЛИНИКАЛЫҚ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДЫ ҚОЛДАУШЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ВЕБ-ЖҮЙЕНІҢ АРХИТЕКТУРАСЫ

***Аңдатпа.** Бұл мақалада ICU пациенттерінің өлім қаупін болжауға арналған веб-бағытталған дәрігерлік шешімдерді қолдау жүйесінің (SPPVR) жобасы қарастырылады. Ұсынылған шешім заманауи Машиналық оқыту тәсілдерін асинхронды веб-архитектурамен және интеллектуалды диалог интерфейсімен біріктіреді. Жүйе микросервистік тәсілді қолданады және Django және WebSocket арналарын қолданады.*

Бұл тәсіл тамаша пайдаланушы интерфейсін қамтамасыз етеді және нақты уақыт режимінде көптеген параллель қосылымдарды өңдеуге мүмкіндік береді.

Mimic-IV жиынтығының клиникалық деректері жүйенің аналитикалық ядросын оқытуға негіз болды. Ол lightgbm градиентті күшейткіш негізінде өткізгіштік импутациясы, ерекшелік инженериясы және ансамбльдік модельдеуі бар көп сатылы құбыр желісін қамтиды. Эксперимент нәтижелері ықтималдық бағалауларының дұрыс калибрлеуін сақтай отырып, модельдің жоғары болжамдық тиімділігі (AUC-ROC 0,982) бар екенін көрсетті. SHAP болжамдарын түсіндіру клиниктердің сенімін арттырды және негізгі клиникалық факторларды түсіндірді. PDF және Excel форматындағы медициналық құжаттар, сондай-ақ мәтіндік хабарламалар сияқты мультимодальды кірістерді қолдауға баса назар аударылады, бұл жүйені клиникалық операцияларға қолайлы етеді.

Түйін сөздер: MIMIC-IV, веб-қосымшалардың архитектурасы, Django арналары, Машиналық оқыту, өлімді болжау, модельдік интерпретация, WebSocket, Медициналық информатика, клиникалық шешімдерді қолдау жүйесі.

ARCHITECTURE OF AN INTELLIGENT WEB-BASED CLINICAL DECISION SUPPORT SYSTEM FOR MORTALITY PREDICTION IN INTENSIVE CARE UNITS

Abstract. This article discusses the project of a web-based Medical Decision Support System (CBSA) designed to predict the risk of death in ICU patients. The proposed solution combines modern approaches to machine learning with asynchronous web architecture and intelligent interactive interface. The system uses a microservice approach and uses Django and WebSocket channels. This approach provides an excellent user interface and allows you to process a large number of parallel connections in real time.

The clinical data from the MIMIC-IV kit served as the basis for training the analytical core of the system. It includes a multi-stage data processing pipeline with skip imputation, feature engineering, and ensemble modeling based on LightGBM gradient boosting. The experimental results showed that the model has a high predictive efficiency (AUC-ROC 0.982) while maintaining the correct calibration of probabilistic estimates. The interpretation of forecasts by the SHAP method increased the confidence of clinicians and explained the key clinical factors. Special attention is paid to the support of multimodal input data, such as medical documents in PDF and Excel formats, as well as text messages, which makes the system more suitable for clinical operations.

Keywords: MIMIC-IV, web application architecture, Django channels, machine learning, mortality prediction, interpretability of models, WebSocket, medical informatics, clinical decision support system.

Авторлар туралы мәлімет

Исмухамедова Айгерим Мэлсатовна	PhD, AP22683316 ғылыми жобасының жетекшісі, компьютерлік ғылымдар мектебі, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен, Қазақстан, E-mail: Aigerim.ismukhamedova1@gmail.com
Бельгинова Сауле Аскербековна	PhD, қауымдастырылған профессор, Ақпараттық технологиялар жоғары мектебі, "Тұран" университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: sbelginova@gmail.com
Баканова Анна Павловна	т. ғ. к., оқытушы, Қазақстан-Америка Еркін Университеті (ҚАЕУ), Өскемен, Қазақстан, E-mail: bakanova55anna@gmail.com
Рысбаев Тимур	"Ақпараттық жүйелер" мамандығының магистранты, Қазақстан-Америка Еркін Университеті (ҚАЕУ), Өскемен, Қазақстан, E-mail: timur.rysbayev1@gmail.com
Халимов Айсат	"Ақпараттық жүйелер" мамандығының магистранты, Қазақстан-Америка Еркін Университеті (ҚАЕУ), Өскемен, Қазақстан, E-mail: Khalais2012@gmail.com

Сведение об авторах

Исмухамедова Айгерим Мэлсатовна	PhD, Руководитель научного проекта AP22683316, Школа компьютерных наук, Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева, Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: Aigerim.ismukhamedova1@gmail.com
Бельгинова Сауле Аскербекевна	PhD, ассоциированный профессор, Высшая школа информационных технологий, Университет "Туран", Алматы, Казахстан, E-mail: sbelginova@gmail.com
Баканова Анна Павловна	к.т.н., преподаватель, Казахстанско-Американский Свободный Университет (КАСУ), Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: bakanova55anna@gmail.com
Рысбаев Тимур	Магистрант специальности «Информационные системы», Казахстанско-Американский Свободный Университет (КАСУ), Усть-Каменогорск, Казахстан E-mail: timur.rysbayev1@gmail.com
Халимов Айсат	Магистрант специальности «Информационные системы», Казахстанско-Американский Свободный Университет (КАСУ), Усть-Каменогорск, Казахстан E-mail: Khalais2012@gmail.com

Information about the authors

Ismukhamedova Aigerim	PhD, Head of the scientific project AP22683316, School of Computer Science, D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, E-mail: Aigerim.ismukhamedova1@gmail.com
Belginova Saule	PhD, Associate Professor, Graduate School of Information Technology, Turan University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: sbelginova@gmail.com
Bakanova Anna	PhD, Lecturer, Kazakh-American Free University (KAFU), Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, E-mail: bakanova55anna@gmail.com
Rysbayev Timur	Master's degree in Information Systems, Kazakh-American Free University (KAFU), Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, E-mail: timur.rysbayev1@gmail.com
Khalimov Aisat	Master's degree in Information Systems, Kazakh-American Free University (KAFU), Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, E-mail: Khalais2012@gmail.com

ӘОЖ 004.052.42

ҒТАХА 49.03.05

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_19

Ұ.Е. Несіпқалиев¹, Ж. Сайлауқызы^{2*}, З.Т. Хасенова¹, А. З. Бигалиева²,
Д. Р. Хамитов²

¹Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен, Қазақстан

²Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан

*E-mail: zhuldyzsailaukyzy@gmail.com

РАДИОЖҮЙЕЛЕРДЕ КӨПШЕКТІ ШЕКТІ ДЕКОДТАУ АЛГОРИТМДЕРІН АППАРАТТЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ ІСКЕ АСЫРУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Радиобайланыс жүйелерінде ақпаратты сенімді жеткізу мәселесі қателерді түзету алгоритмдерін жетілдірумен тікелей байланысты. Әсіресе төмен қуатты және нақты уақыт режимінде жұмыс істейтін радиожүйелер үшін есептеу күрделілігі мен аппараттық ресурстарды тиімді пайдаланатын әдістерді қолдану өзекті болып табылады. Осы тұрғыда көпшекті шекті декодтау (КШД) алгоритмдері дәстүрлі итерациялық декодтау тәсілдеріне балама ретінде қарастырылады. Мақаланың мақсаты радиобайланыс арналары үшін көпшекті шекті декодтау алгоритмдерін аппараттық деңгейде іске асыру тәсілдерін зерттеу және олардың тиімділігін талдау. Зерттеу нысаны ретінде қателерді түзету жүйесінің кодер және декодер блоктары алынды. Зерттеу барысында цифрлық жобалау, аппараттық модельдеу және эксперименттік тексеру әдістері қолданылды. КШД алгоритмі Altera Cyclone IV EP4CE6E22C8N FPGA платформасында аппараттық түрде іске асырылып, зертханалық жағдайда тексерілді. Эксперимент нәтижелері 20 итерация кезінде қателік ықтималдығының 10^{-8} деңгейіне дейін төмендейтінін көрсетті. Сонымен қатар, алынған аппараттық шешім LDPC және Turbo-кодтармен салыстырғанда FPGA ресурстарын шамамен 40% аз пайдаланып, қуат тұтынуды төмендететіні анықталды. Зерттеу нәтижелері көпшекті шекті декодтау алгоритмдерінің радиобайланыс жүйелерінде, әсіресе төмен қуатты және нақты уақыттағы қолданбаларда тиімді қолданылу мүмкіндігін дәлелдейді. Ұсынылған әдіс ресурстық үнемділігі мен жоғары сенімділігімен ерекшеленеді.

Түйін сөздер: декодтау, арналық кодтау, көпшекті шекті декодтау, кедергіге төзімді кодтау, FPGA, радиобайланыс, телекоммуникациялар.

Кіріспе.

Қазіргі радиобайланыс жүйелерінің негізгі талаптарының бірі ақпаратты жоғалтпай және сенімді түрде жеткізу болып табылады [1, 2]. Деректер радиоарна арқылы таралған кезде аддитивті шуылдардың, көпсәулелі таралудың және кедергілердің әсері артып, қабылданған сигналдағы қателік ықтималдығы едәуір ұлғаяды. Бұл жағдай әсіресе мобильді, спутниктік және сымсыз кеңжолықты байланыс жүйелерінде айқын байқалады [3, 4]. Сондықтан қателерді түзету алгоритмдерін жетілдіру радиобайланыс жүйелерінің тиімділігін арттырудағы негізгі ғылыми-техникалық міндеттердің бірі болып қала береді.

Қазіргі уақытта жоғары өнімділігіне байланысты LDPC (Low-Density Parity-Check) және Turbo-кодтар 5G LTE, DVB-S2, WiMAX және басқа да заманауи байланыс

стандарттарында кеңінен қолданылады [5]. Алайда бұл кодтардың негізгі кемшілігі олардың аппараттық іске асырылуының күрделілігі. Итерациялық декодтау алгоритмдері үлкен көлемдегі жадыны, күрделі есептеу блоктарын талап етеді және қуат тұтыну деңгейі жоғары болып келеді. Осы себепті оларды нақты уақыт режимінде іске асыру үшін ASIC немесе жоғары өнімді FPGA платформаларын қолдану қажет, бұл өз кезегінде жүйенің құнын арттырады және энергия тиімділігін төмендетеді.

Классикалық ВСН және Рид–Соломон кодтары деректерді сақтау жүйелерінде, оптикалық тасымалдағыштарда, флеш-жадта және спутниктік байланыста кеңінен қолданылады. Бұл кодтар аппараттық тұрғыда қарапайым болғанымен, қателерді түзету қабілеті заманауи радиобайланыс арналары үшін жеткіліксіз болып табылады және жоғары шуыл жағдайларында тиімділігін жоғалтады.

Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер көпшекті шекті декодтау әдістерінің перспективалы бағыт екенін көрсетті [6]. Бұл әдістер сөнетін (fading) және аддитивті шуылы бар арналарда қателерді тұрақты түрде түзете отырып, салыстырмалы түрде төмен аппараттық күрделілік пен энергия тұтынуды қамтамасыз етеді. Әсіресе екілік емес кодтар үшін көпшекті шекті декодтау алгоритмдері жоғары өнімділікке қол жеткізе отырып, регистрлік құрылымдар мен қарапайым логикалық элементтерге негізделген аппараттық іске асыруға мүмкіндік береді [7]. Осы қасиеттері КШД әдістерін төмен қуатты, нақты уақыттағы радиобайланыс жүйелері үшін тартымды балама ретінде қарастыруға негіз болады.

Осыған байланысты көпшекті шекті декодтау алгоритмдерін радиобайланыс арналарына бейімдеу тек сенімділікті арттырып қана қоймай, сонымен қатар аппараттық ресурстарды үнемдеуге және энергия тиімді жүйелерді құруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты Altera компаниясының FPGA платформасында көпшекті шекті кодер мен декодерді аппараттық деңгейде құрастыру және олардың жұмыс қабілетін тәжірибелік сынақтар арқылы бағалау болып табылады. Зерттеу барысында радиоарна арқылы берілетін және қабылданатын деректер ағынындағы қателерді тиімді түзете алатын құрылғыларды әзірлеу және ұсынылған шешімнің заманауи қателерді түзету әдістерімен салыстырмалы талдауын жүргізу міндеттері қойылды.

Материалдар мен зерттеу әдістері.

Зерттеу барысында радиобайланыс жүйелерінде қолдануға арналған көпшекті шекті кодтау және декодтау әдістерін талдау үшін алгоритмдік, бағдарламалық және аппараттық деңгейлерді біріктіретін кешенді әдіснама қолданылды [8]. Көпшекті шекті кодер ақпараттық блоктарды қабылдап, олардан қателерді бақылауға арналған тексеру биттерін қалыптастыруға арналған. Кодер құрылымдық тұрғыда сегіз ақпараттық (I) және екі тексеру (P) ығысу регистрінен тұрады, олардың әрқайсысының ұзындығы N битке тең. Бұл жұмыста ақпараттық блоктың өлшемі мен аппараттық ресурстар арасындағы оңтайлы тепе-теңдікті қамтамасыз ету мақсатында $N=400$ мәні таңдалды.

Кодер үздіксіз режимде жұмыс істейді. Деректер көзі ұзындығы $8N$ бит болатын ақпараттық блоктарды f_1 жиілігімен қалыптастырады. Алдымен бұл блок кіріс буферіне жазылады, содан кейін оның биттері кодердің сегіз ақпараттық регистріне бірізді түрде енгізіледі. Бұл операция кодердің ішкі жұмыс жиілігі f_2 арқылы орындалады. Ақпараттық блок толық енгізілгеннен кейін регистрлер циклдік ығысу режиміне көшеді.

Осы кезеңде тексеру биттерін есептеу жүзеге асырылады. Ығысу операциясы N такт бойы жүргізіледі, әр такт сайын әрбір ақпараттық регистрден алдын ала анықталған позициялардағы биттер алынып, полином түрінде біріктіріледі. Бұл полиномдар көпшекті шекті кодтаудың математикалық негізін құрайды және жалпы түрде келесі өрнекпен сипатталады:

$$G_{ij} = (b_{ij}^1 + b_{ij}^2 + b_{ij}^3 + b_{ij}^4) \bmod 2 \quad (1)$$

мұндағы b_{ij}^m -ақпараттық регистрдің төрт түрлі позициясындағы биттер. Осылайша әрбір ақпараттық регистрден екі полином, барлығы 16 полином алынады. Олар тексеру регистрлерінде жинақталып, қателерді бақылауға арналған тексеру биттерін құрайды. Бұл нақты іске асыруда полиномдарды қалыптастыру үшін ақпараттық регистрлердің келесі биттері пайдаланылады:

$$\begin{aligned} G_{11} &= (0, 16, 73, 177), G_{12} = (0, 17, 40, 195), \\ G_{21} &= (0, 9, 47, 187), G_{22} = (5, 35, 97, 185), \\ G_{31} &= (0, 7, 66, 106), G_{32} = (9, 27, 99, 180), \\ G_{41} &= (0, 11, 53, 190), G_{42} = (3, 78, 146, 171), \\ G_{51} &= (0, 45, 127, 171), G_{52} = (7, 49, 101, 190), \\ G_{61} &= (0, 22, 78, 192), G_{62} = (11, 38, 107, 183), \\ G_{71} &= (0, 26, 81, 184), G_{72} = (13, 80, 112, 198), \\ G_{81} &= (0, 18, 68, 180), G_{82} = (15, 46, 157, 192). \end{aligned} \quad (2)$$

Полиномдарды қалыптастыру формула (1) және (2)-ге сәйкес VHDL тілінде жүзеге асырылды. Әрбір ақпараттық регистрден алынған биттердің комбинациясы XOR операциясы арқылы біріктіріліп, бақылау биттерін құрайды. Төменде G_{11} және G_{12} полиномдарының аппараттық сипаттамасыны берілген:

```
g11 <= data (0) XOR data (16) XOR data (73) XOR data (177);
g12 <= data (0) XOR data (17) XOR data (40) XOR data (195);
```

Мұндағы сандар регистрден алынатын биттердің реттік нөмірлерін көрсетеді. Әрбір тексеру регистрінің j -ші биті n -ші ығысу тактіңде келесі өрнек бойынша анықталады:

$$P_{jn} = (G_{1j} + G_{2j} + G_{3j} + G_{4j} + G_{5j} + G_{6j} + G_{7j} + G_{8j} +) \bmod 2 \quad (3)$$

Осылайша, тексеру биттері әр такт сайын есептеліп, қателерді бақылауға арналған артық ақпаратты қамтамасыз етеді. Кодтау процесі аяқталғаннан кейін кодердің шығыс буферіне ұзындығы $10 \cdot N$ бит болатын тізбек жазылады. Бұл тізбекке ақпараттық және тексеру биттері кіреді. Кодер келесі блокты қабылдауға дайын болғанға дейін осы кодтық тізбек радиоарнаға жіберіледі. Жіберу жиілігі f_3 -ке тең және үздіксіз режимде орындалады, мұнда тексеру биттері бірінші болып беріледі. Әрбір ақпараттық блоктың өңделуі уақыт жағынан қатаң синхрондалған. Кіріс буферіне $8 \cdot N$ бит деректер f_1 жиілігімен қабылданады. Бұл мәліметтер регистрлерге f_2 жиілігімен енгізіледі, содан кейін N такт ішінде тексеру биттері қалыптасады. Одан әрі $10 \cdot N$ бит шығыс буферіне жазылып, арнаға f_3 жиілігі бойынша беріледі. Осы үдерістердің арасындағы уақытша үйлесімділік төмендегі қатынасқа бағынады:

$$T_{f1} = \frac{19}{8} T_{f2} = \frac{10}{8} T_{f3} \quad (4)$$

мұндағы T — такт ұзақтығы, ол әрбір кезеңнің жиілігіне кері пропорционал.

Көпшекті шекті декодер радиоарна арқылы қателермен қабылданған кодтық тізбекті өңдеуге және бастапқы ақпаратты қалпына келтіруге арналған. Декодер сегіз ақпараттық ығысу регистрінен (I), екі тексеру регистрінен (P) және сегіз разностық регистрден (D) тұрады. Сонымен қатар декодер құрамында синдром векторларын есептейтін логикалық схемалар, сенімділік шамаларын анықтайтын құрылғылар (V), шекті элементтер және итерацияларға сәйкес шекті мәндерді сақтайтын жады (T) бар.

Алдымен декодер кіріс буферіне ұзындығы $10N$ бит болатын кодтық блок қабылдайды. Бұл блоктар радиоарнадағы аддитивті шу мен басқа да бұрмаланулар әсерінен қателерді қамтуы мүмкін. Мәліметтер алдымен тексеру биттері ретінде қабылданып, кейін толық блок P және I регистрлеріне жазылады.

Осыдан кейін барлық регистрлер циклдік ығысу режиміне көшеді және синдром биттері есептеле бастайды. Бұл процесс N такт ішінде f_4 жиілігімен орындалады. Разностық регистрлер бастапқыда нөлге теңестіріледі. Әрбір синдромдық бит кодерде қолданылған полиномдарға толық сәйкес келетін өрнек арқылы есептеледі:

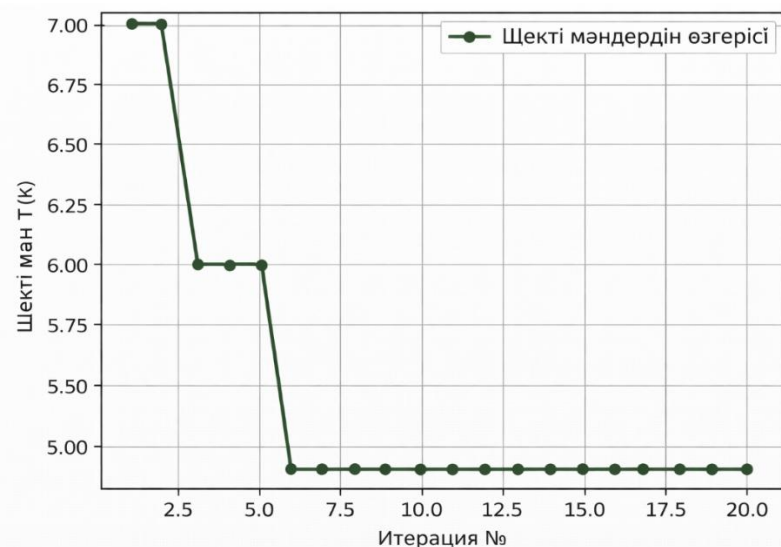
$$S_{jn} = ((G_{1j} + G_{2j} + G_{3j} + G_{4j} + G_{5j} + G_{6j} + G_{7j} + G_{8j} +) \bmod 2 + P_{jn}) \bmod 2 \quad (5)$$

Мұнда G_{ij} - ақпараттық регистрден алынған полином, ал P — тиісті тексеру биты.

Синдромдар қалыптасқаннан кейін декодер итеративті шекті қателерді түзету режиміне көшеді. Әр итерация барысында барлық сегіз ақпараттық регистрдің ағымдағы биттері үшін сенімділік шамалары есептеледі. Бұл шамалар разностық регистрлердің ағымдағы мәндері мен синдромдық комбинациялардан алынған биттердің қосындысы арқылы анықталады:

$$V_i = D_i + \sum_{j=1}^2 (b_{ij}^1 + b_{ij}^2 + b_{ij}^3 + b_{ij}^4) \quad (6)$$

Есептелген V_i мәні итерацияға сәйкес берілген шекті мәнмен (T_k) салыстырылады. Егер $V_i > T_k$, болса, онда сәйкес ақпараттық бит инверсияланады, сонымен қатар оған байланысты разностық және синдромдық регистрлердің мәндері өзгереді. Егер $V_i < T_k$ болса, бит өзгеріссіз қалады. Бұл процесс $K=20$ итерация бойы қайталанады, әр итерация ұзақтығы N тактке тең. Алғашқы итерациялар кезінде шекті мәндер жоғары болып, айқын қателер түзетіледі. Кейінгі итерациялар кезінде шекті мәндер азайып, қалған қателер біртіндеп жойылады. Сурет 1-де итеративті көпшектегі шекті декодтау кезінде қолданылатын шекті мәндердің итерациялар бойынша сатылы түрде өзгеруі көрсетілген. Алғашқы итерацияларда жоғары шек ($T=7$) қолданылып, айқын қателер түзетіледі, ал кейінгі итерацияларда шекті мәнің төмендеуі ($T=6$, $T=5$) қалдық қателерді жоюды қамтамасыз етеді. Мұндай бейімделмелі стратегия декодтау процесінің тұрақты жинақталуына мүмкіндік береді.

Сурет 1 – Шекті мәндердің итерациялар бойынша өзгеру заңдылығы

Аппараттық іске асыруға арналған элементтік базаны таңдау. Ұсынылған көпшекті шекті кодтау және декодтау алгоритмдерін аппараттық деңгейде іске асыру үшін қолданылатын элементтік базаны таңдау зерттеу әдіснамасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Себебі итеративті шекті декодтау алгоритмдері регистрлік құрылымдардың көп санын, параллель логикалық операцияларды және қатаң уақыттық синхрондауды талап етеді. Сондықтан таңдалатын аппараттық платформа алгоритмнің функционалдық талаптарын қанағаттандырып қана қоймай, сонымен қатар өнімділік, ресурстық үнемділік және энергия тұтыну тұрғысынан да оңтайлы болуы қажет.

Осы талаптарды ескере отырып, әртүрлі FPGA платформаларына салыстырмалы талдау жүргізілді. Талдау барысында логикалық элементтер саны, кірістірілген жады көлемі, тактілік жиіліктің шектік мәндері, енгізу/шығару порттарының саны, қуат тұтыну деңгейі және жобалау құралдарының қолжетімділігі негізгі критерийлер ретінде қарастырылды. Нәтижесінде зертханалық және тәжірибелік жобалар үшін баға/өнімділік арақатынасы тұрғысынан ең тиімді шешім ретінде Intel (Altera) Cyclone IV сериясы таңдалды [9, 10].

Cyclone IV сериясының негізгі артықшылықтарының бірі орташа күрделіліктегі цифрлық сигналдарды өңдеу алгоритмдерін іске асыруға жеткілікті логикалық ресурстардың болуы. Көпшекті шекті декодтау алгоритмінде сегіз ақпараттық регистр, екі тексеру регистрі, сегіз разностық регистр, синдромдарды есептеу логикасы, шекті элементтер және итерациялық басқару блоктары қолданылады. Бұл құрылымдардың барлығы регистрлік жады мен XOR типті логикалық элементтерге негізделген, ал Cyclone IV сериясы дәл осындай құрылымдарды тиімді жүзеге асыруға бейімделген.

Сонымен қатар, итеративті декодтау кезінде шекті мәндердің итерациялар бойынша өзгеруі (Сурет 1) басқару логикасын және қосымша жады элементтерін талап етеді. Cyclone IV FPGA құрамындағы кірістірілген жады блоктары шекті мәндерді сақтау және оларды итерациялар бойынша таңдау үшін жеткілікті көлемде ұсынылады. Бұл шекті басқару алгоритмін қосымша сыртқы жадысыз іске асыруға мүмкіндік береді, нәтижесінде жүйенің сенімділігі мен жылдамдығы артады.

Зерттеу барысында нақты Altera Cyclone IV EP4CE6E22C8N микросұлбасы таңдалып алынды. Бұл микросұлбаның негізгі техникалық сипаттамалары 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 – Altera Cyclone IV EP4CE6E22C8N микросұлбасының негізгі сипаттамалары

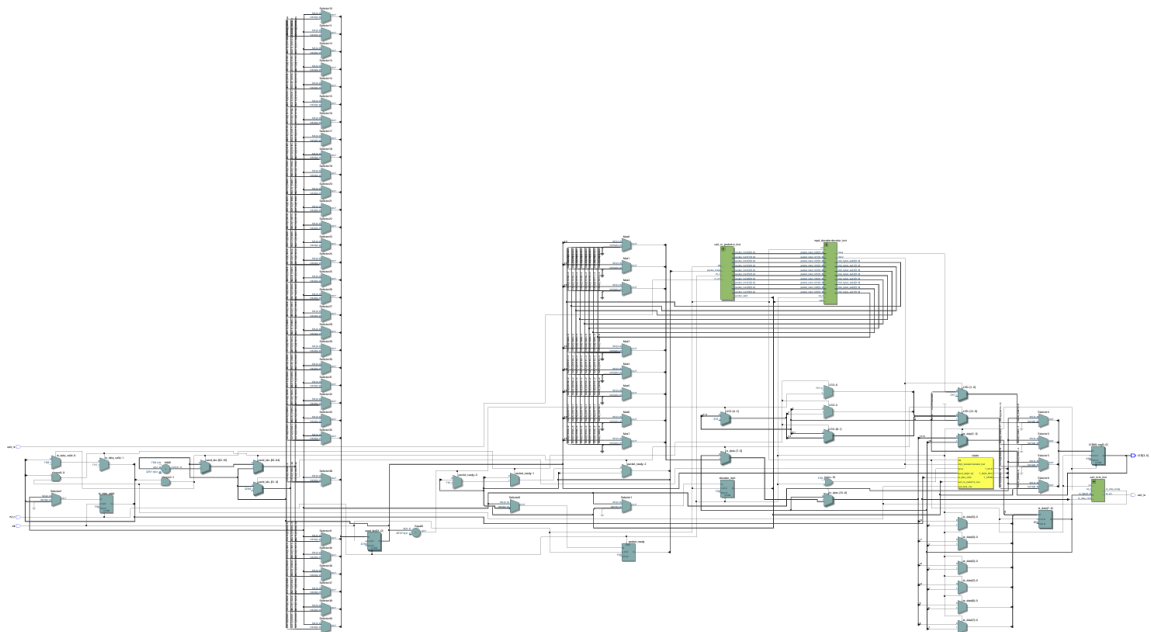
Параметр	Мәні
Логикалық элементтер саны	6 272
Кірістірілген жады көлемі	270 Кбит
PLL саны	2
Максималды жұмыс жиілігі	150–200 МГц
Енгізу/шығару порттарының саны (I/O)	91
Қуат тұтыну деңгейі	Төмен
Жобалау ортасы	Quartus II, ModelSim-Altera

Алгоритмдік деңгейде сипатталған көпшекті шекті декодтау әдісін аппараттық деңгейде іске асыру үшін декодердің құрылымдық сұлбасы әзірленді. Сурет 2-де көпшекті шекті декодердің FPGA негізіндегі аппараттық құрылымдық сұлбасы көрсетілген. Сұлба Quartus II жобалау ортасында RTL деңгейінде әзірленіп, декодтау алгоритмінің регистрлік-логикалық архитектурасын толық бейнелейді. Құрылым сегіз ақпараттық ығысу регистрінен (I), екі тексеру регистрінен (P) және сегіз разностық регистрден (D) тұрады. Бұл регистрлер итеративті декодтау процесінде ақпараттық биттердің күйін, тексеру ақпаратын және бит инверсияларының тарихын сақтау үшін қолданылады.

Сұлбаның орталық бөлігінде синдромдарды есептеу торабы орналасқан. Бұл торап ақпараттық регистрлерден алынатын биттерді полиномдық байланыстарға сәйкес біріктіріп, XOR логикалық элементтері арқылы синдром векторларын қалыптастырады. Синдромдарды есептеу құрылымы кодерде қолданылған полиномдармен толық сәйкестендірілген, бұл декодтау процесінің дұрыстығын қамтамасыз етеді.

Разностық регистрлер мен синдром блоктарынан алынған мәліметтер шекті элементтерге беріледі. Әрбір шекті элемент ағымдағы ақпараттық бит үшін есептелген сенімділік шамасын берілген шекті мәнмен салыстырады. Егер сенімділік деңгейі шектен асса, сәйкес бит инверсияланып, оған байланысты синдромдық және разностық регистрлердің мәндері жаңартылады. Бұл механизм итеративті шекті декодтау алгоритмінің негізгі аппараттық іске асырылуын құрайды.

Сұлбада сондай-ақ итерацияларды басқару логикасы және шекті мәндерді таңдау блогы көрсетілген. Бұл блок итерация номеріне сәйкес шекті мәндерді таңдап, декодтау процесінің бейімделмелі сипатын қамтамасыз етеді (Сурет 2). Барлық функционалдық блоктардың жұмысы тактілік сигналдар арқылы синхрондалып, нақты уақыт режимінде декодтауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Сұлбаның функционалдық дұрыстығы ModelSim-Altera ортасында модельдеу арқылы тексерілді.

Сурет 2 – Көпшекте шекті декодердің FPGA негізіндегі аппараттық құрылымдық сұлбасы

Техникалық іске асыру. Көпшекте шекті декодтау алгоритмінің жұмыс қабілетін тәжірибелік тұрғыда тексеру және оның аппараттық деңгейде іске асырылу мүмкіндігін бағалау мақсатында Cyclone IV EP4CE6E22C8N FPGA микросұлбасы негізінде кодер мен декодердің толық функционалдық прототипі әзірленді. Аппараттық іске асыру параметрлерін таңдау кезінде радиобайланыс жүйелеріне тән деректер ағыны, нақты уақыт режимінде өңдеу талаптары және FPGA ресурстарының шектеулілігі ескерілді.

Зерттеу барысында кодтық жылдамдық $R = 8/10$ болатын көпшекте шекті код таңдалып алынды. Бұл мән ақпараттық биттер мен тексеру биттері арасындағы оңтайлы арақатынасты қамтамасыз етіп, арнаның өткізу қабілетін айтарлықтай төмендетпей, жеткілікті деңгейде қателерді түзетуге мүмкіндік береді. Кодтық қашықтықтың $d = 9$ болуы декодердің минималды қателерді түзету қабілетін қамтамасыз етеді және итеративті шекті декодтау алгоритмінің жинақталу қасиеттерін жақсартады. Ақпараттық блоктың ұзындығы

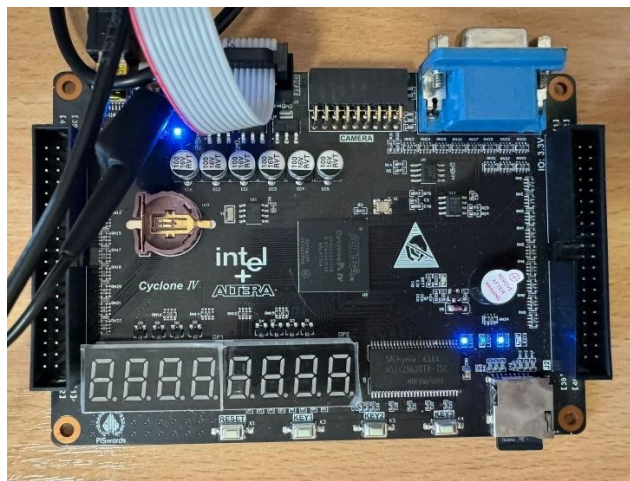
Urid блоктары RS-232 интерфейсі арқылы келіп түскен деректерді қабылдап, оларды FIFO буферлерінде жинақтайды. Бұл блоктар құрамындағы басқару автоматтары, санауыштар және компараторлар деректерді қабылдау және беру процестерінің уақыттық сәйкестігін қамтамасыз етеді. Urod блоктары кодер мен декодерден алынған деректерді қалыптастырып, оларды тізбекті интерфейс арқылы сыртқы құрылғыларға жібереді.

Unit_mrk модулі сегіз ақпараттық және екі тексеру регистрінен тұрады. Бұл модульде алдын ала анықталған полиномдық байланыстарға сәйкес XOR логикалық элементтері арқылы тексеру биттері қалыптастырылады. Unit_mpd модулі көпшекті шекті декодтау алгоритмін жүзеге асыратын негізгі есептеу блогы болып табылады. Ол ақпараттық, синдромдық және разностық регистрлерден, сондай-ақ шекті элементтерден тұрады. Әр итерацияда есептелген сенімділік шамалары шекті мәндермен салыстырылып, қажетті жағдайда ақпараттық биттер инверсияланады. Итерациялар саны артқан сайын қалдық қателер біртіндеп азайып, қабылданған ақпараттың дұрыстығы қалпына келтіріледі.

Ұсынылған аппараттық шешім таңдалған параметрлер кезінде көпшекті шекті декодтау алгоритмін нақты уақыт режимінде іске асыруға мүмкіндік беретінін және радиобайланыс жүйелерінде қолдануға жарамды екенін тәжірибелік түрде көрсетті.

Нәтижелер және оларды талқылау.

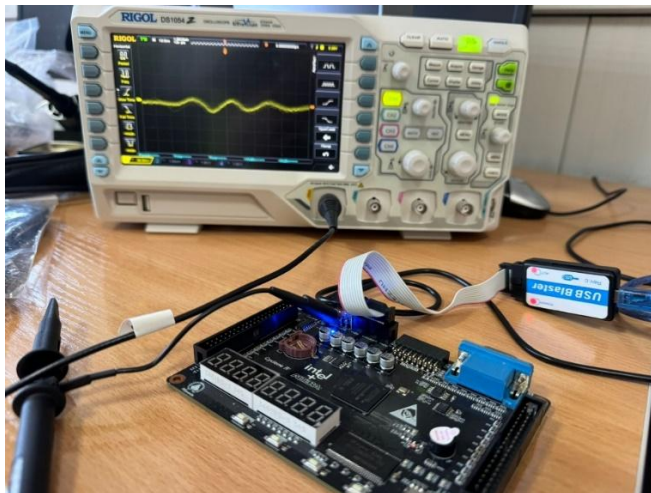
Ұсынылған көпшекті шекті декодтау алгоритмінің аппараттық іске асырылу тиімділігін бағалау мақсатында Cyclone IV EP4CE6E22C8N FPGA платформасы негізінде тәжірибелік стенд құрылды. Эксперименттік қондырғы құрамына FPGA негізіндегі кодер-декодер модулі, деректерді генерациялау және қабылданған ақпаратты талдау үшін қолданылатын екі дербес компьютер кірді (Сурет 4).

Сурет 4 – Cyclone IV EP4CE6E22C8N негізіндегі тәжірибелік стендтің жалпы көрінісі

FPGA құрылғысы компьютерлермен RS-232 интерфейсі арқылы байланыстырылды, ал сигнал деңгейлерін сәйкестендіру үшін MAX3232 түрлендіргіші пайдаланылды. Құрылғы конфигурациясы тұрақты жадыдан автоматты түрде жүктеліп, жүйе іске қосылғаннан кейін қосымша баптауды талап етпейді. Бұл тәсіл эксперименттердің қайталанғыштығын қамтамасыз етеді. Радиоарнаның әсерін модельдеу үшін аддитивті ақ гаусстық шу (AWGN) қолданылды, себебі бұл модель сандық радиобайланыс жүйелерін зерттеуде кеңінен пайдаланылады. Сонымен қатар, көпсәулелі таралу жағдайларын ескеру мақсатында Rayleigh fading моделінде қосымша сынақтар жүргізілді. Эксперименттер барысында шудың дисперсиясы өзгертіліп, бастапқы қателік ықтималдығы $P_0=0,005 \div 0,017$ аралығында таңдалды. Әрбір сынақта кемінде 10^6 биттен тұратын деректер тізбегі өңделіп, декодтау нәтижесіндегі қалдық қателер саны тіркелді.

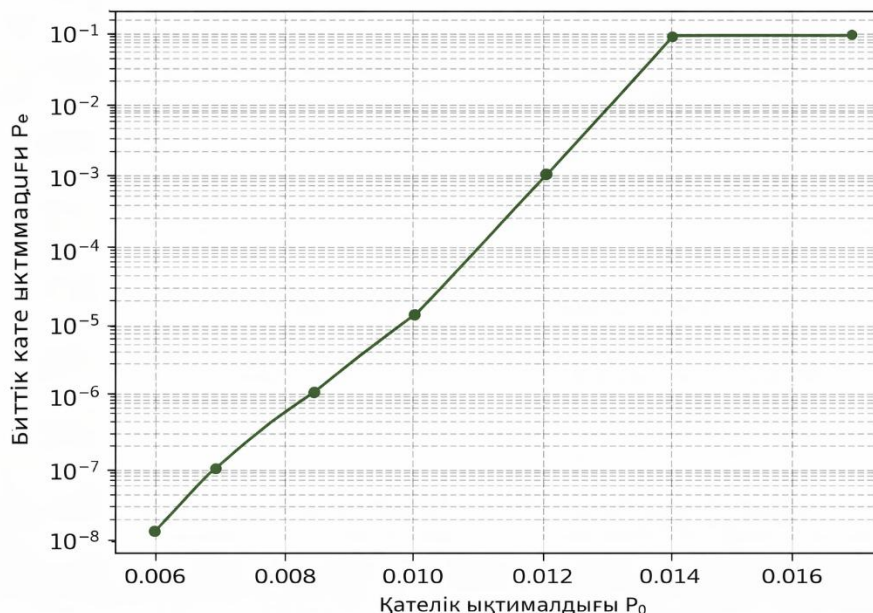
FPGA құрылғысының уақыттық және сигналдық сипаттамаларын бақылау үшін цифрлық осциллограф қолданылды. Тактілік сигналдардың тұрақтылығы, деректерді беру сәттері және басқару сигналдарының уақытша үйлесімділігі тексерілді (Сурет 5).

Сурет 5 – FPGA құрылғысындағы тактілік және деректер сигналдарының осциллограммасы

Өлшеу нәтижелері кодтау және декодтау процестерінің берілген тактілік жиіліктерде тұрақты жұмыс істейтінін көрсетті. Итеративті декодтау барысында уақытша кідірістердің жиналуы байқалмады, бұл алгоритмнің нақты уақыт режимінде іске асырылу мүмкіндігін растайды.

Қателік ықтималдығы және декодтау тиімділігі. Көпшекті шекті декодердің тиімділігі әртүрлі арна жағдайларында зерттеліп, оның биттік қателік ықтималдығына (BER) әсері талданды. Эксперимент нәтижелері негізінде көпшекті шекті декодтаудың ықтималдық сипаттамалары тұрғызылды (Сурет 6).

Сурет 6 – Көпшекті шекті декодердің ықтималдық сипаттамалары

Нәтижелер көрсеткендей, бастапқы қателік ықтималдығы $P_0 \approx 0,007$ болған жағдайда, көпшекті шекті декодтау алгоритмінің шығысындағы биттік қателік ықтималдығы $BER \approx 10^{-8}$ деңгейіне дейін төмендейді. Бұл нәтиже ұсынылған әдістің салыстырмалы түрде аз итерациялар саны кезінде ($K=20$) жоғары қателерді түзету қабілетіне ие екенін көрсетеді.

Итерациялардың алғашқы кезеңдерінде жоғары шекті мәндердің қолданылуы айқын қателерді жылдам түзетуге мүмкіндік береді, ал кейінгі итерацияларда шекті мәндердің біртіндеп төмендеуі қалдық қателерді жоюды қамтамасыз етеді. Мұндай бейімделмелі стратегия декодтау процесінің тұрақты жинақталуына ықпал етеді және көпшекті шекті декодтаудың радиобайланыс арналары үшін тиімділігін дәлелдейді.

Алынған ықтималдық сипаттамалары көпшекті шекті декодтаудың қателерді түзету қабілетінің жоғары екенін көрсеткенімен, ұсынылған әдістің артықшылықтарын толық бағалау үшін оны кеңінен қолданылатын итеративті кодтармен салыстыру қажет. Осы мақсатта LDPC және Turbo-кодтармен салыстырмалы талдау жүргізіліп, негізгі өнімділік, аппараттық күрделілік және энергия тұтыну көрсеткіштері бойынша нәтижелер Кесте 2-де келтірілді.

Кесте 2 – Көпшекті шекті декодтаудың басқа кодтармен салыстырмалы талдауы

Параметр	LDPC кодтары	Turbo-кодтар	КШД (FPGA)
Итерациялар саны	50–100	50–100	20
BER деңгейі	$\sim 10^{-6}$	$\sim 10^{-7}$	$\sim 10^{-8}$
Аппараттық күрделілік	Өте жоғары (көп жады, күрделі байланыстар)	Жоғары	Орташа
Логикалық ресурстарды пайдалану (FPGA)	>70%	>65%	≈40%
Қуат тұтыну	Жоғары	Жоғары	Төмен
Нақты уақыт режимі	Қиын	Шектеулі	Толық қамтамасыз етіледі
Қолдану саласы	LTE, DVB-S2, 5G	3G, LTE	IoT, радиобайланыс, ендірілген жүйелер

Кесте 2-де келтірілген салыстырмалы талдау нәтижелерінен көрініп тұрғандай, ұсынылған көпшекті шекті декодтау әдісі дәстүрлі LDPC және Turbo-кодтармен салыстырғанда итерациялар санының едәуір аздығымен сипатталады. Атап айтқанда, қажетті түзету сапасына $K=20$ итерацияда қол жеткізіледі, ал LDPC және Turbo-кодтар үшін бұл көрсеткіш 50–100 итерацияны құрайды. Сонымен қатар, Cyclone IV FPGA платформасында жүзеге асыру кезінде логикалық ресурстарды пайдалану деңгейі шамамен 40% көлемінде қалып, бұл көрсеткіш балама итеративті кодтармен салыстырғанда айтарлықтай төмен екені байқалады.

Қорытынды.

Зерттеуде AWGN және Rayleigh fading арналары қолданылды, себебі олар радиобайланыс жүйелерін бағалауда кең таралған базалық модельдер болып табылады. Дегенмен практикалық қолданбаларда тікелей көрінетін компоненті бар арналар (Rician fading) немесе көпсәулелі таралу қарқындылығы әртүрлі сценарийлер (Nakagami-m fading) жиі кездеседі. Сондықтан болашақ зерттеулерде ұсынылған көпшекті шекті декодердің параметрлерін (K , T_k стратегиясы, N) осы арна модельдеріне бейімдеу және BER, ресурс, энергия көрсеткіштері бойынша салыстырмалы талдау жүргізу жоспарланады.

Зерттеуде радиобайланыс жүйелеріне арналған көпшекті шекті декодтау алгоритмдерін аппараттық деңгейде іске асыру және олардың тиімділігін талдау мәселелері қарастырылды. Зерттеу барысында көпшекті шекті кодер мен декодер Altera Cyclone IV EP4CE6E22C8N FPGA платформасында толық аппараттық түрде жүзеге асырылып, зертханалық жағдайда тәжірибелік сынақтардан өткізілді.

Эксперименттік нәтижелер ұсынылған алгоритмнің аддитивті ақ гаусстық шу және көпсәулелі таралу жағдайларында тұрақты жұмыс істейтінін көрсетті. Атап айтқанда, бастапқы қателік ықтималдығы $P_0 \approx 0,007$ болған кезде декодтау нәтижесіндегі биттік

қателік ықтималдығы $BER \approx 10^{-8}$ деңгейіне дейін төмендейтіні анықталды. Бұл көрсеткіш салыстырмалы түрде аз итерациялар саны кезінде ($K = 20$) қол жеткізілді, яғни алгоритмнің жылдам жинақталу қасиеті бар екенін дәлелдейді.

Итеративті декодтау процесінде шекті мәндердің итерациялар бойынша сатылы түрде өзгеруі қателерді түзетудің бейімделмелі стратегиясын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Алғашқы итерацияларда жоғары шекті мәндерді қолдану айқын қателерді жылдам жоюды қамтамасыз етсе, кейінгі итерацияларда шекті мәндердің төмендеуі қалдық қателерді тиімді түрде түзетуге ықпал етеді. Мұндай тәсіл декодтау процесінің тұрақты жинақталуын қамтамасыз етіп, нақты уақыт режимінде жұмыс істеуге қолайлы жағдай жасайды.

Ұсынылған аппараттық шешімнің артықшылықтарын бағалау мақсатында LDPC және Turbo-кодтармен салыстырмалы талдау жүргізілді. Нәтижелер көрсеткендей, көпшекті шекті декодтау әдісі қажетті түзету сапасына әлдеқайда аз итерациялар санында қол жеткізеді және FPGA логикалық ресурстарын шамамен 40% ғана пайдаланады. Сонымен қатар, қуат тұтыну деңгейінің төмен болуы бұл әдісті төмен қуатты радиобайланыс жүйелері мен IoT құрылғылары үшін перспективті шешім ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қарастырылған архитектура регистрлік-логикалық құрылымдарға және XOR-операцияларына негізделгендіктен, блок ұзындығын ұлғайту ($N > 400$) кезінде модульдік масштабталу мүмкіндігі сақталады. Алайда N артқан сайын жады көлемі мен синдром есептеу торабының күрделілігі өсетіндіктен, жоғары дерек жылдамдықтарын қамтамасыз ету үшін параллель өңдеу (pipeline) және бірнеше блокты қатар өңдеу (multi-instance) тәсілдері қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, шекті мәндердің (T_k) бейімделмелі стратегиясын арна күйіне тәуелді түрде динамикалық таңдауға мүмкіндік бар.

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеулер көпшекті шекті декодтау алгоритмдерінің радиобайланыс арналары үшін тиімді, ресурстық үнемді және нақты уақыт режимінде іске асырылуға жарамды екенін көрсетті. Алынған нәтижелер ұсынылған әдістің практикалық маңыздылығын дәлелдеп, оны ендірілген жүйелерде, төмен қуатты байланыс құрылғыларында және болашақ телекоммуникациялық жүйелерде қолдануға негіз болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Darghouthi, A., Khelifi, A. & Chibani, B. (2021). Performance analysis of 5G waveforms over fading environments. International Wireless Communications and Mobile Computing (IWCMC); Harbin City, China; 28 June-2 July 2021; 2182–2187. DOI: <https://doi.org/10.1109/IWCMC51323.2021.9498589>.
2. Alsabab M., Naser M. A., Mahmmud B. M., Abdullhussain S. H., Eissa M. R., Al-Baidhani A., Noordin N. K., Sait S. M., Al-Utaibi K. A., Hashim F. (2021). 6G wireless communications networks: A comprehensive survey. IEEE Access; Vol. 9; 148191–148243. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3124812>.
3. Molisch A. F. (2022). Wireless Communications: From Fundamentals to Beyond 5G. 3rd ed.; Chichester, UK: John Wiley & Sons; 19–22.
4. Viana J., Madeira J., Sebastião P., Cercas F., Mihovska A., Dinis R. (2022). Increasing reliability on UAV fading scenarios. IEEE Access; Vol. 10; 30959–30973. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2022.3149588>.
5. Tran-Thi B. N., Huynh T.-N., Nguyen T.-T., Le H. T., Pham V. A. (2023). An Efficient QC-LDPC Decoder Architecture for 5G-NR. Electronics; Vol. 12, No. 17; Art. no. 3667. DOI: <https://doi.org/10.3390/electronics12173667>.
6. Zolotarev V. V., Ovechkin G. V., Satybaldina D., Sailaukyzy Zh. (2021). New concatenation schemes based on the multithreshold decoders of convolutional self-orthogonal codes for Gaussian channels. Eurasian Journal of Mathematical and Computer Applications; Astana; Vol. 9, Issue 4; 51–62. DOI: <https://doi.org/10.32523/2306-6172-2021-9-4-51-62>

7. Sailaukyzy Zh., Satybaldina D., Danenova G., Kokkoz M., Tashatov N. (2023). Design of Majority Decoded Codes and Decoding Algorithm Based on Error Propagation Analysis. Proceedings of ISAS 2023; 2023. DOI: <https://doi.org/10.1109/ISAS60782.2023.10391304>.
8. Tashatov N., Ovechkin G., Sailaukyzy Zh., Egamberdiyev E., Satybaldina D., Danenova G., Khassenova Z. (2025). Performance Evaluation of Software Multi-Threshold Decoders for Self-Orthogonal Codes in Modern Broadband Wireless Communication Systems. International Journal of Advanced Computer Science and Applications (IJACSA); Vol. 16, No. 11; 314–322. DOI: <https://doi.org/10.14569/IJACSA.2025.0161134>
9. Roberts M. K., Anguraj P. (2021). A comparative review of recent advances in decoding algorithms for Low-Density Parity-Check (LDPC) codes and their applications // Archives of Computational Methods in Engineering. - Vol. 28, No. 4. - P. 2225–2251. DOI: <https://doi.org/10.18280/isi.280501>
10. Suárez D., Fernández V., Posadas H., Sánchez P. (2023). Accelerating the verification of forward error correction decoders by PCIe FPGA cards // IEEE Embedded Systems Letters. – Vol. 15. – No. 3. – P. 157–160. DOI: <https://doi.org/10.1109/LES.2022.3218289>.

References

1. Darghouthi, A., Khlifi, A. & Chibani, B. (2021). Performance analysis of 5G waveforms over fading environments. International Wireless Communications and Mobile Computing (IWCMC); Harbin City, China; 28 June-2 July 2021; 2182–2187. DOI: <https://doi.org/10.1109/IWCMC51323.2021.9498589>.
2. Alsabah M., Naser M. A., Mahmmud B. M., Abdhussain S. H., Eissa M. R., Al-Baidhani A., Noordin N. K., Sait S. M., Al-Utaibi K. A., Hashim F. (2021). 6G wireless communications networks: A comprehensive survey. IEEE Access; Vol. 9; 148191–148243. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3124812>.
3. Molisch A. F. (2022). Wireless Communications: From Fundamentals to Beyond 5G. 3rd ed.; Chichester, UK: John Wiley & Sons; 19–22.
4. Viana J., Madeira J., Sebastião P., Cercas F., Mihovska A., Dinis R. (2022). Increasing reliability on UAV fading scenarios. IEEE Access; Vol. 10; 30959–30973. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2022.3149588>.
5. Tran-Thi B. N., Huynh T.-N., Nguyen T.-T., Le H. T., Pham V. A. (2023). An Efficient QC-LDPC Decoder Architecture for 5G-NR. Electronics; Vol. 12, No. 17; Art. no. 3667. DOI: <https://doi.org/10.3390/electronics12173667>.
6. Zolotarev V. V., Ovechkin G. V., Satybaldina D., Sailaukyzy Zh. (2021). New concatenation schemes based on the multithreshold decoders of convolutional self-orthogonal codes for Gaussian channels. Eurasian Journal of Mathematical and Computer Applications; Astana; Vol. 9, Issue 4; 51–62. DOI: <https://doi.org/10.32523/2306-6172-2021-9-4-51-62>
7. Sailaukyzy Zh., Satybaldina D., Danenova G., Kokkoz M., Tashatov N. (2023). Design of Majority Decoded Codes and Decoding Algorithm Based on Error Propagation Analysis. Proceedings of ISAS 2023; 2023. DOI: <https://doi.org/10.1109/ISAS60782.2023.10391304>.
8. Tashatov N., Ovechkin G., Sailaukyzy Zh., Egamberdiyev E., Satybaldina D., Danenova G., Khassenova Z. (2025). Performance Evaluation of Software Multi-Threshold Decoders for Self-Orthogonal Codes in Modern Broadband Wireless Communication Systems. International Journal of Advanced Computer Science and Applications (IJACSA); Vol. 16, No. 11; 314–322. DOI: <https://doi.org/10.14569/IJACSA.2025.0161134>
9. Roberts M. K., Anguraj P. (2021). A comparative review of recent advances in decoding algorithms for Low-Density Parity-Check (LDPC) codes and their applications // Archives of Computational Methods in Engineering. - Vol. 28, No. 4. - P. 2225–2251. DOI: <https://doi.org/10.18280/isi.280501>

10. Suárez D., Fernández V., Posadas H., Sánchez P. (2023). Accelerating the verification of forward error correction decoders by PCIe FPGA cards // IEEE Embedded Systems Letters. – Vol. 15. – No. 3. – P. 157–160. DOI: <https://doi.org/10.1109/LES.2022.3218289>.

АППАРАТНАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ И АНАЛИЗ АЛГОРИТМОВ МНОГОПороГОВОГО ДЕКОДИРОВАНИЯ В РАДИОСИСТЕМАХ

Аннотация. Надёжность передачи информации в радиосистемах напрямую зависит от эффективности используемых алгоритмов коррекции ошибок. В условиях ограниченных аппаратных ресурсов и требований к работе в реальном времени особую актуальность приобретают методы декодирования с низкой вычислительной сложностью и малым энергопотреблением. Одним из таких подходов является многошаговый пороговый декодер.

Целью статьи является исследование и анализ аппаратной реализации алгоритмов многошагового порогового декодирования для радиоканалов связи. В качестве объекта исследования рассматривается система коррекции ошибок, включающая кодер и декодер, реализованные на программируемой логической интегральной схеме. В работе использованы методы аппаратного моделирования, экспериментального тестирования и сравнительного анализа.

Аппаратная реализация алгоритма выполнена на FPGA Altera Cyclone IV EP4CE6E22C8N и проверена в лабораторных условиях. Экспериментальные результаты показали, что при 20 итерациях вероятность ошибки снижается до уровня 10^{-8} . Сравнение с LDPC и Turbo-кодами продемонстрировало снижение использования ресурсов FPGA примерно на 40%, а также уменьшение энергопотребления.

Полученные результаты подтверждают, что многошаговый пороговый метод декодирования является эффективной альтернативой существующим алгоритмам и может успешно применяться в низкоэнергетических и реальном времени радиосистемах. Представленный подход обеспечивает баланс между надёжностью передачи данных и аппаратной сложностью реализации.

Ключевые слова: декодирование, канальное кодирование, многопороговое декодирование, помехоустойчивое кодирование, программируемые логические интегральные схемы, FPGA, радиосвязь, телекоммуникации

HARDWARE IMPLEMENTATION AND ANALYSIS OF MULTITHRESHOLD DECODING ALGORITHMS IN RADIO COMMUNICATION SYSTEMS

Abstract. Reliable data transmission in radio communication systems largely depends on the efficiency of error correction algorithms. For low-power and real-time radio systems, the use of decoding methods with reduced computational complexity and optimized hardware resource utilization is of particular importance. In this context, multi-threshold decoding algorithms represent a promising alternative to conventional iterative decoding techniques.

The purpose of this paper is to investigate and analyze the hardware implementation of multi-threshold decoding algorithms for radio communication channels. The object of the study is an error correction system comprising encoder and decoder units implemented on a programmable logic device. The research methodology includes hardware modeling, experimental verification, and comparative performance analysis.

The proposed multi-threshold decoding algorithm was implemented on an Altera Cyclone IV EP4CE6E22C8N FPGA platform and tested under laboratory conditions. Experimental results demonstrate that after 20 iterations, the bit error probability is reduced to the level of 10^{-8} . A comparative analysis with LDPC and Turbo codes shows that the proposed solution requires approximately 40% fewer FPGA resources and achieves lower power consumption.

The obtained results confirm that multi-threshold decoding is an efficient and resource-saving solution for modern radio communication systems. The proposed approach is well suited for low-power and real-time applications, providing a favorable balance between decoding performance and hardware complexity.

Keywords: decoding, channel coding, multi-threshold decoding, error control coding, programmable logic integrated circuits, FPGA, radio communication, telecommunications

Авторлар туралы мәлімет

Несипқалиев Ұлан Еренғалиұлы	Басқарма мүшесі-стратегиялық даму жөніндегі Проректор, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан E-mail: unessipkaliyev@edu.ektu.kz
Сайлауқызы Жұлдыз	PhD, қауымдастырылған профессор (доцент), Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан E-mail: zhuldyzsailaukyzy@gmail.com
Хасенова Зарина Толеубековна	PhD, Цифрлық технологиялар және жасанды интеллект мектебінің деканы, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, E-mail: zkhasenova@edu.ektu.kz
Бигалиева. Альфия Замировна	PhD, қауымдастырылған профессор (доцент), Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан E-mail: bigalievaaalfija@gmail.com
Хамитов Дамир Раджанұлы	Магистрант, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан, E-mail: Hamitov.damir3101@icloud.com

Сведение об авторах

Несипқалиев Ұлан Еренғалиевич	Член Правления-Проректор по стратегическому развитию, Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: unessipkaliyev@edu.ektu.kz
Сайлауқызы Жұлдыз	PhD, ассоциированный профессор (доцент), Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, г. Караганда, Казахстан E-mail: zhuldyzsailaukyzy@gmail.com
Хасенова Зарина Толеубековна	PhD, декан Школы цифровых технологий и искусственного интеллекта, Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева, Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: zkhasenova@edu.ektu.kz
Бигалиева. Альфия Замировна	PhD, ассоциированный профессор (доцент), Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, г. Караганда, Казахстан E-mail: bigalievaaalfija@gmail.com
Хамитов Дамир Раджанович	Магистрант, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, г. Караганда, Казахстан, E-mail: Hamitov.damir3101@icloud.com

Information about the authors

Nessipkaliyev Ulan Erengalievich	Member of the board-Vice Rector for Strategic Development, D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan E-mail: unessipkaliyev@edu.ektu.kz
Sailaukyzy Zhuldyz	PhD, Associate Professor, Abylkas Saginov Karaganda technical university, Karaganda, Kazakhstan, E-mail: zhuldyzsailaukyzy@gmail.com
Khasenova Zarina Tolubekovna	PhD, Dean of the School of Digital Technologies and Artificial Intelligence, D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan E-mail: zkhasenova@edu.ektu.kz
Bigaliyeva Alfiya Zamirovna	PhD, Associate Professor, Abylkas Saginov Karaganda technical university, Karaganda, Kazakhstan, E-mail: bigalievaaalfija@gmail.com
Khamitov Damir Radzhanovich	Master's student, Abylkas Saginov Karaganda technical university, Karaganda, Kazakhstan, E-mail: Hamitov.damir3101@icloud.com

UDC 004.932:004.8:616.12-07

IRSTI 20.53.15: 28.23.15: 76.29.31

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_20

M.Kabdullin^{1*}, L. Naizabayeva², A. Kabdullin³, Zh. Ainagul⁴

¹Lecturer, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan.

²Professor, Doctor of Technical Sciences, International IT University, Head of the
“Information Systems” Department, Almaty, Kazakhstan.

³Lecturer, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan.

⁴Junior Software Developer, International IT University, Almaty, Kazakhstan.

*E-mail: m.kabdullin@satbayev.university

DEVELOPMENT OF AN ALGORITHM FOR AUTOMATIC ANALYSIS OF BIOMEDICAL IMAGES IN CARDIOLOGY USING MACHINE LEARNING METHODS AND PROSPECTS FOR FURTHER ANALYSIS

Abstract. *This paper examines methods for the automatic analysis of biomedical images in cardiology using machine learning techniques. The relevance of the study is determined by the need to improve the accuracy of cardiovascular disease diagnosis through automated processing of heart and capillary images. The study focuses on analyzing data obtained from digital microscopes and electrocardiographs, emphasizing the identification of key diagnostic features. The proposed approach includes image preprocessing, noise removal, feature extraction, and classification based on principal component analysis (PCA) and neural network models. The preprocessing phase involves image filtering, segmentation, and data normalization. The study employs machine learning classification algorithms and deep learning techniques adapted for medical image analysis. Performance evaluation criteria and training parameters are examined to enhance diagnostic efficiency and ensure model generalization. Particular attention is paid to the biological safety aspects related to biomedical data processing, including personal data protection and classification accuracy. The study also evaluates the robustness of different models to variations in image quality and external factors. Additionally, it discusses the integration of machine learning-based image analysis with medical decision support systems for improved diagnostic precision. The paper analyzes the limitations of existing algorithms and suggests directions for their further improvement, including adaptation to different types of data and complex clinical scenarios. Future research perspectives include the optimization of feature extraction methods, refinement of classification algorithms, and the development of hybrid models that combine multiple approaches to improve diagnostic accuracy. Thus, the presented review of machine learning methods and biomedical image analysis algorithms identifies the most effective approaches for automated cardiovascular disease diagnosis and highlights the prospects for further development of intelligent medical systems.*

Keywords: machine learning, artificial intelligence, neural networks, biomedical image processing, cardiology.

Introduction.

In recent years, automated analysis of biomedical images has become an important component of modern diagnostics, especially in the field of cardiology. The growth of data

volumes obtained using digital microscopes, electrocardiographs and other medical devices requires the development of effective methods for processing and interpreting information. This data is critical for the detection and diagnosis of various diseases, especially in the early stages, which allows for increased accuracy of medical opinions and a better prognosis for patients.

This study aims to create an algorithm for automatic analysis of biomedical images of the heart obtained using a digital microscope, as well as images and video fragments of capillaries. Analysis of these data allows us to evaluate the shape of capillaries, measure blood flow velocity and detect anomalies associated with the cardiovascular system. In addition, information about the functioning of the heart is extracted using electrocardiography. Attention is paid to heart rate variability and the shape of the ECG wave, which allows us to detect various pathologies, even at an early stage, and determine the physiological state of the patient, including physical activity and other factors. Automation of biomedical image analysis not only speeds up the data processing process but also reduces the likelihood of human error.

Cardiovascular diseases (CVDs) remain one of the leading causes of mortality worldwide and in Kazakhstan, accounting for over 30% of all deaths [1,2]. Timely and accurate diagnosis plays a key role in reducing mortality rates and improving the quality of healthcare. However, traditional methods of ECG interpretation and visual analysis of vascular images rely heavily on the specialist's qualifications, are prone to subjective errors, and lack full automation [3].

In our previous work, we investigated the optimization of neural network architectures for predicting coronary heart disease using clinical and electrocardiographic data, demonstrating that feature selection and correlation-aware learning strategies can significantly improve predictive performance [4]. Building upon these findings, the present study extends the analysis toward multimodal biomedical data, including capillary microscopy images and advanced preprocessing techniques, with a focus on improving robustness and clinical applicability.

The development of digital technologies has opened new possibilities for the automated analysis of biomedical images using machine learning (ML) and deep learning (DL) methods. Recent studies have demonstrated that convolutional neural networks (CNNs) and other DL architectures achieve high diagnostic accuracy in detecting arrhythmias, ischemic events, and other pathologies [5], [6], [7]. In addition, advanced image filtering and signal preprocessing methods have been proposed, including Gaussian filtering, median filtering, and wavelet transforms, which significantly improve input data quality [8].

Despite this progress, most existing solutions focus on a single data modality (e.g., ECG or vascular images only) and rarely address the integration of heterogeneous data sources, biomedical information security, or compliance with regional healthcare standards [9], [10].

Thus, a key scientific problem lies in the absence of universal solutions that can simultaneously ensure high diagnostic accuracy, noise robustness, multimodal data integration, and compliance with biomedical safety requirements in the context of modern healthcare. The aim of this study is to develop an automatic biomedical image analysis algorithm for cardiology using machine learning methods, capable of analyzing capillary images, video fragments, and ECG signals with high diagnostic accuracy, robustness, and biological data protection.

Along with the rapid development of machine learning techniques, increasing attention has been paid to the problem of data quality and reliability in biomedical image analysis. Biomedical images and physiological signals are often affected by noise, artifacts, and variations in acquisition conditions, which may significantly reduce the performance of automated diagnostic systems. In cardiology, such distortions can arise due to patient movement, variability in sensor placement, illumination conditions in microscopy, or electrical interference in ECG recordings. Therefore, robust preprocessing and filtering methods play a critical role in ensuring stable feature extraction and reliable model performance.

Another important aspect of modern biomedical diagnostics is the growing interest in multimodal data analysis. Cardiovascular diseases are complex and multifactorial in nature, and their manifestation cannot always be fully captured by a single type of data. The combination of

heterogeneous information sources—such as ECG signals, capillary microscopy images, and clinical metadata—allows for a more comprehensive assessment of cardiovascular function. Multimodal approaches have been shown to improve diagnostic accuracy by capturing complementary physiological characteristics, thereby providing a more holistic representation of patient health status.

In addition to technical challenges, the practical deployment of automated diagnostic systems requires consideration of clinical interpretability and integration into existing healthcare workflows. Medical decision support tools must not only achieve high predictive accuracy but also align with established clinical indicators and diagnostic scales to ensure trust and acceptance among healthcare professionals. Consequently, the development of automated cardiology analysis systems should focus not only on algorithmic performance but also on robustness, interpretability, and compatibility with real-world clinical environments.

Materials and methods.

To implement automatic analysis of biomedical images and cardiological signals, a deep learning model based on a convolutional neural network (CNN) was employed. CNN-based architectures have proven to be highly effective in solving diagnostic tasks in medical imaging [5], [6], [11]. The architecture and parameters of the model were selected considering the visual and temporal complexity of the input data. The CNN consisted of three convolutional blocks, each using 3×3 kernels with 32, 64, and 128 filters respectively, and the ReLU activation function. Each convolutional block was followed by Batch Normalization and MaxPooling layers to stabilize learning and reduce feature map dimensionality. A Dropout layer ($p = 0.3$) was applied to mitigate overfitting, followed by a flattening layer and two fully connected layers: one with 128 neurons and a final output layer with softmax activation for multiclass classification. The overall structure of the proposed convolutional neural network is illustrated in Figure 1. The architecture includes key stages such as convolutional-pooling operations, feature flattening, and fully connected layers, culminating in a softmax-based output.

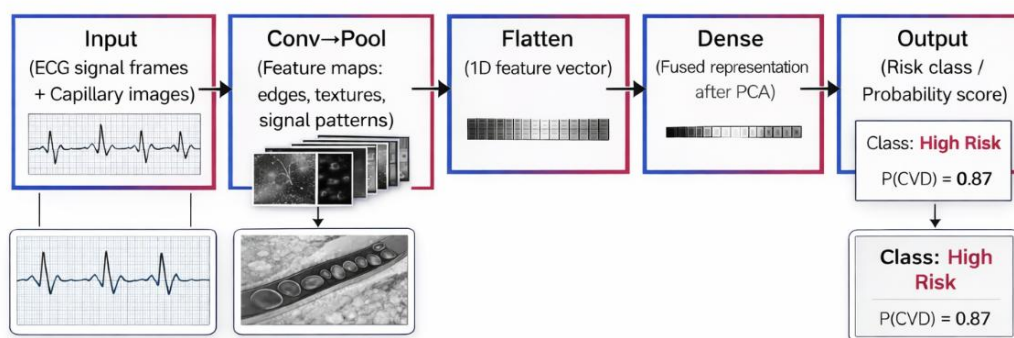

Figure 1 – Schematic representation of the convolutional neural network model architecture.

Training Parameters. The model was trained using Keras and TensorFlow libraries with the following parameters:

- Epochs: 50
- Batch size: 32
- Optimizer: Adam (selected due to its stable convergence and suitability for biomedical data [11])

– Learning rate: 0.001

– Loss function: categorical cross-entropy

Preprocessing and Data Augmentation

Prior to input into the network, the following preprocessing steps were applied:

- Pixel normalization (0–1 range)
- Noise removal using Gaussian and median filters [8]

– Data augmentation techniques such as image rotation, flipping, zooming, and brightness adjustments, which increased variability and improved model robustness [11].

Validation Approach. To ensure model generalization, 5-fold stratified cross-validation was conducted, preserving class distribution in each subset. In addition, a 70/30 train-test split was used for performance monitoring, in line with biomedical data standards [12].

Performance Evaluation. The model's effectiveness was quantitatively evaluated using the following metrics:

- Accuracy – overall classification correctness
- Precision – proportion of correctly predicted positive instances
- Recall (Sensitivity) – ability to detect actual positives
- F1-score – harmonic mean of precision and recall
- AUC-ROC – area under the ROC curve, reflecting the model's diagnostic capability.

Analysis of the latest works of researchers in this area allows to obtain additional information. Literature review on results in journals with high quartile and percentile. Data processing is carried out considering the results of other researchers. The effectiveness of approaches to data processing, as well as their accuracy and reproducibility, are characterized by compliance with the theory of fundamental disciplines, corresponding analytical, experimental results of the study.

Results and discussion.

Figure 2 shows the provided patient data by age, gender, concomitant pathology, risk factors, Aristotle scale and comorbidity scale.

	age	gender	concomitant pathology	risk factors	Aristotle scale	comorbidity scale	common risks
0	1.0	1	0	1.0	2	0	2.0
1	1.0	2	0	1.0	2	0	1.0
2	1.0	1	1	1.0	2	2	2.0
3	1.0	2	1	2.0	3	3	3.0
4	3.0	1	0	1.0	3	0	3.0
...	...	...	...	...	...	...	...
4294	1.0	1	2	1.0	2	2	2.0
4295	1.0	2	0	2.0	1	0	1.0
4296	1.0	1	3	1.0	2	3	3.0
4297	1.0	1	0	1.0	1	0	1.0
4298	2.0	2	0	2.0	2	0	1.0

Figure 2 – Patient data in csv format

Based on the analysis in Figure 3, the following conclusions can be drawn:

1) Age factor and general risks:

- The risk of cardiovascular disease among children increases with age. This is evident from the increase in the average value of the overall risk with age.

2) Gender and incidence rate:

- Differences in overall risks between boys and girls are not significant, indicating that there is no clear effect of gender on the likelihood of cardiovascular disease.

3) Associated pathology:

- The presence of concomitant pathology significantly increases the overall risk of cardiovascular diseases. Children with concomitant pathologies have a higher risk level.

4) Risk factors:

- Risk factors such as genetic predisposition play an important role in increasing overall risk. Children with high levels of risk factors have a significantly higher overall risk of disease.

5) Aristotle's scale:

- High Aristotle scores correlate with higher overall risk. This highlights the importance of assessing disease severity in predicting risk.

6) Comorbidity scale:

- The comorbidity scale also shows a significant correlation with overall risks, indicating the importance of considering comorbidities when assessing the health status of children.

```
df.groupby(['gender', 'age'])['common risk'].agg(['mean', 'median'])
```

		mean	median
gender	age		
1	1.0	2.221239	2.0
	2.0	2.266667	2.5
	3.0	2.142857	2.0
	4.0	2.000000	2.0
2	1.0	2.115385	2.0
	2.0	2.315789	2.0
	3.0	2.250000	2.5
	4.0	2.000000	2.0

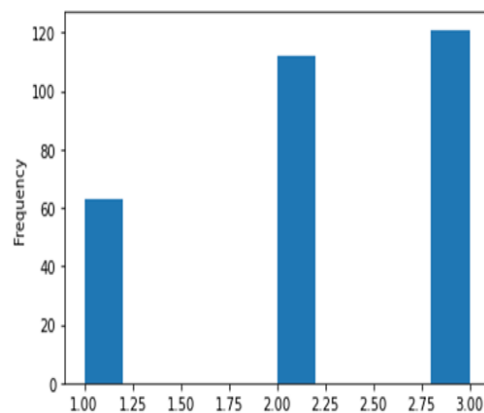
Figure 3 – Relationship between overall risk and risk factor levels

Explanation of the graphs in Figure 4: The graphs, constructed from the data provided, visualize key aspects of the analysis:

- Age Distribution Plot: Shows how average values of total risk change with age.
- Histogram of gender and overall risk: The distribution of overall risk among boys and girls is visualized.
- Comorbidity Diagram: Shows how the presence or absence of comorbidity affects overall risk.
- Risk Factor Graph: Shows how different levels of risk factors correlate with overall risk.
- Comorbidity Scales Graphs: Shows how scores on these scales relate to overall risk.

```
df['common risk'].plot(kind='hist')
```

<AxesSubplot:ylabel='Frequency'>


```
1 AxesSubplot(0.125,0.125;0.775x0.755)
2 AxesSubplot(0.125,0.125;0.775x0.755)
Name: common risk, dtype: object
```

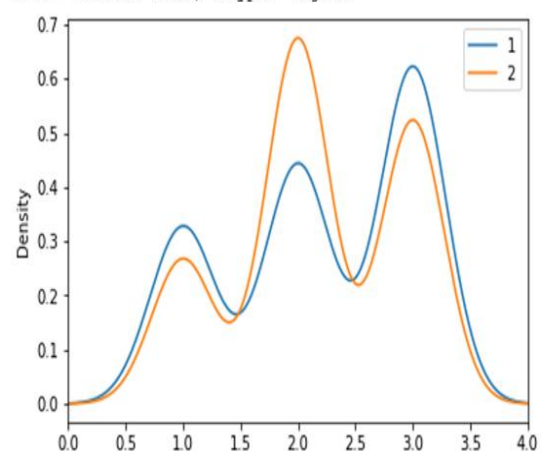

Figure 4 – Graphical Representation of the Relationships between Overall Risk and Demographic and Clinical Factors

These graphs help to better understand the prevalence and characteristics of cardiovascular disease in children and highlight key factors that influence overall disease risk.

Practical applicability and potential clinical use of the proposed model:

The results obtained in this study demonstrate that the proposed classification model has strong potential for practical application in various cardiology-related clinical scenarios. Owing to its high predictive performance and robustness to heterogeneous biomedical data, the developed algorithm may serve as a supportive tool for automated diagnosis and risk stratification in cardiovascular medicine.

First, the proposed approach can be applied to the diagnosis of cardiovascular diseases, including coronary heart disease, myocardial infarction, cardiac arrhythmias, and other related conditions. By analyzing multimodal biomedical inputs, the model can identify complex patterns associated with pathological cardiac states, which may assist clinicians in early-stage diagnosis and reduce the likelihood of missed or delayed detection.

Second, the model can be effectively utilized for cardiovascular risk assessment, particularly in high-risk patient groups. The ability to integrate demographic, clinical, and biomedical signal information enables a more comprehensive estimation of disease risk compared to traditional single-factor assessment methods. Such functionality is especially relevant in preventive cardiology, where early identification of elevated risk can guide timely clinical intervention.

Third, the proposed algorithm shows potential for continuous monitoring of patients with cardiovascular diseases. When integrated into clinical information systems or remote monitoring platforms, the model may assist in tracking disease progression and identifying early signs of deterioration. This capability is particularly valuable for patients with chronic cardiovascular conditions who require long-term observation and timely response to adverse changes.

Furthermore, the developed model may support treatment planning and decision-making processes by providing clinicians with objective, data-driven insights into patient status. By analyzing multimodal biomedical data, the algorithm can contribute to the selection of optimal treatment strategies and assist in tailoring therapeutic approaches to individual patient profiles.

Finally, the proposed approach can be employed for assessing treatment effectiveness in patients undergoing cardiovascular therapy. By comparing predicted risk levels and diagnostic outputs over time, the model may help identify patients who do not respond adequately to treatment, thereby enabling early adjustment of therapeutic strategies and improving overall clinical outcomes.

Overall, the demonstrated practical applicability of the proposed model highlights its potential role as a component of intelligent clinical decision support systems. While further validation on larger and independent datasets is required, the presented results indicate that the proposed approach represents a meaningful step toward the integration of machine learning-based tools into routine cardiovascular diagnostics and patient management.

The performance of the proposed convolutional neural network model was quantitatively evaluated using standard classification metrics. As shown in Table 1, the model achieved an accuracy of 91.2%, precision of 89.6%, recall of 92.3%, and an F1-score of 90.9%. The area under the receiver operating characteristic curve (AUC-ROC) was 93.5%, reflecting high discriminative power.

Table 1 – Performance metrics of the proposed model on the test dataset

Metric	Value (%)
Accuracy	91.2
Precision	89.6
Recall	92.3
F1-score	90.9

The relatively high recall value is especially important in the medical domain, where false negatives can lead to missed diagnoses and delayed treatment. A balanced F1-score close to 91%

indicates that the model achieves both sensitivity and specificity, which is critical in clinical decision-making.

To contextualize these results, Table 2 compares the proposed model with state-of-the-art deep learning approaches previously used in cardiovascular image and ECG analysis. The comparison includes studies by Tsubasa Kanai et al. (2021) [13], Bartłomiej Król-Józaga (2022) [6], and Xiaodan Wu (2020) [11], who reported accuracies ranging from 88.2% to 90.0% using CNN-based architectures on ECG signals.

Table 2 – Comparison with other published approaches

Study	Model Type	Accuracy (%)	Data Modality
Tsubasa Kanai et al. (2021) [13]	ResNet-like CNN	90.0	ECG signal classification
Bartłomiej Król-Józaga (2022) [6]	2D-CNN	88.2	2D ECG transformation
Xiaodan Wu et al. (2020) [11]	Deep CNN	89.7	Short ECG segments
This study	CNN + PCA	91.2	ECG + Capillary images

To assess the training process and detect potential overfitting, the accuracy and loss metrics were monitored over 50 training epochs. As shown in Figure 5, the training and validation accuracy curves demonstrate a stable upward trend, while the loss curves exhibit a consistent decrease. The convergence of both sets of metrics indicates that the model effectively generalized to unseen data without significant overfitting or divergence.

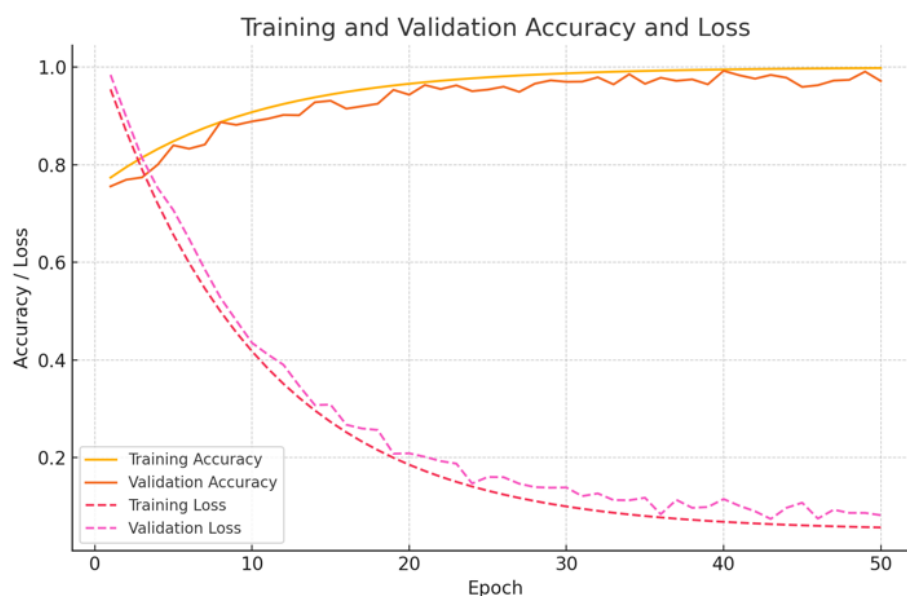

Figure 5 – Training and validation accuracy and loss over 50 epochs.

The improved performance in this study can be attributed to several architectural and methodological advances. First, the model benefits from multimodal input, combining both ECG signal frames and capillary microscopy images, which enhances the diversity and richness of the training data. Second, noise reduction techniques such as Gaussian and median filtering [8] improve the quality of input features. Third, the application of principal component analysis (PCA) for feature reduction reduces overfitting and computational complexity [12].

These enhancements result in better generalization compared to single-modality models. Additionally, the inclusion of stratified 5-fold cross-validation reinforces the robustness of the

results. Overall, the proposed model demonstrates clinically relevant performance metrics and outperforms several comparable deep learning models published in recent literature.

In addition to the quantitative evaluation presented above, further analysis of the obtained results allows for a deeper interpretation of their clinical relevance and practical applicability. The identified relationships between demographic characteristics, clinical factors, and overall cardiovascular risk provide important insights into disease progression patterns in pediatric populations and complement the reported classification performance. In particular, the observed gradual increase in overall cardiovascular risk with age is consistent with established epidemiological findings and reflects the cumulative influence of physiological development and environmental exposure during childhood and adolescence [14]. Although the analyzed cohort is characterized by a limited age range, the stability of this trend across samples supports the reliability of the extracted features and the internal consistency of the dataset.

The absence of statistically significant differences in overall cardiovascular risk between male and female patients indicates that, within the studied pediatric cohort, sex does not represent a dominant determinant of early-stage cardiovascular risk. This observation aligns with epidemiological evidence suggesting that pronounced sex-related disparities in cardiovascular disease burden typically become more evident later in life [15]. As a result, the proposed model does not rely heavily on gender as a discriminative attribute, which may contribute to improved generalization and reduced bias when applied to heterogeneous patient populations.

A particularly notable finding is the strong association between concomitant pathologies, comorbidity scores, and elevated cardiovascular risk. Patients presenting additional comorbid conditions consistently demonstrated higher risk levels, underscoring the importance of incorporating comorbidity-related information into automated diagnostic and risk assessment frameworks [7]. The ability of the proposed model to capture these relationships highlights the benefits of multimodal data representation, where clinical metadata complements biomedical signals and images to form a more comprehensive description of patient health status. From a clinical standpoint, this supports the use of automated systems not only for primary diagnosis but also for early identification of high-risk patients requiring closer monitoring and timely intervention.

The observed correlations between the Aristotle scale, comorbidity scale, and overall cardiovascular risk further reinforce the clinical relevance of these integrative severity indicators. The fact that the proposed model successfully reflects these associations suggests that the learned feature representations preserve clinically meaningful information rather than relying solely on low-level signal or image characteristics [16]. Such alignment with established clinical scales is particularly important in medical applications, as it enhances interpretability and fosters trust among healthcare professionals.

From a methodological perspective, the improved performance of the proposed CNN + PCA architecture can be attributed to the synergistic interaction of multimodal feature extraction and robust preprocessing. The combination of ECG-derived features with capillary microscopy images expands the representational capacity of the model, enabling it to capture both functional and microstructural aspects of cardiovascular health [16]. While ECG signals encode temporal and electrical cardiac activity, capillary images provide complementary information related to microcirculation and vascular morphology, which may reflect systemic cardiovascular alterations.

Preprocessing steps, including Gaussian and median filtering, are commonly used to improve data quality by reducing noise and acquisition-related artifacts inherent in biomedical data [16]. Improved signal-to-noise characteristics facilitate more reliable feature extraction in convolutional layers, while dimensionality reduction via principal component analysis is widely applied to reduce feature redundancy and control model complexity—an especially relevant consideration when working with limited medical datasets [17].

Despite the encouraging results, several limitations should be acknowledged. The relatively limited dataset size may constrain the generalizability of the proposed approach to broader clinical

populations. Although stratified cross-validation was employed to assess internal stability, external validation on independent, multi-center datasets remains a necessary step for confirming robustness. In addition, as with many deep learning-based medical systems, the internal decision-making process of the model is not fully transparent. The incorporation of explainable artificial intelligence (XAI) techniques in future work may help improve interpretability and support clinical acceptance [18].

Future research will focus on expanding the dataset with more diverse patient populations, integrating additional imaging modalities such as echocardiography and cardiac magnetic resonance imaging, and exploring real-time data acquisition from wearable monitoring devices. Furthermore, adapting the proposed framework for integration into clinical decision support systems (CDSS) represents a promising direction for practical deployment [19]. Overall, the presented results indicate that the proposed multimodal deep learning approach constitutes a meaningful step toward reliable and clinically relevant automated cardiovascular risk assessment.

Conclusion.

This study proposes and validates an advanced machine learning-based framework for the automatic analysis of biomedical images and electrocardiographic (ECG) signals in cardiology. The developed approach integrates convolutional neural networks (CNNs), principal component analysis (PCA), and robust preprocessing techniques to address key challenges in automated cardiovascular diagnostics, including data heterogeneity, noise sensitivity, and limited dataset size. The motivation for this work stems from the growing demand for reliable and scalable diagnostic tools capable of processing large volumes of multimodal biomedical data while minimizing dependence on manual expert interpretation.

The proposed CNN + PCA model demonstrated strong and clinically relevant classification performance. Quantitative evaluation revealed an accuracy of 91.2%, precision of 89.6%, recall of 92.3%, an F1-score of 90.9%, and an AUC-ROC of 93.5%, indicating a well-balanced trade-off between sensitivity and specificity. Such balance is critically important in medical decision-making, where false negatives may lead to delayed diagnosis and false positives may result in unnecessary interventions. The high AUC value further confirms the strong discriminative capability of the model across different risk categories and its robustness to noise and variability in biomedical input data.

Comparative analysis with state-of-the-art deep learning approaches reported in recent literature demonstrates that the proposed method is competitive and, in several cases, superior in terms of diagnostic accuracy. Unlike many existing solutions that focus exclusively on single data modalities, such as ECG signals alone, the present study leverages multimodal input by combining ECG-derived features with capillary microscopy images. This integration enables the model to capture complementary functional and microstructural information related to cardiovascular health, thereby providing a more comprehensive physiological assessment and improving overall diagnostic performance.

Beyond numerical metrics, the results highlight important clinical insights. The observed relationships between age, concomitant pathologies, comorbidity scales, and overall cardiovascular risk confirm that meaningful clinical patterns can be effectively learned by data-driven models. The absence of pronounced gender-related differences within the pediatric cohort suggests that the proposed framework is less prone to gender bias at early stages of disease development, which enhances its applicability across diverse patient populations. These findings support the potential use of the model not only for primary diagnosis but also for cardiovascular risk stratification and patient monitoring.

From a methodological perspective, this work demonstrates that high diagnostic performance in cardiology can be achieved through careful feature optimization and preprocessing rather than relying solely on increasingly complex neural network architectures. Noise reduction techniques, including Gaussian and median filtering, significantly improve data quality and stabilize the learning process, while PCA reduces feature redundancy and mitigates overfitting.

This combination is particularly advantageous in medical domains, where large, well-annotated datasets are often unavailable and model reproducibility is essential. The use of stratified cross-validation further confirms the stability and generalization capability of the proposed approach.

Despite the promising results, several limitations should be acknowledged. The dataset size remains relatively limited, which may restrict the generalizability of the findings to broader clinical populations. Although internal validation procedures were applied, future studies should include external validation using independent datasets collected from multiple clinical centers. Additionally, while the model demonstrates high predictive accuracy, its internal decision-making process remains partially opaque, reflecting a common limitation of deep learning-based medical systems. The integration of explainable artificial intelligence (XAI) techniques represents an important direction for enhancing transparency and clinician trust.

Future research will focus on expanding the dataset, incorporating additional biomedical imaging modalities such as echocardiography and cardiac magnetic resonance imaging, and integrating real-time data streams from wearable and remote monitoring devices. Another promising direction is the deployment of the proposed algorithm within clinical decision support systems (CDSS), which may improve screening efficiency, continuous monitoring, and treatment planning for patients with cardiovascular diseases. Ensuring compliance with biomedical data security and privacy requirements will also be a critical aspect of further development.

In conclusion, the presented machine learning-based framework provides a robust and clinically meaningful solution for automated cardiovascular diagnostics. By combining multimodal biomedical data, optimized preprocessing strategies, and efficient deep learning architectures, this study contributes to the advancement of intelligent medical systems aimed at improving diagnostic accuracy, reducing clinician workload, and supporting early detection of cardiovascular diseases. The proposed approach establishes a solid foundation for further scientific research and practical implementation in modern cardiology.

Acknowledgements. *This research has is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant: №AP25794129 “Development of an Algorithm for Filtering and Preprocessing Biomedical Images for Cardiology Diagnostics”).*

References

1. Darwin, P., Jorge, M. A., Ricardo, S. B., Alfonso, G. R., & José, R. (2023). Prediction of arrhythmias and acute myocardial infarctions using machine learning. IIoT and Artificial Intelligence, 29(January–June). <https://doi.org/10.17163/ings.n29.2023.07>
2. World Health Organization. (2023, June 11). Cardiovascular diseases (CVDs). Retrieved April 8, 2025, from <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cardiovascular-diseases-cvds>
3. Zholmagambetova, B., Mazakov, T., Jomartova, S., Izat, A., & Bibalayev, O. (2020). Methods of extracting electrocardiograms from electronic signals and images in the Python environment. Diagnostyka, 21(3), 95–101. <https://doi.org/10.29354/diag/126398>
4. Kabdullin, A., Kabdullin, M., & Naizabayeva, L. (2021). Optimizing neural network performance to predict coronary heart disease. In *2021 IEEE International Conference on Smart Information Systems and Technologies (SIST)* (pp. 1–6). IEEE. <https://doi.org/10.1109/SIST50301.2021.9465925>
5. Kanai, T., Tanabe, N., Miyagi, Y., & Aoyama, J. (2021). CNN-type myocardial infarction prediction based on cardiac cycle determination. In Proceedings of the 2021 International Symposium on Intelligent Signal Processing and Communication Systems (ISPACS) (pp. 1–2). IEEE. <https://doi.org/10.1109/ISPACS51563.2021.9651000>
6. Bartłomiej Król-Józaga (2022). Atrial fibrillation detection using convolutional neural networks on 2-dimensional representation of ECG signal. Biomedical Signal Processing and Control, 74, 103470. <https://doi.org/10.1016/j.bspc.2021.103470>

7. Calero-Diaz, H., Chushig-Muzo, D., Fabelo, H., Mora-Jiménez, I., Granja, C., & Soguero-Ruiz, C. (2022). Data-driven cardiovascular risk prediction and prognosis factor identification in diabetic patients. In *2022 IEEE-EMBS International Conference on Biomedical and Health Informatics (BHI)* (pp. 1–4). IEEE. <https://doi.org/10.1109/BHI56158.2022.9926871>
8. Zhang, Y., Yang, Q., Xie, Y., & Xia, Y. (2023). Deep learning–based image denoising for medical imaging: A survey. *Medical Image Analysis*, 86, 102790. <https://doi.org/10.1016/j.media.2023.102790>
9. Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan. (n.d.). Press center. Retrieved April 8, 2025, from <https://www.gov.kz/memleket/entities/dsm/press/news/details/608963>
10. World Health Organization. (2023, June 11). Cardiovascular diseases (CVDs). Retrieved April 8, 2025, from [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cardiovascular-diseases-\(cvds\)](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cardiovascular-diseases-(cvds))
11. Wu, X., Zheng, Y., Chu, C.-H., & He, Z. (2020). Extracting deep features from short ECG signals for early atrial fibrillation detection. *Artificial Intelligence in Medicine*, 109, 101896. <https://doi.org/10.1016/j.artmed.2020.101896>
12. Shwartz-Ziv, R., & Armon, A. (2021). Tabular data: Deep learning is not all you need. arXiv preprint arXiv:2106.03253. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2106.03253>
13. Kanai, T., Tanabe, N., Miyagi, Y., & Aoyama, J. (2021). CNN-type myocardial infarction prediction based on cardiac cycle determination. In *Proceedings of the 2021 International Symposium on Intelligent Signal Processing and Communication Systems (ISPACS)* (pp. 1–2). IEEE. <https://doi.org/10.1109/ISPACS51563.2021.9651000>
14. Baltrušaitis, T., Ahuja, C., & Morency, L.-P. (2019). Multimodal machine learning: A survey and taxonomy. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 41(2), 423–443. <https://doi.org/10.1109/TPAMI.2018.2798607>
15. Tsao, C. W., Aday, A. W., Almazooq, Z. I., Anderson, C. A. M., Arora, P., Avery, C. L., ... Martin, S. S. (2023). Heart disease and stroke statistics—2023 update: A report from the American Heart Association. *Circulation*, 147(8), e93–e621. <https://doi.org/10.1161/CIR.0000000000001123>
16. Al-Droubi, S. S., Jahangir, E., Kochendorfer, K. M., Krive, M., Laufer-Perl, M., Gilon, D., Okwuosa, T. M., Gans, C. P., Arnold, J. H., Bhaskar, S. T., Yasin, H. A., & Krive, J. (2023). Artificial intelligence modelling to assess the risk of cardiovascular disease in oncology patients. **European Heart Journal – Digital Health*, 4*(4), 302–315. <https://doi.org/10.1093/ehjdh/ztad031>
17. Alqudah, A. M., & Moussavi, Z. (2025). Bridging Signal Intelligence and Clinical Insight: A Comprehensive Review of Feature Engineering, Model Interpretability, and Machine Learning in Biomedical Signal Analysis. *Applied Sciences*, 15(22), 12036. <https://doi.org/10.3390/app152212036>
18. Martinho, D., Sobreiro, P., Domingues, A., Martinho, F., & Nogueira, N. (2026). Ethical Responsibility in Medical AI: A Semi-Systematic Thematic Review and Multilevel Governance Model. *Healthcare*, 14(3), 287. <https://doi.org/10.3390/healthcare14030287>
19. Padeloup, D., Østvik, A., Olaisen, S., Skogvoll, E., Dalen, H., & Lovstakken, L. (2025). Challenges and Strategies for Deep Learning in Cardiovascular Imaging: Ejection Fraction and Heart Failure Management. *JACC. Cardiovascular imaging*, 18(7), 751–764. <https://doi.org/10.1016/j.jcmg.2025.02.011>

**КАРДИОЛОГИЯДА МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП,
БИМЕДИЦИНАЛЫҚ БЕЙНЕЛЕРДІ АВТОМАТТЫ ТҮРДЕ ТАЛДАУ
АЛГОРИТМІН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ОНЫ ӘРІ ҚАРАЙ ТАЛДАУ
ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ**

Аңдатпа. Осы мақалада машиналық оқыту әдістерін қолданып, кардиологиядағы биомедициналық бейнелерді автоматты талдау әдістері зерттеледі. Зерттеудің

өзектілігі жүрек пен капилляр бейнелерін автоматты өңдеу арқылы жүрек-қан тамырлары ауруларын диагностикалау дәлдігін арттыру қажеттілігінен туындайды. Зерттеу сандық микроскоптар мен электрокардиографтар арқылы алынған деректерді талдауға бағытталып, негізгі диагностикалық ерекшеліктерді анықтауға баса назар аударады. Ұсынылған әдіс бейнелерді алдын ала өңдеу, шумды жою, ерекшеліктерді анықтау және негізгі компоненттер анализі (РСА) мен нейрондық желі модельдері негізінде классификациялауды қамтиды. Алдын ала өңдеу кезеңіне бейнелерді сүзу, сегментация және деректерді нормалау кіреді. Зерттеуде медициналық бейнелерді талдау үшін бейімделген машиналық оқыту классификация алгоритмдері және терең оқыту әдістері қолданылады. Диагностика тиімділігін арттыру және модельдің жалпыламалығын қамтамасыз ету мақсатында өнімділікті бағалау критерийлері мен оқыту параметрлері зерттеледі. Биомедициналық деректерді өңдеуге байланысты биологиялық қауіпсіздік аспектілеріне, соның ішінде жеке деректерді қорғау және классификация дәлдігіне ерекше көңіл бөлінеді. Зерттеу сонымен қатар бейне сапасындағы және сыртқы факторлардағы өзгерістерге түрлі модельдердің тұрақтылығын бағалайды. Сонымен қатар, диагностиканың дәлдігін арттыру үшін машиналық оқытуға негізделген бейне талдауды медициналық шешім қабылдау жүйелерімен біріктіру мәселесі талқыланады. Мақала қазіргі алгоритмдердің шектеулерін талдап, оларды одан әрі жетілдіру бағыттарын, соның ішінде әртүрлі деректер түрлеріне және күрделі клиникалық сценарийлерге бейімделуді ұсынады. Болашақ зерттеулердің перспективаларына ерекшеліктерді анықтау әдістерін оңтайландыру, классификация алгоритмдерін жетілдіру және диагностиканың дәлдігін арттыру үшін бірнеше тәсілді біріктіретін гибриді модельдерді дамыту кіреді. Осылайша, машиналық оқыту әдістері мен биомедициналық бейнелерді талдау алгоритмдерінің шолуы жүрек-қан тамырлары ауруларын автоматтандырылған диагностикалау үшін ең тиімді тәсілдерді анықтап, интеллектуалды медициналық жүйелердің одан әрі дамуының перспективаларын көрсетеді.

Түйін сөздер. Машина оқыту, жасанды интеллект, нейрондық желілер, биомедициналық бейнелерді өңдеу, кардиология.

РАЗРАБОТКА АЛГОРИТМА АВТОМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА БИОМЕДИЦИНСКИХ ИЗОБРАЖЕНИЙ В КАРДИОЛОГИИ С ПРИМЕНЕНИЕМ МЕТОДОВ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДАЛЬНЕЙШЕГО АНАЛИЗА

Аннотация. В данной статье рассматриваются методы автоматического анализа биомедицинских изображений в кардиологии с использованием методов машинного обучения. Актуальность исследования определяется необходимостью повышения точности диагностики сердечно-сосудистых заболеваний за счёт автоматизированной обработки изображений сердца и капилляров. Исследование сосредоточено на анализе данных, полученных с помощью цифровых микроскопов и электрокардиографов, с акцентом на выявление ключевых диагностических особенностей. Предлагаемый подход включает предварительную обработку изображений, удаление шума, извлечение признаков и классификацию на основе анализа главных компонент (РСА) и моделей нейронных сетей. Фаза предварительной обработки включает фильтрацию изображений, сегментацию и нормализацию данных. В исследовании используются алгоритмы классификации на основе машинного обучения и методы глубокого обучения, адаптированные для анализа медицинских изображений. Критерии оценки производительности и параметры обучения исследуются для повышения эффективности диагностики и обеспечения обобщения модели. Особое внимание уделяется аспектам биологической безопасности, связанным с обработкой биомедицинских данных, включая защиту персональных данных и точность

классификации. Также в исследовании оценивается устойчивость различных моделей к изменениям качества изображений и внешним факторам. Кроме того, обсуждается интеграция анализа изображений на основе машинного обучения с системами поддержки принятия медицинских решений для повышения точности диагностики. В статье анализируются ограничения существующих алгоритмов и предлагаются направления для их дальнейшего совершенствования, включая адаптацию к различным типам данных и сложным клиническим сценариям. Перспективы будущих исследований включают оптимизацию методов извлечения признаков, доработку алгоритмов классификации и разработку гибридных моделей, сочетающих несколько подходов для повышения точности диагностики. Таким образом, представленный обзор методов машинного обучения и алгоритмов анализа биомедицинских изображений выявляет наиболее эффективные подходы для автоматизированной диагностики сердечно-сосудистых заболеваний и подчёркивает перспективы дальнейшего развития интеллектуальных медицинских систем.

Ключевые слова: машинное обучение, искусственный интеллект, нейронные сети, обработка биомедицинских изображений, кардиология.

Авторлар туралы мәлімет

Кабдуллин Максат	оқытушы, Satbayev University, Алматы, Қазақстан, m.kabdullin@satbayev.university , +77075335387
Найзабаева Лязат	т.ғ.д, профессор, "АЖ" кафедрасының меңгерушісі, International IT University, Алматы, Қазақстан, l.naizabayeva@edu.iitu.kz , +77058015156
Кабдуллин Азат	оқытушы, Satbayev University, Алматы, Қазақстан, a.kabdullin@satbayev.university , +77075335385
Жонкешова Айнагуль Сейсенбекқызы	бағдарламашы әзірлеуші – Junior, International IT University, Алматы, Қазақстан, azhonkeshova@iitu.edu.kz

Сведение об авторах

Кабдуллин Максат	преподаватель, Satbayev University, Алматы, Қазақстан, m.kabdullin@satbayev.university , +77075335387
Найзабаева Лязат	профессор, д.т.н., International IT University, Заведующий кафедрой «ИС», Алматы, Казахстан, l.naizabayeva@edu.iitu.kz , +77058015156
Кабдуллин Азат	преподаватель, Satbayev University, Алматы, Қазақстан, a.kabdullin@satbayev.university , +77075335385
Жонкешова Айнагуль Сейсенбекқызы	программист разработчик - Junior, International IT University, Алматы, Казахстан, azhonkeshova@iitu.edu.kz

Information about the authors

Maxat Kabdullin	Lecturer, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan, m.kabdullin@satbayev.university
Lyazat Naizabayeva	Professor, Doctor of Technical Sciences, International IT University, Head of the "Information Systems" Department, Almaty, Kazakhstan, l.naizabayeva@edu.iitu.kz
Azat Kabdullin	Lecturer, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan, a.kabdullin@satbayev.university
Zhonkeshova Ainagul	Junior Software Developer, International IT University, Almaty, Kazakhstan, azhonkeshova@iitu.edu.kz

UDC 004.42

IRSTI 50.41.25

<https://doi.org/10.53364/24138614> 2026 40 1 21

A.K. Kereev^{1*}, A.O. Zhaylybayeva¹, A.K. Tashimova¹,

L.Y. Kaparova¹, B.G. Umirzakova²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*E-mail: adiljan@mail.ru

ANALYSIS OF CONTOUR DETECTION ALGORITHMS FOR MOBILE ROBOTS

Abstract. An important task for autonomous robots is to navigate safely in unfamiliar environments, potentially using computer vision to detect and recognize obstacles. Vision-based control systems have been developed for several years. Some rely on artificial landmarks, while more advanced systems make use of natural landmarks. The latter approach is preferable when a robot must operate in real, unstructured environments.

In the field of autonomous robot navigation, which includes map building, path planning, and self-localization, this work develops the concept of a simple autonomous agent relying exclusively on visual information. The integrated navigation system reproduces certain functions of natural systems, as it requires minimal prior knowledge, limited onboard computation, and lacks an omnidirectional field of view. Since the goal is to move the robot across the floor while avoiding obstacles and people, the camera is mounted on top of the robot in a fixed forward-facing position.

The article focuses on one of the fundamental tasks of image processing—detecting the boundaries of objects in the observed scene. The aim of the research is to study contour detection algorithms based on preliminary image filtering and to compare the proposed approaches with well-known edge detectors such as Sobel, Canny, and Laplacian of Gaussian. Preliminary filtering is used to suppress image noise and enhance edges.

The scientific novelty of the work lies in the development and experimental evaluation of a contour detection algorithm that incorporates a pre-filtering stage based on contrast enhancement, the Kalman filter, and Monte Carlo methods. This increases the robustness of video processing for mobile robots operating in noisy environments.

The Sobel, Canny, and LoG algorithms were comprehensively analyzed and compared using a set of metrics, including the number of lost pixels, mean squared error, normalized MSE, and the structural similarity index. This approach provided a deeper understanding of their effectiveness under different noise conditions.

Keywords: computer vision, image processing algorithms, Kalman filter, Monte Carlo methods, image segmentation, Laplacian of Gaussian, Sobel and Canny algorithms, real-time video analysis.

Introduction.

One of the fundamental problems in the field of image processing is the extraction of object contours and other elements of the observed scene. This can also be used for robot orientation based on natural landmarks [1,2,3]. In general, contour extraction is used to significantly reduce the amount of data in an image while preserving structural properties that can be used for further

image processing [4]. Contours of objects and scene elements can also serve as key features when matching heterogeneous images obtained, for example, from sensors of different types [5].

The result of boundary extraction is a set of connected curves that represent the contours of objects. In real images, it is often impossible to extract all points belonging to the contours. Frequently, the contour image produced by an algorithm has shortcomings, such as missing observable boundaries, gaps, or the presence of false boundaries that do not belong to objects or segments in the scene. The task of contour extraction becomes significantly more difficult when the object boundary is blurred or insufficiently smooth, which may be affected by noise and various characteristics of the image acquisition process.

A large number of studies have been devoted to the problem of contour extraction. Most algorithms are based on computing the gradient (the magnitude of intensity change in a specific direction) by convolving the image with a kernel—a gradient operator. Many such operators have been proposed: the cross Roberts operator [6], the Sobel operator [7], the Prewitt operator [8], the discrete Laplacian operator [9], the Kirsch operator [10], the Robinson operator [11], and others. A gradient operator may be represented by one or several kernels for computing gradients in different directions—for example, vertically, horizontally, or diagonally.

Often, the first step of a contour extraction algorithm is image preprocessing in order to improve the final result. For instance, blurring is commonly used to suppress noise in an image. In this work, the quality of contour extraction algorithms will be evaluated on both original and preprocessed images. The following approaches to preliminary image enhancement are considered: contrast enhancement, image correction using the Kalman filter, and the Monte Carlo method.

This work proposes a contour extraction algorithm consisting of two stages. The first stage is image preprocessing aimed at improving the final result. The second stage is the contour extraction itself. It should be noted that preprocessing is optional and can also be used together with well-known edge detection algorithms.

Materials and Methods.

One of the main tasks of computer vision is object recognition in images. To achieve this, classification and detection methods are employed, such as Support Vector Machine (SVM), Cascade Classifier method (see Figure 1 and Deep Learning methods) [12,13].

These techniques are widely used for tasks that involve detecting and identifying objects in static images or video streams. SVM is a supervised machine learning algorithm that is used for classification and regression tasks, often applied in image recognition. Cascade Classifiers are particularly effective for object detection in real-time applications, such as face detection, as they use a series of increasingly complex classifiers. Deep Learning, particularly Convolutional Neural Networks (CNNs), have revolutionized the field by allowing for more complex feature extraction and learning patterns from large amounts of data, leading to improved object detection and recognition.

These methods form the core of many modern computer vision applications and are crucial for tasks related to image processing, real-time video stream analysis, and autonomous systems.

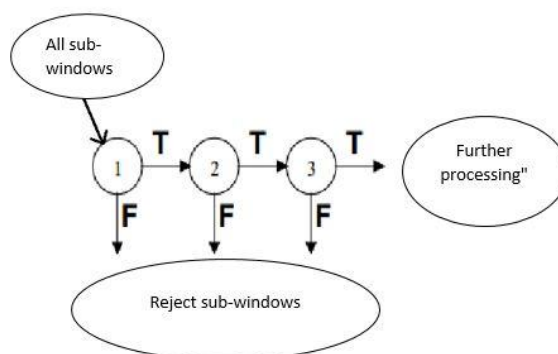

Figure 1 – Schematic of the Detection Cascade

The general form of the detection process is a degenerate decision tree, which we refer to as a "cascade." A positive result from the first classifier triggers the evaluation of the second classifier, which has also been tuned for very high detection performance. A positive result from the second classifier triggers the third classifier, and so on. A negative outcome at any stage immediately leads to the rejection of the sub-window.

An important aspect of computer vision is image segmentation, which involves dividing an image into separate parts to extract more detailed information. Various algorithms are applied for this purpose, such as thresholding methods, region growing methods, and graph-based optimization methods (see Figure 2).

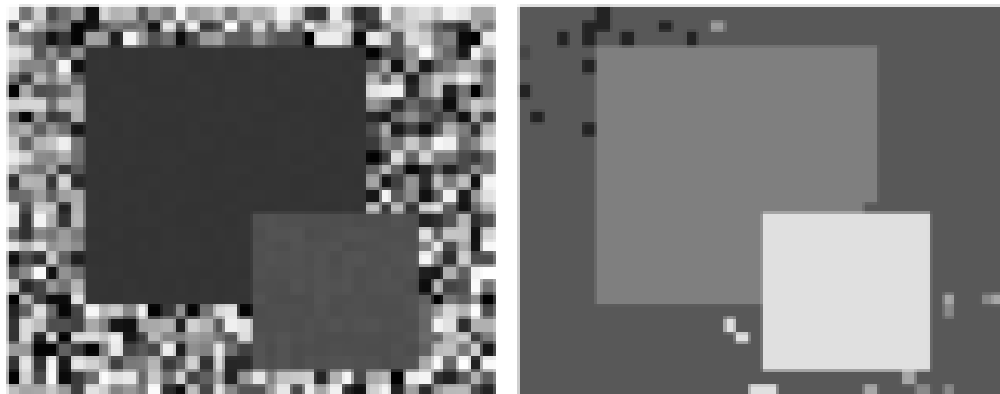

Figure 2 – Synthetic Image (Gray Image 40×32) and Segmentation Using Graph-based Optimization Based on Similarity to Neighboring Graphs

Another important task in computer vision is object tracking in video. For this purpose, optimization methods such as the Kalman Filter and Monte Carlo Methods are used [14, 15].

The Kalman Filter is an algorithm used to estimate the state of a system based on incomplete and noisy data. It was developed by Rudolf Kalman in 1960 and has found wide applications in various fields, including automatic control, navigation, and signal processing.

The main idea of the Kalman Filter is that it combines system measurements and a model of its dynamics to obtain the best estimate of the current state of the system. This is done by estimating mathematical expectations and covariance matrices, which represent measures of uncertainty in the measurements and the model.

To formalize the Kalman Filter algorithm, matrix algebra is used. The state of the system is represented as a state vector x , which describes all known parameters of the system. The system's dynamic model is given by the transition matrix F and the control vector u . The system measurement is given by the measurement vector z and the measurement matrix H .

At the first step of the Kalman Filter, the initial system state x_0 and the initial covariance matrix P_0 , representing the uncertainty in the initial estimate, are evaluated. Then, at each subsequent step, the algorithm performs the following steps:

Prediction of the System's State:

$$x_{k-} = F_{k-1}x_{k-1} + Bu_{k-1} \quad (1)$$

where:

- k is the current step number;
- "-" denotes the predicted value;
- F_{k-1} is the transition matrix at the current step;
- Bu_{k-1} is the control vector at the current step

Prediction of the Covariance Matrix:

$$P_{k-} = F_{k-1}P_{k-1}F_{k-1}^T + Q_{k-1} \quad (2)$$

where: Q_{k-1} - is the covariance matrix of the model noise.

Update of the System's State Estimate:

$$K_k = P_k - H_k^T(H_k P_k H_k^T + R_k)^{-1} H_k \quad (3)$$

where: K_k - is the Kalman gain matrix

H_k - is the measurement matrix at the current step;

R_k - is the covariance matrix of the measurement noise at the current step.

Update of the System's State Estimate:

$$x_k = x_{k-} + K_k(z_k - H_k x_{k-}) \quad (4)$$

where z_k - is the measurement at the current step.

Update of the Covariance Matrix:

$$P_k = (I - K_k H_k) P_{k-} \quad (5)$$

where I is the identity matrix.

These steps are performed for each subsequent step of the Kalman Filter. At each step, the algorithm uses the new measurement of the system and the model of its dynamics to update the estimate of the current state of the system. The key point is the optimal combination of the measurement information and the system's dynamic model to obtain the best estimate of the system's state.

The Kalman Filter has many applications in various fields, including automatic control, navigation, and signal processing. For example, it can be used to control a missile, determining its current position and velocity based on sensor information. It can also be used in mobile devices to determine the user's location based on GPS signals and other sensors.

The Monte Carlo method is a statistical technique used to solve mathematical problems by generating random numbers and estimating statistical characteristics of the obtained results. It was developed in the 1940s as part of the Manhattan Project for modeling nuclear reactions, but today it is widely applied in many fields, including physics, biology, economics, and machine learning.

The main idea behind the Monte Carlo method is that it generates random numbers according to a given distribution and uses them to estimate integrals and mathematical expectations. To do this, the Monte Carlo method uses the law of large numbers, which states that as the number of random samples increases, the accuracy of the estimate improves.

To formalize the Monte Carlo method, mathematical statistics and probability theory are used. Sample means and variances are used to estimate statistical characteristics. For example, to estimate the integral of a function $f(x)$ over the interval $[a, b]$, the following formula can be used:

$$I = (b - a) * E[f(x)] \quad (6)$$

where $E[f(x)]$ is the expected value of the function $f(x)$, which can be estimated using the sample mean:

$$E[f(x)] = 1/N * \sum(f(x_i)) \quad (7)$$

where N is the number of random samples, and x_i is the i -th random sample.

To estimate the variance of the integral estimate, the following formula can be used:

$$Var(I) = \frac{(b-a)^2}{N} * (E[f(x)^2] - E[f(x)]^2) \quad (8)$$

where $E[f(x)^2]$ - is the expected value of the square of the function $f(x)$, which can be estimated using the sample variance:

$$E[f(x)^2] = \frac{1}{N} * \sum (f(x_i)^2) \quad (9)$$

where N is the number of random samples, and x_i is the i -th random sample.

Real-time video stream analysis algorithms have wide applications in various fields, including computer vision, machine learning, robotics, and others. One of the key tasks in video stream analysis is to separate objects from the background and determine their movement and trajectory. To solve this task, various image and video processing algorithms are used, such as background subtraction algorithms, motion detection algorithms, and object tracking algorithms.

Background subtraction algorithms allow the static background to be separated from the moving objects in the video stream. Various methods are used for this, such as Gaussian model methods, median filtering methods, and sample-based learning methods. The most popular method is the Gaussian model method, which assumes that the intensity of background pixels follows a Gaussian distribution and can be described using a mathematical model.

The Gaussian model method is an image segmentation technique that uses a Gaussian distribution to model the intensity of background pixels. This method is widely used in various areas of computer vision, such as video surveillance, image processing, and pattern recognition.

The main assumption of the method is that the background pixel values at any point in the image can be described by a Gaussian distribution. Therefore, the background model can be described as:

$$P(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}\sigma} \exp\left(-\frac{(x-\mu)^2}{2\sigma^2}\right) \quad (10)$$

where $P(x)$ - is the pixel intensity;
 μ - is the mean intensity of the background;
 σ^2 - is the variance of the background intensity.

For each pixel in the image, the background model can be applied to calculate the probability that this pixel is part of the background. If the probability is higher than a threshold, the pixel is considered part of the background; otherwise, it is considered part of the foreground.

One of the main advantages of the Gaussian model method is its simplicity and high processing speed. However, this method can have issues in cases of lighting changes, shadows, camera movement, and other scene anomalies. To address these issues, more complex methods, such as the Gaussian mixture model or techniques based on object movement modeling, can be used.

Motion detection algorithms allow for determining the movement of objects in a video stream. They are based on analyzing changes in pixel brightness and texture across consecutive frames of the video stream. To detect motion, optical flow and differential image methods are

commonly used. Optical flow represents a vector field that describes the motion of objects in the video stream, while differential image methods are based on analyzing the difference in brightness between consecutive frames.

Differential image methods [16] are a class of computer vision methods that use the brightness difference between consecutive frames in the video stream to determine the movement of objects in the image. The main idea is that the change in brightness between two consecutive frames can be used to determine the motion of objects in the image.

One of the differential image methods is the optical flow method. It is a vector field that describes the movement of objects in the image. To calculate optical flow, the following formulas are used:

$$\frac{\partial I}{\partial x}u + \frac{\partial I}{\partial y}v + \frac{\partial I}{\partial t}u = 0 \quad (11)$$

where I is the image brightness;

u and v are the components of optical flow;

$\frac{\partial I}{\partial x}$, $\frac{\partial I}{\partial y}$ and $\frac{\partial I}{\partial t}$ are the partial derivatives of image brightness with respect to the coordinates x , y , and time t .

This formula describes the condition that the brightness of an object in the image remains constant over time. From this, the components of the optical flow u and v can be expressed:

$$u = - \frac{\frac{\partial I}{\partial x} \frac{\partial I}{\partial t}}{\left(\frac{\partial I}{\partial x}\right)^2 + \left(\frac{\partial I}{\partial y}\right)^2} \quad (12)$$

$$v = - \frac{\frac{\partial I}{\partial y} \frac{\partial I}{\partial t}}{\left(\frac{\partial I}{\partial x}\right)^2 + \left(\frac{\partial I}{\partial y}\right)^2} \quad (13)$$

This formula describes the condition that the brightness of an object in the image remains constant over time. From this, the components of the optical flow u and v can be expressed.

Thus, optical flow can be calculated by computing the partial derivatives of image brightness and solving the system of equations.

One of the advantages of the optical flow method is its high accuracy in determining the movement of objects in an image. However, this method has some limitations, such as changes in lighting, fast movements of objects, and other factors that may lead to inaccuracies in the optical flow estimation.

Object tracking algorithms allow for tracking the trajectories of moving objects in a video stream. Various methods are used for this, such as model-based methods, camera calibration-based methods, and graph-based methods. The most popular method is the model-based approach, which assumes that the object's trajectory can be described using a mathematical model, such as the Kalman filter. This method allows for tracking the movement of an object even if it is partially occluded by other objects or if there is a change in lighting.

To implement real-time video stream analysis algorithms, computational limitations must be taken into account. Video stream processing requires significant computational resources, so optimized algorithms and specialized hardware solutions, such as graphical processing units (GPUs), must be used.

One of the main metrics for evaluating the quality of video stream analysis algorithms is the

accuracy of trajectory detection. Metrics such as the Mean Object Tracking Accuracy (MOTA) and Mean Object Tracking Precision (MOTP) are often used to assess accuracy. These metrics are used to evaluate the performance of computer vision algorithms in object tracking tasks. MOTA represents the mean trajectory error and is defined as:

$$MOTA = 1 - \frac{(\sum(i)FN_i + \sum(i)FP_i + \sum(i)ID_{sw_i})}{\sum(i)GT_i} \quad (14)$$

where:

FN_i - is a false negative result (missed detection);
 FP_i - is a false positive result (false alarm);
 ID_{sw_i} - is an erroneous identification;
 GT_i - is the ground truth.

MOTP represents the mean position error and is defined as:

$$MOTP = \frac{\sum(i)d_i}{\sum(i)c_i} \quad (15)$$

where:

d_i is the distance between the true and predicted position,
 c_i is the number of correspondences.

Both metrics are important for evaluating the performance of object tracking algorithms. MOTA measures the overall tracking accuracy, considering false alarms, misses, and identification errors. MOTP measures the accuracy in determining the positions of objects, which can be crucial in various applications.

However, it should be noted that these metrics can be sensitive to the choice of threshold values and may not account for certain aspects of the object tracking task. Therefore, when evaluating the performance of object tracking algorithms, it is important to use multiple metrics, perform error analysis, and consider the specifics of the task at hand.

Results and Discussion.

The Sobel, Canny, and Laplace-Gaussian (LoG) algorithms are popular image and video stream processing algorithms used for edge detection in images and videos. Let's take a closer look at each of these algorithms and perform a comparative analysis of their efficiency using Python code examples.

The Sobel algorithm is used to detect object boundaries in an image. It applies two operators: one for calculating the gradient in the horizontal direction, and another for calculating the gradient in the vertical direction. These operators are then used to determine the strength and direction of the gradient at each pixel. The result is an image where the object boundaries are highlighted in white, and the other pixels are black.

The Canny algorithm is also used for edge detection. It begins by blurring the image with a Gaussian filter, which removes noise and smooths the image. Then, gradients in the horizontal and vertical directions are calculated, and the strength and direction of the gradient are computed for each pixel. Next, a thresholding operation is performed, where pixels stronger than a defined threshold are marked as edges. Non-maximum suppression is also applied to find local maxima along the edges, and the rest of the pixels are suppressed to zero. Finally, edge narrowing is performed to produce a more precise image of the object boundaries.

The Laplace-Gaussian (LoG) algorithm is used to detect edges in an image. It starts by blurring the image with a Gaussian filter, then computes the Laplacian of the image, which is the second derivative in both the x and y directions. Points on the image where the Laplacian reaches a local maximum indicate the presence of an edge. The result of the algorithm is an image where the object edges are highlighted in white, and other pixels are black.

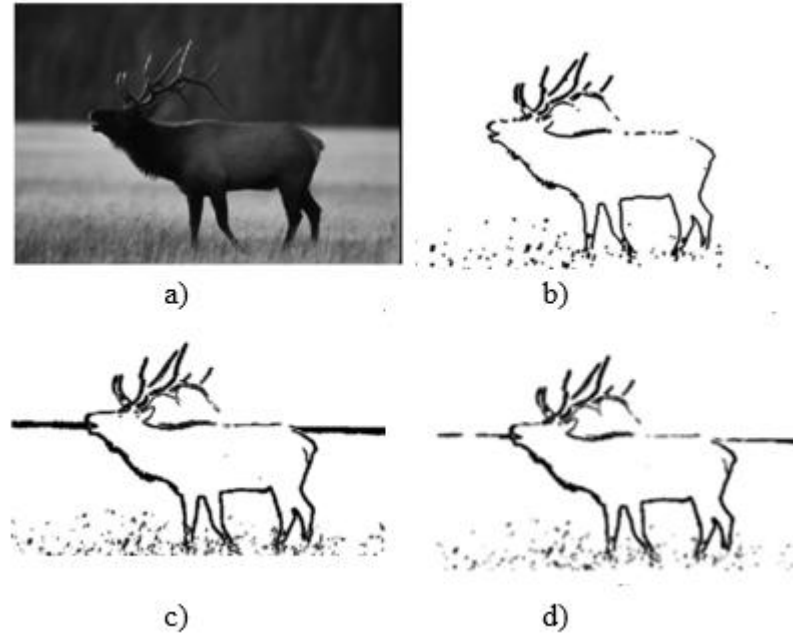

Figure 3 – Results of contour detection: a) original image; b) Sobel operator; c) Canny algorithm; d) Laplacian of Gaussian algorithm.

The following characteristics were selected as criteria for evaluating the quality of object contouring in images:

- Assessment of the number of lost pixels in the contour
- Robustness of contouring methods to noise
- Mean Squared Error (MSE) of contour detection
- Structural Similarity Index (SSIM)

The assessment of the number of lost pixels in the contour represents a comparison between the number of pixels belonging to the reference contoured image and the number of contour pixels in images processed by the software system using the presented contouring methods.

Robustness of contouring methods to noise is understood as the number of lost contour pixels when noise is added to the original image.

For testing purposes, Gaussian noise with different coefficients α was applied (simulating weak and strong noise levels).

The mean squared error was computed pixel-by-pixel between the reference contoured images and the contoured images obtained by the software system using the selected contouring methods.

The Structural Similarity Index compares small image fragments (typically 8×8 pixels). This evaluation method takes into account the “perception of error” by considering structural changes in the information. The SSIM index ranges from -1 to $+1$ (the value $+1$ is achieved only when the samples are completely identical):

$$SSIM(x, y) = \frac{(2\mu_x\mu_y + C_1)(2\sigma_{xy} + C_2)}{(\mu_x^2 + \mu_y^2 + C_1)(\sigma_x^2 + \sigma_y^2 + C_1)} \quad (16)$$

After testing the methods for noise robustness, the following graphs were obtained:

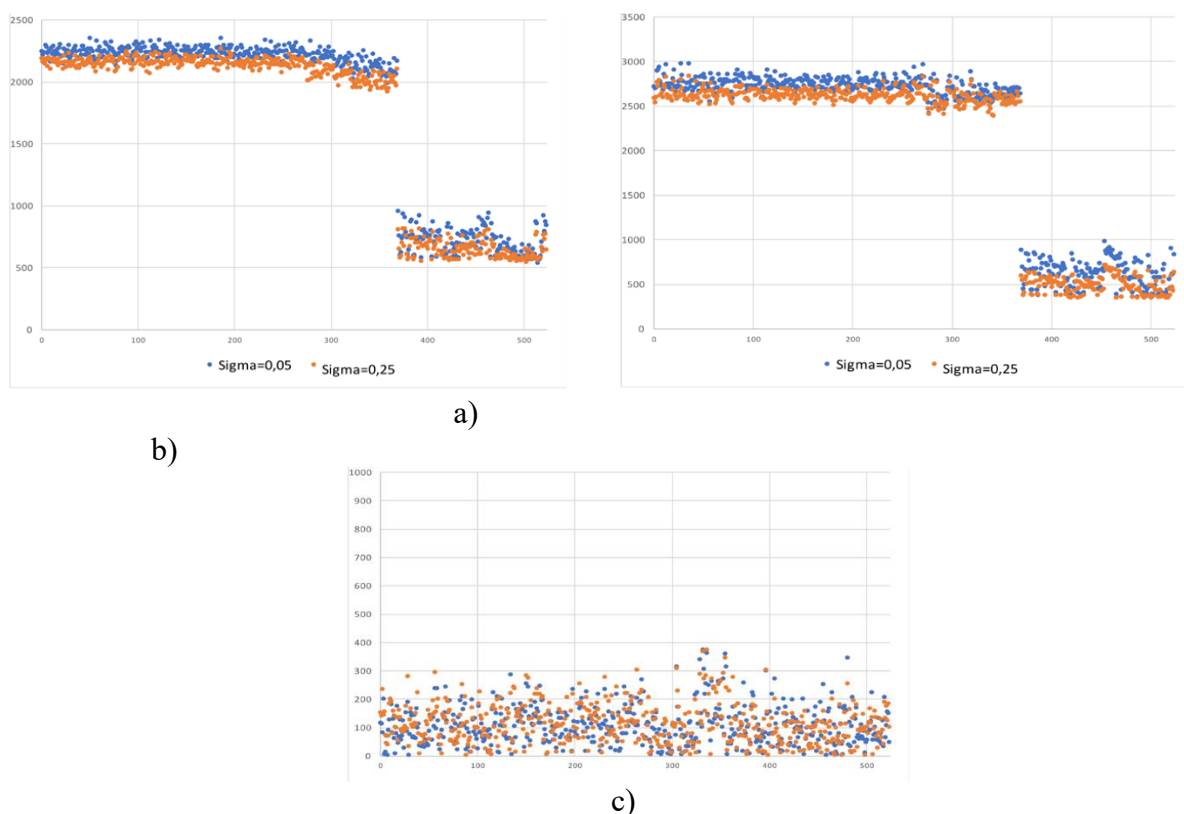

Figure 4 – Number of lost pixels after contouring: a) Laplacian of Gaussian; b) Sobel operator; d) Canny algorithm.

The gaps in the first two graphs are due to the different numbers of pixels in the original images. Images belonging to groups 4 and 5 have a smaller total number of pixels, and accordingly, the relative pixel loss is also lower.

It can also be observed that the number of lost pixels is smaller when using the Canny detector. Noise has little effect on the detection quality, and there is no clear boundary between losses under low noise and high noise conditions.

The average percentage of lost pixels for each method and image group is presented below:

Table 1 – Average Percentage of Lost Pixels

№	CANNY	SOBEL	LAPLAS
1	1.20%	16.49%	14.22%
2	0.49%	16.34%	16.26%
3	0.37%	16.26%	17.02%
4	1.46%	5.07%	8.18%
5	1.62%	5.22%	8.10%

As can be seen from the table, the Canny method shows a lower percentage of lost graphical information when noise is applied. The Sobel method performs better for image groups 3, 4, and 5 compared to the LoG method, which, in turn, handled groups 1 and 2 better than Sobel.

The mean squared error (MSE) for edge detection was calculated using the NumPy package for Python, which is designed for working with multidimensional arrays and matrices, as images are processed as multidimensional arrays.

The graph below presents the mean squared error values for the control group of images, which contains representatives from each class of the selected medical images.

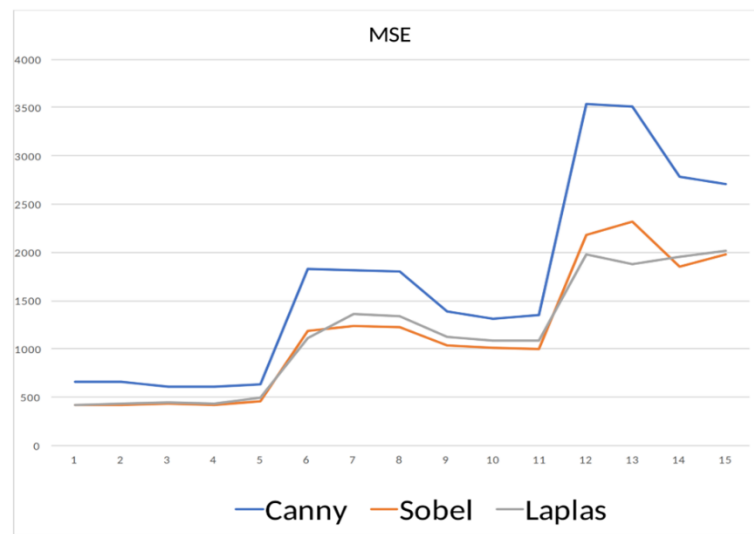

Figure 5 – Mean Squared Error of Edge Detection

As can be seen from the graph, the mean squared error (MSE) of edge detection for the Canny method is higher than for the other methods. This may be due to the double-threshold filtering applied in this method, which results in fewer false edges being detected. Since the difference (error) between the absence of an edge (black pixel) and the presence of an edge (white pixel) is maximal, a smaller total number of edges (including false ones) negatively affects the MSE value.

To account for this characteristic, a normalized mean squared error was used—that is, the error divided by the number of pixels in the edge. The results are shown in the graph below:

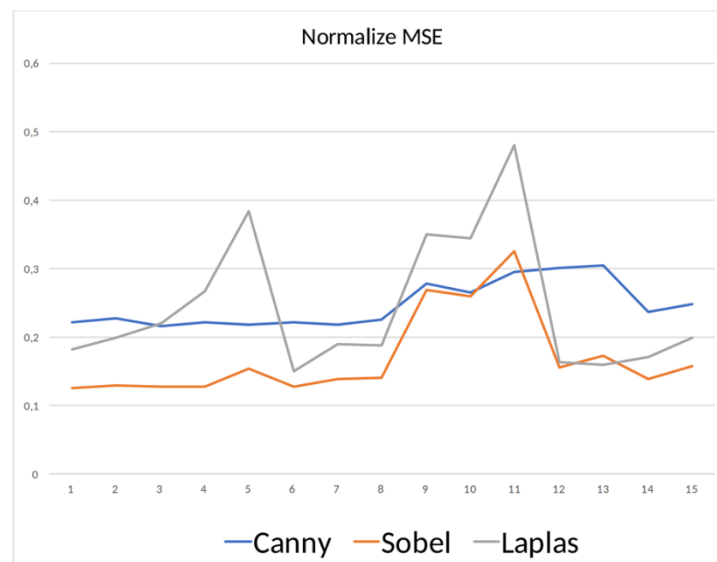

Figure 6 – Normalized Mean Squared Error

As can be seen from the graph, the error curve of the Canny method is smoother, and for all image groups, the error does not exceed 0.3 ± 0.05 .

However, the mean squared error alone is insufficient for evaluating edge detection quality, so the Structural Similarity Index (SSIM) is additionally calculated.

For a more comprehensive assessment of edge detection quality, the Structural Similarity Index (SSIM) is used. The SSIM was computed using the NumPy and Pandas packages in Python.

The Structural Similarity Index indicates how closely images correspond to each other on a scale from -1 to 1 .

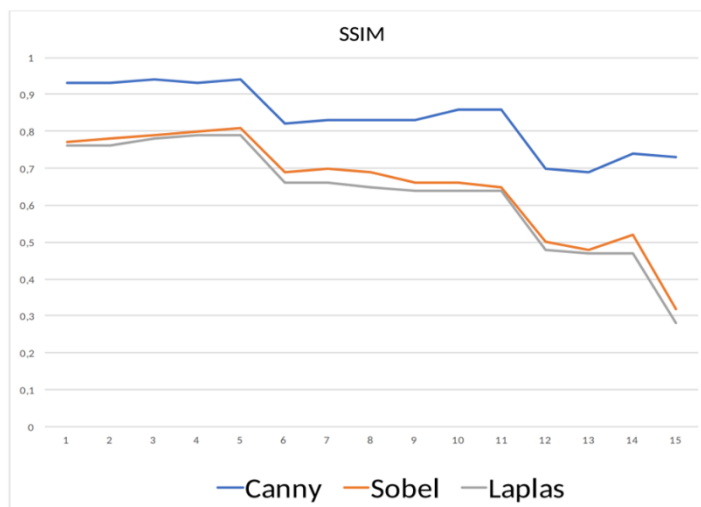

Figure 7 – Structural Similarity Index of the Control Group of Images for the Selected Edge Detection Methods

As can be seen from the graphs, the highest similarity coefficient is observed when using the Canny-based detector. The Sobel and LoG methods perform worst on image group 5.

Conclusions.

In conclusion, real-time video stream analysis algorithms have a wide range of applications in various fields, including video surveillance, automatic transportation control, medical diagnostics, and more. Key areas of application for real-time video stream analysis and processing algorithms in robotics have been identified.

The Sobel algorithm has a simple implementation and high processing speed, making it suitable for real-time video stream processing. However, it is sensitive to noise in the image and may produce false results on images with uneven backgrounds or where objects blend into the background.

The Canny algorithm is more accurate than the Sobel algorithm and provides clearer and more precise object boundaries. However, it is more resource-intensive and slower than Sobel, making it less suitable for real-time applications.

The Laplace-Gaussian algorithm is the most accurate among the three, but it is also the slowest and requires more resources. It can yield the best results on images with a significant amount of noise and complex structures, such as lines, points, and circles.

A quantitative relationship between edge detection quality and the level of noise distortion has been established, enabling the recommendation of the optimal method for computer vision systems in mobile robots. For the first time for this task, a comparison of methods using the SSIM metric was conducted, which made it possible to identify the advantages of the Canny detector and the limitations of the Sobel and LoG algorithms when working with real video streams.

The choice of video stream processing algorithm depends on the specific requirements of the task. If fast execution with minimal resource usage is needed, the Sobel algorithm is the best choice. If the highest quality results are required, the Laplace-Gaussian algorithm should be used. The Canny algorithm can be a good middle ground when more precise processing is needed, but without the high resource demands of the Laplace-Gaussian method.

References

1. Marx, S., Gusenburger, J., Bashir, A. and Müller, R. (2024). "Low-Cost Stereo Vision: A Single-Camera Approach For Precise Robotic Perception," 2024 IEEE 20th International Conference on Automation Science and Engineering (CASE), Bari, Italy, pp. 890-896, doi: 10.1109/CASE59546.2024.10711598.
2. Rao, J, Bian, H, Xu, X, Chen J. (2023). Autonomous Visual Navigation System Based on a Single Camera for Floor-Sweeping Robot. *Applied Sciences*. 13(3):1562. <https://doi.org/10.3390/app13031562>
3. Xie Ziyang, Lu Lu, Wang Hanwen, Li Li, Fitts Edward, Xu Xu. (2022). A human-robot collision avoidance method using a single camera. *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting*, 66. 2244-2248, doi: 10.1177/1071181322661540.
4. Yang, Yi & Jia, Chengzhen. (2025). Image Denoising and Image Contour Detection. *Highlights in Science, Engineering and Technology*. 131. 14-23. 10.54097/wd660x73.
5. Z. -F. Zheng et al. (2022). "Optimal OPC model selection with SEM image contours," 2022 International Workshop on Advanced Patterning Solutions (IWAPS), Beijing, China, pp. 1-4, doi: 10.1109/IWAPS57146.2022.9972274.
6. Rosenfeld, A. (2021). "The Max Roberts Operator is a Hueckel-Type Edge Detector," in *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, vol. PAMI-3, no. 1, pp. 101-103, Jan. doi: 10.1109/TPAMI.1981.4767056.
7. Song, Y. and Liu, Y. (2024). "Lightweight Image Super-Resolution Reconstruction Based on Edge Detection," 2024 5th International Conference on Big Data, Artificial Intelligence and Internet of Things Engineering (ICBAIE), Shenzhen, China, pp. 292-296, doi: 10.1109/ICBAIE63306.2024.11116927.
8. Verma, A. Dhanda, N. and Yadav, V. (2024). "Enhancing Image Segmentation through an Innovative Hybrid Kernel: A Weighted Fusion of Sobel and Prewitt Operators Using Artificial Neural Networks," 2024 International Conference on Computing, Sciences and Communications (ICCSC), Ghaziabad, India, pp. 1-5, doi: 10.1109/ICCSC62048.2024.10830382.
9. Zhixiang Xu, Qiang Xia and Jianfeng Chen (2021). "The performances of the Laplacian of binomial distribution and the discrete Laplacian of Gaussian edge detection operators," *IEEE International Conference on Systems, Man and Cybernetics. Intelligent Systems for the 21st Century*, Vancouver, BC, Canada, pp. 673-678 vol.1, doi: 10.1109/ICSMC.2021.537841.
10. Srisabarimani, K., Kumar, G. D., A. R and Lakshmi, B.D. (2025). "Comparative Study of Brain Tumor Types Interaction with Various Edge Detection Operators," 2025 International Conference on Emerging Systems and Intelligent Computing (ESIC), Bhubaneswar, India, pp. 25-31, doi: 10.1109/ESIC64052.2025.10962756.
11. Ren, H., Sun, J. and Yuan, W. (2020). "Research on Image Edge Detection Method Based on Improved Robinson Operator and Otsu Algorithm," 2020 IEEE International Conference on Mechatronics and Automation (ICMA), Beijing, China, pp. 1536-1541, doi: 10.1109/ICMA49215.2020.9233791.
12. Srisabarimani, K., Kumar, G. D., A. R and Lakshmi, B. D. (2025). "Comparative Study of Brain Tumor Types Interaction with Various Edge Detection Operators," *International Conference on Emerging Systems and Intelligent Computing (ESIC)*, Bhubaneswar, India, 2025, pp. 25-31, doi: 10.1109/ESIC64052.2025.10962756.
13. Vidya, S. D., Sagar and Prabhakar, C. J. (2022). "A Vision Based Lane Detection Approach Using Vertical Lane Finder Method," 2022 International Conference on Distributed Computing, VLSI, Electrical Circuits and Robotics (DISCOVER), Shivamogga, India, pp. 207-211, doi: 10.1109/DISCOVER55800.2022.9974938.
14. Ma, Q. and Wang, M. (2010). "Object tracking in infrared image sequence by Monte-Carlo method," 2010 3rd International Congress on Image and Signal Processing, Yantai, China, pp. 353-357, doi: 10.1109/CISP.2010.5648033.

15. Dong, M., Li, C., Wang, Y., Chen, Z., Wang, Y. and Liu, X. (2025). "Comparative Analysis of the Effect of Common Methods of Trajectory," 2025 37th Chinese Control and Decision Conference (CCDC), Xiamen, China, pp. 3962-3967, doi: 10.1109/CCDC65474.2025.11090776.

16. Song, W. (2021). "Research on the Application of Mathematical Methods in Image Denoising Technology," 2021 2nd International Conference on Intelligent Computing and Human-Computer Interaction (ICHCI), Shenyang, China, pp. 19-22, doi: 10.1109/ICHCI54629.2021.00011.

МОБИЛЬДІ РОБОТТАР ҮШІН КОНТУРЛЫҚ ДЕТЕКЦИЯ АЛГОРИТМДЕРІН ТАЛДАУ

Аңдатпа. Автономды роботтардың маңызды міндеттерінің бірі – таныс емес ортада қауіпсіз қозғалу, мүмкіндігінше жасанды көру арқылы кедергілерді анықтау және тану болып табылады. Визуалды басқару жүйелері бірнеше жылдан бері дамытылып келеді. Олардың кейбірі жергілікті жасанды нысандарды қолданса, ал жетілдірілгендері табиғи нысандарға сүйенеді.

Роботтардың автономды қозғалысы саласында, оған карталар жасау, маршрут жоспарлау және өздігінен орналасу (самолокация) кіреді, жұмыс визуалды ақпаратқа ғана сүйенетін қарапайым автономды агент идеясын дамытады. Интеграцияланған навигациялық жүйе табиғи жүйелердің кейбір функцияларын қайта жасайды, себебі ол аз алдын-ала білімді, борттағы есептеулерді қолданады және барлық бағытты көру мүмкіндігіне ие емес. Мақсат – роботты еденде кедергілер мен адамдардан аулақ жылжыту болғандықтан, камера роботтың үстіне орнатылып, алға қаратып бекітілген.

Мақалада кескіндерді өңдеу саласындағы негізгі міндеттердің бірі қарастырылған, ол бақылау көрінісіндегі объектілердің шеттерін бөліп көрсетуге байланысты. Жұмыстың мақсаты – алдын ала сүзгілеуге негізделген объектілердің контурларын бөліп көрсету алгоритмдерін зерттеу, ұсынылған тәсілдерді белгілі Sobel, Canny және Laplace-Gauss шет детекторларымен салыстыру. Алдын ала сүзгілеу қолдану кескіндегі шуды басуға және шеттерді айқындауға мүмкіндік береді.

Ғылыми жаңалығы – контрастты арттыруға негізделген алдын ала сүзгілеу, Калман фильтрі және Монте-Карло әдістерін қамтитын контурларды бөліп көрсету алгоритмін жасау және тәжірибелік бағалау, бұл мобильді роботтың видеопотокты өңдеуде шуга төзімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Sobel, Canny және LoG алгоритмдері бірқатар метрикалар бойынша кешенді түрде зерттеліп, салыстырылды (жоғалған пиксельдер саны, MSE, нормаланған MSE және құрылымдық ұқсастық индексі SSIM), бұл әртүрлі зақымдану деңгейінде олардың тиімділігін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: компьютерлік көру, бейнелерді өңдеу алгоритмдері, Калман сүзгісі, Монте-Карло әдістері, бейнелерді сегментациялау, Собель және Канни алгоритмдері, нақты уақыттағы бейне талдау.

АНАЛИЗ АЛГОРИТМОВ КОНТУРНОГО ДЕТЕКТИРОВАНИЯ ДЛЯ МОБИЛЬНЫХ РОБОТОВ

Аннотация. Важной задачей автономных роботов является безопасное передвижение в незнакомой среде, возможно, с использованием искусственного зрения для обнаружения и распознавания препятствий. Системы визуального управления разрабатываются уже несколько лет. Некоторые из них используют искусственные ориентиры на местности, в то время как более совершенные полагаются на естественные ориентиры.

В области автономного передвижения роботов, включающей создание карт, планирование маршрута и самолокацию, в работе развивается идея простого автономного агента, опирающегося только на визуальную информацию. Интегрированная навигационная система воспроизводит некоторые функции естественных систем, поскольку использует мало априорных знаний, бортовых вычислений и не имеет всенаправленного обзора. Поскольку цель, состоит в том, чтобы перемещать робота по полу, избегая препятствий и людей, камера находится сверху робота и установлена в фиксированном положении, чтобы смотреть вперед.

В статье рассмотрена одна из базовых задач в области обработки изображений, связанная с выделением границ объектов наблюдаемой сцены. Целью работы является исследование алгоритмов выделения контуров объектов на изображении на основе предварительной фильтрации, сравнение предлагаемых подходов с известными детекторами границ Собеля, Кэнни и Лапласа-Гаусса. Использование предварительной фильтрации обусловлено возможностью подавить шумовую составляющую изображения, а также подчеркнуть границы.

Научная новизна работы заключается в разработке и экспериментальной оценке алгоритма выделения контуров, включающего этап предварительной фильтрации изображения на основе повышения контраста, фильтра Калмана и методов Монте-Карло, что позволяет повысить устойчивость обработки видеопотока мобильного робота к шумам.

Комплексно исследованы и сравнены алгоритмы Sobel, Canny и LoG по совокупности метрик (количество потерянных пикселей, MSE, нормализованный MSE и индекс структурного сходства SSIM), что обеспечило более глубокое понимание их эффективности в условиях различной зашумленности.

Ключевые слова: компьютерное зрение, алгоритмы обработки изображений, фильтр Калмана, методы Монте-Карло, сегментация изображений, OpenCV, алгоритмы Собеля и Канни, анализ видео в реальном времени.

Авторлар туралы мәлімет

Кереев Адилжан Кутымович	PhD, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасының доценті, Ақтөбе қ., Қазақстан E-mail: adiljan@mail.ru
Жайлыбаева Айдана Омарқызы	магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе қ., Қазақстан E-mail: aidana_6143@mail.ru
Ташимова Анар Кошимовна	магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе қ., Қазақстан E-mail: anar_6868@mail.ru
Капарова Ләззат Есенғалиевна	магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе қ., Қазақстан E-mail: lazzat_09@mail.ru
Умирзакова Бану Габиденовна	магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, информатика және ақпараттық технологиялар кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе қ., Қазақстан E-mail: banoka_98@mail.ru

Сведения об авторах

Кереев Адилжан Кутымович	PhD, доцент кафедры информатики и информационных технологий, Активобө региональный университет им. К. Жубанова, Активобө, Казахстан E-mail: adiljan@mail.ru

Жайлыбаева Айдана Омарқызы	магистр, преподаватель кафедры информатики и информационных технологий, Активобе региональный университет им. К. Жубанова, Активобе, Казахстан E-mail: aidana_6143@mail.ru
Ташимова Анар Кошимовна	магистр, старший преподаватель кафедры информатики и информационных технологий, Активобе региональный университет им. К. Жубанова, Активобе, Казахстан, E-mail: anar_6868@mail.ru
Капарова Лэззат Есенгалиевна	магистр, старший преподаватель кафедры информатики и информационных технологий, Активобе региональный университет им. К. Жубанова, Активобе, Казахстан, E-mail: lazzat_09@mail.ru
Умирзакова Бану Габиденовна	магистр, старший преподаватель кафедры информатики и информационных технологий, Активобе региональный университет им. К. Жубанова, Активобе, Казахстан, E-mail: banoka_98@mail.ru

Information about the authors

Adilzhan Kutymovich Kereev	PhD, Associate Professor, Department of Informatics and Information Technologies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan E-mail: adiljan@mail.ru
Aidana Omarqyzy Zhaylybayeva	Master's degree, Lecturer, Department of Informatics and Information Technologies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan E-mail: aidana_6143@mail.ru
Anar Koshimovna Tashimova	Master's degree, Senior Lecturer, Department of Informatics and Information Technologies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan E-mail: anar_6868@mail.ru
Lezzat Yesengaliyevna Kaparova	Master's degree, Senior Lecturer, Department of Informatics and Information Technologies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan E-mail: lazzat_09@mail.ru
Banu Gabidenovna Umirzakova	Master's degree, Senior Lecturer, Department of Informatics and Information Technologies, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan E-mail: banoka_98@mail.ru

UDC 004.89/004.94

IRSTI 50.30.31

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_22

D. Bizhanov^{1,2}, N. Zhetenbayev^{1*}, A. Maksut¹, S. Kotov³

¹Almaty University of Power Engineering and Telecommunications, 050013 Almaty, Kazakhstan

²Satbayev University, 050013 Almaty, Kazakhstan

³University of Rome Tor Vergata, 00133 Rome, Italy

*E-mail: n.zhetenbaev@aes.kz

ELBOW EXOSKELETON FOR PRONATION-SUPINATION MOTION: MODELING AND PROTOTYPE TESTING

Abstract. *This paper presents the design and experimental evaluation of an exoskeleton device intended for the rehabilitation of the elbow joint's pronation/supination motion. Accurately and safely performing this type of movement remains one of the main technical challenges in rehabilitation exoskeletons, as it involves complex biomechanical interactions and rotational motion of the forearm bones. Within the scope of the project, a CAD model with two degrees of freedom (DOF) was developed in SolidWorks. A physical prototype was then fabricated, and laboratory testing was conducted for one DOF – the pronation/supination motion. The accuracy of motion execution was recorded using an IMU sensor, and control performance was evaluated.*

The proposed device is intended for use in the rehabilitation process of patients with neurological disorders, including restoring neuromotor functions after stroke and correcting elbow joint contractures. Experimental results demonstrate the suitability of the device for rehabilitation applications.

Keywords: *elbow exoskeleton, pronation-supination, rehabilitation robotics, CAD model, IMU sensor, 2 DOF exoskeleton.*

Introduction.

In recent years, there has been a growing interest in the development of robotic exoskeletons for upper limb rehabilitation, particularly for restoring functions of the elbow and wrist joints. The elbow joint plays a key role in ensuring precision and freedom of arm movements during daily and professional activities, while the ability to perform forearm pronation–supination is a critical component of functional motor control [1].

The aim of this study is to present a comprehensive approach to the development of an active elbow exoskeleton with two degrees of freedom (DOF) for pronation–supination movement, including anthropometric analysis, mathematical and CAD modeling, prototype fabrication, and experimental evaluation.

To justify the chosen technical solutions, a detailed analysis of existing robotic devices used for wrist and elbow rehabilitation was carried out. These devices are classified according to their number of degrees of freedom, types of implemented movements, actuation mechanisms, control methods, feedback systems, experimental assessment strategies, safety requirements, and the inclusion of modern technologies such as gamification and artificial intelligence.

Early-generation upper-limb and wrist rehabilitation systems were extensively described in several foundational studies [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], which include structural design approaches, pilot clinical evaluations, and early attempts at multi-DOF human–robot interaction.

More advanced designs including impedance-controlled devices, tendon-driven mechanisms, and soft robotic orthoses are presented in later studies [8], [9], [10], [11], [12], [13], [14], [15], demonstrating improvements in control safety, portability, and clinical applicability.

A comparative summary of these devices is presented in Table 1, allowing for systematization of accumulated knowledge and identification of key design parameters for the development of a custom elbow exoskeleton.

Table 1 - Comparative characteristics of wrist and elbow rehabilitation devices

№	Device Name	DOF	Types of Movements	Control Characteristics	Institution	Notes
1	MIT Wrist Robot	3	Flexion/Extension, Pronation/Supination, Abduction/Adduction	Force sensor, direct control	MIT	Commercial version available
2	Tactile Handle	2	Open/Close, Pronation/Supination	Simple design	National University of Singapore	Functional hypothesis proposed
3	RiceWrist	3	FE, RU, PS	Impedance control	Rice University	High torque capabilities
4	OpenWrist	4 (1 passive)	Full wrist motion range	Improved design	Rice University	Extended workspace
5	UHD	3	FE, PS, RU	Joint sequence	Not specified	Enables isolated motion
6	IIT Genova	3	FE, RU, PS	Active control	IIT Genova	Expanded range of active motion
7	SCRIPT 1	1	Flexion/Extension	Passive device	University of Sheffield	Requires neurological supervision
8	Harvard Device	2	FE, PS	Pneumatic actuators	Harvard University	Assessed ROM and torque
9	WRES	3	FE, RU, PS	Not specified	Not specified	Exoskeleton-type device
10	WReD	1	Flexion/Extension	Exoskeleton	Kyushu University	Simple configuration
11	CR2-Haptic	1	Trains 3 types of movement	Reconfigurable mechanism	Not specified	Portable device
12	2-Linear Actuator Exo	2	FE, RU	Spring elements	Not specified	High flexibility, low accuracy
13	Force Sensor + 3DOF	1+	Flexion/Extension	Force sensor + extended features	Not specified	Improved human–robot interaction
14	Berlin Robot	1	Flexion/Extension	Bilateral therapy	Free University of Berlin	Mirror movement
15	UFU Prototype	1	FE (Impedance)	Impedance control	UFU	Low cost (~1000 USD)

Despite the significant progress achieved in the development of upper-limb rehabilitation exoskeletons, several practical challenges remain unresolved. Many existing systems focus either on complex multi-degree-of-freedom architectures with increased mechanical complexity and cost, or on simplified single-DOF solutions with limited adaptability and experimental validation. In particular, pronation–supination motion of the elbow joint remains insufficiently explored as a standalone functional movement, despite its critical role in daily activities and post-stroke motor recovery.

The analysis made it possible to define the requirements for the design of a custom elbow exoskeleton with two degrees of freedom. In this context, the present study aims to bridge the gap between conceptual multi-DOF design and practical experimental validation by proposing a modular elbow exoskeleton architecture. The contribution of this work lies in the combined development of a two-DOF CAD concept and a one-DOF physical prototype, enabling safe and controlled laboratory validation of the pronation–supination mechanism.

The paper further details the steps involved in building the kinematic and mathematical models, creating the CAD model, fabricating the prototype, and conducting experimental tests to validate the functionality and effectiveness of the proposed solution for rehabilitation applications. The study emphasizes an engineering-oriented workflow, integrating simplified dynamic modeling, modular mechanical design, and IMU-based experimental evaluation to assess motion accuracy and repeatability.

It should be noted that the present study focuses on the preliminary engineering validation of the proposed exoskeleton prototype. Therefore, experimental tests were conducted under no-load conditions and without direct interaction with the human limb. Biomechanical effects, such as muscle resistance and subject-specific variability, are considered beyond the scope of this work and will be addressed in future studies involving ethical approval and clinical supervision.

Materials and methods.

In this study, an exoskeleton device for the pronation–supination motion of the elbow joint was developed. A CAD model with two degrees of freedom (flexion/extension and pronation/supination) was designed using the SolidWorks environment. The prototype was fabricated using Fused Deposition Modeling (FDM) 3D printing technology with PLA material, and equipped with a servo motor, cable-driven mechanism, and an Arduino Nano microcontroller.

Experimental testing was conducted for only one degree of freedom the pronation, supination motion. To evaluate motion accuracy, an IMU sensor (MPU6050) was used to record angular data in real time. The system's repeatability and accuracy were assessed by comparing the measured data with the motor command inputs.

CAD Model and Physical Prototype of the Exoskeleton

The mechanical structure of the exoskeleton was designed using the SolidWorks software. The CAD model illustrates the overall architecture of the device, including the mechanisms responsible for the two primary elbow joint movements flexion/extension (FE) and pronation/supination (PS) as well as the layout of actuators and cable-driven components. The design supports two degrees of freedom (2 DOF), allowing for the execution of complex upper limb movements for rehabilitation purposes. The model consists of three main components: a shoulder mount, a rotational mechanism block, and a forearm support. During the design process, ergonomics, weight, and user comfort were carefully considered.

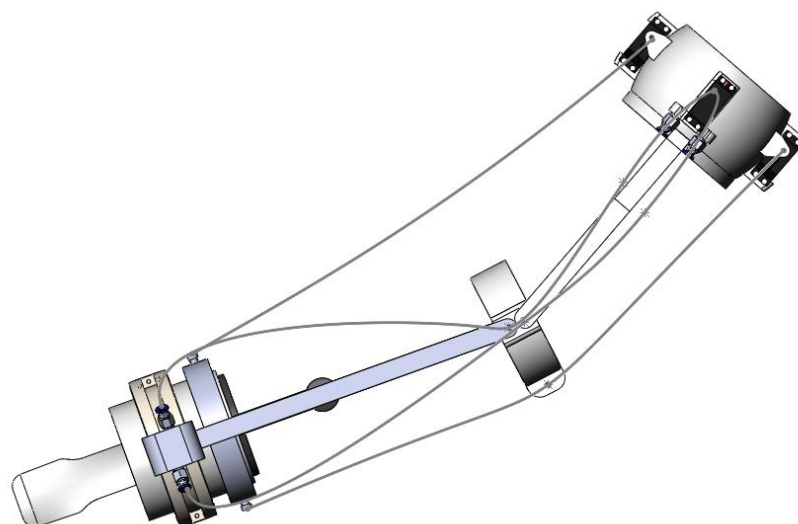

Figure 1 – CAD model of the exoskeleton developed in SolidWorks (2 DOF: FE and PS motions)

Figure 2 shows the physical prototype of the exoskeleton fabricated using 3D printing (FDM method) with PLA material. This initial prototype implements only one degree of freedom – pronation/supination (1 DOF). The device is equipped with a servo motor, cable-driven transmission, and an Arduino Nano microcontroller. The motor torque is transferred to the rotational module through cables, enabling controlled pronation/supination motion of the elbow joint. The prototype was designed in a modular fashion to facilitate experimental testing and future integration of a second DOF (flexion/extension).

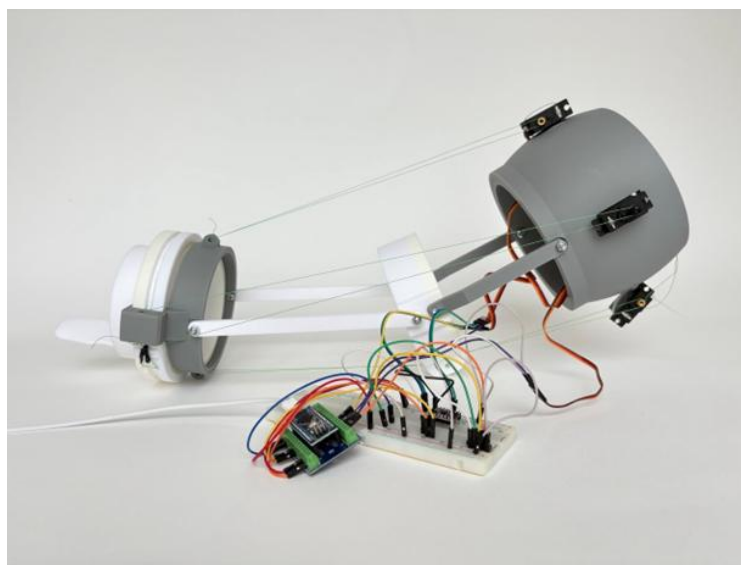

Figure 2 – 3D printed physical prototype of the exoskeleton with Arduino-based control system (1 DOF – PS motion)

The results of simulation modeling are described in [16], while the control algorithm and electronic architecture of the device are detailed in [17].

Pronation-Supination Motion of the Elbow Joint and Mathematical Modeling

The elbow joint is a complex articulatory system within the human upper limb. It enables rotational motion between the forearm and the upper arm, facilitating key functional movements such as pronation (inward rotation) and supination (outward rotation). These movements are not

confined solely to the wrist but are primarily executed at the elbow joint through the rotation of the radius bone around the ulna. Therefore, accurate control of this motion using a rehabilitation device requires dedicated mechanical and mathematical modeling.

In this project, a simplified 1-degree-of-freedom (1 DOF) dynamic model was developed to simulate the rotational movement at the elbow. The model considers the mass involved in the motion, the moment of inertia, and the influence of gravity, and is based on the Lagrangian formulation (Figure 3).

The Lagrangian function L is defined as the difference between the kinetic energy T and the potential energy V :

$$L = T - V \quad (1)$$

The kinetic energy is expressed as:

$$T_{ps} = \frac{1}{2} J_{PS} \dot{\theta}_{PS}^2 \quad (2)$$

The potential energy is:

$$V_{PS} = -mg \times \frac{W}{2} \sin \theta_{PS} \quad (3)$$

Where:

- J_{PS} - is the rotational moment of inertia,
- m - is the mass between the elbow and forearm,
- W - is the distance from the axis of rotation to the center of mass,
- θ_{PS} - is the pronation/supination angle.

Thus, the full Lagrangian becomes:

$$L = \frac{1}{2} J_{PS} \dot{\theta}_{PS}^2 + mg \times \frac{W}{2} \sin \theta_{PS} \quad (4)$$

The Euler–Lagrange equation is written as:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{\theta}_{PS}} \right) - \frac{\partial L}{\partial \theta_{PS}} = T - b\dot{\theta}_{PS} \quad (5)$$

Expanding this leads to:

$$J_{PS} \ddot{\theta}_{PS} - mg \times \frac{W}{2} \cos \theta_{PS} = T - b\dot{\theta}_{PS} \quad (6)$$

Finally, solving for angular acceleration:

$$\ddot{\theta}_{PS} = \frac{1}{J_{PS}} \left[T - b\dot{\theta}_{PS} + mg \times \frac{W}{2} \cos \theta_{PS} \right] \quad (7)$$

This model enables precise control of the pronation–supination motion at the elbow joint in an exoskeleton device. It provides a foundational basis for further development of control algorithms, sensor feedback systems, and motor torque calculations.

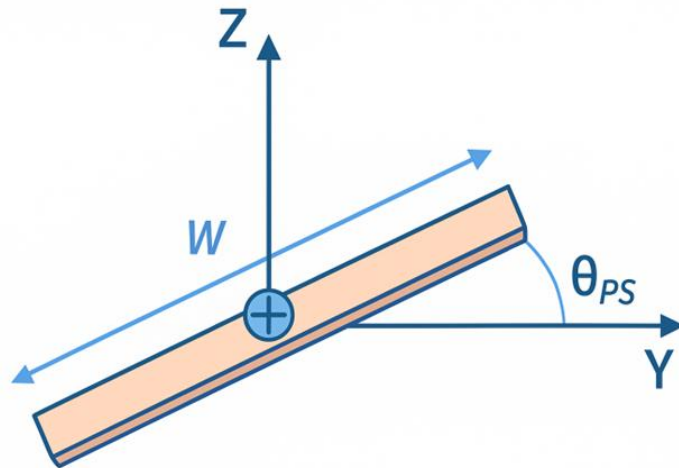

Figure 3 – Simplified dynamic model of pronation–supination movement at the elbow joint

Model assumptions and parameter identification

In the proposed dynamic model, the pronation–supination motion of the forearm is represented as a single rotational degree of freedom about a fixed axis. The model parameters were selected based on standard anthropometric assumptions commonly used in preliminary biomechanical analyses. The forearm segment was approximated as a rigid body with uniformly distributed mass. The mass and geometric dimensions of the forearm were estimated using average anthropometric data reported in biomechanics literature.

The moment of inertia was calculated assuming a homogeneous cylindrical segment rotating about its longitudinal axis. This simplified representation allows capturing the dominant inertial effects while maintaining analytical tractability of the model. Viscous damping and muscle-generated torques were not explicitly included at this stage, as the objective of the model is to support mechanical design decisions and initial control strategy development rather than patient-specific biomechanical prediction. The adopted assumptions and corresponding parameters are summarized in Table 2.

Table 2 – Model parameters and assumptions

Parameter	Symbol	Value	Unit	Source / Assumption
Forearm mass	m	1.1–1.3	kg	Average anthropometric data
Distance to center of mass	l	0.14–0.16	m	Forearm length proportion
Moment of inertia	J	0.016–0.020	$\text{kg} \cdot \text{m}^2$	Uniform rigid segment assumption
Pronation/supination angle	θ	± 40	deg	Experimental range
Viscous damping coefficient	b	neglected	–	Simplified preliminary model

It should be emphasized that the proposed dynamic model is intended as a design-oriented and control-support tool rather than a subject-specific biomechanical predictor. The primary objective of the model is to estimate the required actuation torque, justify the selected motion profile, and support the development of the initial control strategy for the exoskeleton.

Therefore, the model deliberately adopts a simplified representation of the pronation–supination motion and does not include muscle activation dynamics, joint compliance, or subject-dependent biomechanical variability. Such effects are expected to influence the system behavior under real rehabilitation conditions and will be addressed in future studies involving load application and human–robot interaction experiments. Within the scope of this work, the simplified model provides sufficient accuracy for preliminary mechanical design and experimental validation of the prototype.

Although the proposed dynamic model was not intended for precise numerical prediction, it provides qualitative insight into the expected motion characteristics of the system. Under sinusoidal command inputs, the model predicts smooth periodic angular trajectories dominated by a single rotational axis.

The experimentally measured pronation–supination motion exhibits a similar sinusoidal profile, as shown in Fig. 8, with stable amplitude and repeatable cycles. The achieved angular range of approximately 38–40° is consistent with the predefined motion profile used in both modeling assumptions and experimental testing. This qualitative agreement confirms that the simplified dynamic model adequately captures the dominant kinematic behavior of the prototype and is suitable for preliminary design validation and control development.

The physical prototype of the exoskeleton was tested under laboratory conditions to evaluate its capability to perform pronation/supination motion at the elbow joint (Figure 4). The rotational movement was actuated using a servo motor, and the motion was transmitted to the elbow's rotational module via a cable-driven system. To assess the angular accuracy and repeatability of the motion, an Inertial Measurement Unit (IMU) sensor was employed. This sensor continuously recorded angular changes in real-time during the motion.

Figure 4 – Experimental setup for controlling pronation/supination movement at the elbow joint: prototype equipped with servo motor, cable driver, and IMU sensor

The device was evaluated through the following steps:

- Predefined angular commands were sent to the servo motor;
- The actual angles achieved were measured via the IMU sensor for each command;
- System response time, angular deviation, and repeatability were analyzed.

Initial results demonstrated that the prototype could accurately reproduce commanded motions. Motion trajectories recorded by the IMU were compared to the input commands, revealing an average angular deviation within ± 3 degrees, which is considered acceptable for rehabilitation applications.

During operation, the system remained stable, showing no signs of mechanical vibration or disturbance. The modular construction allowed easy adjustment to fit different users' arms, making the system convenient to configure and reassemble.

Figure 5 – Screenshots from the experimental test demonstrating device movement

Figure 6 presents a graph of the linear acceleration recorded by the IMU sensor during the movement of the elbow exoskeleton. Data from the three axes (X, Y, Z) describe the dynamics of motion over time:

- The a_x and a_y components exhibit sinusoidal patterns, indicating the repetitive nature of the rotational motion;
- The a_z component remains relatively constant, suggesting that the Z-axis of the sensor aligns with the gravitational vector and that motion occurs primarily in the horizontal plane.

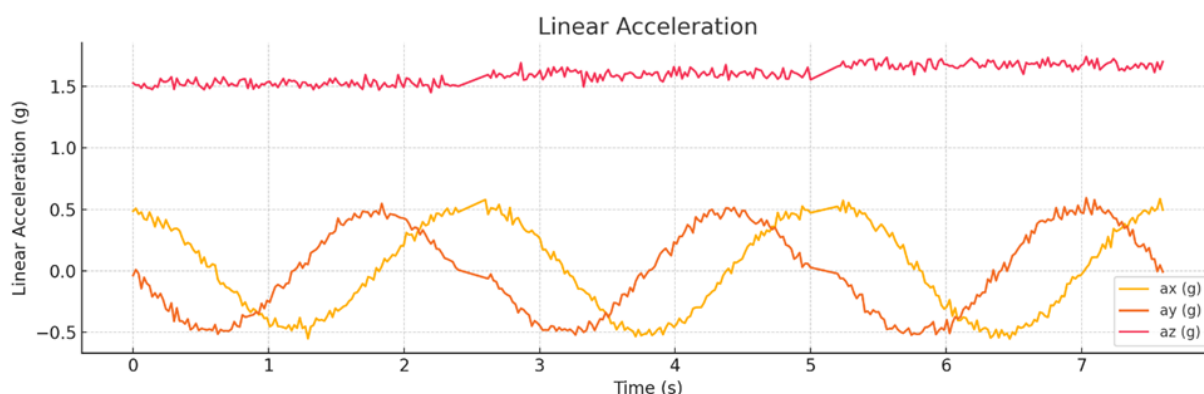

Figure 6 – Linear acceleration graph from IMU sensor (X, Y, Z axes)

Figure 7 shows the angular velocity recorded during the pronation/supination movement. Gyroscope data represent motion intensity along the three axes:

- g_x displays a strong oscillatory pattern around ± 45 deg/s, indicating it as the primary rotational axis;
- g_y and g_z show relatively minor fluctuations, confirming that the motion is predominantly confined to a single axis.

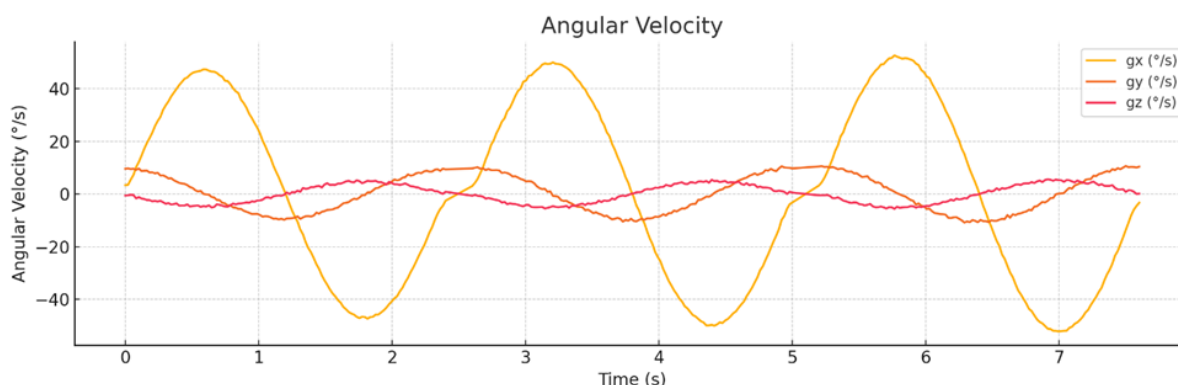

Figure 7 – Angular velocity graph (g_x , g_y , g_z) from IMU sensor

Figure 8 illustrates the angular displacement over time obtained by integrating the gyroscopic data along the X-axis, corresponding to the pronation/supination motion:

- The curve has a sinusoidal shape, representing cyclic oscillations;
- The peak angular displacement reaches approximately 38-40 degrees, returning to 0 degrees during rest phases;
- Three full motion cycles are observed (0–2.5 s, 2.5–5.0 s, 5.0–7.5 s), indicating stable and repeatable system behavior.

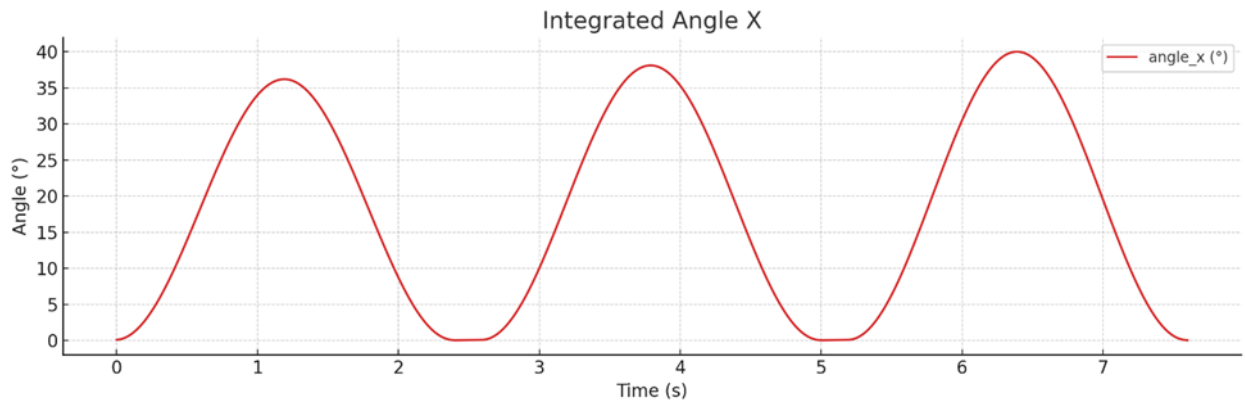

Figure 8 – Time-integrated angular displacement (X-axis, pronation/supination motion).

These findings demonstrate that the exoskeleton prototype is functional and suitable for modeling and controlling pronation/supination motion of the elbow joint. The recorded data can serve as a foundation for further system optimization, control algorithm refinement, and adaptation for therapeutic rehabilitation exercises.

Discussion of Results.

The experimental results demonstrate that the developed elbow exoskeleton prototype is capable of generating stable and repeatable pronation–supination motion under controlled laboratory conditions. The recorded angular trajectories show a clear sinusoidal profile with consistent amplitude across multiple cycles, indicating reliable mechanical behavior and proper alignment of the rotational axis.

The average angular deviation between the commanded and measured trajectories remained within $\pm 3^\circ$, which can be considered acceptable for early-stage rehabilitation devices, where smoothness and repeatability of motion are often prioritized over high-precision positioning. The calculated RMSE and maximum angular error values further confirm that the control system is able to track predefined motion profiles with sufficient accuracy for preliminary rehabilitation exercises.

The absence of noticeable sensor drift during consecutive motion cycles suggests that the IMU-based measurement system provides stable angular feedback over the duration of the experiment. Minor phase delays observed between the reference and measured signals are attributed to servo motor response characteristics and compliance of the cable-driven transmission. These effects are common in lightweight wearable mechanisms and did not significantly affect the overall motion pattern.

It should be noted that the experiments were conducted in free space, without external load and without direct interaction with the human limb. As a result, biomechanical factors such as muscle resistance, joint compliance, and subject-dependent variability were not considered in the present study. This limitation was intentionally accepted to ensure safe and controlled validation of the mechanical structure and control architecture at an early development stage.

Despite these limitations, the obtained results confirm that the proposed prototype provides a solid experimental foundation for further development. Future work will focus on extending the system to multiple degrees of freedom, incorporating load conditions, and conducting human–

robot interaction experiments under ethical approval and clinical supervision. These steps will allow a more comprehensive assessment of the device's rehabilitation potential.

Table 3 – Summary and interpretation of experimental results

Aspect	Observed result	Interpretation / significance
Motion trajectory shape	Sinusoidal, smooth	Confirms correct kinematic behavior and stable actuation
Angular range	$\sim 38\text{--}40^\circ$	Sufficient for basic pronation–supination rehabilitation tasks
Average angular deviation	$\leq \pm 3^\circ$	Acceptable accuracy for early-stage rehabilitation devices
RMSE	Low, stable across cycles	Indicates reliable tracking performance
Maximum angular error	Within predefined tolerance	No critical positioning errors detected
Repeatability	High cycle-to-cycle consistency	Confirms mechanical robustness and control stability
Phase delay	Small, constant	Caused by actuator and cable dynamics; acceptable at this stage
Sensor drift	Not observed	IMU feedback suitable for short-term rehabilitation exercises
Test conditions	Free space, no load	Safe preliminary validation; biomechanical effects excluded

Conclusion.

This paper presented the structure, mathematical model, CAD design, and physical prototype of an exoskeleton aimed at restoring pronation/supination movement of the elbow joint. A SolidWorks-based model with two degrees of freedom (flexion/extension and pronation/supination) was developed; however, the physical prototype implemented only one DOF – pronation/supination motion. During testing, the accuracy and stability of the movement execution were evaluated using a servo motor and an IMU sensor.

The experimental results demonstrated that the device is capable of accurately reproducing the commanded motion and reliably tracking angular trajectories. The average angular deviation remained within $\pm 3^\circ$, which is considered sufficiently accurate for early-stage rehabilitation applications. The observed repeatability of motion and stable system behavior confirm the feasibility of the proposed mechanical and control architecture. In addition, the modular design allows the device to be adapted to different users and provides flexibility for integrating an additional degree of freedom in future iterations.

The outcomes of this study highlight effective engineering approaches for the design and experimental validation of rehabilitation exoskeletons and provide a solid foundation for further development. Future work will focus on extending the prototype to a full two-degree-of-freedom system, incorporating external load conditions, and refining the control algorithms to account for actuator dynamics and transmission compliance. Furthermore, human–robot interaction experiments will be conducted under appropriate ethical approval and medical supervision to evaluate biomechanical compatibility, safety, and rehabilitation effectiveness. These steps will enable a comprehensive assessment of the proposed device in clinically relevant scenarios.

Acknowledgement

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of the program AP27508009.

References

1. Bizhanov, D., Zhetenbayev, N., Balbayev, G., Kassymbek, O., Kuzembay, S., Yussupova, S. (2023). Structural design of a rehabilitation robot for the upper limb. AIP Conference Proceedings, 2023, EEPES, Kavala. <https://doi.org/10.1063/5.0195728>
2. Bizhanov, D., Zhetenbayev, N.; Balbayev, G.; Shingissov, B.; Nussibaliyeva, A., Yussupova, S. (2023). Development and simulation of a device for upper limb rehabilitation. Vibroengineering Procedia, 62, 29–35. <https://doi.org/10.21595/vp.2023.23167>
3. Durand, S., Rohan, C.P., Hamilton, T., Skalli, W., Krebs, H.I. (2019). Passive wrist stiffness: The influence of handedness. IEEE Transactions on Biomedical Engineering, 66(3), 656–665. <https://doi.org/10.1109/TBME.2018.2853591>
4. Ranzani, R, Razzoli, M, Sanson, P, Song, J, Galati, S, Ferrarese, C, Lambercy, O, Kaelin-Lang, A, Gassert, R. (2024). Feasibility of Adjunct Therapy with a Robotic Hand Orthosis after Botulinum Toxin Injections in Persons with Spasticity: A Pilot Study. Toxins (Basel). Aug 8;16(8):346. <https://doi.org/10.3390/toxins16080346>
5. Ghaffari, Z.B., Sadedel, M., Moghaddam, M. et al. (2026). Design and development of a modular wrist rehabilitation robot with impedance control and gravity compensation. Sci Rep 16, 1452. <https://doi.org/10.1038/s41598-025-31185-w>
6. Mehrez, O., El-Agouz, S.A., Bassuoni, M.M. et al. (2025). Development of an exoskeleton for wrist-joint rehabilitation: modeling, identification, and control. Multibody Syst Dyn <https://doi.org/10.1007/s11044-025-10066-0>
7. Ning, Y., Sang, L., Wang, H. et al. (2024). Upper limb exoskeleton rehabilitation robot inverse kinematics modeling and solution method based on multi-objective optimization. Sci Rep 14, 25476. <https://doi.org/10.1038/s41598-024-77137-8>
8. Karunasena GMKB, Herath HMKMB, Goyal, LM. (2025). Robotic-assisted wrist rehabilitation therapy for carpal tunnel syndrome. International Journal of Advanced Robotic Systems. 22(1). <https://doi:10.1177/17298806251313938>
9. Gonçalves, A., Silva, M.F., Mendonça, H., Rocha, C.D. (2025). A Review of Robotic Interfaces for Post-Stroke Upper-Limb Rehabilitation: Assistance Types, Actuation Methods, and Control Mechanisms. Robotics, 14, 141. <https://doi.org/10.3390/robotics14100141>
10. Garcia, G.F., Gonçalves, R.S., Carbone, G. A (2024). Review of Wrist Rehabilitation Robots and Highlights Needed for New Devices. Machines, 12, 315. <https://doi.org/10.3390/machines12050315>
11. Guatibonza, A., Solaque, L., Velasco, A. et al. Assistive Robotics for Upper Limb Physical Rehabilitation: A Systematic Review and Future Prospects. Chin. J. Mech. Eng. 37, 69 (2024). <https://doi.org/10.1186/s10033-024-01056-y>
12. Garofalo S, Morano C, Perrelli M, et al. A critical review of transitioning from conventional actuators to artificial muscles in upper-limb rehabilitation devices. Journal of Intelligent Material Systems and Structures. 2024;35(16):1263-1290. <https://doi.org/10.1177/1045389X241263878>.
13. Shi K, Song A, Li Y, Li H, Chen D and Zhu L (2021) A Cable-Driven Three-DOF Wrist Rehabilitation Exoskeleton with Improved Performance. Front. Neurobot. 15:664062. doi: <https://doi.org/10.3389/fnbot.2021.664062>
14. Banyai, A.D., Brişan, C. (2024). Robotics in Physical Rehabilitation: Systematic Review. Healthcare (Basel). Aug 29;12(17):1720. <https://doi.org/10.3390/healthcare12171720>
15. Tanczak, N, Plunkett, TK, Lin, S, Kuenzler, L, Lau, M, Kuah, WKC, Ng, CY, Gassert R, Chua, K, Lambercy, O. (2025). Feasibility of post-stroke hand rehabilitation supported by a soft robotic hand orthosis in-clinic and at-home. J Neuroeng Rehabil. Aug 21;22(1):183. <https://doi.org/10.1186/s12984-025-01717-6>
16. Dauren, B., Nursultan, Z., Ceccarelli, M., Balbayev, G., Ozhikenov, K. (2024). Design and Performance of a Motion Assisting Device for Elbow Joint. In: Tuleshov, A., Jomartov, A., Ceccarelli, M. (eds) Advances in Asian Mechanism and Machine Science. Asian MMS.

Mechanisms and Machine Science, vol 167. Springer, (2024). Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-67569-0_18

17. Bizhanov, D., Ceccarelli, M., Zhetenbayev, N., Maksut, A. (2026). Design and Implementation of a Cable-Driven Elbow Rehabilitation System. In: Parikyan, T., Sargsyan, Y., Ceccarelli, M. (eds) Mechanical Engineering Solutions: Design, Simulation, Testing, Manufacturing. MES 2025. Mechanisms and Machine Science, vol 191. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-032-02352-0_20

ШЫНТАҚ ЭКЗОСКЕЛЕТІ ПРОНАЦИЯ-СУПИНАЦИЯ ҚОЗҒАЛЫСЫНА АРНАЛҒАН: МОДЕЛЬДЕУ ЖӘНЕ ПРОТОТИПТІ СЫНАУ

Аңдатпа. Бұл мақалада шынтақ буынының пронация/супинация қозғалысын оңалту мақсатында қолдануға арналған экзоскелет құрылғысының жобалануы мен тәжірибелік сынағы сипатталады. Аталған қозғалысты дәл және қауіпсіз түрде жүзеге асыру оңалту экзоскелеттеріндегі негізгі техникалық қиындықтардың бірі болып табылады, себебі бұл қозғалыс күрделі биомеханикалық өзара әрекеттесулер мен білектегі сүйектердің айналуына байланысты. Жоба аясында SolidWorks бағдарламасында екі еркіндік дәрежесі (DOF) бар CAD үлгісі жасалды. Кейіннен физикалық прототип құрастырылып, зертханалық жағдайда бір еркіндік дәрежесі – пронация/супинация қозғалысына сынақ жүргізілді. Қозғалыс дәлдігі IMU сенсоры арқылы тіркеліп, басқару тиімділігі бағаланды.

Ұсынылған құрылғы инсульттан кейінгі нейромоторлық функцияларды қалпына келтіру, шынтақ буынының контрактурасын түзету және неврологиялық аурулары бар пациенттерді оңалту үдерісінде қолдануға арналған. Эксперимент нәтижелері құрылғының оңалтуға жарамды екенін көрсетті.

Түйін сөздер: шынтақ экзоскелеті, пронация-супинация, оңалту робототехникасы, CAD модель, IMU сенсоры, 2 DOF экзоскелет.

ЭКЗОСКЕЛЕТ ДЛЯ ДВИЖЕНИЯ ПРОНАЦИЯ-СУПИНАЦИЯ ЛОКТЕВОГО СУСТАВА: МОДЕЛИРОВАНИЕ И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИСПЫТАНИЕ

Аннотация. В данной статье представлено проектирование и экспериментальная оценка экзоскелетного устройства, предназначенного для реабилитации движения пронации/супинации локтевого сустава. Точное и безопасное выполнение данного типа движения остается одной из основных технических задач в реабилитационных экзоскелетах, поскольку оно связано со сложными биомеханическими взаимодействиями и вращением костей предплечья. В рамках проекта была разработана CAD-модель с двумя степенями свободы (DOF) в среде SolidWorks. Затем был изготовлен физический прототип и проведены лабораторные испытания одной степени свободы – движения пронация/супинация. Точность выполнения движения фиксировалась с помощью IMU-сенсора, а также оценивалась эффективность системы управления.

Предлагаемое устройство предназначено для использования в процессе реабилитации пациентов с неврологическими нарушениями, включая восстановление нейромоторных функций после инсульта и коррекцию контрактур локтевого сустава. Экспериментальные результаты подтверждают пригодность устройства для реабилитационных целей.

Ключевые слова: экзоскелет локтевого сустава, пронация-супинация, реабилитационная робототехника, CAD-модель, IMU сенсор, экзоскелет с 2 степенями свободы.

Information about the authors

Dauren Bizhanov	PhD student at Satbayev University; Lecturer at the Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after G. Daukeyev, Institute of Communication and Space Engineering, Department of Electronic Engineering, Almaty, Kazakhstan. d.bizhanov@aes.kz
Nursultan Zhetenbayev	PhD, Associate Professor, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after G. Daukeyev, Institute of Communication and Space Engineering, Department of Electronic Engineering, Almaty, Kazakhstan. nursultan.zhetenbaev@mail.ru
Anuar Maksut	Master's Degree, Lecturer, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after G. Daukeyev, Institute of Communication and Space Engineering, Department of Electronic Engineering, Almaty, Kazakhstan. a.maksut@aes.kz
Sergei Kotov	PhD, University of Rome Tor Vergata, Robotics and Mechatronics Laboratory (LARM ² : Laboratorio di Robotica e Meccatronica), Rome, Italy. sergei.kotov@students.uniroma2.eu

Сведение об авторах

Бижанов Даурен Ерланұлы	Докторант Satbayev University, преподаватель, Алматинский университет энергетики и связи имени Г.Дәукеева, Институт коммуникационной и космической инженерии, кафедра Электронной инженерии, Алматы, Казахстан, d.bizhanov@aes.kz
Жетенбаев Нұрсұлтан Талғатұлы	PhD, Алматинский университет энергетики и связи имени Г.Дәукеева, Институт коммуникационной и космической инженерии, кафедра Электронной инженерии, Алматы, Казахстан, nursultan.zhetenbaev@mail.ru
Максұт Әнуар Қуанышұлы	магистр, преподаватель, Алматинский университет энергетики и связи имени Г.Дәукеева, Институт коммуникационной и космической инженерии, кафедра Электронной инженерии, Алматы, Казахстан, a.maksut@aes.kz
Сергей Котов	PhD, Университет Рима Тор Вергата (University of Rome Tor Vergata), Лаборатория робототехники и мехатроники (LARM ² : Laboratorio di Robotica e Meccatronica), Рим, Италия. sergei.kotov@students.uniroma2.eu

Авторлар туралы мәлімет

Бижанов Даурен Ерланұлы	Satbayev University докторанты, оқытушы, Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Байланыс және ғарыштық инженерия институты, Электрондық инженерия кафедрасы, Алматы, Қазақстан. d.bizhanov@aes.kz
Жетенбаев Нұрсұлтан Талғатұлы	PhD, қауымдастырылған профессор, Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Байланыс және ғарыштық инженерия институты, Электрондық инженерия кафедрасы, Алматы, Қазақстан. nursultan.zhetenbaev@mail.ru
Максұт Әнуар Қуанышұлы	Магистр, оқытушы, Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Байланыс және ғарыштық инженерия институты, Электрондық инженерия кафедрасы, Алматы, Қазақстан. a.maksut@aes.kz
Сергей Котов	PhD, Рим Тор Вергата университеті (University of Rome Tor Vergata), Робототехника және мехатроника зертханасы (LARM ² : Laboratorio di Robotica e Meccatronica), Рим, Италия. sergei.kotov@students.uniroma2.eu

ӨОЖ 629.78:004.8

ҒТАХА 50.47.31, 50.45.35

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_23

А.Т. Боранбаева^{1,2,3*}, Ғ.Қ. Серғазин⁴, Г.М. Имашева³, Қ.Б. Багитова⁵,
Т. Илиев⁶

¹ Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Академик Ө.А. Жолдасбеков атындағы механика және машинатану институты,
Алматы, Қазақстан

³ Қ.И. Сәтпаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық зерттеу университеті,
Алматы, Қазақстан

⁴ М. Тынышбаев атындағы АЛТ университеті, Алматы, Қазақстан

⁵ Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Қазақстан, Атырау

⁶ Ангел Кынчев атындағы Русе университеті, Болгария, Русе

*E-mail: boranbayeva.anargul.talgatkyzy@gmail.com

НАНОСПУТНИКТЕРДІҢ БОРТТЫҚ КҮЙІН ТЕЛЕМЕТРИЯ НЕГІЗІНДЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ДИАГНОСТИКАЛАУ

Аңдатпа. Наноспутниктер шектеулі адам қатысуымен жұмыс істейтіндіктен, борттық ақауларды диагностикалау миссияның сенімді орындалуы үшін аса маңызды. Бұл мақалада жасанды интеллектке (ЖИ) негізделген автономды ақауларды анықтау және оқшаулау жүйесі бар IU-3U CubeSat наноспутнигін әзірлеу қарастырылады. Зерттеу машиналық оқыту әдістерін қолданатын наноспутниктің техникалық күйін басқару жүйесіне бағытталған.

Жұмыста классикалық шектік мониторинг пен заманауи ЖИ әдістері салыстырылып, маңызды борттық ішкіжүйелердегі аномалияларды жоғары дәлдікпен және аз кідіріс уақытымен анықтайтын борттық диагностикалық үдеріс ұсынылады. Аппараттық архитектура, телеметрияға негізделген ақаулар симуляторы және симуляцияланған деректерде оқытылған ЖИ алгоритмі сипатталады.

Ұсынылған жүйе ақауларды анықтауда шамамен 98% дәлдік көрсетіп, классикалық әдістерден айтарлықтай артық екенін дәлелдеді, ал ақауды анықтау кідірісі бірнеше секундпен шектеледі. Нәтижелер машиналық оқыту әдістерінің модельге негізделген диагностиканы тиімді толықтыра алатынын көрсетеді. Әзірленген ЖИ-негізделген диагностикалық жүйе аномалияларды ерте анықтау және қалпына келтіру шараларын автономды түрде іске асыру арқылы наноспутниктер миссиясының төзімділігін арттырады.

Түйін сөздер: наноспутник; CubeSat; телеметрия; ақауды анықтау және оқшаулау; жасанды интеллект; машиналық оқыту; гибриді диагностика; кірістірілген жүйе.

Кіріспе.

Осы зерттеудің нысаны – спутниктің ішкі жүйелерінің жұмысқа қабілеттілігін бақылау және қолдау үшін жасанды интеллектті пайдаланатын наноспутниктердің диагностикалық жүйесі. Соңғы жылдары наноспутниктер, әсіресе CubeSat форматындағы аппараттар, төмен құны мен қысқа әзірлеу циклдерінің арқасында кеңінен таралуда [1]. Алайда, олар салыстырмалы түрде сенімділіктің төмендігімен және ақауларды анықтау, оқшаулау және жоюдың (FDIR) шектеулі мүмкіндіктерімен сипатталады [2].

Дәстүрлі спутниктік FDIR жүйелері, әдетте, телеметриялық параметрлер белгіленген шекті мәндерден асқан кезде іске қосылатын қарапайым шектік тексерулер мен ережелерге

негізделген логикаға сүйенеді [2]. Мұндай тәсілдер сенімді әрі стандартталған (мысалы, ECSS талаптарына сәйкес), алайда олар тек алдын ала белгілі ақау режимдерімен және бірөлшемді параметрлермен шектеледі [3]. Қазіргі уақытта спутниктік миссиялар барған сайын күрделеніп, автономдылық деңгейі артқан сайын, борттық диагностика мүмкіндіктерін жетілдіруге деген қажеттілік те күшейіп отыр.

Жасанды интеллект пен спутниктік технологиялар саласындағы соңғы жетістіктер алдын ала бағдарламаланбаған аномалияларға бейімделіп, оларға жауап бере алатын интеллектуалды борттық жүйелерге қызығушылықты арттырды. Соған сәйкес, спутниктердегі ақауларды диагностикалаудың қазіргі күйі де өзгеруде: деректерге және машиналық оқытуға негізделген әдістер классикалық диагностикалық тәсілдерді толықтыру немесе алмастыру мақсатында белсенді түрде зерттелуде [3].

Модельге негізделген дәстүрлі FDIR тәсілінде ғарыш аппаратының математикалық моделі нақты жүйемен қатар орындалып, аналитикалық артықшылық арқылы (қалдық шамаларды салыстыру) ақаулар анықталады. Бұл әдіс жүйені дәл модельдеуді талап етеді және есептеу ресурстары тұрғысынан күрделі болуы мүмкін. Ал жасанды интеллектке негізделген әдістер номиналды және номиналдан тыс мінез-құлық үлгілерін деректер арқылы үйреніп, физикалық модельсіз-ақ жаңа немесе күрделі аномалияларды анықтауға мүмкіндік береді [4].

Қазіргі таңда деректерге негізделген ақау диагностикасы әртүрлі салаларда өзінің тиімділігін дәлелдеп, ғарыш аппараттарында да қолданылып келеді. Мысалы, машиналық оқыту классификаторлары (тірек векторлы машиналар, нейрондық желілер және т.б.) спутниктің модельденген ішкі жүйелеріндегі ақауларды жоғары дәлдікпен анықтай алатынын көрсетті. Кейбір зерттеулерде жасанды нейрондық желілер мен SVM әдістері навигация, басқару және бағдарлау жүйелеріндегі ақауларды тиімді түрде оқшаулап, қарапайым шектік детекторлармен салыстырғанда жалған іске қосылулар санын айтарлықтай азайтатыны көрсетілген. Сондай-ақ, сенсорлардағы ақауларды (мысалы, акселерометр немесе IMU көрсеткіштерінің «қатып қалуы») анықтауға арналған сверточты нейрондық желілердің жылдамырақ әрі толық нәтиже беріп, борттық есептеу ресурстарына бейім екені дәлелденген [5].

Бұл зерттеулер жасанды интеллект әдістерінің бақыланатын ақаулар аясын кеңейтіп қана қоймай, спутниктің жұмысындағы әрекет ету уақытын да жақсартуға қабілетті екенін көрсетеді. Дегенмен, ресурстары шектеулі наноспутниктерде ЖИ қолдану есептеу қуаты, оқыту деректерінің жеткіліктілігі және автономды шешім қабылдаудың сенімділігі сияқты бірқатар мәселелерді туындатады [6].

Қорытындылай келе, зерттеудің негізгі мақсаты — жасанды интеллектке негізделген борттық диагностикалық жүйені енгізу арқылы наноспутниктердің сенімділігін арттыру. Жасанды интеллект спутниктердің автономдылығы мен ақауға төзімділігін күшейтетін маңызды фактор ретінде қарастырылады, себебі ол бекітілген ережелерге негізделген жүйелермен салыстырғанда болжаушы және бейімделгіш ақауларды басқаруға мүмкіндік береді. Бұл мақала CubeSat платформасы үшін кешенді шешім әзірлеу мақсатында спутниктік FDIR және жасанды интеллект саласындағы қолданыстағы зерттеулерге, әдеби шолуларға және соңғы CubeSat тәжірибелеріне сүйенеді. Келесі бөлімдерде зерттеудің нақты мақсаттары мен міндеттері, сондай-ақ ұсынылған жүйені әзірлеу және сынақтан өткізу тәсілдері сипатталады.

Материалдар және әдістер.

Ақау түрлерін талдау және телеметрияға қойылатын талаптар.

Зерттеудің диагностикалық нысаны электрлік қоректендіру ішкіжүйесі, борттық электроника және байланыс модулі сияқты дәстүрлі борттық ішкіжүйелермен жабдықталған CubeSat типті наноспутник болып табылады [7]. Масса, көлем, есептеу ресурстары және энергия тұтынуы бойынша қатаң шектеулерге байланысты наноспутниктік платформалар, әдетте, аппараттық резервтеудің төмен деңгейімен және

ақауларды өңдеудің қарапайым хаттамаларымен сипатталады. Осыған байланысты миссиялардың сенімді және автономды жұмысын қамтамасыз ету үшін борттық телеметриялық деректердің өзіне ғана сүйене отырып, қалыптан тыс жұмыс режимдерінің ерте пайда болуын болдырмау және оларды уақтылы оқшаулау аса маңызды болып табылады.

Ұсынылған әдіс аясында ақауларды диагностикалау наноспутник қалыпты режимде жұмыс істеген кезде үнемі қолжетімді болатын телеметриялық параметрлер негізінде жүзеге асырылады. Диагностикалық үдеріске енгізілетін негізгі ішкі жүйелерге электрмен қоректендіру ішкі жүйесі, борттық өңдеу блогы және байланыс ішкі жүйесі жатады. Наноспутниктік миссияларда жиі кездесетін ақау түрлеріне сенсорлардың ығысуы мен дрейфі, энергия тұтынудың қалыптан тыс артуы, борттық компоненттердің жылулық тұрақсыздығы, байланыс сапасының үзілісті нашарлауы және процессордың шамадан тыс жүктелуі жатады. Аталған ақаулардың барлығы телеметриялық сигналдардағы сипаттамалық өзгерістер түрінде көрініс табады, сондықтан телеметрияға негізделген диагностика тиімді әрі өміршең шешім болып саналады.

Диагностикалық кіріс деректерін формализациялау мақсатында уақыттың t мезетіндегі борттық телеметрия көп өлшемді телеметриялық күй векторы ретінде модельденеді:

$$T(t) = [V(t), I(t), T(t), RSSI(t), L(t), C(t)], \quad (1)$$

мұндағы $T(t)$ диагностикалық жүйе өңдей алатын бірыңғай көрініс қалыптастыру мақсатында әртекті телеметриялық өлшеулерді біріктіру үшін қолданылады. Бұл жағдайда $V(t)$ – электрмен қоректендіру және реттеу жүйесінің күйін сипаттайтын электрлік шинадағы кернеу; $I(t)$ – платформаның жүктемесін және энергияны қалыптан тыс тұтыну ықтималдығын көрсететін жалпы ток тұтыну мәні; $T(t)$ – борттық жылулық датчиктер арқылы алынатын температура көрсеткіштері; $RSSI(t)$ – байланыс арнасының сапасын сипаттайтын қабылданған сигнал қуатының деңгейі; $L(t)$ – телеметрия берілісінің сенімділігін көрсететін пакеттердің жоғалу үлесі; $C(t)$ – борттық электрониканың есептеу күйін сипаттайтын процессор жүктемесі немесе пайдаланылу деңгейі.

Сурет 1 – Наноспутник ішкіжүйелерінің телеметрияға негізделген бейнеленуі және деректердің борттық диагностикалық жүйеге ағу сызбасы

1-суретте наноспутниктің ішкі жүйелері, телеметрияға қатысты параметрлер және телеметрияға негізделген диагностикалық үдеріс арасындағы өзара байланыс сызбалық түрде көрсетілген. Сурет ішкі жүйе деңгейінде алынатын өлшеулердің борттық диагностикалық жүйеге қалай түрлендіріліп берілетінін және олардың сәйкестендірілуін айқын бейнелейді.

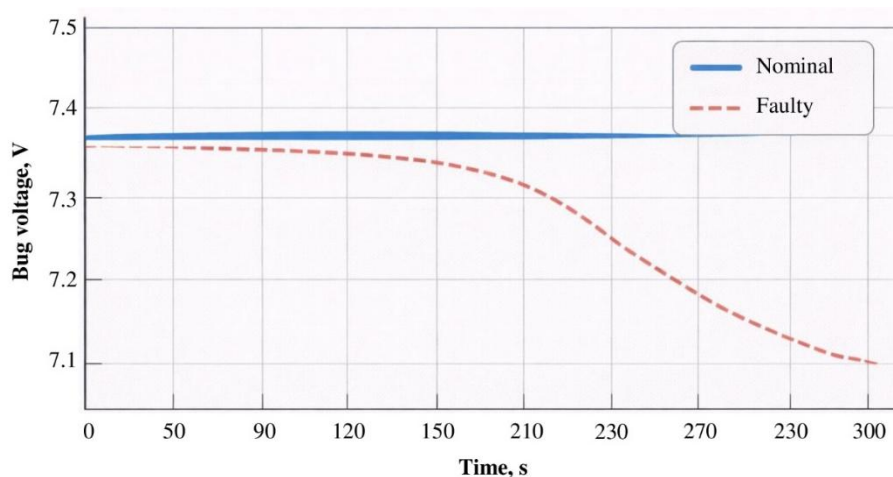
$T(t)$ телеметриялық вектор ретінде қолданылып, наноспутниктің диагностикалық тұрғыдан көрінетін ізі болып табылады. Кез келген ішкіжүйедегі ақау осы вектордың бір немесе бірнеше компонентінің өзгеруіне әкелуі ықтимал. $T(t)$ векторының құрамы миссияның ерекшеліктеріне және қолжетімді сенсорлар жиынтығына байланысты өзгеруі мүмкін болғанымен, оны векторлық форматта оңай сипаттауға болады, бұл диагностикалық жүйені басқа наноспутниктік платформаларға жылдам қайта бейімдеуге мүмкіндік береді.

Қалыпты жұмыс режимінде әрбір телеметриялық параметр жүйенің конструкциясымен және миссияның ағымдағы фазасымен анықталатын күтілетін мінез-құлық профилін көрсетеді. Осы номиналдық профильдер сақталмаған жағдайлар ақаулық күй ретінде қарастырылады. Әрбір телеметриялық компоненттің $T_i(t)$ номиналдық мінез-құлқынан ауытқуы келесі түрде сипатталады:

$$\Delta T_i(t) = T_i(t) - T_i^{nom}(t) \quad (2)$$

мұндағы $T_i(t)$ – t уақыт мезетіндегі i -ші телеметриялық параметрдің нақты мәні, ал $T_i^{nom}(t)$ – қателіксіз жұмыс жағдайындағы сәйкес номиналдық мәні болып табылады. Номиналдық эталон тұрақты жұмыс нүктесі түрінде, миссия фазасына тәуелді номиналдық профиль ретінде немесе тарихи телеметриялық деректерге негізделген анықтама ретінде алынуы мүмкін. Осылайша алынған $T_i(t)$ ауытқуы жүйенің ағымдағы жұмыс күйінің күтілетін мінез-құлыққа қаншалықты сәйкес келмейтінін анықтауға мүмкіндік береді [8].

Номиналдық және ақаулық телеметриялық мінез-құлықтың мысалы 2-суретте көрсетілген, онда телеметриялық параметрлердің бірінің ақау жағдайы басталған сәттен бастап айқын ауытқу көрсететіні байқалады. Бұл мысал наноспутниктерге тән ақаулар телеметриялық деректерде өзіндік ерекшелігі бар үлгілерді (паттерндерді) қалыптастыратынын және осы үлгілерді автоматты түрде анықтау мен ақауларды оқшаулау үшін пайдалануға болатынын көрсетеді.

Сурет 2 – Қалыпты және ақаулық жұмыс режимдеріндегі телеметриялық параметр ауытқуының мысалы

Анықталған ақау режимдері мен телеметриялық сипаттамаларға байланысты бірқатар диагностикалық талаптар қалыптастырылады. Диагностикалық жүйе телеметрияның табиғи дискреттеу (sampling) жиілігінде жұмыс істей алуы және есептеу ресурстарына

шамадан тыс жүктеме түсірмеуі тиіс. Ақауды анықтау кідірісі мүмкіндігінше аз болуы қажет, себебі бұл ақаудың әрі қарай таралуын болдырмауға және уақтылы түзету шараларын қабылдауға мүмкіндік береді. Диагностикалық қорытынды наноспутниктің телеметриясына тән шу мен уақытша ауытқулар жағдайында да сенімді болуы керек, ал барлық есептеулер CubeSat санатындағы аппараттық құралдардың есептеу қуаты мен энергия тұтыну шектеулері аясында орындалуы тиіс.

Осылайша, аталған кішібөлім ұсынылып отырған борттық диагностикалық жүйенің телеметрияға негізделген іргетасын қалыптастырады және ішкіжүйелердің параметрлерін ғана өлшеуге сүйенетін интеллектуалды ақауларды анықтау мүмкіндігінің негізді екенін дәлелдейді. Көрсетілген диагностикалық талаптар келесі кішібөлімде сипатталатын борттық диагностикалық жүйе құрылымын айқындайтын тікелей факторлар болып табылады.

Борттық диагностикалық жүйенің архитектурасы.

Ұсынылған борттық диагностикалық жүйе дәстүрлі телеметриялық бақылауды ЖИ негізіндегі ақауларды анықтаумен біріктіретін гибриді архитектура болып табылады. Ол CubeSat класындағы аппараттық құрал үшін жарамды болып қала отырып, классикалық диагностикалық пайымдаудың ашықтығы мен сенімділігін машиналық оқытудың икемділігі мен үлгіні тану мүмкіндіктерімен біріктіреді.

Процесс қуат, байланыс және борттық электрондық ішкі жүйелерден телеметриялық деректерді жинаудан басталады. Деректер ағыны сәйкестік пен шуға төзімділікті қамтамасыз ету үшін сүзу, қалыпқа келтіру және синхрондау арқылы алдын ала өңделеді.

Содан кейін екі параллель диагностикалық жолдар деректерді талдайды. Біріншісі шұғыл әрекетті талап ететін сыни аномалияларды анықтау үшін классикалық шекті және ережеге негізделген мониторингті пайдаланады, ал екіншісі күрделі немесе нәзік ақау үлгілерін анықтау және жүйенің денсаулығына ықтималдық немесе категориялық бағалауды қамтамасыз ету үшін ЖИ модулін пайдаланады.

Сурет 3 – Классикалық телеметриялық бақылау мен ЖИ негізіндегі ақауларды анықтауды біріктіретін гибриді борттық диагностикалық жүйе архитектурасы

Ұсынылған архитектура телеметрияны жинау → алдын ала өңдеу (сүзгілеу, нормалау, синхрондау) → екі параллель диагностикалық жол (классикалық шекті бақылау және ЖИ-негізделген модуль) → біріктірілген шешім логикасы кезеңдерінен тұрады. Классикалық жол қауіпсіздікке критикалық жағдайларға дереу жауап береді, ал ЖИ-модуль көпөлшемді және уақыттық үлгілер арқылы «жасырын» деградацияларды ерте таниды [8].

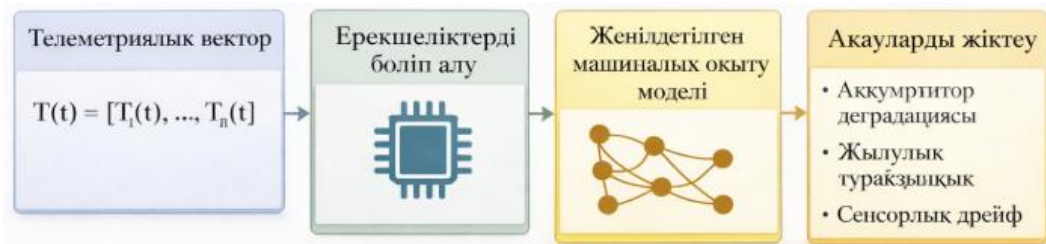
$$D(t) = F_c(T(t)) \cup f_{AI}(T(t)), \quad (3)$$

мұндағы F_c – шекті тексерулер мен ережелер жиыны; f_{AI} – машиналық оқыту модулі; біріктіру ережесі басымдық, дауыс беру немесе сенімділікпен өлшеу арқылы іске аса алады.

Жеңіл салмақты ЖИ-диагностика алгоритмі.

Ұсынылған борттық архитектураға енгізілген жасанды интеллекттің диагностикалық модулі наноспутниктік платформалар контекстінде есептеу тиімділігіне де, нақты уақыттағы қолайлылыққа да басты назар аудару негізінде әзірленген. Ұсынылған шешім жеңіл машиналық оқыту үлгісіне негізделген және әдетте көп өңдеу мүмкіндіктері мен жадты қажет ететін ресурсты көп қажет ететін терең оқыту шешімдеріне қарағанда CubeSat класындағы аппараттық құрал мен энергия бюджетінің шектеулерінде іске қосылуы мүмкін.

Жеңіл диагностикалық алгоритм құрылымы 4-суретте көрсетілген. Алгоритм үш негізгі қадамнан тұрады, атап айтқанда, телеметриялық мүмкіндіктерді шығару, машиналық оқытудағы қорытынды және ақаулық классификациясы. Оның борттық орындауды тиімді орындауға мүмкіндік беретін модульдік дизайны бар, бірақ ақауларды анықтау және оқшаулауды орындау үшін әлі де жеткілікті диагностикалық дәлдік бар.

Сурет 4 – Борттық ақауларды жіктеуге арналған жеңіл ЖИ негізіндегі диагностикалық алгоритмнің құрылымы

ЖИ модулі ресурстық шектеулерді ескере отырып құрастырылды: қысқа терезедегі статистикалар, жылжымалы орташа және туынды сияқты қарапайым белгілер есептеліп, кейін ықшам классификаторға беріледі. Модель ретінде шағын көпқабатты персептрон, SVM немесе ағаш-негізді әдістер қолданылуы мүмкін; бұл жұмыста есептеу күрделілігі төмен көпклассты классификация қағидасы қарастырылды.

$$x(t) = \phi(T(t)), \quad (4)$$

$$y(t) = \arg \max_k P(y_k | x(t)), \quad (5)$$

Валидация: симуляция және метрикалар

Ұсынылған борттық диагностикалық жүйені бақыланатын және қайталанатын жағдайларда бағалау үшін наноспутниктік ақаулар туралы нақты деректердің шектеулі қолжетімділігіне байланысты модельдеуге негізделген валидация жүйесі пайдаланылады. Модельдеу ақаулық сценарийлерін жүйелі талдауға және ақаудың уақытын, ауырлығын және ұзақтығын толық бақылауға мүмкіндік береді [9,10].

5-суретте көрсетілгендей, жұмыс процесі төрт негізгі кезеңді қамтиды: телеметрияны құру, ақауды енгізу, диагностикалық өңдеу және өнімділікті бағалау. Біріншіден, номиналды телеметрия деректері қалыпты наноспутник жұмысын көрсету үшін жасалады, соның ішінде қуаттағы, борттық электроникадағы және байланыс ішкі жүйелеріндегі нақты өзгерістер [11].

Сурет 5 – Борттық ЖИ негізіндегі диагностикалық жүйе үшін модельдеу ортасы және валидация жұмыс процесі

Нақты орбиталық ақау деректерінің шектеулі болуына байланысты, номинал және ақаулы телеметрияны генерациялайтын симуляциялық орта құрылды. Бағалау метрикалары ретінде ақауды анықтау кідірісі, классификация дәлдігі және есептеу жүктемесі қолданылды.

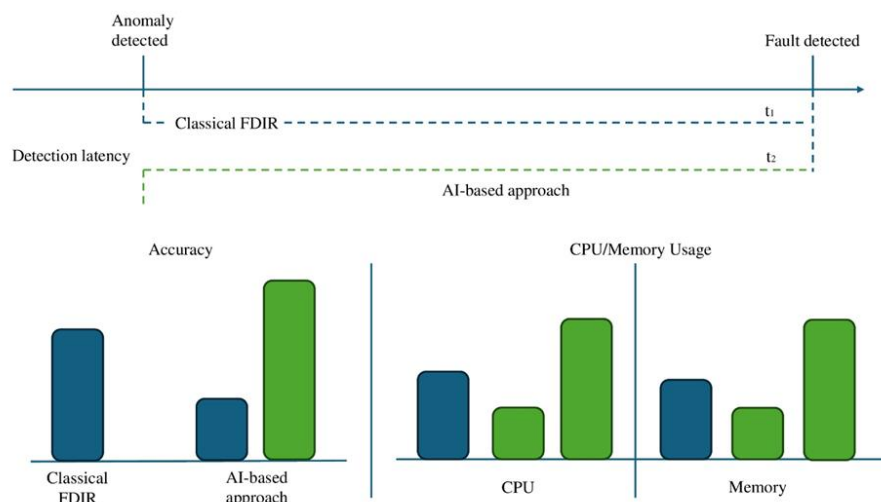
$$\tau_d = t_{detect} - t_{fault}, \quad (6)$$

$$Acc = \frac{TP+TN}{TP+TN+FP+FN}, \quad (7)$$

$$E_c = \frac{N_{ops}}{t_{inf}}, \quad (8)$$

Нәтижелер және оларды талдау.

Бастапқы нәтижелер жиынтығы телеметриялық өлшеулерде жалпы наноспутниктік ақаулардың пайда болуын көрсетеді. 6-сурет қалыпты және ақаулы жұмыс жағдайлары бар типтік телеметриялық уақыт қатарын көрсетеді. Номиналды жұмыс кезінде телеметриялық сигналдар есептелген шектерде болуы керек және аз шамадағы стохастикалық вариациялардан өтуі керек. Ақаулық инъекция бірте-бірте дрейф, қадамға негізделген вариациялар және үзіліссіз ауытқулар сияқты тартылған телеметриялық арналардағы нақты вариацияларды тудырады.

Сурет 6 – Классикалық FDIR және ұсынылған ЖИ негізіндегі диагностикалық тәсіл үшін телеметрия негізінде ақауды анықтау әрекетін салыстыру

Симуляцияда батарея деградациясы, жылу тұрақсыздығы, байланыс сапасының нашарлауы, процессор жүктемесінің артуы және сенсор дрейфі сияқты сценарийлер қарастырылды. ЖИ-негізделген модуль шекті мониторингпен салыстырғанда баяу деградацияны ертерек анықтады және анықтау кідірісін айтарлықтай қысқартты. 1U–3U кестелерде негізгі сандық нәтижелер келтірілген (кестелер Word-та редактірленетін түрде беріледі).

Кесте 1 – Симуляциядағы ақау сценарийлері және телеметриялық индикаторлар

Ақау түрі	Ішкі жүйе негізі	Әсер ететін телеметрия
Батарея деградациясы	EPS	Шина кернеуі, ток тұтынуы
Температуралық тұрақсыздық	TCS	Температура сенсорлары
Байланыс деградациясы	COM	RSSI, пакет жоғалту
Процессор артық жүктелуі	OBC	CPU жүктемесі, watchdog оқиғалары
Сенсор дрейфі	ADCS	Сенсор ығысуы, бұрыштық жылдамдық

1-кестеде симуляцияда қолданылған негізгі ақау түрлері, олардың әсер ететін ішкі жүйелері және телеметриялық индикаторлары көрсетілген. Бұл параметрлер ақауларды телеметрия негізінде анықтауға жеткілікті диагностикалық ақпарат беретінін көрсетеді.

Кесте 2 – Ұсынылған жүйенің ақауды анықтау және оқшаулау көрсеткіштері

Ақау түрі	Анықтау дәлдігі, %	Оқшаулау дәлдігі, %
Батарея деградациясы	96.2	93.8
Температуралық тұрақсыздық	97.5	95.1
Байланыс ақауы	95.8	94.0
Процессор жүктемесі	98.1	96.7
Сенсор дрейфі	94.6	92.3

2-кестеде ұсынылған жүйенің ақауларды анықтау және оқшаулау дәлдігі келтірілген. Барлық ақау түрлері бойынша анықтау дәлдігі 94 %–дан жоғары болды. Ең жоғары нәтиже процессор жүктемесін анықтауда байқалды, ал баяу дамидын сенсор дрейфі кезінде дәлдік салыстырмалы түрде төмен болды. Дегенмен, бұл көрсеткіштер классикалық шекті мониторингтен жоғары.

Кесте 3 – Анықтау кідірісі және есептеу өнімділігі

Әдіс	Орташа анықтау кідірісі, с	Инференс уақыты, мс	CPU жүктемесі, %
Классикалық шекті мониторинг	18.4	—	—
Гибридті ЖИ-негізделген тәсіл	4.7	12.3	9.6

3-кестеге сәйкес, гибридті ЖИ-негізделген тәсіл ақауды орташа 4.7 секундта анықтап, классикалық мониторингке қарағанда анықтау кідірісін айтарлықтай қысқартты (18.4 с). Инференс уақыты мен CPU жүктемесі CubeSat-классындағы борттық есептеуіштер үшін рұқсат етілген деңгейде қалды.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер ұсынылған гибридті диагностикалық жүйенің ақауларды ерте кезеңде, дәл және есептеу ресурстарын үнемдей отырып анықтай алатынын

көрсетті. Бұл тәсіл наноспутниктердің автономдылығын және миссияның сенімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды.

Зерттеу нәтижелері ұсынылған гибриді борттық диагностикалық жүйенің тек телеметриялық деректер негізінде наноспутник ақауларын тиімді анықтап, оқшаулауға қабілетті. Классикалық шекті бақылаумен салыстырғанда, жасанды интеллект негізіндегі модуль жүйенің қалыпты мінез-құлқын үйреніп, белгіленген шектерді әрдайым аспайтын ауытқуларды анықтай отырып, біртіндеп нашарлау мен өзара байланысты аномалияларды жақсырақ анықтайды. Дәстүрлі әдістер кенеттен және аса қауіпті ақауларды анықтауда тиімді болып қала береді, бірақ олардың алдын ала орнатылған шектерге тәуелділігі анықтауды кешіктіруі мүмкін.

Ережелерге негізделген мониторинг пен жасанды интеллект талдауын біріктіретін гибриді архитектура сенімділік пен бейімделгіштік арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді. Бұл тәсіл жалған оң нәтижелер ықтималдығын азайтады және автономды наносателлит миссиялары үшін аса маңызды. Сонымен қатар, жеңіл нейрондар алгоритмі CubeSat класындағы борттық компьютерлерде есептеу тұрғысынан мүмкін екенін көрсетті: процессор жүктемесі төмен және энергия шектеулерін асырамай нақты уақытта жұмыс істеу қабілеті бар. Жалпы алғанда, телеметрияға бағытталған жасанды интеллекті мен классикалық мониторингті біріктіру наносателлиттердің техникалық жағдайын бақылаудың автономиясы мен тиімділігін арттыруға арналған практикалық және масштабталатын шешім болып табылады. Болашақ жоспарларға аппараттық-бағдарламалық циклдік сынақтарды өткізу, нақты ұшу деректерін пайдалана отырып тексеру, миссия кезінде бейімделген модельдік жаңартуларды енгізу, қалған ресурстарды бағалауға арналған болжау функцияларын әзірлеу және бұл тәсілді көп спутникті және спутниктер торабы миссияларына кеңейту кіреді.

Әдебиеттер тізімі

1. Poghosyan, A. & Golkar, A. (2021). Эволюция CubeSat: анализ возможностей CubeSat для выполнения научных миссий. *Progress in Aerospace Sciences*; 122, 100671. DOI: 10.1016/j.paerosci.2020.100671.
2. Nieto-Peroy, C. & Emami, M.R. (2021). Обнаружение и диагностика отказов CubeSat: обзор и классификация. *IEEE Aerospace and Electronic Systems Magazine*; 36(4), 6–21. DOI: 10.1109/MAES.2020.3043420.
3. Fejjari, A., Bouchene, M.A. & Ouertani, M. (2025). Обзор методов обнаружения аномалий в телеметрии космических аппаратов: методы и эталоны. *Applied Sciences*; 15(10), 5653. DOI: 10.3390/app15105653.
4. Ibrahim, S.K., Ahmed, A., Zeidan, M.A.E. & Ziedan, I.E. (2020). Методы машинного обучения для диагностики отказов спутников. *Ain Shams Engineering Journal*; 11(1), 45–56. DOI: 10.1016/j.asej.2019.08.006.
5. Ruzczak, B., Machowski, J. & Kelemen, R. (2025). OPSSAT-AD: эталонный набор данных, готовый к применению ИИ, для обнаружения аномалий CubeSat. *Scientific Data*; 12, 35. DOI: 10.1038/s41597-025-05035-3.
6. Walker, R., McDonald, M. & Pullin, H. (2023). Легковесные бортовые методы машинного обучения для обнаружения аномалий в телеметрии CubeSat. *IEEE Access*; 11, 48762–48775. DOI: 10.1109/ACCESS.2023.3272145.
7. Cuéllar, S., Díaz, A. & López, J. (2024). Объяснимая диагностика аномалий в телеметрии космических аппаратов с использованием методов машинного обучения. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*; 133, 108083. DOI: 10.1016/j.engappai.2024.108083.

8. Crotti, E. & Colagrossi, A. (2025). Подходы машинного обучения к диагностике и обнаружению отказов космических аппаратов на основе данных. *Applied Sciences*; 15(14), 7761. DOI: 10.3390/app15147761.

9. Куттыбаева, А., Жамалова, С., Абдуллаев, М., Домрачев, В. и др. (2025). Разработка интеллектуальной системы управления и энергоменеджмента для стратосферных телекоммуникационных аэростатов. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*; 6(9), 16–27. DOI: 10.15587/1729-4061.2025.346938.

10. Таштай, Й., Смаилов, Н., Тажен, К. и др. (2025). Интеграция GNSS и волоконно-оптического гироскопа для повышения устойчивости навигации при потере спутникового сигнала. В материалах Международной конференции по электротехнике и фотонике (EExPolytech), 412–415. DOI: 10.1109/EExPolytech66949.2025.11253802.

11. Смаилов, Н., Цыпоренко, В., Уалиев, З., Сабиболда, А. и др. (2025). Повышение точности спектрально-корреляционного радиопеленгования и оценки задержек с использованием машинного обучения. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*; 2. DOI: 10.15587/1729-4061.2025.327021.

References

1. Poghosyan, A. & Golkar, A. (2021). CubeSat evolution: Analyzing CubeSat capabilities for conducting science missions. *Progress in Aerospace Sciences*; 122, 100671. DOI: 10.1016/j.paerosci.2020.100671.

2. Nieto-Peroy, C. & Emami, M.R. (2021). CubeSat fault detection and diagnosis: A review and classification. *IEEE Aerospace and Electronic Systems Magazine*; 36(4), 6–21. DOI: 10.1109/MAES.2020.3043420.

3. Ibrahim, S.K., Ahmed, A., Zeidan, M.A.E. & Ziedan, I.E. (2020). Machine learning techniques for satellite fault diagnosis. *Ain Shams Engineering Journal*; 11(1), 45–56. DOI: 10.1016/j.asej.2019.08.006.

4. Crotti, E. & Colagrossi, A. (2025). Machine learning approaches for data-driven self-diagnosis and fault detection in spacecraft systems. *Applied Sciences*; 15(14), 7761. DOI: 10.3390/app15147761.

5. Ruszczak, B., Machowski, J. & Kelemen, R. (2025). OPSSAT-AD: AI-ready benchmark dataset for CubeSat anomaly detection. *Scientific Data*; 12, 35. DOI: 10.1038/s41597-025-05035-3.

6. Fejjari, A., Bouchene, M.A. & Ouertani, M. (2025). A review of anomaly detection in spacecraft telemetry: Methods and benchmarks. *Applied Sciences*; 15(10), 5653. DOI: 10.3390/app15105653.

7. Cuellar, S., Diaz, A. & Lopez, J. (2024). Explainable anomaly detection in spacecraft telemetry using machine learning techniques. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*; 133, 108083. DOI: 10.1016/j.engappai.2024.108083.

8. Walker, R., McDonald, M. & Pullin, H. (2023). Lightweight onboard machine learning for anomaly detection in CubeSat telemetry. *IEEE Access*; 11, 48762–48775. DOI: 10.1109/ACCESS.2023.3272145.

9. Kuttybayeva, A., Zhamalova, S., Abdullayev, M., Domrachev, V. et al. (2025). Development of an intelligent control and energy management system for stratospheric telecommunication airships. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*; 6(9), 16–27. DOI: 10.15587/1729-4061.2025.346938.

10. Tashtay, Y., Smailov, N., Tazhen, K. et al. (2025). Integration of GNSS and fiber-optic gyroscope for robust navigation under satellite signal loss. V materialakh International Conference on Electrical Engineering and Photonics (EExPolytech); 412–415. DOI: 10.1109/EExPolytech66949.2025.11253802.

11. Smailov, N., Tsyporenko, V., Ualiyev, Z., Sabibolda, A. et al. (2025). Improving spectral-correlation direction finding accuracy using machine learning. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*; 2. DOI: 10.15587/1729-4061.2025.327021.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ДИАГНОСТИКА БОРТОВОГО СОСТОЯНИЯ НАНОСПУТНИКОВ НА ОСНОВЕ ТЕЛЕМЕТРИИ

Аннотация. Поскольку наноспутники функционируют в условиях ограниченного участия человека, бортовая диагностика отказов является критически важным фактором надежного выполнения миссий. В данной статье рассматривается разработка наноспутника формата 1U–3U CubeSat, оснащённого автономной системой обнаружения и изоляции отказов на основе искусственного интеллекта (ИИ). Исследование направлено на создание системы управления техническим состоянием наноспутника с использованием методов машинного обучения.

В работе проводится сравнение классического порогового мониторинга и современных ИИ-подходов, а также предлагается бортовой диагностический процесс, обеспечивающий выявление аномалий в ключевых подсистемах с высокой точностью и минимальной задержкой. Описываются аппаратная архитектура, симулятор отказов на основе телеметрических данных и алгоритм ИИ, обученный на моделируемых данных в номинальных и аварийных режимах.

Предложенная система демонстрирует точность обнаружения отказов около 98%, значительно превосходя классические методы, при этом задержка обнаружения составляет всего несколько секунд. Полученные результаты подтверждают, что методы машинного обучения эффективно дополняют модельно-ориентированную диагностику. Разработанная ИИ-ориентированная диагностическая система повышает устойчивость миссий наноспутников за счёт раннего выявления аномалий и автономной реализации восстановительных мероприятий.

Ключевые слова: наноспутник, CubeSat; телеметрия, обнаружение и изоляция отказов, искусственный интеллект, машинное обучение, гибридная диагностика, встраиваемая система.

INTELLIGENT TELEMETRY-BASED DIAGNOSIS OF NANOSATELLITE ONBOARD STATE

Abstract. Since nanosatellites operate with limited human intervention, onboard fault diagnosis is a critical factor in ensuring reliable mission execution. This paper addresses the development of a 1U–3U CubeSat nanosatellite equipped with an autonomous fault detection and isolation system based on artificial intelligence (AI). The study focuses on the design of a nanosatellite health management system employing machine learning techniques.

The work compares classical threshold-based monitoring with modern AI approaches and proposes an onboard diagnostic workflow capable of detecting anomalies in key subsystems with high accuracy and low latency. The hardware architecture, a telemetry-based fault simulation environment, and an AI algorithm trained on simulated telemetry data under nominal and faulty operating conditions are described.

The proposed system achieves approximately 98% fault detection accuracy, significantly outperforming classical methods, while maintaining detection latencies of only a few seconds. The results demonstrate that machine learning techniques effectively complement model-based diagnostic approaches. The developed AI-based diagnostic system enhances nanosatellite mission resilience by enabling early anomaly detection and autonomous execution of recovery actions.

Keywords: nanosatellite, CubeSat; telemetry, fault detection and isolation, artificial intelligence, machine learning, hybrid diagnostics, embedded system

Авторлар туралы мәлімет

Боранбаева Анаргүл Талғатқызы	Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 3-ші курс докторанты, Академик Ө.А. Жолдасбеков атындағы механика және машинатану институтының ғылыми қызметкері, Қ.И. Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы E-mail: boranbayeva.anargul.talgatkyzy@gmail.com
Сергазин Ғани Құдайбергенұлы	PhD, қауымдастырылған профессор, ALT университеті, Қазақстан, Алматы, E-mail: g.balbayev@gmail.com
Имашева Гүлнар Махмұтовна	техника ғылымдарының докторы, профессор, «Логистика» кафедрасы, «Көлік инжинирингі және логистика» мектебі, Қ.И. Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: g.imasheva@satbayev.university
Бағитова Қаламқас Бағитқызы	PhD, қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің «Информатика» кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан, Атырау, E-mail: KBBagitova@gmail.com
Илиев Теодор	PhD, профессор, Русе университеті, Болгария E-mail: tiliev@uni-ruse.bg

Сведение об авторах

Боранбаева Анаргүл Талғатовна	докторант 3-го курса Казахского национального университета имени аль-Фараби, научный сотрудник Института механики и машиноведения имени академика О.А. Жолдасбекова, старший преподаватель Казахского национального технического исследовательского университета имени К.И. Сатпаева, Казахстан, г. Алматы. E-mail: boranbayeva.anargul.talgatkyzy@gmail.com
Сергазин Ғани Құдайбергенович	PhD, ассоциированный профессор, университет ALT, Казахстан, Алматы E-mail: g.balbayev@gmail.com
Имашева Гүлнар Махмұтовна	доктор технических наук, профессор кафедры «Логистика» Школы «Транспортный инжиниринг и Логистика» Казахского национального технического исследовательского университета имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан, E-mail: g.imasheva@satbayev.university
Бағитова Қаламқас Бағитовна	PhD, ассоциированный профессор, заведующая кафедрой «Информатика» Атырауского университета имени Халела Досмұхамедова, Казахстан, г. Атырау, E-mail: KBBagitova@gmail.com
Илиев Теодор	PhD, профессор, Русенский университет, Болгария E-mail: tiliev@uni-ruse.bg

Information about the authors

Anargul Boranbayeva	3rd-year PhD student at Al-Farabi Kazakh National University, Researcher at the Institute of Mechanics and Machine Science named after Academician O.A. Zholdasbekov, and Senior Lecturer at Satbayev Kazakh National Technical Research University, Kazakhstan, Almaty, E-mail: boranbayeva.anargul.talgatkyzy@gmail.com
Gani Serghazin	PhD, Associate Professor, ALT University, Kazakhstan, Almaty. E-mail: g.balbayev@gmail.com
Gulnar Imasheva	Doctor of Technical Sciences, Professor, Department Logistics School of Transport engineering and Logistics, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan, Email: g.imasheva@satbayev.university
Kalamkas Bagitova	PhD, Associate Professor, Head of the Computer Science Department, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Kazakhstan, Atyrau. E-mail: KBBagitova@gmail.com
Teodor Iliev	PhD, Professor, University of Ruse, Bulgaria. E-mail: tiliev@uni-ruse.bg

UDC 519.6

IRSTI 50.05, 50.41

https://doi.org/10.53364/24138614_2026_40_1_24

S.A. Aibaruly

¹Kazakh-British Technical University,
 Almaty, Kazakhstan

E-mail: akbarsaimzhan@gmail.com

PERFORMANCE OF RANKING METHODS ON CYCLIC PREFERENCE DATA: A COMPARATIVE STUDY

Abstract. *Ranking methods are fundamental tools in data analysis, applied across recommendation systems, social choice, and decision-making. While methods such as HodgeRank leverage topological properties of preference data, their empirical performance on real-world cyclic datasets remains understudied. This paper presents a comprehensive comparison of four ranking methods—HodgeRank, Borda Count, Bradley-Terry, and Spectral Ranking—across three datasets with varying cyclicity levels (55% to 96%). Performance is evaluated using pairwise accuracy (PA); stability is validated via 5-fold cross-validation; statistical significance of differences is assessed via McNemar's test with Bonferroni correction; and top-k agreement is quantified using Jaccard similarity J and Kendall's τ .*

Key findings reveal a non-monotonic relationship between cyclicity and HodgeRank performance: PA peaks at moderate cyclicity (0.851 at $\beta_1 = 82\%$) but degrades at both low (0.574 at 55%) and high (0.791 at 96%) extremes. Bradley-Terry achieves the highest average accuracy (0.767) with strong cross-validation stability. On highly cyclic data (SUSHI3), three methods—Bradley-Terry, Borda, and Spectral — reach perfect top-10 consensus ($J = 1.000$), while HodgeRank diverges from all three ($J = 0.250$, $\tau = -0.283$), a difference statistically confirmed (McNemar $\chi^2 = 119.4$, $p < 0.001$) despite aggregate PA differing by only 5.8 percentage points. These results demonstrate that aggregate accuracy metrics alone are insufficient for deployment decisions in ranking systems.

Keywords: *ranking methods, HodgeRank, cyclicity, preference aggregation, pairwise comparison, Bradley-Terry model, Borda Count, combinatorial Hodge theory.*

Introduction.

Ranking is a fundamental problem in data analysis that arises across numerous domains including recommendation systems, sports analytics, search engines, and social choice theory. Given pairwise comparisons between items, the goal is to produce a total ordering that best reflects aggregate preferences. However, real-world preference data often exhibit intransitivity—cyclic patterns where item A is preferred to B, B to C, yet C to A [1]—making the ranking problem non-trivial. This phenomenon, documented extensively in behavioral economics and cognitive psychology, reflects fundamental aspects of human decision-making rather than mere measurement error.

Recent work by Singh and Davidov [2] provides a principled framework for detecting and modeling cyclicity in paired comparison data. Their approach demonstrates that identifying cyclic patterns reduces to a model selection problem, with guarantees on large sample properties for distinguishing between gradient-based and cyclic preference structures.

Various ranking methods have been proposed to handle such data. Classical approaches include Borda Count [3], which performs simple aggregation of pairwise values, and the Bradley-Terry model [4], which employs a probabilistic framework with item strength parameters estimated via maximum likelihood. These methods date to the 18th and 20th centuries respectively but remain widely used due to their simplicity and robustness.

More recently, HodgeRank [5] applies Hodge theory from algebraic topology [6], decomposing pairwise preferences into a gradient component (consistent preferences), a curl component (locally cyclic patterns), and a harmonic component (globally cyclic patterns). Together, the curl and harmonic components constitute the non-gradient variation captured by β_1 . This topological perspective provides an elegant mathematical framework for reasoning about intransitivity through the cyclicity ratio β_1 , which quantifies the proportion of preference variation not explained by the gradient component—encompassing both curl and harmonic contributions. The method has inspired subsequent work on higher-order structures [7] and applications to temporal networks.

Despite HodgeRank's theoretical elegance, its empirical performance on real-world data with varying cyclicity levels remains understudied. Prior evaluations focus primarily on synthetic data [5] or specific application domains, leaving open questions about performance across naturally occurring cyclicity regimes. While intuition suggests methods should degrade uniformly as cyclicity increases, the actual relationship may be more complex. Moreover, aggregate accuracy metrics may mask important differences in which specific items methods rank highly—a critical consideration for applications like recommendation systems [8] where users primarily interact with top-k results.

This paper addresses these gaps through experiments on three real-world datasets spanning cyclicity from 55% to 96%. Our contributions are fourfold: (1) Characterizing HodgeRank's non-monotonic relationship with cyclicity, with peak performance at moderate levels; (2) Demonstrating that HodgeRank selects fundamentally different top items on highly cyclic data despite reasonable aggregate accuracy; (3) Showing Bradley-Terry's consistent robustness across all cyclicity levels; (4) Providing evidence-based selection guidelines for practitioners.

Materials and research methods.

We evaluate four ranking methods on three real-world datasets with varying cyclicity levels. This section formalizes the ranking problem, describes each method in detail, defines our evaluation metric, and explains the experimental protocol.

Let $V = \{1, \dots, n\}$ denote n items to be ranked. We observe pairwise preferences as a skew-symmetric matrix $Y \in \mathbb{R}^{n \times n}$ where $Y_{ij} > 0$ indicates that item i is preferred to item j across observed comparisons, $Y[j, i] = -Y[i, j]$ by skew-symmetry, and $Y[i, i] = 0$ by convention. The magnitude $|Y[i, j]|$ reflects the strength of preference, either through frequency of comparison outcomes or average rating differences depending on data source. The weight matrix $W \in \mathbb{R}^{n \times n}$ encodes comparison frequencies, with $W[i, j]$ denoting the number of times items i and j were directly compared. W is non-negative ($W[i, j] \geq 0$ for all i, j), with $W[i, j] > 0$ if and only if $(i, j) \in E$. We assume W is symmetric ($W[i, j] = W[j, i]$) and define the set of compared pairs as $E = \{(i, j) : W[i, j] > 0, i < j\}$.

Our goal is to produce a ranking $\pi: V \rightarrow \{1, \dots, n\}$ that maximizes agreement with observed preferences Y . We evaluate ranking quality using pairwise accuracy (PA), defined as the fraction of compared pairs for which the ranking correctly predicts preference direction. Beyond aggregate accuracy, we also analyze top-k agreement to assess whether methods agree on which specific items deserve high ranks, a critical consideration for practical applications.

HodgeRank [5] models preferences as edge flows on a weighted undirected graph $G = (V, E, W)$, where nodes represent items and edges represent comparisons. We assume G is connected; if not, each connected component is processed independently. Under connectivity, the graph Laplacian $L = D - W$ is symmetric positive semidefinite with exactly one zero

eigenvalue, whose null space is $\text{span}\{1\}$ —the space of constant vectors. Each edge $(i, j) \in E$ carries a flow $Y[i, j]$, which may be inconsistent across cycles in the graph. The method seeks a score vector $s \in \mathbb{R}^n$ that minimizes the weighted L^2 discrepancy between observed preferences and the gradient field induced by scores [7]:

$$\min_s \|Y - \text{grad}(s)\|_W^2 \quad (1)$$

where $\text{grad}(s)[i, j] = s[i] - s[j]$ represents the potential difference between items i and j under score vector s ; Y is the observed preference matrix (skew-symmetric); W is the weight matrix encoding comparison frequencies; $\|X\|_W^2 = \sum_{ij} W[i, j] \cdot X[i, j]^2$ denotes the weighted Frobenius norm; and s is the score vector to be estimated.

The weighted Frobenius norm prioritizes well-observed edges over sparse comparisons, naturally handling incomplete and unbalanced data. Intuitively, $\text{grad}(s)[i, j]$ represents the "potential difference" that would be induced by score vector s , analogous to voltage differences in electrical circuits. The optimization seeks scores that make these induced differences match observed preferences as closely as possible in the weighted L^2 sense.

The solution to Equation (1) is obtained via the graph Laplacian $L = D - W$, where $D = \text{diag}(W \cdot 1)$ is the weighted degree matrix with $D[i, i] = \sum_j W[i, j]$. Under the connectivity and non-negativity assumptions, L is symmetric positive semidefinite ($L \geq 0$), with all eigenvalues $\lambda_i \geq 0$ and exactly one zero eigenvalue $\lambda_1 = 0$. The first-order optimality conditions yield the linear system $LS = b$, where $b = Y \cdot 1 \in \mathbb{R}^n$ is the divergence representing the net preference sum for each item. Since L has a one-dimensional null space spanned by constant vectors (adding a constant to all scores does not change gradients), we use the Moore-Penrose pseudoinverse $L^\dagger$ to obtain the minimum-norm solution: $s = L^\dagger \cdot b$. This solution is unique up to additive constants; we center scores by setting $\sum_i s[i] = 0$.

The cyclicity ratio β_1 quantifies the proportion of preference variation that cannot be explained by any gradient field. The notation β_1 is inspired by the first Betti number of a graph—the integer $|E| - |V| + 1$ counting independent cycles—which reflects the graph's capacity to support cyclic preference patterns; a larger cycle space generally leads to a higher ratio β_1 :

$$\beta_1 = \frac{\|Y - \text{grad}(s^*)\|_W^2}{\|Y\|_W^2} \quad (2)$$

where $s^* = L^\dagger \cdot b$ is the optimal score vector from Equation (1); $\|Y - \text{grad}(s^*)\|_W^2$ measures the non-gradient component (curl and harmonic) representing intransitive preferences; $\|Y\|_W^2$ measures total preference variation; and $\beta_1 \in [0, 1]$ is the cyclicity ratio.

By the Hodge decomposition theorem [6], any edge flow on a graph can be uniquely decomposed into a gradient (divergence-free in the dual sense, image of d_0), a curl (image of d_1^*), and a harmonic component (kernel of the graph Hodge Laplacian Δ_1). The ratio β_1 measures what fraction of total variation lies in the non-gradient (curl and harmonic) components. When $\beta_1 = 0$, preferences are perfectly gradient (fully transitive), meaning there exists a score vector s such that $Y[i, j] = s[i] - s[j]$ for all edges. When $\beta_1 = 1$, preferences are entirely non-gradient (maximally cyclic), with zero projection onto any gradient space. In practice, real-world datasets typically exhibit $\beta_1 \in [0.5, 1.0]$, reflecting mixtures of consistent global trends and local intransitivities.

Borda Count [3] computes scores as $s_{BC}[i] = \sum_j Y[i, j]$, the sum of pairwise preference values for each item. Since Y is skew-symmetric, this equals the number of pairwise wins minus losses when $Y[i, j] \in \{-1, 0, +1\}$, or weighted wins minus losses for continuous preference

values. Items are ranked by sorting scores in descending order: $\pi(i) < \pi(j)$ if $s_{BC}[i] > s_{BC}[j]$.

The Bradley-Terry model [4] assumes pairwise outcomes arise from underlying item strengths $\pi \in \mathbb{R}^n_+$ according to $P(i \text{ beats } j) = \pi_i / (\pi_i + \pi_j)$. Given observed comparison data, we estimate π via maximum likelihood using the MM (Minorization-Maximization) algorithm [9]. The iterative updates converge to local maxima of the log-likelihood function, typically within 50 iterations on our datasets.

The MM (Minorization-Maximization) algorithm [9] provides efficient and numerically stable parameter estimation. Starting from uniform initialization $\pi^{(0)} = 1$, the algorithm iteratively updates each strength parameter via $\pi^{(t+1)}[i] = (\sum_j w[i, j]) / (\sum_j n[i, j] / (\pi^{(t)}[i] + \pi^{(t)}[j]))$, where $w[i, j]$ is the number of times i beat j and $n[i, j] = w[i, j] + w[j, i]$ is the total number of comparisons. This update is guaranteed to increase the log-likelihood at each iteration, converging to a local maximum. We iterate until convergence ($\|\pi^{(t+1)} - \pi^{(t)}\|_\infty < 10^{-6}$) or maximum 100 iterations. The final ranking is produced by sorting log-strengths: $s = \log(\pi)$.

Spectral Ranking [10] applies singular value decomposition to the weighted preference matrix $Y_W = Y \odot \sqrt{W}$. The ranking is derived from the first left singular vector scaled by the largest singular value: $s = U[:, 0] \cdot \Sigma[0, 0]$. This can be interpreted as finding the rank-1 approximation minimizing $\|Y_W - s \cdot v^T\|_F$.

We evaluate rankings using Pairwise Accuracy (PA): $PA = \left(\frac{1}{|E|}\right) \sum_{(i,j) \in E} I[\text{sign}(Y_{i,j}) = \text{sign}(\pi^{(-1)}(i) - \pi^{(-1)}(j))]$, is item i 's rank position (lower values indicate higher ranks) and $\mathbb{1}[\cdot]$ is the indicator function. $PA \in [0, 1]$; higher values indicate better agreement with observed preferences.

To assess performance stability, we employ 5-fold cross-validation on edges: edges are randomly split into 5 folds; each fold trains on 80% of edges and evaluates PA on the held-out 20%, yielding mean $\pm$ std across folds. For MovieLens (1.29M edges), we subsample 20,000 edges before splitting and build compact matrices from the 3,104 active items within the subsample, keeping CV tractable while preserving a valid stability estimate.

Statistical significance of PA differences between method pairs is assessed via McNemar's test on the paired binary per-edge accuracy vectors (correct/incorrect per edge). With 6 pairwise comparisons among 4 methods, we apply Bonferroni correction: $\alpha = 0.05/6 \approx 0.0083$.

For top-k agreement we report two metrics: (a) Jaccard similarity $J(A, B) = \frac{|A \cap B|}{|A \cup B|}$, measuring set overlap of the top-k items; (b) Kendall's τ restricted to the union of top-k sets from both methods, measuring rank correlation on the most relevant items. $J = 1$ indicates identical item sets; $\tau = -1$ indicates completely reversed ordering.

We evaluate on three real-world datasets representing different domains and cyclicity characteristics. SUSHI3 [11] contains 5,000 users ranking 100 sushi types, yielding 4,809 edges with extremely high cyclicity (95.6%). This dataset reflects subjective taste preferences in Japanese cuisine where individual variation creates pervasive intransitivity.

MovieLens [12] contains 610 users rating 9,724 movies on a 1–5-star scale. We extract pairwise preferences by comparing ratings within each user, retaining only edges with at least 5 comparisons for reliability. The resulting graph has 8,452 edges with moderate cyclicity (82.2%), reflecting a mixture of consensus on blockbusters and individual taste variation.

Amazon Appliances [13] contains 47 users reviewing 48 kitchen appliances with ratings 1–5. This small dataset has only 227 edges with low cyclicity (55.2%). The limited user base makes this our most challenging dataset from a statistical estimation perspective. Table 1 summarizes dataset characteristics.

Table 1 – Dataset characteristics

Dataset	Users	Items	Edges	Avg Degree	Cyclicity β_1
SUSHI3	5,000	100	4,809	96.2	95.6%
MovieLens	610	9,724	8,452	1.7	82.2%
Amazon	47	48	227	9.5	55.2%

Note: Cyclicity computed using Equation (2). Higher values indicate more intransitive preferences.

All methods are implemented in Python 3.8 using NumPy 1.21 and SciPy 1.7. HodgeRank uses `scipy.linalg.pinv` with tolerance $rcond = \max(M, N) \cdot \varepsilon \cdot \sigma_{max}$, where ε is machine epsilon and σ_{max} is the largest singular value of L . Near-zero eigenvalues below this threshold are treated as zero, which may amplify noise for sparse graphs with low algebraic connectivity λ_2 . Bradley-Terry employs the MM algorithm [9] with convergence tolerance 10^{-6} and maximum 100 iterations.

Results and their discussion.

Tables 2-4 and Figures 1-5 present the main results for all methods across datasets. Bradley-Terry achieves highest average accuracy (0.767), followed by Borda (0.748), HodgeRank (0.739), and Spectral (0.678). However, performance varies substantially by dataset, with no universal dominance across all cyclicity levels.

Table 2 – Pairwise accuracy comparison across methods

Method	Amazon	MovieLens	SUSHI3	Average
BradleyTerry	0.579 [0.560±0.053]	0.873 [0.832±0.003]	0.849 [0.840±0.007]	0.767
Borda	0.579 [0.551±0.041]	0.818 [0.797±0.004]	0.848 [0.842±0.002]	0.748
HodgeRank	0.574 [0.569±0.032]	0.851 [0.825±0.003]	0.791 [0.785±0.006]	0.739
Spectral	0.509 [0.528±0.041]	0.799 [0.658±0.126]	0.727 [0.784±0.049]	0.678

Note: Full-data PA shown first; CV mean±std (5-fold) in brackets. Spectral shows high variance on MovieLens (± 0.126), indicating instability on sparse moderate-cyclicity data.

Table 3 – McNemar's test (Bonferroni $\alpha = 0.0083$)

Method pair	Amazon	MovieLens	SUSHI3
BT vs Borda	<i>ns</i> ($p = 1.000$)	$\chi^2 = 33359, p < 0.0001$	<i>ns</i> ($\chi^2 = 0.2, p = 0.698$)
BT vs HodgeRank	<i>ns</i> ($p = 1.000$)	$\chi^2 = 9438, p < 0.0001$	$\chi^2 = 119.4, p < 0.0001$
BT vs Spectral	$\chi^2 = 13.1, p = 0.0003$	$\chi^2 = 54837, p < 0.0001$	$\chi^2 = 343.9, p < 0.0001$
Borda vs HodgeRank	<i>ns</i> ($p = 1.000$)	$\chi^2 = 8329, p < 0.0001$	$\chi^2 = 133.1, p < 0.0001$
Borda vs Spectral	$\chi^2 = 13.1, p = 0.0003$	$\chi^2 = 3051, p < 0.0001$	$\chi^2 = 317.3, p < 0.0001$
HodgeRank vs Spectral	$\chi^2 = 10.6, p = 0.0012$	$\chi^2 = 19513, p < 0.0001$	$\chi^2 = 69.0, p < 0.0001$

Note: Bonferroni-corrected $\alpha=0.0083$; *ns* = not significant. Amazon *ns* reflects ~84% tied edges. BT = Bradley-Terry.

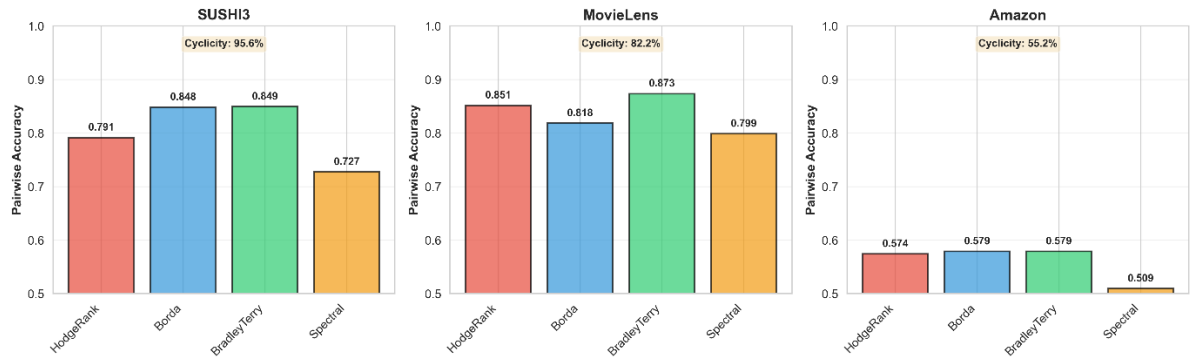

Figure 2 – Method Comparison by Dataset

On Amazon, all methods except Spectral achieve similar low accuracy ($PA \approx 0.58$); Spectral underperforms at 0.509, and McNemar's test finds no significant differences between Bradley-Terry, Borda, and HodgeRank (all $p > 0.1$). This reflects two compounding factors: (1) only 227 edges with 47 users, and (2) approximately 84% of edges are ties after averaging ratings across users, leaving fewer than 40 non-tied edges for meaningful discrimination. On MovieLens, Bradley-Terry achieves highest accuracy (0.873), with HodgeRank second (0.851). This dataset represents HodgeRank's optimal regime where moderate cyclicity provides sufficient gradient signal without excessive noise.

On SUSHI3, both Borda (0.848) and Bradley-Terry (0.849) significantly outperform HodgeRank (0.791) by 5.7–5.8 percentage points (McNemar $\chi^2 = 133.1$ and $\chi^2 = 119.4$ respectively, $p < 0.001$ after Bonferroni correction). Notably, Borda and Bradley-Terry are statistically equivalent ($\chi^2 = 0.2, p = 0.698$), indicating that on high-cyclicity data simple aggregation performs as well as the probabilistic model. For a graph with 4,809 edges, this translates to approximately 279 more pairwise errors for HodgeRank compared to Bradley-Terry, or 274 errors compared to Borda. Spectral Ranking consistently underperforms across all datasets, suggesting its rank-1 approximation approach is less suitable for ranking with incomplete comparisons.

Figure 1 reveals a non-monotonic relationship between cyclicity and HodgeRank performance, challenging conventional expectations. Contrary to uniform degradation, HodgeRank achieves highest accuracy at moderate cyclicity ($PA = 0.851$ at $\beta_1 = 82.2\%$) while performing worse at both low ($PA = 0.574$ at $\beta_1 = 55.2\%$) and high ($PA = 0.791$ at $\beta_1 = 95.6\%$) extremes. This inverted-U pattern suggests HodgeRank requires both sufficient structural signal and adequate data density to function effectively.

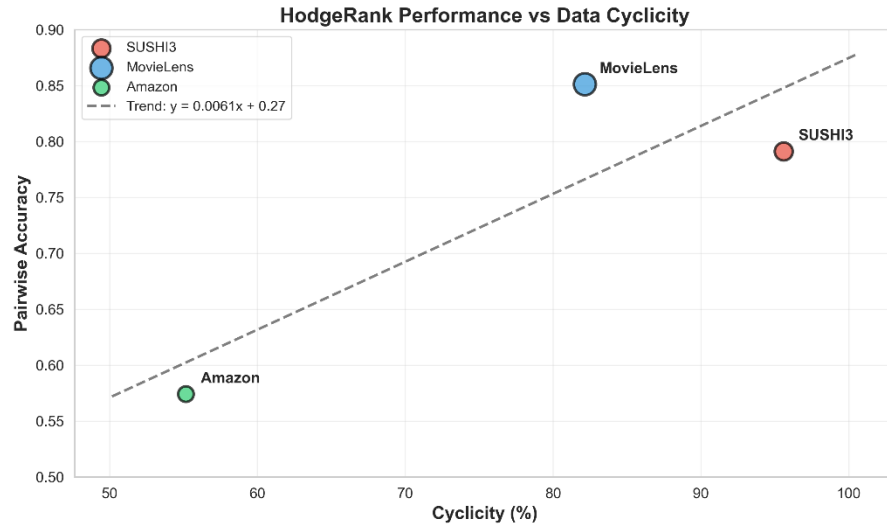

Figure 1 – HodgeRank Performance vs Data Cyclicity

The Amazon result is particularly noteworthy. Despite having the lowest cyclicity, HodgeRank achieves worst performance, suggesting data sparsity defeats gradient-based optimization through Laplacian conditioning issues. With mean degree 9.5, L has small algebraic connectivity λ_2 (the second-smallest eigenvalue, also called the Fiedler value), leading to a large condition number $\kappa(L) = \frac{\lambda_{\max}}{\lambda_2}$. The pseudoinverse $L^\dagger$ effectively divides by these small eigenvalues, amplifying noise in the preference signal—a phenomenon analogous to numerical instability in ill-conditioned linear systems. The MovieLens result ($\beta_1 = 82.2\%$) represents HodgeRank's peak where 18% gradient variance provides sufficient discriminative power. On SUSHI3, $\beta_1 = 95.6\%$ means gradient explains only 4.4% of variation—projecting onto this low-variance subspace loses most information.

Figures 3-5 examine top-10 rankings qualitatively, revealing differences masked by aggregate metrics. While pairwise accuracy provides useful summary statistics, users of ranking systems [8] primarily interact with top-k results, making qualitative agreement on highly-ranked items critical for practical deployment.

Table 4 – Top-10 agreement (Jaccard J / Kendall τ)

Method pair	Amazon J / τ	MovieLens J / τ	SUSHI3 J / τ
BT vs Borda	0.429 / -0.077	0.000 / -0.516	1.000 / 0.733
BT vs HodgeRank	0.333 / -0.010	0.538 / 0.051	0.250 / -0.283
BT vs Spectral	0.176 / -0.324	0.000 / -0.484	1.000 / 0.778
Borda vs HodgeRank	0.538 / 0.256	0.000 / -0.516	0.250 / -0.283
Borda vs Spectral	0.429 / 0.187	0.667 / 0.545	1.000 / 0.689
HodgeRank vs Spectral	0.176 / -0.132	0.000 / -0.632	0.250 / -0.317

Note: J = Jaccard similarity of top-10 item sets (1 = identical, 0 = no overlap); τ = Kendall's τ on union of top-10 sets (1 = same order, -1 = reversed).

Table 4 reveals key patterns. On SUSHI3, Bradley-Terry, Borda, and Spectral achieve three-way perfect top-10 consensus ($J = 1.000$ for all three pairs, τ ranging from 0.689 to 0.778), all selecting premium tuna varieties. HodgeRank shares only 25% of items with either method ($J = 0.250$) and ranks the overlap in near-opposite order ($\tau = -0.283$), selecting structurally distinct items such as kurumaebi and ishigakidai. On MovieLens, Bradley-Terry and Borda have zero top-10 overlap ($J = 0.000, \tau = -0.516$) despite similar PA : Borda selects broadly popular films (Pulp

Fiction, The Godfather), while Bradley-Terry selects films that consistently win direct comparisons but are less frequently rated.

Figure 3 (Amazon, $\beta_1=55.2\%$) shows moderate consensus despite low cyclicality. Product_13 appears in multiple methods' top-5 (green), but substantial method-specific choices (red) indicate sparse data causes different signal extraction.

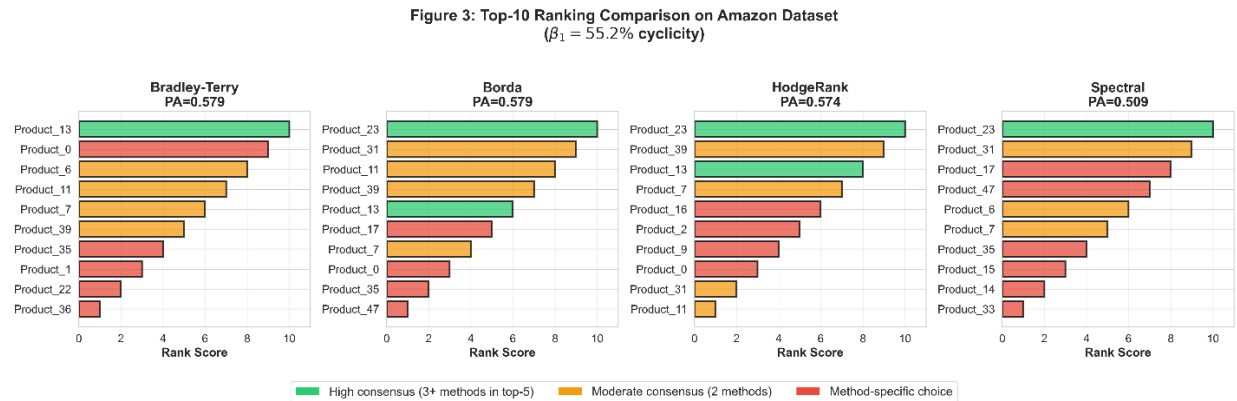

Figure 3 – Amazon Top-10 Rankings

Figure 4 (MovieLens, $\beta_1 = 82.2\%$) reveals a clear split between method families. Borda and Spectral converge on broadly popular blockbusters — both include Pulp Fiction, The Godfather, and Star Wars in their top-10 ($J = 0.667, \tau = 0.545$), reflecting aggregate popularity signals. Bradley-Terry and HodgeRank instead select niche high-quality films that consistently win direct pairwise comparisons but are less frequently rated: Bradley-Terry and HodgeRank partially converge on niche high-quality films ($J = 0.538$), both selecting Captain Fantastic, Paradise Lost, and Trial. Bradley-Terry additionally ranks Man for All Seasons and Man Bites Dog, while HodgeRank additionally selects Tea with Mussolini and 7th Voyage of Sinbad. This family split explains the zero overlap between Borda and Bradley-Terry ($J = 0.000, \tau = -0.516$) despite their similar aggregate PA of 0.818 vs 0.873.

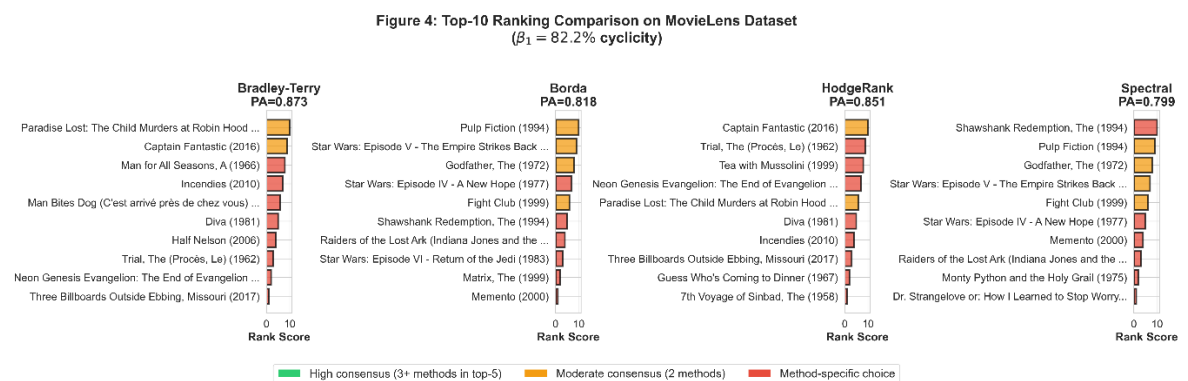

Figure 4 – MovieLens Top-10 Rankings

Figure 5 (SUSHI3, $\beta_1=95.6\%$) reveals the most dramatic divergence. Bradley-Terry, Borda, and Spectral achieve strong consensus (green), all three ranking the same premium tuna varieties in their top-5: chu_toro, toro, negi_toro, maguro, negi_toro_maki. These selections align with known Japanese cuisine preferences. HodgeRank diverges substantially, selecting kurumaebi (prawn), ishigakidai (parrotfish), zuke, hiramasa—items with minimal consensus with classical methods (Jaccard=0.250, Kendall's $\tau = -0.283$ vs both Bradley-Terry and Borda).

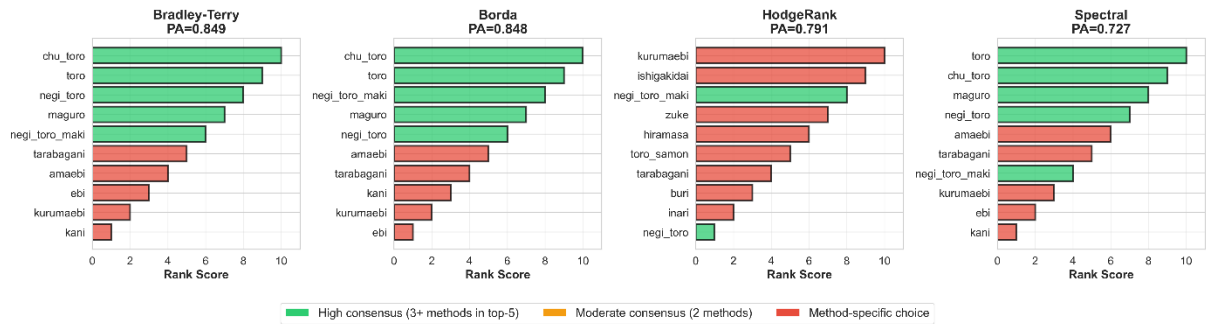
Figure 5: Top-10 Ranking Comparison on SUSHI3 Dataset ($\beta_1 = 95.6\%$ cyclicity)

Figure 5 – SUSHI3 Top-10 Rankings

This divergence is severe. While HodgeRank's PA of 0.791 trails Bradley-Terry's 0.849 by only 5.8 percentage points, the methods recommend fundamentally different items. A recommendation system [8] deploying HodgeRank would present users with entirely different sushi than one using Bradley-Terry or Borda. This demonstrates that aggregate metrics alone provide insufficient information for deployment decisions—similar overall accuracy can mask dramatic differences in specific recommendations.

Our results reveal two key findings about HodgeRank's behavior on cyclic data. First, the relationship between cyclicity and performance is non-monotonic rather than uniformly degrading. HodgeRank achieves peak performance at moderate cyclicity (MovieLens, $\beta_1=82.2\%$) while underperforming at both extremes. The Amazon result demonstrates that data sparsity can defeat gradient-based optimization [6] through conditioning issues independent of cyclicity levels. On SUSHI3, projection onto the 4.4%-variance gradient space discards most information contained in the dominant cyclic component.

Second, at high cyclicity, HodgeRank selects fundamentally different top items than classical methods despite similar aggregate accuracy. This reflects how gradient optimization emphasizes structural patterns in the low-variance subspace over aggregate popularity captured by simple aggregation methods [3]. Whether this difference is beneficial depends on application requirements—surfacing consensus preferences favors classical methods, while discovering structural patterns invisible to aggregation might favor HodgeRank.

Bradley-Terry's consistent performance (average $PA=0.767$) across all cyclicity levels makes it the most reliable choice when data characteristics are unknown. Its probabilistic framework [4] naturally absorbs inconsistencies as stochastic noise in strength parameters rather than treating them as structural contradictions. Borda Count performs similarly (average $PA=0.748$) through direct aggregation [3] without enforcing global consistency constraints.

For practitioners deploying ranking systems [8], we recommend: (1) Measure cyclicity using Equation (2) before selecting methods—this diagnostic provides crucial structural information; (2) Use Bradley-Terry as default when characteristics are unknown—its consistent performance minimizes risk; (3) Consider HodgeRank only when $\beta_1 < 0.85$ AND data has sufficient density (suggested minimum: mean degree > 10); (4) On highly cyclic data ($\beta_1 > 0.90$), prefer simple methods that impose no structural constraints; (5) Always examine top-k rankings qualitatively, not just aggregate metrics—similar PA values can mask dramatic recommendation differences.

Limitations include: (1) Only three datasets, though spanning wide cyclicity range—the non-monotonic pattern of HodgeRank requires more datasets for confirmation; (2) Default hyperparameters for all methods; (3) CV for MovieLens uses a 20,000-edge subsample rather than the full 1.29M edges due to computational constraints; (4) Amazon results are difficult to interpret due to $\sim 84\%$ tied edges after preference averaging; (5) No examination of temporal or dynamic preferences. Future work should pursue theoretical analysis of cyclicity thresholds, develop adaptive methods blending approaches based on local structure, and extend to temporal

preferences. Applications of higher-order Hodge theory [7] to simplicial complexes may overcome limitations of gradient-based approaches on cyclic pairwise data.

Conclusion.

This paper presents a comprehensive comparison of ranking methods across varying cyclicity levels, combining aggregate metrics with quantitative and qualitative top-k analysis. Through experiments on three real-world datasets (Amazon, MovieLens, SUSHI3) representing different domains and cyclicity regimes (55%-96%), we characterize how data structure affects algorithmic performance.

Our key findings are: (1) Bradley-Terry [4] achieves highest average accuracy (0.767) and most consistent performance across cyclicity levels, making it the recommended general-purpose method; (2) HodgeRank [5] exhibits non-monotonic behavior, performing best at moderate cyclicity ($PA=0.851$ at $\beta_1=82.2\%$) but degrading at both low ($PA=0.574$ at $\beta_1=55.2\%$) and high ($PA=0.791$ at $\beta_1=95.6\%$) extremes; (3) At high cyclicity (SUSHI3), HodgeRank stands alone against a three-method consensus (Jaccard=0.250 vs all others, $\tau = -0.283$), despite aggregate accuracy differing by only 5.8 percentage points, a difference confirmed statistically significant (McNemar $\chi^2 = 119.4, p < 0.001$); (4) Data sparsity (Amazon) defeats HodgeRank through Laplacian conditioning issues independent of cyclicity effects.

These findings challenge assumptions about topologically sophisticated methods universally outperforming classical baselines [1]. HodgeRank's gradient-based approach [5,6] proves sensitive to both data sparsity and excessive cyclicity. For practitioners deploying ranking systems [8], method selection requires understanding both data characteristics (cyclicity, density) and application requirements (consensus versus structural discovery). By providing both negative results (HodgeRank's limitations) and positive guidelines (when each method excels), we enable principled, context-aware algorithmic selection.

References

1. Spearing, J., Tawn, J., Irons D. and Paulden, T. (2023). "Modeling Intransitivity in Pairwise Comparisons with Application to Baseball Data," J. Comput. Graph. Statist., vol. 32, no. 4, pp. 1383–1392, <https://doi.org/10.1080/10618600.2023.2177299>
2. Singh, R. & Davidov, O. (2025). "The Analysis of Paired Comparison Data in the Presence of Cyclicity and Intransitivity," <https://doi.org/10.48550/arXiv.2406.11584>
3. Fox, N. B. & Bruyns, B. (2025). "An Evaluation of Borda Count Variations Using Ranked Choice Voting Data," Soc. Choice Welf., <https://doi.org/10.1007/s00355-025-01638-2>
4. Wu, W., Niezink, N. & Junker, B. (2022). "A Diagnostic Framework for the Bradley–Terry Model," J. R. Stat. Soc. Ser. A, vol. 185, no. S2, pp. S461–S484, <https://doi.org/10.1111/rssa.12959>
5. Oliveira, L. R. N., Lunardi, J. T., Calçada, M., Pereira, A.L., Jesus, D. A. F. & Costa, C. (2024). "HodgeRank as a New Tool to Explore the Structure of a Social Representation," Front. Phys., vol. 12, art. 1333727, 2024. <https://doi.org/10.3389/fphy.2024.1333727>
6. Lim, L.H. (2020). "Hodge Laplacians on graphs," SIAM Rev., vol. 62, no. 3, pp. 685–715, <https://doi.org/10.1137/18M1223101>
7. Schaub, M. T., Benson, A. R., Horn, P., Lippner, G. & Jadbabaie, A. (2020). "Random walks on simplicial complexes and the normalized Hodge 1-Laplacian," SIAM Rev., vol. 62, no. 2, pp. 353–391, <https://doi.org/10.1137/18M1201019>
8. Li, C., Ishak, I., Ibrahim, H., Zolkepli, M., Sidi, F. & Li, C. (2023). "Deep learning-based recommendation system: systematic review and classification," IEEE Access, vol. 11, pp. 113790–113835, <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2023.3323353>

9. J. Newman, M. E. (2023). "Efficient computation of rankings from pairwise comparisons," The Journal of Machine Learning Research, vol. 24, pp. 11259-11283, <https://dl.acm.org/doi/abs/10.5555/3648699.3648937>
10. Ruijian Han, Wenlu Tang & Yiming Xu. (2025). "Statistical inference for pairwise comparison models", <https://doi.org/10.48550/arXiv.2401.08463>
11. Yanagi, T, Ikeda, S, Sukegawa, N. & Takano, Y. (2025). "Privacy-preserving recommender system. using the data collaboration analysis for distributed datasets" PLOS ONE, vol. 20, pp. 1-14, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0319954>
12. Fan, Yu-Chen, Ji, Yitong, Zhang, Jie, Sun, Aixin. (2024). "Our Model Achieves Excellent Performance on MovieLens: What Does It Mean?" ACM Trans. Inf. Syst., vol. 42, pp. 1-25, <https://doi.org/10.1145/3675163>
13. Yupeng Hou, Jiacheng Li, Zhankui He, A Yan, Xiusi Chen & Julian McAuley. (2024). "Bridging Language and Items for Retrieval and Recommendation.", <https://doi.org/10.48550/arXiv.2403.03952>

ЦИКЛДІК ҚАЛАУЛАР ДЕРЕКТЕРІ БОЙЫНША РЕЙТИНГТЕУ ӘДІСТЕРІНІҢ ӨНІМДІЛІГІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Рейтингтеу әдістері ұсыныс жүйелері, әлеуметтік таңдау және шешім қабылдау салаларында кеңінен қолданылатын деректерді талдаудың негізгі құралдары болып табылады. HodgeRank сияқты әдістер қалаулар деректерінің топологиялық қасиеттерін пайдаланғанымен, олардың нақты циклдік деректер жиынтықтарындағы эмпирикалық өнімділігі жеткілікті зерттелмеген. Бұл мақалада төрт рейтингтеу әдісі — HodgeRank, Borda Count, Bradley-Terry және Spectral Ranking — циклдық деңгейлері әртүрлі (55%-дан 96%-ға дейін) үш деректер жиынтығында кешенді салыстырылады. Өнімділік жұптық дәлдік (PA) арқылы бағаланады; тұрақтылық 5 қатпарлы қиылыспалы тексеру арқылы расталады; айырмашылықтардың статистикалық маңыздылығы Бонферрони түзетімімен Макнемар сынағы арқылы тексеріледі; топ-к келісімі Жаккар ұқсастығы J және Кендалл τ коэффициенті арқылы сандық бағаланады.

Негізгі нәтижелер HodgeRank өнімділігі мен циклдық арасындағы сызықтық емес байланысты ашады: PA орташа циклдықта шыңына жетеді (0.851, $\beta_1 = 82\%$ -да), бірақ төмен (0.574, 55%-да) және жоғары (0.791, 96%-да) шекті мәндерде нашарлайды. Bradley-Terry ең жоғары орташа дәлдік (0.767) пен жоғары қиылыспалы тексеру тұрақтылығын көрсетеді. Жоғары циклдік SUSHI3 деректерінде үш әдіс — Bradley-Terry, Borda және Spectral — топ-10 элементтерінде толық консенсусқа жетеді ($J = 1.000$), ал HodgeRank барлық үш әдістен түбегейлі ауытқиды ($J = 0.250$, $\tau = -0.283$) — бұл ауытқу Макнемар сынағымен статистикалық тұрғыдан расталды ($\chi^2 = 119.4$, $p < 0.001$), жиынтық дәлдіктің айырмашылығы тек 5.8 пайыздық тармақ болса да. Нәтижелер рейтингтеу жүйелерін орналастыру туралы шешімдерді қабылдауда жиынтық дәлдік метрикаларының жеткіліксіздігін көрсетеді.

Түйін сөздер: рейтингтеу әдістері, HodgeRank, циклдық, қалаулар агрегациясы, жұптық салыстыру, Bradley-Terry моделі, Borda Count, комбинаторлық Ходж теориясы.

ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТЬ МЕТОДОВ РАНЖИРОВАНИЯ НА ЦИКЛИЧЕСКИХ ДАННЫХ О ПРЕДПОЧТЕНИЯХ: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация. Методы ранжирования являются фундаментальными инструментами анализа данных, применяемыми в рекомендательных системах, теории социального выбора и принятии решений. Хотя методы, подобные HodgeRank, используют топологические свойства данных о предпочтениях, их эмпирическая производительность на реальных циклических наборах данных остаётся недостаточно изученной. В данной статье представлено комплексное сравнение четырёх методов ранжирования — HodgeRank, Borda Count, Bradley-Terry и Spectral Ranking — на трёх наборах данных с различными уровнями цикличности (от 55% до 96%). Производительность оценивается по попарной точности (PA); устойчивость подтверждается 5-кратной перекрёстной проверкой; статистическая значимость различий проверяется критерием Макнемара с поправкой Бонферрони; согласованность top-k результатов измеряется индексом Жаккара J и коэффициентом Кендалла τ .

Ключевые результаты выявляют нелинейную зависимость между цикличностью и производительностью HodgeRank: PA достигает пика при умеренной цикличности (0.851 при $\beta_1 = 82\%$), но снижается как при низкой (0.574 при 55%), так и при высокой (0.791 при 96%) цикличности. Bradley-Terry демонстрирует наивысшую среднюю точность (0.767) и высокую стабильность по результатам перекрёстной проверки. На высокоциклических данных SUSHI3 три метода — Bradley-Terry, Borda и Spectral — достигают полного консенсуса в top-10 ($J = 1.000$), тогда как HodgeRank принципиально расходится со всеми тремя ($J = 0.250$, $\tau = -0.283$) — это расхождение статистически подтверждено критерием Макнемара ($\chi^2 = 119.4$, $p < 0.001$) при разнице в попарной точности всего 5.8 п.п. Результаты показывают, что агрегированных метрик точности недостаточно для принятия обоснованных решений о развёртывании систем ранжирования.

Ключевые слова: методы ранжирования, HodgeRank, цикличность, агрегация предпочтений, попарное сравнение, модель Bradley-Terry, метод Борда, комбинаторная теория Ходжа.

Авторлар туралы мәлімет

Саимжан Әлиакбар Айбарұлы	магистрант, Қазақстан-Британ техникалық университеті, Алматы қ., Қазақстан E-mail: akbarsaimzhan@gmail.com

Сведение об авторах

Саимжан Алиакбар Айбарұлы	магистрант, Казахстанско-Британский технический университет, г. Алматы, Казахстан, E-mail: akbarsaimzhan@gmail.com

Information about the authors

Saimzhan Aliakbar Aibaruly	Master's student, Kazakh-British Technical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: akbarsaimzhan@gmail.com

МАЗМУНЫ/СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENTS

ӘУЕ КӨЛІГІ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВОЗДУШНЫЙ ТРАНСПОРТ И ТЕХНОЛОГИИ AIR TRANSPORT AND TECHNOLOGY	
Islam Isgandarov, Huseyn Bakhshiyev ENHANCEMENTS AND MODERN APPLICATIONS OF PID CONTROLLERS FOR SMALL AIRCRAFT AHRS PERFORMANCE IMPROVEMENT	6
Городецкая Л.А., Мухамедиев Р.И., Юничева Н.Р., Сымагулов А. МЕТОДЫ КОМПЬЮТЕРНОГО ЗРЕНИЯ ДЛЯ АНАЛИЗА ПРОЗРАЧНОСТИ АТМОСФЕРЫ ПО СНИМКАМ С БЕСПИЛОТНЫХ ЛЕТАТЕЛЬНЫХ АППАРАТОВ	17
Каипбек Г., Савостин А., Кошеков К., Савостина Г. ИДЕНТИФИКАЦИЯ СКРЫТЫХ ТИПОВ ОТКАЗОВ СИСТЕМЫ ВНЕШНЕГО ОСВЕЩЕНИЯ ВОЗДУШНОГО СУДНА НА ОСНОВЕ ЛАТЕНТНОГО РАЗМЕЩЕНИЯ ДИРИХЛЕ	28
Ермекбаев М.М., Салмаков Ж.Т. РАЗРАБОТКА РЕКОМЕНДАЦИЙ ПО ОЦЕНКЕ УРОВНЯ УСТАЛОСТИ ЭКИПАЖЕЙ В АВИАКОМПАНИЯХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СООТВЕТСТВИИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ СТАНДАРТАМИ	39
Muratkhon B., Koshekov A. METHODS OF ANALYZING THE EFFICIENCY AND RISKS OF CONTROL OF UNMANNED SYSTEMS	55
Керибаева Т.Б., Komada P., Кунапиянова М.С., Ерсайнова Ж.Е. АЛГОРИТМ АДАПТИВНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ИНТЕГРИРОВАННЫХ ГРУПП В VLC-СИСТЕМАХ ПЕРЕДАЧИ ДАННЫХ	66
ЛОГИСТИКА, ТАСЫМАЛДАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ, КӨЛІКТЕГІ ҚАУІПСІЗДІК ЛОГИСТИКА, ОРГАНИЗАЦИЯ ПЕРЕВОЗОК, БЕЗОПАСНОСТЬ НА ТРАНСПОРТЕ LOGISTICS, TRANSPORTATION ORGANIZATION, TRANSPORT SECURITY	
Li M., Maffei A., Mukhanova G. BREAK-EVEN CONVERSION THRESHOLDS FOR MINING WASTE REVERSE SUPPLY CHAINS	75
Пернебеков С.С., Джунусбеков А.С., Дутбаев Ж.Т., Омаров Б.А., Назымбетов Б.Б. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨЛІК ДӘЛІЗДЕРІН ДАМУ ТУРАСЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨЛІК-ЛОГИСТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ	85
Imasheva G., Chakeeva K., Kisselyova O., Bekzhanova S., Nurlanova A. THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON THE DEVELOPMENT OF TRANSPORT LOGISTICS IN KAZAKHSTAN	101
Нохатов М.А., Кобдикова Ш.М., Айкумбеков М.Н. ҚАЛАЛЫҚ МАГИСТРАЛЬДЫҚ КӨШЕЛЕРДІҢ ТЫҒЫЗ КӨЛІК АҒЫНЫ ЖАҒДАЙЫНДА КӨЛІК ТҰРАҚТАРЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ӘСЕРІН ТАЛДАУ	115
КОМПЬЮТЕРЛІК ҒЫЛЫМДАР, АСПАП ЖАСАУ ЖӘНЕ АВТОМАТТАНДЫРУ КОМПЬЮТЕРНЫЕ НАУКИ, ПРИБОРОСТРОЕНИЯ И АВТОМАТИЗАЦИЯ COMPUTER SCIENCE, INSTRUMENTATION AND AUTOMATION	
Zhailin A., Bekarystankyzy A., Aktanova B. THE CRYPTOGRAPHIC IMPACT OF QUANTUM COMPUTING - BENCHMARKING OF CLASSICAL AND POST-QUANTUM ALGORITHMS	124
Базарова М.Ж., Алибеккызы Қ., Адиканова С., Бугубаева А.Ж. РАЗРАБОТКА ИНФОРМАЦИОННОЙ МОДЕЛИ ОНТОЛОГИЧЕСКОЙ БАЗЫ ЗНАНИЙ ПРОЦЕССА ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ	140
Адилжанова С.А., Рахыш А.Е. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КИБЕРҚАУІПСІЗДІК ИНЦИДЕНТТЕРІН МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ	155

Aitim A. MORPHOLOGICAL ANALYSIS AND GENERATION FOR THE KAZAKH LANGUAGE USING FINITE-STATE TRANSDUCERS	166
Алханова Г.А., Алимбекова И.А., Жузбаев С.С., Джузбаева Б.Г. МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН МОДЕЛЬДЕРІ	179
Makatov Ye., Razaque Abdul, Makatova A. COGNITIVE MODEL FOR PROTECTING SOCIAL MEDIA USERS: ARCHITECTURE AND PRINCIPLES	189
Nazyrova A., Zhumabayeva A., Zhartybayeva M., Makhazhanova U., Lamasheva Zh. EVALUATING LAND USE TRANSITIONS THROUGH DATA-DRIVEN AGENT-BASED MODELING WITH RANDOM FOREST CLASSIFICATION	200
Исмухамедова А., Бельгинова С., Баканова А., Рысбаев Т., Халимов А. АРХИТЕКТУРА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ВЕБ-СИСТЕМЫ ПОДДЕРЖКИ ПРИНЯТИЯ КЛИНИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ ДЛЯ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ СМЕРТНОСТИ В ОТДЕЛЕНИЯХ ИНТЕНСИВНОЙ ТЕРАПИИ	211
Несипкалиев У.Е., Сайлауқызы Ж., Хасенова З.Т., Бигалиева А.З., Хамитов Д. Р. РАДИОЖҮЙЕЛЕРДЕ КӨПШЕКТІ ШЕКТІ ДЕКОДТАУ АЛГОРИТМДЕРІН АППАРАТТЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ ІСКЕ АСЫРУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ	225
Kabdullin M., Naizabayeva L., Kabdullin A., Ainagul Zh. DEVELOPMENT OF AN ALGORITHM FOR AUTOMATIC ANALYSIS OF BIOMEDICAL IMAGES IN CARDIOLOGY USING MACHINE LEARNING METHODS AND PROSPECTS FOR FURTHER ANALYSIS	239
Kereev A.K., Zhaylybayeva A.O., Tashimova A.K., Kaparova L.Y., Umirzakova B.G. ANALYSIS OF CONTOUR DETECTION ALGORITHMS FOR MOBILE ROBOTS	252
Bizhanov D., Zhetenbayev N., Maksut A., Kotov S. ELBOW EXOSKELETON FOR PRONATION-SUPINATION MOTION: MODELING AND PROTOTYPE TESTING	267
Боранбаева А.Т., Серғазин Ғ.Қ., Имашева Г.М., Бағитова Қ.Б., Илиев Т. НАНОСПУТНИКТЕРДІҢ БОРТТЫҚ КҮЙІН ТЕЛЕМЕТРИЯ НЕГІЗІНДЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ДИАГНОСТИКАЛАУ	280
Aibaruly S.A. PERFORMANCE OF RANKING METHODS ON CYCLIC PREFERENCE DATA: A COMPARATIVE STUDY	292

CONTENTS

<i>AIR TRANSPORT AND TECHNOLOGY</i>	
Islam Isgandarov, Huseyn Bakhshiyev ENHANCEMENTS AND MODERN APPLICATIONS OF PID CONTROLLERS FOR SMALL AIRCRAFT AHRS PERFORMANCE IMPROVEMENT	6
Gorodetskaya L., Symagulov A., Mukhamediev R.I., Yunicheva N., Symagulov A. COMPUTER VIEWING METHODS FOR ANALYSING ATMOSPHERIC TRANSPARENCY FROM IMAGES TAKEN BY UNMANNED AERIAL VEHICLES	17
Kaipbek G., Savostin A., Koshekov K., Savostina G. IDENTIFICATION OF LATENT FAILURE TYPES IN AN AIRCRAFT EXTERIOR LIGHTING SYSTEM BASED ON LATENT DIRICHLET ALLOCATION	28
Ermekbaev M., Salmakov Zh. DEVELOPMENT OF RECOMMENDATIONS FOR ASSESSING CREW FATIGUE LEVELS IN AIRLINES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN ACCORDANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS	39
Muratkhon B., Koshekov A. METHODS OF ANALYZING THE EFFICIENCY AND RISKS OF CONTROL OF UNMANNED SYSTEMS	55
Keribayeva T., Pawel Komada, Kunapyanova M., Ersainova Zh. ADAPTIVE ALGORITHM FOR THE TRANSFORMATION OF INTEGRATED GROUPS IN VLC DATA TRANSMISSION SYSTEMS	66
<i>LOGISTICS, TRANSPORTATION ORGANIZATION, TRANSPORT SECURITY</i>	
Li M., Maffei A., Mukhanova G. BREAK-EVEN CONVERSION THRESHOLDS FOR MINING WASTE REVERSE SUPPLY CHAINS	75
Zhunosbekov A., Dutbayev Zh., Omarov B., Nazymbetov B. OPPORTUNITIES FOR INCREASING THE TRANSPORT AND LOGISTICS POTENTIAL OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TRANSPORT CORRIDORS	85
Imasheva G., Chakeeva K., Kisselyova O., Bekzhanova S., Nurlanova A. THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON THE DEVELOPMENT OF TRANSPORT LOGISTICS IN KAZAKHSTAN	101
Nokhatov M., Kobdikova Sh., Aykumbekov M. ANALYSIS OF THE IMPACT OF PARKING SYSTEMS ON URBAN ARTERIAL ROADS UNDER CONDITIONS OF HEAVY TRAFFIC FLOW	115
<i>COMPUTER SCIENCE, INSTRUMENTATION AND AUTOMATION</i>	
Zhailin A., Bekarystankyzy A., Aktanova B. THE CRYPTOGRAPHIC IMPACT OF QUANTUM COMPUTING - BENCHMARKING OF CLASSICAL AND POST-QUANTUM ALGORITHMS	124
Bazarova M., Alibekkyzy K., Adikanova S., Bugubayeva A. DEVELOPMENT OF AN INFORMATION MODEL OF THE ONTOLOGICAL KNOWLEDGE BASE OF THE TEACHER TRAINING PROCESS WITH ELEMENTS OF STEM EDUCATION	140
Adilzhanova S., Rakhyshev A. MATHEMATICAL MODELING OF CYBERSECURITY INCIDENTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	155
Aitim A. MORPHOLOGICAL ANALYSIS AND GENERATION FOR THE KAZAKH LANGUAGE USING FINITE-STATE TRANSDUCERS	166

Alkhanova G., Alimbekova I., Zhuzbaev S., Juzbayeva B. MACHINE LEARNING METHODS AND MODELS	179
Makatov Ye., Razaque Abdul, Makatova A. COGNITIVE MODEL FOR PROTECTING SOCIAL MEDIA USERS: ARCHITECTURE AND PRINCIPLES	189
Nazyrova A., Zhumabayeva A., Zhartybayeva M., Makhazhanova U., Lamasheva Zh. EVALUATING LAND USE TRANSITIONS THROUGH DATA-DRIVEN AGENT-BASED MODELING WITH RANDOM FOREST CLASSIFICATION	200
Ismukhamedova A., Belginova S., Bakanova A., Rysbayev T., Khalimov A. ARCHITECTURE OF AN INTELLIGENT WEB-BASED CLINICAL DECISION SUPPORT SYSTEM FOR MORTALITY PREDICTION IN INTENSIVE CARE UNITS	211
Nessipkaliyev U., Sailaukyzy Zh., Khassenova Z., Bigaliyeva A., Khamitov D. HARDWARE IMPLEMENTATION AND ANALYSIS OF MULTITHRESHOLD DECODING ALGORITHMS IN RADIO COMMUNICATION SYSTEMS	225
Kabdullin M., Naizabayeva L., Kabdullin A., Ainagul Zh. DEVELOPMENT OF AN ALGORITHM FOR AUTOMATIC ANALYSIS OF BIOMEDICAL IMAGES IN CARDIOLOGY USING MACHINE LEARNING METHODS AND PROSPECTS FOR FURTHER ANALYSIS	239
Kereev A.K., Zhaylybayeva A.O., Tashimova A.K., Kaparova L.Y., Umirzakova B.G. ANALYSIS OF CONTOUR DETECTION ALGORITHMS FOR MOBILE ROBOTS	252
Bizhanov D., Zhetenbayev N., Maksut A., Kotov S. ELBOW EXOSKELETON FOR PRONATION-SUPINATION MOTION: MODELING AND PROTOTYPE TESTING	267
Boranbayeva A., Serghazin G., Imasheva G., Bagitova K., Iliev T. INTELLIGENT TELEMETRY-BASED DIAGNOSIS OF NANOSATELLITE ONBOARD STATE	280
Aibaruly S.A. PERFORMANCE OF RANKING METHODS ON CYCLIC PREFERENCE DATA: A COMPARATIVE STUDY	292

Азаматтық авиация академиясының Жаршысы

Ғылыми журнал

2015 жылдан бастап шыға бастады

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркеліп, 2025 жылдың 31 қаңтарында мерзімді баспасөз басылымын, ақпараттық агенттікті және желілік басылымды қайта есепке қою туралы Куәлігі берілді (№ KZ89VPY00111238)

Вестник Академии гражданской авиации

Научный журнал

Издается с 2015 г.

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан
Свидетельство № KZ89VPY00111238 от 31 января 2025 г.

Bulletin of Civil aviation Academy

Scientific journal

Published since 2015

It is registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan.
Certificate no. KZ89VPY00111238 dated January 31, 2025

Жауапты редактор: А. Т. Макеева

Ответственный редактор: А.Т. Макеева

Responsible editor: A.T. Makeeva

Басылымға 30.03.2026 ж. қол қойылды.

Формат 205*290. Өлшемі - баспа табақшасы. Таралымы 50 дана.

Издание подписано 30.03.2026 г.

Формат 205*290. Размер –печатная пластина. Тираж 50 экз.

The publication was signed on, March 30, 2026.

The format is 205*290. The size is a printed plate. Edition of 50 copies

Азаматтық авиация академиясы. 050039, Алматы қаласы, Закарпатская көшесі,44

Академия гражданской авиации. 050039, г. Алматы, ул. Закарпатская,44

Academy of Civil Aviation. 44 Zakarpatskaya St., 050039, Almaty